

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-10/3
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.
Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.
Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.
Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.
Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.
Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.
Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.
Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots.
Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.
Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.
Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.
Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.
Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.
Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.
Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.
Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.
Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., dos.
Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.
Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.
Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.
Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.
Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.
Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.
Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc
Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.
Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.
Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.
Lamers Jon, q/x.f.d., prof.
Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.
Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.
Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.
Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.
Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD

Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.
Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent
Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.
Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.
Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.
Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.
Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.
Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.
Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.
Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.
Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD
Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.
Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.
Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.
Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.
Safarov Alisher Karimjanovich, b.f.d., dos.
Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.
Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.
Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.
Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.
Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.
Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.
Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.
Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.
Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.
Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.
O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.
O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.
Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.
Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.
Xudayberganova Durдона Sidiqovna, f.f.d.
Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD
Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№10/3 (131), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 224 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

TARIX FANLARI

Abdullayev J.R. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi va etno-siyosiy vaziyat	5
Abdullayev J.R. XX asrning birinchi choragida Xonqadagi etno-ijtimoiy xolat	9
Abdullayeva B.Yu. Tarixda iz qoldirgan yozuvchi ayollar faoliyatiga nazar	13
Abdullayev R.I. O'zbekiston milliy kutubxonasidagi Qo'qon xonligi davri qo'lyozma merosi	16
Asadova R.B. O'zbekiston-Hindiston iqtisodiy va madaniy hamkorligi: tarixiy rivojlanish va kelajak istiqbollari	19
Babayarova Sh.Sh. Buxoro xoni Abdullaxon II va Qosim Shayx Azizon	21
Boymurzayeva H.A. O'zbekiston hududida ibtidoiy jamoa tuzumi manzilgohlarida arxeologik tadqiqotlar natijalari	23
Davlatova Sh. Bolsheviklarning milliy siyosati va davlat idoralarini mahalliyashtirish haqidagi manbalar	27
Davletov S., Tajiyeva U. O'zbekistonda tarixiy madaniy meros muhofazasining ba'zi masalalari	30
Do'stov A. O'rta Osiyo kutubxonalari tarixidan	33
Ernazarov A.X. XIX asr oxiri –XX asr boshlarida Buxoro amirligida temir yo'l qurilishi bilan bo'g'liq ayrim mulohazalar	35
Gulomov H. Social issues in the jadid press	38
Kaipnazarov A.Sh. Janubiy Orolbo'yi ekologik muammolarining rivojlanish tarixidagi tendensiyalarning ayrim masalalari	40
Karimberdiyev M.X. Milliy qonunchilikda tarixiy davlatchilik merosini ifodalanishining nazariy tahlil	44
Komolov D.P. Sovet xalq sudlari tizimidagi kadrlar siyosati va uning Turkiston sharoitidagi xususiyatlari	47
Mamajanov A.A. Markaziy Farg'ona irrigasiyasi tarixi	50
Maxmudov A.B. Hunarmandchilikning paydo bo'lishi tarixiga doir nazariyalar taxlili	55
Maxmudova S.O'. Turkiston ayollari ozodlik yo'lida	58
Nabiyev X.B. XX asrning 20-30 yillarida Turkistonning siyosiy va diniy manzarasi	61
Najmiddinov A. Balandtepa sopol idishlaridan olingan tuproq tahlili	64
Narzullaev U.O. Nurota vohasida qadimiy irrigatsiya tizimlarining shakllanishi va rivojlanishi	66
Nazarova D.E. Nodavlat muzeylar va Oliy ta'lim muzeylarining turizmga tutgan o'rni	69
Ramatjonova M. Buxoro amirligida mansablar haqida	72
Rasulova I.A. Turkistonda oktyabr to'ntarishidan keyingi yillarda Toshkentda tergov komissiyasining tashkil etilishi	74
Raxmonov Z., Najmiddinov A. Munchoqtepa yodgorligi atrofidan topilgan sopol idishlar	78
Sadaddinov Sh.X. Janubiy Orolbo'yi hududida bro'nza davri aholisi chorvachiligining moddiy ashyolarda aks etishi	81
Sirojov B.N. XVI asr boshida Movarounnahrda pul muomalasi inqirozi va Kuchkinchixon islohotining ijtimoiy asosi	83
Turg'unov Sh. 1920–1930-yillarda O'zbekistonda qishloq xo'jaligini kollektivlashtirish: siyosat, mafkura va amaliyot	86
Tuxtayev B.Sh. O'zbekiston tashqi siyosatining barqarorlikka qaratilgan strategik maqsadlari	89
Umarov Dj.S. 1920-1991 yillarda Surxondaryo hududida umumta'lim yo'nalishidagi dastlabki mafkuraviy g'oyalarni targ'ib etish	91
Xo'jayeva L.Sh. Sovet hokimiyati davrida O'zbekistondagi madaniy meros obyektlariga bo'lgan munosabat	95
Yuldashev R.D. Yoshlar tarbiyasida diniy-ma'rifiy tushunchaning o'rni va ahamiyati	97
Yuldasheva M.A. Oila institutini mustahkamlash: davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlari	103
Ахмадалиева Р. Жанубий Ўзбекистонда олиб борилган тадқиқотлар	106
Камалова Х.М. XIX асрда Шахрисабз беклигининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёти ва маъмурий ҳудуди	109
Матякубов Ш.С. Хива хонларининг қабул маросимлари	111
Мирзалиева Г.Р. Исследование видового состава фауны Ферганской долины по зооархеологическим данным	114
Нафуллаев О. Миллий матбуотимизнинг табиатимизни асраш, атроф-муҳит мусоффолигини ва экологик барқарорликни таъминлашдаги ўрни: “Хоразм ҳақиқати” газетаси мисолида	118
Нуриев Т. Актуальные проблемы изучения истории кипчаков в контексте этногенеза каракалпаков	121
Тангрикулов Ж.Э. XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистонда амалга оширилган репрессиялар	126
Турекеев Қ.Ж. Самарқанд қорақалпоқларининг дафн маросимларида диний ва анъанавий кадриятлар уйғунлиги	129

Турсунова Н.С. Инициатива «Один пояс, один путь» и великий шелковый путь: историческая преемственность и современное значение	133
Эргашев А. Военный переворот 1958 года в Пакистане: предпосылки, ход и последствия	136
Юсуфалиев Ш.З. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги ҳайвонот олами хорижлик табиатшунослар томонидан ўрганилиши	140
PEDAGOGIKA FANLARI	
Abbasova D.B. Developing written argumentative competence among language students	143
Abbasova N.K., Adhamova Sh.F. The role and importance of collocations in developing students' communicative competence	144
Abduramanova N.E. From theory to practice: pedagogical strategies for teaching discourse analysis	147
Bolliyeva Sh. Sport ta'lim muassasalarida jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslar uchun yaratilgan imkoniyatlar	149
Ibrohimova M.R. Pedagogikada metodlardan foydalanish	151
Isakova D.B., Farmankulova Yo.R. Akusherlik va ginekologiya fanini o'qitishning zamonaviy pedagogik texnologiyalari	155
Isakov P.M. Fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar	157
Kaljanova G.B. The role of ai in teaching english	159
Kambarova D.Yu., Shikina A.A. Critical thinking skills in english language teaching in higher institutions	162
Mamatqulova N.F. Ekologiyistik kompetensiyani rivojlantirishda xorijiy til o'qitish mazmunini interaktiv takomillashtirish usullari	164
Moydinova Sh.I. Nofilologik oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalardan foydalanishni tashkil etish	167
Normatov H.I. The methodological significance of national and historical games	169
Normatova N. Teaching ministry of internal affairs vocabulary to high school students: challenges and strategies	172
Nurova M.A. Elektrotexnika fanini o'qitishda ijodiy metodlarni qo'llashning ahamiyati	174
Olimov M. Nemis tili ta'limida frazeologizmlarning o'rni va didaktik ahamiyati	176
Olimov M. Nemis tili o'qitishda frazeologik birliklar yordamida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish	178
Ortiqova I.Sh. Sun'iy intellekt va axborot texnologiyalari sohasidagi yangi terminlarning shakllanishi: zamonaviy tendensiyalar va ularning tilga ta'siri	181
Qodirova N.N., Salomova G. Creating english environment in teaching ESP learners	183
Sobirova Yo.Yu. Raqamli texnologiyalar asosida talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirish: imkoniyatlar va muammolar	186
Toshboyeva N.T., Xoshimxo'jayeva M.M. Ingliz tili fonetikasini o'rgatishda mobil ilovalardan foydalanish metodikasini takomillashtirish	189
Tursunboyeva M.Sh. Ingliz tilini o'qitishda raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish	191
Umurzakova R.Z. Gematologiya fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida yondashuv	194
Usarov M.M. Kurash sporti mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishning samarali metodikasi	196
Xalikova X.A. Elektrotexnika fanini o'qitishda texnik fikrlash ko'nikmasini rivojlanish metodikasi	198
Xolmatova E.Sh. Informatsion-tahliliy kompetensiyani shakllantirishda geymifikatsiya va ta'limiy o'yinlarning o'rni	201
Yaxyoyeva G.B. Bo'lajak muhandislarning nemis tili darslarida kreativ faolligini takomillashtirish	203
Акбарова С.Х. Преподавание высшей математики в ВУЗах с помощью искусственного интеллекта	206
Алленова И.В. Особенности применения трех стадий тркмчп (вызов, осмысление, рефлексия) при обучении в ВУЗе	209
Дийёрова Н.О. Методика перевернутого обучения на занятиях русского языка в высшем учебном заведении	211
Икромов Н.М. Катта мактабгача ёшдаги боланинг нутқини ривожлантириш ижтимоий мослашув воситаси сифатида	215
Ташева У.Т. Повышение мотивации и вовлеченности учащихся в изучение русского языка с помощью стратегий критического мышления	218
Ташматова Г.Р. Использование техники "sentence starters" (начальных фраз) для развития коммуникативных умений студентов разного уровня владения языком	221

UO'K 93/94

XORAZM XALQ SOVET RESPUBLIKASI VA ETNO-SIYOSIY VAZIYAT**J.R. Abdullayev, PhD, dots.v.b., Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch****<https://orcid.org/0009-0000-2897-1683>**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (1920–1924) davridagi etno-siyosiy vaziyat tahlil qilingan. Turli millat va elatlar o'rtasidagi munosabatlar, sovet siyosati ta'siri hamda milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari yoritiladi. Maqolada etnik manzaraning siyosiy jarayonlarga bog'liq holda shakllanishiga oid xulosalar beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, Sovet respublikasi, etnik tarkib, siyosat, milliy chegaralanish

Аннотация. В данной статье анализируется этнополитическая ситуация в Хорезмской Народной Советской Республике (1920–1924). Освещаются взаимоотношения между различными народами и этносами, влияние советской политики, а также процессы национально-территориального размежевания. В статье приводятся выводы о формировании этнической картины в зависимости от политических процессов.

Ключевые слова: Хорезм, Советская республика, этнический состав, политика, национальное размежевание

Abstract. This article analyzes the ethno-political situation in the Khorezm People's Soviet Republic (1920–1924). It highlights the relations between various nations and ethnic groups, the impact of Soviet policies, and the processes of national-territorial delimitation. The article provides conclusions on the formation of the ethnic landscape in connection with political processes.

Key words: Khorezm, Soviet Republic, ethnic composition, politics, national delimitation

Kirish. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (1920–1924) tarixi Markaziy Osiyo siyosiy jarayonlarini o'rganishda alohida o'rin tutadi. U Sharqda Sho'ro hokimiyatining ilk tajribalaridan biri bo'lib, bir tomondan mustamlakachilikka qarshi milliy ozodlik intilishlarini, ikkinchi tomondan esa sovet mafkurasining tatbiq etilishini aks ettiradi. Mazkur davrda etnik va siyosiy manzara murakkab hamda ziddiyatli bo'lgan: turli millat va elatlar, mahalliy zodagonlar, diniy arboblardan va yangi sovet ma'muriyati o'rtasidagi munosabatlar ko'p qirrali jarayon sifatida namoyon bo'ldi. Mavzuning dolzarbligi avvalo, Xorazm vohasida XX asr boshida yuz bergan milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari va ularning keyingi etnopolitik voqelikka ko'rsatgan ta'siri bilan bog'liq. Sovet hokimiyatining mahalliy aholi, ayniqsa o'zbek, turkman, qozoq va qoraqalpoqlar o'rtasidagi munosabatlarni qayta shakllantirish siyosati hozirgi etno-siyosiy jarayonlarning tarixiy ildizlarini anglashda muhim manba hisoblanadi. Shu bois Xorazm Xalq Sovet Respublikasidagi etnik muhit va siyosiy munosabatlarni tahlil qilish, nafaqat tarixiy voqelikni ochib berish, balki bugungi kun etnik hamjihatlik va milliy davlatchilik masalalarini anglashda ham katta ahamiyatga ega.

Ushbu mavzuni o'rganish zaruriyati yana shu bilan izohlanadiki, XX asr boshlarida Xorazmda amalga oshirilgan islohotlar, xalq vakillarining siyosiy faolligi, shuningdek, turli millat va elatlar o'rtasidagi hamkorlik va ziddiyatlar haligacha to'liq yoritilmagan. Zamonaviy tarixshunoslik oldida bu davrni yangi manbalar, arxiv hujjatlari va etnografik ma'lumotlar asosida qayta tahlil qilish vazifasi turibdi. Shu yo'l bilan Xorazmning etno-siyosiy manzarasi haqida xolis va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi.

Tadqiqot usullari. Xorazm Xalq Sovet Respublikasi va etno-siyosiy vaziyatni o'rganish jarayonida qator ilmiy usullardan foydalanildi. Avvalo, *tarixiy-tahliliy usul* asosida mavjud manbalar, arxiv hujjatlari va ilmiy adabiyotlar solishtirib o'rganildi. Shu bilan birga, *manbashunoslik usuli* orqali matbuot materiallari, rasmiy qarorlar va yozma manbalar tahlil qilindi. *Tarixiy-solishtirma usul* turli mintaqa va davrlardagi etno-siyosiy jarayonlarni qiyosiy o'rganishga xizmat qildi. Shuningdek, *etnografik va sotsiologik yondashuvlar* orqali mahalliy aholi hayoti, turli millat va elatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish imkoni yaratildi. Bundan tashqari, tadqiqotda *tarixiy-genetik usul* qo'llanib,

etnik jarayonlarning kelib chiqishi va rivojlanish bosqichlari izchil tarzda tahlil qilindi. Ushbu usullar uyg'unligi mavzuni har tomonlama yoritishga va xolis xulosalar chiqarishga zamin yaratdi.

Adabiyotlar tahlili. Xorazm Xalq Sovet Respublikasidagi etno-siyosiy vaziyatni o'rganishda mavjud adabiyotlar muhim ma'lumot vazifasini o'taydi. Avvalo, XX asrning 20–30-yillarida sovet tarixchilari tomonidan yaratilgan ishlar asosan ideologik yo'nalishda bo'lib, ularda respublika faoliyati "Sho'ro hokimiyatining g'alabasi" sifatida talqin qilingan. Bu asarlar ilmiy jihatdan ma'lum ma'lumot bersa-da, bir tomonlama yondashuv ustunlik qiladi [1].

Sovet davridagi tadqiqotlardan farqli ravishda, mustaqillik yillarida yaratilgan ilmiy ishlar tarixiy voqelikka xolis baho berishga intiladi. Jumladan, Markaziy Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari, etnik tarkib va ijtimoiy munosabatlar haqidagi tadqiqotlarda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi alohida tahlil etiladi. Ayniqsa, mahalliy olimlar tomonidan yozilgan asarlarda etnosiyosiy vaziyatning murakkabligi, turli millat va elatlar o'rtasidagi munosabatlar, ichki siyosiy kuchlar kurashiga e'tibor qaratilgan [2].

Shu bilan birga, xorijiy mualliflarning Markaziy Osiyo tarixi va etnopolitik jarayonlariga bag'ishlangan tadqiqotlarida ham Xorazm voqeligi haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Ular ko'pincha tashqi siyosiy omillar va geosiyosiy manfaatlar nuqtai nazaridan masalaga yondashadi [3].

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Xorazm Xalq Sovet Respublikasining etno-siyosiy vaziyati kompleks va ko'p qirrali mavzudir. Bu sohadagi tadqiqotlarning xolisona davom ettirilishi tarixiy jarayonlarni to'liq anglash va ilmiy xulosalar chiqarish uchun muhimdir.

Tajriba (tadqiqotni amalga oshirish). Dastlab Xiva xonligining so'nggi yillaridagi etnik holat va etno-siyosiy mojarolar haqida eslatib o'tish joizdir. Aytish kerakki, XIX asrdan boshlab Rossiya imperiyasining savdogarlari, sayohatchilari, ayg'oqchilari hamda etnograflarida Xiva xonligiga nisbatan katta qiziqish boshlandi. Ruslar tomonidan uyushtirilgan ko'plab yurishlarda va ekspeditsiyalarning tarkibi harbiylardan tashqari turli sohadagi mutaxassislar bo'lib, ular o'zlari to'plagan ma'lumotlarni rus hukumatiga taqdim qilib turganlar. Ularning ko'pchiligi Xiva xonligi aholisining asosiy qismi o'zbeklardan tashkil topgan bo'lib, ular asosan o'troq va dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi xalq ekanligini ta'kidlaydilar. Magidovichning ma'lumotlariga ko'ra XXR tashkil etilgunga qadar "xonlikning asosiy aholisi o'troq o'zbeklar, so'ngra yarim o'troq va yarim ko'chmanchi turkmanlar, undan so'ng katta qismi ko'chmanchilik bilan shug'ullanuvchi qozoq va qoraqalpoqlardan iborat bo'lgan" [4]. Bu borada V.I.Masalskiy "Xiva xonligida o'zbeklar qariyib 336.000 kishini yoki xonlik aholisining 64,7 foizini tashkil etadi. Ular hududda son jihatidan ustunlik qilish bilan birga hukmron mavqega ham egadir" deb xabar beradi [5]. Chor Rossiyasi davrida turli xil etnik guruhlardan tashkil topgan Xiva xonligida etnik mojarolar o'ziga xos tarzda kechardi. Asosiy to'qnashuvlar turkmanlar bilan sodir bo'lar va bu muammoning asosiy sababi suv yo'llari masalasi bo'lib, turkmanlar suv tarmoqlarining oxirida joylashgan edilar. Shu sababli yaxshi hosil ololmagan turkmanlar Xiva o'troq aholisining ekinlarini payhon qilar yoki mahsulotlarini talab olib ketardi. Qozoq-qoraqalpoq va o'zbeklar o'rtasidagi to'qnashuvlar yer-suv va soliq masalalarida kechardi. Bundan tashqari Xiva xonligida doimiy ravishda qul bozorlari ishlab turar va ularning asosiy taklif qilinadigan mahsuloti rus qullari bo'lib, bu savdo Rossiya-Xiva munosabatlariga raxna solar edi. Bu yerdagi etnik mojarolarda suv yo'llari va savdo yo'llarining qayta ta'mirlanishi, dambalar va ko'priklarni ta'mirlash kabi masalalar alohida o'rin tutgan. Shunday bo'lishiga qaramasdan Xiva xonligida adminstrativ bo'linish Buxoro xonligiga qaraganda juda aniqlik bilan qilingan va umuman olganda, aholi manfaatlariga mos kelgan. Shu tufayli Xorazmda sovet xokimiyati o'rnatilgan dastlabki yillarda uning administrativ bo'linishi o'z holicha qoldirilgan.

1921-yil mart oyida hududni ma'muriy qayta taqsimlash shakllana boshlandi, va bu holatni rus mualliflari "aholining istaklariga ko'ra" deb baholadilar. Ammo, "millat masalasiga" katta e'tibor markaziy hukumat tomonidan qaratilgan bo'lib, bu masala bilan shug'ullanish uchun alohida vazirlik – Narkom tashkil etilgan edi. 1918-yilda esa Turkiston respublikasida millatlar ishlari bilan shug'ullanuvchi alohida komissariat- Turkomnats tashkil etilgan [6]. 1919-yilning mart oyida esa uning qoshida alohida o'zbek, tojik, turkman, qozoq, tatar, ukrain va arman milliy bo'limlari tashkil etilib, milliy va etnik mansubligiga qarab qayta tuzib chiqildi. Bu sovet tuzumi uchun o'zbek, qozoq,

turkman va tojik kabi milliy o'ziga xosliklar ilk kunlardan oq muhim ahamiyatga ega bo'lganligidan dalolat beradi.

Aytish joizki, bu davrda Xorazmdagi ma'muriy bo'linishda etnik xususiyatlar e'tiborga olinganligi ko'zga tashlanadi. Manbalarda bu haqda ma'lumotlar bor. Masalan: o'zbek *Pitnak tumani* aholisining xususiyatlariga ko'ra ikkita mahalliy posyolkaga ajratildi. Bular Dargan-ota va Sadivar posyolkalaridan iborat alohida hudud bo'lib, Dargan-ota Xorazm vohasidan uzoqligi va tabiiy chegaralar orqali ajralganligi sababli (Amudaryo bo'yida, Buxoro chegarasidan uncha uzoq bo'lmagan, Pitnakdan 140 km balandlikda joylashgan); ikkinchisi milliy asosda ya'ni asosiy aholisi turkmanlar ekanligiga asoslanib. Qipchoq va Mang'it kabi Ikki tumanning qismlaridan oqsoqollik tashkil etilib, ularda o'zbeklarning yirik qabilalaridan biri Xtay (Ktay) yashaydi va u Xtay tumani deb ataldi. Turkman tumani hisoblangan Porsudan esa o'zbeklar yashaydigan Ko'kcha ajratildi. Shuningdek, o'zbeklar yashaydigan G'ozovotdan turkmanlar yashaydigan hudud sifatida Taxta-bozor ajratildi. Xiva tumanidan esa Oqdarband, Ostona, Go'ja. Kirmon va Yangiariqqa bo'linib ketdi. Tumanlarda tashkil etilgan volost ijroiya qo'mitalari - mahalliy atama bilan "shuro" deb ataldi. Bu nom sovet hokimiyati bo'lmagan tumanlarga, ya'ni turkman va qoraqalpoq qismlariga ham qo'llanilgan.

1924-yilgi milliy demarkatsiyadan sal oldin esa XXR uchta viloyat va bitta tumanga bo'lingan edi. Shimolda Qozoq-qoraqalpoq mintaqasi tashkil etilgan; o'rta qismida Tashavuz; janubida Amudaryo sohillarida Yangi Urganch, vohaning janubi-sharqiy qismida esa Xiva tumani tashkil etilgan. Ularning tarkibi quyidagicha bo'lgan:

Qozoq-Qoraqalpoq viloyati: Qo'ng'iro't, Ko'hna-Urganch, Xo'jayli. Shumanaydan: *Yangi-Urganch viloyati*: Besh-ariq (Bagad), Gurlen, Dargan-ota, Qipchoq, Qiyat-qo'ng'iro't, Qiyot. Mang'it, Yangi Urganch, Pitnak, Sadivar, Pavid. Xazorasp, Xonka Xtaydan, *Toshovuz viloyati*: Ambarmanak, Ilonli, Qilichboy. Kukchaga, Porsu, Toshovuz, Taxta-bozordan; *Xiva tumani* esa Oqdarband, Ostona, G'ozovot, Go'ja, Kerman, Yangiariq va Xiva tumanidan iborat bo'lgan.

1921-yilda Xorazm markaziy qo'mitasining turkman filiali tashkil etildi. Uning vazifasi turkman aholisining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlarini maxsus o'rganishdan iborat edi. 1922-yilda Xorazmda qozoq-qoraqalpoq filiali tashkil etildi. Gordienkaning fikriga ko'ra Buxoro Xorazm va Turkiston respublikalari hududida yashovchi turkmanlar orasida 1921-1923-yillarda bir millat vakillari ko'pchilikni tashkil etgan milliy respublikalarni tashkil etishga intilish kuchli bo'lgan. Respublikalarni tashkil etish masalasi zahirida xorij muaalliflari milliy tarqoqlik siyosatini ko'radilar. Va ularning fikricha "qozoqlar (o'zbeklarga qarshi qaratilgan) o'z loyihasiga turkmanlarni ham qo'shib olgandi. "Bo'lib tashla va hukmronlik qil" g'oyasi tarafdorlari ko'pincha milliy bo'linmalarining joriy etilishi siyosiy iqtisodiy yoki boshqa resurslar uchun turli milliy guruhlar o'rtasida raqobatni paydo qilgan". Bu holat "buyuk rus shovinizmi" deb baholandi. Sovet davrida mahalliy hududlarda millatni yiriklashtirish masalasiga e'tibor qaratilib, masalan o'zbeklar, turkmanlar va qozoqlarni asosiy millat darajasiga chiqarishga xarakat qilindi. Xorazmda 1923-yilda o'tkazilgan partiyaning o'n ikkinchi syezdida Stalinning mahalliy shovinizmga qaratilgan hujumlari barchaning diqqat-e'tiborini tub aholi o'rtasidagi milliy munosabatlarga qaratish, ruslar va rus bo'lmaganlar o'rtasidagi muammolarni esa nazardan chetda qoldirish uchun urinish sifatida baholandi. Bu shuningdek rus bo'lmagan kommunistlarga hujum qilish maqsadida ko'rilgan tayyorgarlik bo'lib ham tuyuldi. Shu ondan boshlab rus bo'lmagan kommunistlar shovinizmga aylanib, mansabidan bo'shatib yuborilishi mumkin edi.

1924-yilgi milliy chegaralanish natijasida Xorazm uch qismga bo'linadi. Uning bir qismi RSFSR, bir qismi esa Turkmaniston va yana bir qismi O'zbekiston tarkibiga kiritiladi. Shunday qilib katta bir xonlikdan kichik bir viloyat qoladi.

Sovet hokimiyati uchun Xorazm respublikasini, uning ichki tuzilishi qanday bo'lishidan qat'i nazar, milliy chegaralanish loyihasidan chetda qoldirish nomaqbul edi. Sovet hokimiyati tomonidan o'tkazilgan bosim natijasida Xorazm hukumati 26-iyulda milliy chegaralanish o'tkazilishini to'liq qo'llab-quvvatlashi haqida rezolyutsiya qabul qildi. Xorazm hukumati Xorazmni butun saqlashdan boshqa ma'ni yo'qligini, turkmanlar va o'zbeklar yashaydigan viloyatlar tegishli milliy

respublikalarning bir qismiga, qoraqalpoqlar yashaydigan hudud esa alohida milliy avtonom viloyatga aylantirilishi lozimligini ma'lum qildi.

Ayrim G'arb olimlari uchun qoraqalpoq viloyatining tashkil etilishi milliy hududiy chegaralanish etnik realikka naqadar mos kelmasligining isbotidir yoki sovet hokimiyati o'z rejasini ro'yobga chiqarish uchun eng kam imkoniyatdan ham foydalanishga intilganining dalilidir. 1961-yilda chop etilgan Bennigsen va Lemerse-Kelkejening maqolasiga ko'ra qoraqalpoqlarni o'zbeklar va qozoqlardan ajratishga asoslar kam bo'lgan: "Ular (qoraqalpoqlar) shevasidan boshqa hech bir jihati bilan tarixiy urf-odatlar bilan, ijtimoiy va madaniy an'analari bilan o'zbek va qozoq qardoshlaridan farq qilmaydi. Ularning madaniy urf-odatlar o'zbek va qozoq urf-odatlarining oralig'ida joylashgan" deydi. Aslida, milliy chegaralanishga qadar qoraqalpoqlar orasida millatchilik kayfiyatlari va fikr-mulohazalar kuzatilmagan. Aksincha, milliy hududiy chegaralanish loyihasi qoraqalpoqlarda milliy talablar paydo bo'lishiga olib keldi.

Turkmanlar masalasi ham shunday hal qilingan. 1922-1923-yillarda Xorazm respublikasining turkman konferensiyalari respublika hukumatiga turkman vakillarini qo'shish va turkmanlar yashaydigan viloyatlarni mustaqil viloyatga aylantirish zarurligini bir necha bor ta'kidladi. Bundan tashqari, ular Turkiston respublikasining turkmanlar yashaydigan viloyatlarini (Xorazmdagi turkman viloyatlari bilan) birlashtirish zarurligiga urg'u berdi. Shu asosda turkmanlar Xorazm shaharlaridan biri hatto ushbu shaharda o'zbeklar ko'pchilikni tashkil etsa-da, turkman respublikasi tarkibiga berilishi kerakligini ta'kidladi. Bu Toshovuz shahri bo'lib, uning aholisi 10.000 dan ortiq o'zbeklardan iborat bo'lsa-da Turkmanistonga berildi. Jadidlar 1920-yillarning boshlarida Sovet hokimiyatining O'rta Osiyoda, jumladan Xorazmda millatlararo munosabatlarni uyg'unlikda saqlash uchun samarali ish olib borganliklarini qayd etish bilan birga ruslarga (Xorazmda) turkmanlar va o'zbeklar o'rtasida adovat urug'ini sochish ularning manfaatlariga mos kelishini ta'kidlaganlar.

Xulosa qilib aytganda Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tashkil etilishi o'z davrida Markaziy Osiyoda amalga oshirilgan yangi siyosiy-huquqiy islohotlarning muhim namunasidan biri bo'lib xizmat qilgan.

Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (XXSR)ning tashkil topishi bir tomondan mahalliy aholining ko'p asrlik davlatchilik an'analari yongacha shakl baxsh etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan Sovet hokimiyatining mustamlakachilik siyosati va milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari bilan uzviy bog'liq edi. Shu davrda mintaqaning etno-siyosiy manzarasi keskin o'zgarishlarga uchradi.

XXSR hududida asosan o'zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, tojiklar, oz sonli qozoqlar, shuningdek, ruslar va boshqa millat vakillari yashagan. Etnik geterogenlik siyosiy jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Masalan, turkman qabilalari o'rtasidagi ichki ziddiyatlar, o'zbek va qoraqalpoq aholisi o'rtasidagi resurslardan foydalanish masalalari siyosiy vaziyatni murakkablashtirgan.

Sovet hokimiyati o'z siyosatida "milliy masala"ni hal qilishni asosiy vazifalardan biri sifatida ko'rsatgan bo'lsa-da, amalda markaziy hokimiyat manfaatlar ustuvor edi. Bu esa mahalliy aholining siyosiy mustaqillik intilishlarini cheklab qo'ydi. Ayniqsa, 1924-yilda amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish jarayonida Xorazm Xalq Sovet Respublikasi tugatilib, uning hududi O'zbekiston, Turkmaniston va Qoraqalpog'iston o'rtasida bo'lib olindi.

Etno-siyosiy jihatdan bu jarayon katta o'zgarishlarga olib keldi. Bir tomondan, etnik guruhlarining siyosiy va madaniy manfaatlar hisobga olinganday ko'rinisa-da, ikkinchi tomondan sun'iy chegaralar paydo bo'lib, ming yillar davomida yaqin qo'shnichilikda yashab kelgan xalqlar turli ma'muriy tuzilmalarga ajratildi. Bu esa keyingi yillarda etnik munosabatlarda turli ziddiyat va muammolarga zamin yaratdi.

Shuningdek, Xorazmda Sovet hokimiyatining ijtimoiy va iqtisodiy siyosati etnik guruhlar turmush tarziga ham turlicha ta'sir ko'rsatdi. Masalan, o'zbek va sart aholisi asosan shahar va sug'orilib dehqonchilik qilinadigan hududlarda yashagan bo'lsa, turkman va qoraqalpoqlar ko'chmanchi yoki yarim ko'chmanchi turmush tarzini saqlab qolgan edi. Sovet islohotlari esa ularni majburiy tarzda joylashtirish, jamoa xo'jaliklariga birlashtirishga yo'naltirildi.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi va undagi etno-siyosiy vaziyat Markaziy Osiyo tarixida o'ta muhim bosqich hisoblanadi. Bu davrdagi jarayonlarni tahlil qilish

nafaqat Xorazm tarixi, balki butun mintaqa xalqlarining etnik va siyosiy taqdiri uchun chuqur ma'noga ega. Ushbu masalani o'rganish etnoslararo munosabatlar va milliy siyosatning tarixiy ildizlarini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Содиқов А. Россия и Хива во II половине и XIX в начале XX в дис.на с.с.док.ис.наук. – Москва, 1965. – С.305\$: Ҳамдамов, Х. Хива хонлигининг ағдарилиши ва Хоразм Совет Халқ Республикасининг тузилиши / Х. Ҳамдамов ; муҳаррир М. Ваҳобов. – Тошкент : Ўздавнашр, 1960. – 192 б; Терентьев, М. А. История завоевания Средней Азии (с картами и планами) / М. А. Терентьев. Т. 1–3. – Санкт-Петербург : Типолитография В. В. Комарова, 1903–1906. – 512 с., 547 с., 526 с; Тревер, К. В. История народов Узбекистана. Т. 2 / К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский, М. Э. Воронец. – Ташкент :АН УзССР, 1947. – 517 с
- 2.Хоразм тарихи. II-жилд – Урганч : Хоразм, 1997. –298 б; Юсупов, Полвонийёз хожи. Ёш хиваликлар тарихи / Полвонийёз хожи Юсупов. – Урганч: Хоразм, 1999.– 486 б; Қўшжонов, О. Хива хонлиги туркманлари : [тарихий лавҳалар рисоласи] / О. Қўшжонов, Г. Дурдиева. –Хоразм : Хоразм Маъмун академияси нашриёти, 2008. –108 .: Жўраев, М. Хоразм ва Бухоро Республикаларидаги ижтимоий- иқтисодий ва маданий ўзгаришлар / М. Жўраев // Ўзбекистоннинг янги тарихи. К. 2 : Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Тошкент : Шарқ, 2000. – Б. 213–249; Замоний, Ҳ. Қожория ва хонот Хива ва Бухоро / Ҳ. Замоний // Ироншинохт. – Техрон, 1998. – № 9. – Б. 224–247;Полвонов, Н. Хоразмдаги тарихий-демографик жараёнлар тарихшунослиги / Н. Полвонов // ЎзМУ хабарлари. –2008. – № 2. – Б. 65–69; Полвонов, Н. XIX аср охирида Хива хонлигидаги қорақалпоқлар миграцияси масаласи / Н. Полвонов, У.Шарипов // Илм сарчашмалари. – 2009. – №4. – Б. 27–31; Полвонов, Н. XIX аср охири – XX аср бошларида Хоразм воҳасидаги аёллар миқдорининг демографик таҳлили / Н. Полвонов // ЎзМУ хабарлари. – Махсус сон. –2010. – Б. 186 –189; Қаюмов, М. XX аср бошида Хива хонлигида ислохотчилик ҳаракатларининг бошланиши (Вазир Саид Исломхўжа фаолияти мисолида) / М. Қаюмов // O'zbekiston tarixi. – 2004. – № 3. – Б. 53–59
- 3.Sadullayev, U. . (2024). EDWARD ALLWORTH AND THE STUDY OF MODERN UZBEKS. Modern Science and Research, 3(2), 303–308. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/30758>: Arne Haugen, The Establishment of National Republics in Soviet Central Asia, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan, 2003, 31: Arne Haugen .National territorial delimitation in Soviet Central Asia. <https://www.researchgate.net/publication/355197430>: Василю Ватаченинг Ўрта Осиё харитаси ҳақида // Moziydansado (Эхо истории, Echo of history), 2005, 3 (27). С: Брежнева, С. Н. Присоединение Туркестана к России: дискуссионные проблемы дореволюционной и советской историографии / С. Н. Брежнева. –Тольятти, 2004. – 287 с.: Терентьев, М. Хивинские походы русской армии / М. Терентьев ; под ред. В. Смолянинова. – Москва, 2010. – 464 с.
- 4.Материалы по районированию Средней Азии. Кн.2.Территория и населения.Ч.2.-с.29-35
- 5.Масальский, В. И. Хлопковое дело в Средней Азии и его будущее / В. И. Масальский. – Санкт-Петербург, 1892.
- 6.Хоразм тарихи. II-жилд – Урганч : Хоразм, 1997. –298 б

UO'K 93/94

XX ASRNING BIRINCHI CHORAGIDA XONQADAGI ETNO-IJTIMOIIY XOLAT

J. R. Abdullayev, PhD, dots.v.b., Urganch davlat pedagogika instituti, Urganch

<https://orcid.org/0009-0000-2897-1683>

Annotatsiya. Ushbu maqolada XX asrning birinchi choragida O'zbekiston SSR tarkibidagi Xorazm viloyatining Xonqa volostidagi etno-ijtimoiy vaziyat tahlil qilinadi. Turli millat va elatlar o'rtasidagi munosabatlar, ijtimoiy tarkib va siyosiy jarayonlar ilmiy asosda yoritiladi.

Kalit so'zlar: Xorazm, Xonka, etnos, ijtimoiy tarkib, siyosat.

Аннотация. В данной статье анализируется этно-социальная ситуация в Ханкинской волости Хорезмской области в составе Узбекской ССР в первой четверти XX века. Освещаются отношения между различными народами и этносами, социальная структура и политические процессы на научной основе.

Ключевые слова: Хорезм, Ханка, этнос, социальная структура, политика.

Abstract. This article analyzes the ethno-social situation in the Khanka volost of Khorezm province within the Uzbek SSR in the first quarter of the 20th century. Relations between various peoples and ethnic groups, the social structure, and political processes are examined on a scientific basis.

Key words: Khorezm, Khanka, ethnos, social structure, politics.

Kirish. XX asrning birinchi choragi Markaziy Osiyo tarixi va ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida o'ta burilish davri sifatida namoyon bo'ldi. Xususan, O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tarkibidagi Xorazm viloyatidagi ijtimoiy jarayonlar, ayniqsa, Xonka volostining etno-ijtimoiy manzarasi o'sha davrning muhim tahlil ob'yekti hisoblanadi. Bu hududda turli etnik guruhlar o'zbeklar, turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar va boshqa aholi qatlamlari qo'shnilik munosabatlarida yashab, iqtisodiy va madaniy hayotda uzviy aloqada bo'lgan.

Sovet hokimiyatining o'rnatilishi va milliy-hududiy chegaralanish jarayonlari natijasida Xonka volostida ham siyosiy-ijtimoiy hayotda jiddiy o'zgarishlar yuz berdi. Bir tomondan, yangi sotsialistik tizimning tatbiq etilishi mahalliy aholining an'anaviy hayotiga ta'sir ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, turli etnik guruhlar o'rtasida hamjihatlik va ba'zan ziddiyatli munosabatlarni vujudga keltirdi. Shu bois Xonka volosti misolida etno-ijtimoiy jarayonlarni o'rganish XX asr boshidagi Xorazmning etnik, siyosiy va madaniy qiyofasini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Ushbu mavzuning dolzarbligi avvalo, tarixiy jarayonlarning zamonaviy etnopolitik holat bilan uzviy bog'liqligida namoyon bo'ladi. Hozirgi kunda ham etnik munosabatlar, ijtimoiy tenglik va mahalliy taraqqiyot masalalari jamiyatning ustuvor yo'nalishlari sirasiga kiradi. Shuning uchun Xonka volostidagi etno-ijtimoiy vaziyatni o'rganish, nafaqat tarixiy voqelikni yoritish, balki hozirgi etnik hamjihatlik va ijtimoiy barqarorlik masalalarini chuqur anglash uchun ham zarurdir. Shu tariqa, maqola doirasida Xonka volostidagi etno-ijtimoiy muhit, aholi tarkibi, turli etnik guruhlar o'rtasidagi munosabatlar hamda sovet siyosati ta'siri ilmiy tahlil etiladi.

Tadqiqot usullari. Quyidagi tadqiqot usullarini qo'llash ishda xolis xulosalar chiqarish va Xonka volostidagi etno-ijtimoiy vaziyatni kompleks tarzda yoritish imkonini berdi. Jumladan, arxiv hujjatlari va mavjud adabiyotlar *tarixiy-tahliliy* usuli orqali tahlil qilindi. Xonka volostining etno-ijtimoiy jarayonlarini boshqa hududlar bilan solishtirish uchun *qiyosiy tahlil usuli* qo'llanildi. Matbuot materiallari, rasmiy qarorlar va zamondoshlar xotiralari *manbashunoslik usuli* yordamida tahlil etildi. *Etnografik yondashuv* asosida mahalliy aholining turmushi va urf-odatlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etdi. *Tarixiy-genetik usul* esa etnik jarayonlarning rivojlanish bosqichlarini ochib berish imkonini berdi.

Adabiyotlar tahlili. XX asrning birinchi choragida Xonka volostidagi etno-ijtimoiy holatni o'rganishda turli adabiyotlar va manbalar muhim ahamiyatga ega. Sovet davrida yaratilgan asarlarda asosiy e'tibor sotsialistik tuzumning "yutuqlari"ga qaratilgan bo'lib, mahalliy aholi hayoti va muammolari biryozlama yoritilgan [1]. Shunday bo'lsada Xiva xonligi arxivi bilan shug'ullangan tadqiqotchilar mazkur mavzu bo'yicha muhim faktlarni xolisona keltirishga muvaffaq bo'lgan [2]. Mustaqillikdan keyingi tadqiqotlarda esa Xorazm viloyati va Xonka volostidagi etnik jarayonlarga xolisroq baho berilmoqda. Jumladan, o'zbeklar, turkmanlar, qozoqlar va qoraqalpoqlar o'rtasidagi etno-ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy va madaniy hayotdagi ishtiroki haqida yangi ma'lumotlar taqdim etilgan [3]. Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili Xonka volostidagi etno-ijtimoiy vaziyatni to'liq anglash uchun qiyosiy va kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot materiallari. Masalani yoritish tarixga biroz bo'lsada qaytish zaruriyatini tug'diradi. Aytish joizki, XIX asr oxiriga kelib Xiva xonligi 20 dan ortiq beklik va tumanlarga bo'lingan. Ulardan har biri xon tomonidan tayinlangan beklar orqali boshqarilgan. Ana shunday ma'muriy-hududiy birliklardan biri Xonqa bekligi bo'lib u xonlikning markaziy qismida, asosan Amudaryoning chap sohilida joylashgan va hozirgi Xorazm viloyatining Xonqa tumani hududi bilan mos keladi. Xiva xonligining muhim qismlaridan biri sifatida o'zining iqtisodiy va harbiy ahamiyatiga ega bo'lgan. Xonlikning markazga yaqin hududi ekanligi uning siyosiy jihatdan strategik ahamiyatga ega bo'lganligini ko'rsatsa, iqtisodiy jihatdan dehqonchilik, xususan paxtachilik va bog'dorchilik rivojlangan hudud sifatida xonlik iqtisodiyotida muhim o'rin tutganligini anglatadi, shuningdek, etno-ijtimoiy jihatdan ko'pmillatli tarkibi mahalliy hamjihatlik va madaniy xilma-xillikni ta'minlaganini bildiradi. Tadqiqotchilar [4. B.71] Xonqa Xorazmning eng qadimiy aholi punktlaridan biri ekanligini qayd etar ekanlar, bu so'zning etimologiyasiga [5. B.71] keng to'xtaladilar, ammo bu haqda yakuniy to'xtamga kelmaganlar. XIX asr oxirida beklik 15 tuman va 119 ta masjid qavmlaridan iborat bo'lgan [5.B.35]. Beklik har yili xonga 10 ming tilladan ortiq soliq to'lagan, mingdan oshiq askar xon askarlari safiga jo'natilgan va hashar paytida 10 mingga yaqin aholi qazuv ishlarida qatnashgan

[6.B.118-150]. XIX asrning oxiri va XX asrning birinchi choragida Xiva xonligining ana shu bekligida ruslarning xar ikkala xokimiyati tomonidan asosiy o'zgarishlar o'tkazilgan. aholisi serqirra tarkibi, iqtisodiy rivoji va markaziy joylashuvi bilan ajralib turgan. 1873-yilgi Gandimiyon tinchlik shartnomasidan so'ng beklilikda ijtimoiy va siyosiy ahvol tubdan o'zgargan. Bu davrga kelib Xonqada bir nechta yangi zavodlar ham qurilgan. 1889-1890-yillarda Xonqalik Avazboy qozining yerida teng shartnoma shartlari bilan rus kapitalisti K.M.Chernikov tomonidan paxta zavodi qurilgan. 1890-yilda esa yana bir kapitalist Pavel Manuylov bug' mashinasida ishlovchi paxta zavodini qurgan. U yana 1910-yil bu yerda ko'n zavodini ham ishga tushirdi. Sanoat Xivaga yaqinlik sabab beklilik hududida tezroq o'sgan. 1910-yilda Xonqa hokimiga ixtiyorida 12 ming tanob haydaladigan va 15 tanob haydaladigan yerlar bo'lgan. Asfandiyorxon davrida beklikka Hojiboy Amin og'li hokimlik qilgan. Bu davrda Xonqa bekligida 96 ta masjid qavmi joylashgan. Xonqa shahri esa Boymachit, Said ota, Ziyom, Qozi Madamin, Xo'jiq masjid qavmlaridan tashkil topgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshiga oid manbalarda Xonqa bekligi aholisi, yer-suv taqsimoti, soliq yig'imi va etnik tarkibi haqida ma'lumotlar uchraydi. Masalan, 1910-yillarga oid hujjatlarda Xonqa bekligi aholisining katta qismi o'zbeklardan iborat ekani, turkman va qozoqlar asosan chorvachilik bilan shug'ullangani qayd etilgan.

XX asr boshlarida Xiva xonligi tugatilib, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi (1920–1924) tashkil etilgandan keyin bu respublika ma'muriy jihatdan Qozoq-qoraqalpoq, Toshovuz, Yangi Urganch viloyati va Xiva tumani kabi uchta viloyat va bitta tumandan iborat bo'lgan [7.B.34]. Bu davrda Xonqa Yangi-Urganch viloyati tarkibidagi "sho'ro" administrativ birligiga aylangan. Keyinchalik 1924-1925-yillarda milliy-hududiy chegaralanish natijasida XXSR tugatilib O'zbekiston SSR tarkibidagi Xorazm viloyatiga aylantirildi va u uch qismdan Gurlan, Yangi Urganch va Xiva uyezdidan iborat bo'lib qoldi. Yangi Urganch tarkibidagi Xonqa volosti (sho'ro) aholisi vohaning sug'orma dehqonchilikka asoslangan madaniy chizig'ida joylashgan bo'lib, unda asosan suv inshootlari (ariq va kanallar) orqali sug'oriladigan yerlar jamlangan va butun aholi mana shu joyga birlashtirilgan. Shu boisdan dehqonchilik va bog'dorchilik yetakchi tarmoq bo'lgan. Xonqa sho'roligi 25 ta oqsoqollikka birlashtirilgan bir qancha machitliklardan iborat bo'lgan [8.B.8]. Xonkani kesib o'tgan Shovot kanali Polvonyob va G'ozovot kanallari va ulardan tortilgan bir qancha ariqlardan shuningdek, Amudaryodan birgalikda foydalanganlar. Sovet ma'muriyati Xonqa volostini ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar sinov hududlaridan biri sifatida ko'rgan. Bu yerda zamonaviy maktablar, ma'muriy organlar va kolxozlar tashkil topa boshlagan

1923-yilda O'rta Osiyo suv xo'jaligi tashkiloti tomonidan ko'rsatilgan ma'lumotlarga ko'ra Xonqa sho'roligida xo'jaliklar soni 3777 ni tashkil etgan. 1925-yildagi Yangi Urganch byurosining materiallarida aholining umumiy soni 21248 kishidan iborat bo'lib, ulardan 10970 tasi erkak, 10278 tasi ayol jinsiga mansub. O'zlashtirilgan yerlarning xar bir kvadratiga 500 kishidan to'g'ri kelgan. Umumiy aholining 71,13% ishlashga layoqatli ekanligi ko'rsatilgan.

Etno-ijtimoiy tarkibi jihatdan aholining asosiy qismini o'zbeklar tashkil qilgan. Ularning dehqonchiligida paxta g'alla va sabzavot asosiy mahsulot bo'lgan. Bog'dorchilikda uzum, olma, shaftoli, o'rik va boshqa mahalliy mevalarni yetishtirish bilan shug'ullanganlar. Savdo sohasi Xonqa o'zbeklarining asosiy mashg'uloti bo'lib, Xiva shahri va uning yaqinidagi bozorlarning asosiy savdogarlari ulardan iborat bo'lgan. Aholining yuqori turmush tarzini ta'minlagan savdo Amudaryo va Shovot, G'ozovot hamda Polvonyob kanali orqali kemalarda mahsulot tashish bilan olib borilgan.

Xonqa sho'roligida turkmanlar qozoqlar va kam miqdorda qirg'iz hamda tatarlar istiqomat qilgan. Ular chorvachilik tarmoqlarini rivojlantirishga hissa qo'shganlar. Aytish joizki, millatlarning Xonqa ichki qismida yashagan bu qismi asrlar davomida o'troqlashib borgan va markazdan uzoqroq hududlarga joylashib olgan. Xonqaning shimoliy va shimoliy g'arbiy hududlari qoraqalpoqlar va turkmanlar bilan chegaradosh bo'lganligi sababli, ular bilan turli xil sohada munosabatlarni yo'lga qo'yish zaruriyati tug'ilgan. O'zbek aholisi bilan turkmanlarning yovmut qabilasi o'rtasidagi ko'p asrlik adovatlar bo'lib, ular suv masalasini yecholmaganlar. Shu sababli yovmutlar o'zbeklarga qarshi muntazam ravishda bosqinlar uyushtirganlar. Ularning asosiy bosqinlari talonchilikdan iborat bo'lib, odatda kuzda uyushtirilgan. Zotan, bu faslda o'troq dehqonlar hosilni yig'ib qish uchun tayyorlab saqlaganlar. Turkmanlar shuning uchun talon-taroj qilishga hosil mo'l-ko'l bo'lgan paytni

tanlaganlar. Kichik qal'alarning tarixan rivojlangan qurilish uslubi ham yovmutlar va o'zbeklar o'rtasidagi doimiy to'qnashuvlardan dalolat beradi.

Suv yo'llarining boshlanish qismida doimiy ravishda o'troq o'zbeklar joylashib olgan. Xonlar tomonidan turli davrlarda asir sifatida olib kelingan turkmanlar esa suv tarmoqlarining oxirgi qismlariga joylashtirilgan. Soliq yig'ish davrlarida bo'yin tovlagan qoraqalpoq va turkmanlar joylashgan yerlardan suv to'sib qo'yilgan. Bu esa o'z navbatida soliq yig'ishni osonlashtirgan. Bundan tashqari kanallarning quyi oqimida joylashgan yovmutlar ariqlarning yuqori oqimini tozalash kabi og'ir jamoat ishlariga jalb etilgan. Suv tanqisligidan doimiy aziyat chekkan turkman va qoraqalpoqlar tez-tez qo'zg'olon ko'tarib turganlar. Suv kanallarini berkitish esa o'zbeklar uchun u qo'zg'olonni bostirish chorasi sifatida qo'llanilgan.

XXSRning dastlabki yillaridagi yovmutlarning Xonqa bekligi ustiga yurishlarini ruslar bosmachilik xarakati millatlararo munosabatlar doirasida rivojlanganligi bilan belgilaydilar va bunda faqat yovmut turkmanlari ishtirok etganligi ko'rsatiladi [9.B.8-9]. Foteev xukumatga o'zbeklar tomonidan doimiy ravishda tushadigan arzlari turkman yovmutlarining bosqinchiligi haqida bo'lganligini ta'kidlab o'tadi. Biroq ayni shu bosmachilik harakatlari davomida turkman va o'zbeklarning birlashuvi kuzatilgan. Bu jarayonni rus hukumati Junaidxonning musulmonlarni g'ayridinlardan qutqarish yuzasidan qilgan targ'iboti tufayli qisqa muddat sodir bo'lgani va so'ng bartaraf etilganini hisobot qiladi [9.B.9]. Turkman va o'zbeklarning birlashuvi Xazorasp sho'roligida ham kuzatiladi. 1923-yilda bu yerda bo'lib o'tgan qo'zg'olon ana shu birlashuvning natijasidir.

Rus mualliflari 1924-yilgi demarkatsiya "o'zbek-turkmanlar o'rtasidagi milliy adovatni sezilarli darajada zaiflashtirdi" deb baho beradilar. Albatta suv va suv yo'llarining taqsimoti bir qadar to'g'irlanishi natijasida milliy manfaatlar yuzasidan to'qnashuvlarga bir qadar chek qo'yildi. Ammo, territorial masalalarda xududlarda diosporalarning to'planishiga sabab bo'ldi.

Xonqa sho'roligining, ayniqsa shahar aholisining ijtimoiy xayoti va mehnat taqsimoti quyidagicha bo'lgan. Umumiy aholining 40% dehqonchilik, 27% hunarmandchilik, 15% sovdagarlik bilan shug'ullangan. Bu davrda shahar aholisidan 52 kishi ishchi (temirchi, yo'nuvchi, mardikor), xizmatkorlar 7 kishi (xovli supuruvchi va tungi qorovullar), Xizmatchilar 22 kishi (militsonerlar, targ'ibotchilar, feldsherlar, ish yurituvchilar, savdo xizmatchilari), erkin kasb egalari 34 kishi (feldsher, akusher, rassom, musiqachi va diniy xodimlar), uy bekalari 743 kishi, yolg'iz uy bekalari 501 kishini tashkil etgan.

Xulosa. Xonqa bekligi XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Xiva xonligining muhim ma'muriy-hududiy qismi bo'lib, iqtisodiy siyosiy va etno-ijtimoiy jihatdan alohida ahamiyat kasb etgan. Sug'oriladigan yerlar va kanallar orqali rivojlangan dehqonchilik, paxtachilik va bog'dorchilik uning iqtisodiy asosini tashkil etgan. Rus kapitalistlari tomonidan sanoat korxonalarining tashkil etilishi beklikning iqtisodiy qiyofasini o'zgartirgan.

Etnik tarkibda o'zbeklar yetakchi o'rinni egallab, turkman, qozoq, qirg'iz va tatarlar bilan birgalikda yashagan. Bu ko'pmillatli muhitda suv manbalari va yerdan foydalanish masalalari ko'pincha ixtiloflarga sabab bo'lgan. Ayniqsa, o'zbeklar bilan yovmut turkmanlari o'rtasidagi adovat bosqinchilik va qarshiliklarda namoyon bo'lgan, ammo ayrim hollarda ularning birlashuvi ham kuzatilgan. Sovet davrida Xonqa volosti Yangi-Urganch viloyati tarkibiga qo'shilib, ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar sinov maydoniga aylandi. Maktablar, ma'muriy organlar va kolxozlar tashkil etilib, aholi turmush tarzida muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Umuman, Xonqa bekligi va keyinchalik volosti Xorazm jamiyatidagi etno-ijtimoiy jarayonlarni, milliy munosabatlar va iqtisodiy rivojlanishni o'rganish uchun muhim tarixiy hudud hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Современный кишлак Средней Азии (социально-экономический очерк). Вып.2. Ханкинская волость (Хорезмской области Узбекской ССР). под.ред. Б.Б.Керп и И.Е. Сулова.Тошкент.1926: 2. Фотеева И.М. Население. Современный кишлак Средней Азии (социально-экономический очерк). Вып.2. Ханкинская волость (Хорезмской области Узбекской ССР). под.ред. Б.Б.Керп и И.Е. Сулова.Тошкент.1926: Тревер, К. В. История народов Узбекистана. Т. 2 / К. В. Тревер, А. Ю. Якубовский, М. Э. Воронец.— Ташкент :АН УЗССР, 1947. — 517 с
2. Содиков А. Россия и Хива во II половине и XIX в начале XX в дис.на.с.док.ис.наук. — Москва, 1965. — С.305; Йўлдошев М.Ю. Хива хонлигида феодал ер эгалиги ва давлат тузилиши. Тошкент. Уздавнашр.1959

3. Ўзбекистонинг янги тарихи. К. 2 : Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. Тошкент : Шарқ, 2000. – Б. 213–249; Хоразм тарихи. II-жилд – Урганч : Хоразм, 1997. –298 б.; Қўшжонов, О. Хива хонлиги туркманлари : [тарихий лавҳалар рисоласи] / О. Қўшжонов, Г. Дурдиева. –Хоразм : Хоразм Маъмун академияси нашриёти, 2008. –108 б.; Полвонов, Н. XIX аср охирида Хива хонлигидаги қорақалпоқлар миграцияси масаласи / Н. Полвонов, У. Шарипов // Илм сарчашмалари. – 2009. – №4. – Б. 27–31; Нуржонов К., Жуманиёзова М. Хонка тарихи. Урганч. 2015.
4. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Л., 1973.-С.71-77
5. Нуржонов К., Жуманиёзова М. Хонка тарихи. “Хоразм” нашриёти.2015. ISBN 978-9943-4488-1-0.
6. Йўлдошев М.Ю. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. Тошкент. Уздавнашр.1959.- Б.118-150
7. Магидович И.П. Территория и населения. Хорезм. в кн. Материали по районированию Средней Азии. кн.2. ч.2. Тошкент.1926
8. Современный кишлак Средней Азии (социально экономический очерк). Вып.2. Ханкинская волость (Хорезмской области Узбекской ССР). под.ред. Б.Б.Керп и И.Е. Суслова.Тошкент.1926
9. Фотеев И.М. Общий очерк. в кн. Современный кишлак Средней Азии (социально экономический очерк). Вып.2. Ханкинская волость (Хорезмской области Узбекской ССР). под.ред. Б.Б.Керп и И.Е. Суслова.Тошкент.1926. –С. 3-56

UO'K: 37.018

TARIXDA IZ QOLDIRGAN YOZUVCHI AYOLLAR FAOLIYATIGA NAZAR***B.Yu. Abdullayeva, o'qituvchi, Farg'ona davlat texnika universiteti, Farg'ona***

Annotatsiya. *Mazkur maqolada tarixda o'zining ijtimoiy, madaniy va adabiy faoliyati bilan iz qoldirgan yozuvchi ayollar hayoti va ijodi tahlil qilinadi. Asosan, turli davrlarda yashab o'tgan mashhur adiba ayollarning jamiyatdagi o'rni, ularning asarlari orqali ayollar huquqlari, erkinlik, ma'naviyat kabi mavzular qanday yoritilgani ko'rsatib beriladi. Shuningdek, maqolada yozuvchi ayollarning ijodiy merosi, ularning zamonaviy adabiyotga ta'siri va o'rni xususida ham fikr yuritiladi. Bu orqali ayol yozuvchilarning milliy va jahon adabiyoti taraqqiyotidagi muhim roli yoritiladi. Ushbu maqola jahon adabiyoti tarixida katta iz qoldirgan taniqli yozuvchi ayollarga bag'ishlangan.*

Kalit so'zlar: *yo'zuvchi ayollar, adabiyot, mumtoz nasr, tarixiy yozuvchilar, madaniyatga ta'siri, Jeyn Osten, Virjiniya Vulf, Agata Kristi, Sharlotta Bronte, Kollin Makkalo, jahon adabiyoti, ayollar mustaqilligi, adabiy meros.*

Аннотация. *В статье анализируется жизнь и творчество женщин-писательниц, оставивших след в истории своей общественной, культурной и литературной деятельностью. В основном, показана роль известных писательниц, живших в разные периоды в обществе, как их произведения освещали такие темы, как права женщин, свобода, духовность. В статье также рассматривается творческое наследие женщин-писательниц, их влияние и роль в современной литературе. Это подчеркивает важную роль женщин-писательниц в развитии национальной и мировой литературы. Статья посвящена известным писательницам, оставившим большой след в истории мировой литературы.*

Ключевые слова: *женщины-писательницы, литература, классическая проза, исторические писатели, влияние на культуру, Джейн Остин, Вирджиния Вулф, Агата Кристи, Шарлотта Бронте, Коллин Маккалоу, мировая литература, женская независимость, литературное наследие.*

Abstract. *This article analyzes the lives and work of women writers who have left a mark on history with their social, cultural and literary activities. Basically, the role of famous women writers who lived in different periods in society is shown, how their works covered topics such as women's rights, freedom, spirituality. The article also discusses the creative heritage of women writers, their influence and role on modern literature. This highlights the important role of women writers in the development of national and world literature. This article is dedicated to famous women writers who have left a great mark on the history of world literature.*

Key words: *women writers, literature, classical prose, historical writers, influence on culture, Jane Austen, Virginia Woolf, Agatha Christie, Charlotte Bronte, Colleen McCullough, world literature, women's independence, literary heritage.*

Insoniyat tarixida adabiyot jamiyatning ruhiy va ma'naviy hayotida muhim o'rin egallab kelgan. Asrlar davomida yozuvchilar o'z asarlari orqali jamiyatga ta'sir ko'rsatib, zamonasining dardini, orzu-umidlarini aks ettirishgan. Bu jarayonda erkaklar bilan bir qatorda ko'plab ayol yozuvchilar ham o'zining o'chmas izini qoldirgan. Ularning faoliyati nafaqat adabiy rivojlanishga, balki ayollar huquqlari, jamiyatdagi o'rni va ijtimoiy faolligining yuksalishiga xizmat qilgan. Tarixda iz qoldirgan yozuvchi ayollar o'z ijodi bilan murakkab zamonlarda ham haqiqatni yozishdan cho'chimagan, xalq dardi bilan yashagan, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib qilgan. Ushbu maqolada ana shunday jasoratli, ijodkor ayollarning hayoti va ijodiga nazar tashlanadi, ularning adabiy merosi bugungi kun uchun qanday ahamiyat kasb etishi tahlil qilinadi.

Ayollar adabiyotda o'z izini qoldirib, insoniyat madaniyati va ma'naviyatini boyitishda muhim rol o'ynaganlar. Ularning asarlari nafaqat san'at durdonalari, balki ijtimoiy o'zgarishlarga ham ta'sir ko'rsatgan. Quyida tarixda katta iz qoldirgan ayrim yozuvchi ayollar haqida ma'lumot keltiramiz

Jorj Sand (1804–1876) asarlarini mutolaa qilganda uni naqadar yuqori iste'dod egasi ekanligiga amin bo'lamiz.

Fransiyalik yozuvchi Jorj Sand (haqiqiy ismi Amandin Avrora Lyusil Dyupen) XIX asrning eng mashhur ayol yozuvchilaridan biri hisoblanadi. Uning asarlari ruhiy erkinlik, ayollar huquqlari va ijtimoiy tenglik kabi mavzularni o'z ichiga olgan. Uning *"Indiana"*, *"Konsuelo"*, *"Leliya"* kabi asarlari nafaqat Fransiya, balki butun Yevropada katta shuhrat qozongan. Jorj Sand (George Sand) — XIX asrning mashhur fransuz yozuvchisi, feministik g'oyalarning ilg'or himoyachisi va Yevropa romantizm davrining yorqin vakillaridan biridir. Uning haqiqiy ismi Amantine Lucile Aurore Dupin bo'lib, 1804-yilda Parijda tug'ilgan va 1876-yilda Nohantda vafot etgan. U o'zining erksevar hayoti, erkaklar kiyimida yurishi va erkak taxallusidan foydalanishi bilan jamiyatda ayollar uchun yangi imkoniyatlar ochgan [5].

Jorj Sand 70 dan ortiq roman, ko'plab pyesa, esse, xotira va siyosiy maqolalar muallifi bo'lib, uning ijodi ayollar huquqlari, ijtimoiy tenglik va insoniy qadriyatlarni targ'ib qiladi. Uning eng mashhur asarlaridan ba'zilari: **"Indiana" (1832)** – ayollarning mustaqilligi va nikohdagi tengsizlik haqida. **"Valentine" (1832)** – romantik va ijtimoiy mavzularni uyg'unlashtirgan roman. **"La Mare au diable" (1846)** – qishloq hayoti va insoniy munosabatlar haqida. **"La Petite Fadette" (1849)** – qishloq hayotining go'zalligi va insoniy his-tuyg'ularni tasvirlaydi. **"Consuelo" (1842)** – san'at va erkinlik haqida epik roman. **"Lélia" (1833)** – ayollar psixologiyasi va jamiyatdagi o'rni haqida falsafiy asar. **"Histoire de ma vie" (1855)** – uning mashhur avtobiografik asari bo'lib, u o'z hayoti va ijodiy yo'lini batafsil tasvirlaydi.

Jorj Sand o'zining erksevarligi, erkaklar kiyimida yurishi va erkak taxallusidan foydalanishi bilan tanilgan. Bu unga o'z fikrlarini erkin ifoda etish va jamiyatda ayollar uchun yangi imkoniyatlar ochish imkonini berdi. Uning hayoti va ijodi haqida ko'plab biografiyalar yozilgan, jumladan, "George Sand: True Genius, True Woman" nomli grafik biografiya, u o'zining hayoti, muhabbatlari va ijodiy faoliyatini yoritadi [6].

Jorj Sandning ijodi va hayoti bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan, u ayollar huquqlari va erkinlik uchun kurashning ramziga aylangan.

Avstraliya adabiyotining porloq yulduzi Kollin Makkalou ijodiga to'xtalmoqchi edik izlanishimizda.

Kollin Makkalou (1937–2015) – avstraliyalik mashhur yozuvchi bo'lib, u o'zining betakror asarlari bilan dunyo adabiyotiga ulkan hissa qo'shgan. U tarixiy va psixologik romanlar yozishda mahoratli bo'lib, uning asarlari nafaqat Avstraliyada, balki butun dunyoda millionlab muxlislarga ega [6].

Hayoti va ijodiy faoliyatiga nazar solamiz.

Kollin Makkalou 1937 yil 1 iyunda Avstraliyaning Vellington shahrida tavallud topgan. U tibbiyot va nevrologiya bo'yicha mutaxassislikka ega bo'lib, ilmiy faoliyat bilan ham shug'ullangan. U bir necha yil AQShdagi Yel universitetida neyrofiziologiya bo'yicha tadqiqotchi sifatida ishlagan.

Yozuvchilik faoliyatiga kirib kelishidan oldin, u tibbiyot sohasida ilmiy ishlar bilan shug'ullangan. Ammo uning yozishga bo'lgan ishtiyoqi unga adabiyot olamida o'z yo'lini topishga yordam berdi. Eng mashhur asari – "Tikanli qarg'a"ga nazar solamiz. Makkalouning eng mashhur asari *"Tikanli qarg'a"* (*The Thorn Birds*, 1977) hisoblanadi. Bu roman avstraliyalik bir oila – Klirilarning bir necha avlod davomidagi hayoti haqida hikoya qiladi. Asarning markaziy syujet chizig'i – Meggi Kliri va ruhoniy Ralf de Brikassar o'rtasidagi murakkab va qayg'uli muhabbat tarixi.

Roman nafaqat muhabbat va munosabatlar haqida, balki oilaviy an'analar, taqdir va inson xohish-istaklari o'rtasidagi muvozanat haqida ham hikoya qiladi. *"Tikanli qarg'a"* dunyo bo'ylab millionlab nusxada sotilgan va 1983 yilda mashhur televizion serialga moslashtirilgan. Kollin Makkalou ko'plab janrlarda ijod qilgan, jumladan, tarixiy romanlar, detektivlar va dramatik asarlar yozgan.

"Timsohlar yomg'irga qaramaydi" (*Tim*, 1974) – yosh ayol va aqliy rivojlanishi orqa qolgan yigit o'rtasidagi noodatiy muhabbat haqidagi roman.

"Ledi Leysi" (*An Indecent Obsession*, 1981) – Ikkinchi jahon urushi davridagi shifoxona hayoti va u yerdagi murakkab munosabatlar haqida hikoya qiladi.

"Masters of Rim" (Rim ustalari) seriyasi – Rim tarixi haqidagi to'rtta tarixiy romandan iborat mashhur sikl bo'lib, unda Juliy sezar, Mark Antoniy va boshqa tarixiy shaxslarning hayoti yoritilgan. Bu seriyaga *"Imperatorning falokati"*, *"Sezar o'limi"*, *"Rimning yo'li"* va boshqa asarlar kiradi.

"Fortunaning qizlari" (*The Touch*, 2003) – XIX asrda Avstraliyaga ko'chib kelgan oilalarning hayotini yorituvchi tarixiy roman.

"Ziyoratchilar" (*The Independence of Miss Mary Bennet*, 2008) – Jeyn Ostinning *"Faxr va g'urur"* romani asosida yozilgan, unda bosh qahramonlarning keyingi hayoti tasvirlangan. Kollin Makkalou (Colleen McCullough) — Avstraliyalik mashhur yozuvchi bo'lib, u tarixiy romanlari va insoniy munosabatlarni chuqur tahlil qilgan asarlari bilan tanilgan.

Colleen Margaretta McCullough 1937-yil 1-iyunda Avstraliyaning Yangi Janubiy Uels shtatidagi Uellington shahrida tug'ilgan. U dastlab fiziologiya bo'yicha tahsil olib, neyrofiziolog sifatida faoliyat yuritgan. Yale universitetida o'qituvchi va tadqiqotchi bo'lib ishlagan. Yozuvchilik faoliyatini 1974-yilda "Tim" nomli romani bilan boshlagan. U 2015-yil 29-yanvarda Norfolk orolida vafot etgan [10].

"The Thorn Birds" (1977). Bu roman Makkalouning eng mashhur asari bo'lib, Avstraliya cho'lida yashovchi Cleary oilasining ko'p avlodli tarixini tasvirlaydi. Asar 33 milliondan ortiq nusxada sotilgan va 1983-yilda muvaffaqiyatli teleserialga aylantirilgan. "Masters of Rome" seriyasi (1990–2007)

Bu yetti kitobdan iborat epik seriya qadimgi Rim tarixini, ayniqsa Yuliy Tsezar davrini batafsil yoritadi. Seriyaga quyidagi asarlar kiradi:

The First Man in Rome (1990), *The Grass Crown* (1991), *Fortune's Favorites* (1993), *Caesar's Women* (1996), *Caesar* (1997), *The October Horse* (2002), *Antony and Cleopatra* (2007). Boshqa muhim romanlari: *Tim* (1974) — muallifning birinchi romani, ruhiy rivojlanishida muammolari bo'lgan yigit va o'rtamiyona yoshdagi ayol o'rtasidagi sevgi hikoyasi. *An Indecent Obsession* (1981) — Ikkinchi jahon urushi davrida harbiy shifoxonadagi murakkab insoniy munosabatlar [1].

Kollin Makkalou o'zining chuqur tarixiy bilimlari va insoniy munosabatlarni nozik tasvirlashi bilan adabiyot olamida o'ziga xos o'rin egallagan. Uning asarlari o'quvchilarga nafaqat tarixiy ma'lumotlar, balki inson ruhiyatining murakkabliklarini ham ochib beradi [2].

Makkalou ijodining o'ziga xosligiga e'tiborimizni qaratamiz

Kollin Makkalouning asarlari: Muhabbat, taqdir va inson ichki dunyosi kabi mavzularni keng yoritadi. Ta'riflar va tavsiflar orqali jonli, tasavvurga boy atmosfera yaratadi. Tarixiy va ijtimoiy jarayonlarni chuqur o'rganib, haqqoniy tasvirlaydi.

Mukammal qahramonlar obrazlari orqali o'quvchini o'ylantirib, hissiyotlarga boy asarlar yaratadi.

Kollin Makkalou nafaqat romannavis, balki tarixiy tadqiqotchi va ijtimoiy hayot kuzatuvchisi sifatida ham katta e'tiborga sazovor. Uning asarlari hali-hanuz millionlab odamlarni o'ziga jalb etadi va adabiyot olamining ajralmas qismidir.

Ayol yozuvchilar insoniyat madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan va ularning asarlari hanuzgacha dolzarbligini yo'qotmagan. Ular orqali ayollar hayoti, ijtimoiy muammolar va insoniyatga xos qadriyatlar haqida chuqur tasavvurga ega bo'lamiz.

Bu ro'yxat cheklanmagan bo'lib, tarixda va hozirgi zamonda ham ko'plab buyuk ayol yozuvchilar bor.

Xulosa qilib aytganda, tarixda iz qoldirgan yozuvchi ayollar o'z zamonasining ijtimoiy, siyosiy va madaniy muhitida faol ijod qilgan, jamiyatning og'riqli masalalarini dadil ko'tarib chiqqan shaxslar bo'lgan. Ularning asarlari nafaqat badiiy mahorat namunasi, balki ayolning jamiyatdagi o'rnini belgilovchi, uni mustahkamlovchi kuchli omillardan biriga aylangan. Bu yozuvchi ayollar – o'zbek, jahon adabiyotida munosib o'rin egallagan ijodkorlar sifatida – kelajak avlodlar uchun ibrat maktabi vazifasini bajaradi. Ularning faoliyati orqali bugungi kunda ham adabiyotda ayollar ovozi baland eshitilmoqda, zamonaviy yozuvchi ayollar ularning bosib o'tgan yo'ldan ilhomlanmoqda. Shunday ekan, bu ijodkor ayollarning merosini o'rganish va targ'ib qilish nafaqat tarixiy qarzdorlik, balki ma'naviy tarbiyaning muhim jihatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Курбатова О. А., Дульский Д. А. Женщины-писательницы викторианской Англии // Альманах мировой науки. – 2016. – №11-2. – С. 14–15.
2. Шнайдер Н. Женщина-писательница в словарях XVIII–XIX веков: краткое изыскание // Родная словесность в современном культурном и образовательном пространстве: сб. науч. тр. – 2017. – С. 19–23.
3. Usmanova Z. M. Воздействие художественной литературы на воспитание личности // Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali. – 2023. – T. 3, №3. – С. 84–90.
4. Усманова З. М. К вопросам влияния литературы на общество // Integration Conference on Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes: материалы конф. – 2022. – С. 169–171.
5. Mikheeva A. I. К некоторым проблемам воспитания в ходе образовательного процесса // Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali. – 2022. – T. 2, №9. – С. 90–97.

UO'K 93/94

O'ZBEKISTON MILLIY KUTUBXONASIDAGI QO'QON XONLIGI DAVRI QO'LYOZMA MEROSI

R.I.Abdullayev, dots.v.b., PhD, Qo'qon universiteti, Qo'qon

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qo'qon xonligi davrida xonlik hududlarida yaratilgan qo'lyozma kitoblarning O'zbekiston Milliy kutubxonasi jamg'armasida saqlanayotgan namunalari tahlil qilingan. Unda kitoblarning nusxa ko'chirilgan joyi, mualliflari, xattotlari hamda ularning ilmiy, tarixiy va madaniy ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, mazkur qo'lyozmalar Qo'qon xonligi davridagi kitobat an'analari va ilmiy-ma'rifiy muhitni o'rganishda muhim manba sifatida baholangan.

Kalit so'zlar: Qo'qon xonligi, kitobat ishi, xattotlik, Alisher Navoiy, O'zbekiston Milliy kutubxonasi, Holiqnazar Xalifa ibn Usta Qurbon.

Аннотация. В данной статье проанализированы образцы рукописных книг, созданных в период Кокандского ханства на территории ханства и хранящихся в фондах Национальной библиотеки Узбекистана. Рассмотрены места переписки книг, их авторы, каллиграфы, а также их научное, историческое и культурное значение. Кроме того, данные рукописи оценены как важный источник для изучения традиций переписки и научно-просветительской среды эпохи Кокандского ханства.

Ключевые слова: Кокандское ханство, переписка книг, каллиграфия, Алишер Навои, Национальная библиотека Узбекистана, Холиқназар Халифа ибн Уста Курбон.

Abstract. *This article analyzes samples of manuscript books created during the Kokand Khanate period within the territories of the khanate and preserved in the collection of the National Library of Uzbekistan. It examines the places where the manuscripts were copied, their authors, calligraphers, as well as their scientific, historical, and cultural significance. Furthermore, these manuscripts are evaluated as important sources for studying the traditions of manuscript copying and the intellectual and educational environment of the Kokand Khanate era.*

Keywords: *Kokand Khanate, manuscript copying, calligraphy, Alisher Navoi, National Library of Uzbekistan, Holiqnazar Khalifa ibn Usta Qurbon*

Kirish. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi jamg'armasida qo'lyozmalar, noyob va alohida qiymatga ega nashrlar fondi mavjud bo'lib, unda jami 200 000 dan ortiq kitob saqlanadi. Shulardan taxminan 30 000 dan ortig'i nodir kitoblardan iborat [8: 86-b]. Ushbu nodir kitoblar to'plamini XII – XX asrlar oralig'ida vatanimiz va xorijiy mamlakatlarda yaratilgan ko'plab noyob va tarixiy ahamiyatga ega kitob kolleksiyalari tashkil etadi, ular o'sha davr madaniyati va ilmiy faoliyatini o'rganish uchun muhim manba hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O'zbekiston Milliy kutubxonasi jamg'armasida saqlanayotgan qo'lyozma kitoblar haqida batafsil ma'lumotlar U.Teshaboyeva va N.Zayitova tomonidan yozilgan "Qo'lyozmalar, noyob va alohida qiymatga ega nashrlar xizmati fondi tarixi" nomli asarda keltirilgan. Mualliflar mazkur fondga saqlanayotgan qo'lyozmalar haqida so'z yuritarkan, ulardan ayniqsa Holiqnazar Xalifa ibn Usta Qurbon tomonidan ko'chirilgan Alisher Navoiyning "Mahbub ul-qulub" asari nusxasi mavjudligini alohida ta'kidlaydilar [8: 90-b]. Ushbu asarning biz uchun ahamiyati uning aynan Qo'qon shahrida kitobat qilinganligi haqidagi ma'lumotdir. Shuningdek, kutubxonaning mazkur fondida Qo'qon xonligi davriga oid yana boshqa kitobat namunalari ham mavjud bo'lsada, biroq ular haqida kengroq va chuqurroq ilmiy tadqiqotlar hali olib borilmagan. Bu esa Qo'qon xonligi madaniy merosi va kitobat san'atini o'rganish sohasida yangi ilmiy izlanishlarning zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot jarayonida xronologik, tarixiy-genetik va tarixiy taqqoslash usullari qo'llanildi. Xronologik usul yordamida asarlarning yaratilgan va ko'chirilgan davrlari aniqlanib, ularning tarixiy konteksti ochib berildi. Tarixiy-genetik usul orqali qo'lyozmalarning kelib chiqishi, yaratilish jarayoni va o'zaro bog'liqligi o'rganildi. Tarixiy taqqoslash usuli esa turli davr va hududlardagi kitobat an'analari va qo'lyozma namunalarining o'zaro munosabatlarini aniqlashda qo'llanildi.

Natijalar va muhokama. XVIII asrning birinchi choragida Qo'qon xonligi hududida, ayniqsa Farg'ona vodiysida kitob tayyorlash faoliyati sezilarli darajada rivojlanishni boshladi. Ushbu jarayon Qo'qon xonligining davlat sifatida tashkil topishi bilan uzviy bog'liq bo'lib, mintaqaning madaniy-ma'rifiy rivojida yangi bosqichni ochdi. Tadqiqotlar natijasida hozircha bizga ma'lum bo'lgan, Qo'qon shahrida tayyorlangan eng qadimiy qo'lyozmalardan biri - "Gulshanzor" asari hisoblanadi. Asar Qo'qon xonligiga qarashli Marg'ilon bekligida 1133/1720-yilda Sano'allohxon ibn Orifxon Qoshg'ariy tomonidan ko'chirilgan [1: 57 b-varaq].

Qo'qon xonligi hududlarining kengayishi, shuningdek, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy sohada rivojlanishi madaniy hayotning ham yuksalishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Xonlik hududlarida ilm-fan va madaniyat taraqqiy etib, bu jarayonlar natijasida minglab nusxalarda kitoblar tayyorlandi. Kitoblar madaniy hayotning turli sohalarida asosiy ilmiy-ma'rifiy vosita sifatida xizmat qilgan.

1876-yilda Qo'qon xonligi tugatilguncha poytaxt Qo'qon shahri hamda mamlakatning turli mintaqalarida xattotlar tomonidan ilm-fanning turli sohalariga oid ko'plab kitoblar tayyorlangan. Ushbu kitoblar hozirgi kunda O'zbekiston va xorijiy mamlakatlarning turli muzey va kutubxonalarida saqlanib kelmoqda. Jumladan, O'zbekiston Milliy kutubxonasi jamg'armasida ham Qo'qon xonligi davriga oid noyob va qadimiy kitoblar mavjud bo'lib, maqolada aynan ushbu manbalarga oid ma'lumotlarga e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston Milliy kutubxonasi jamg'armasida olib borilgan izlanishlar natijasida Qo'qon xonligi davrida ko'chirilgan taxminan o'nlab kitoblar aniqlangan va ular bilan yaqindan tanishildi. Kutubxona xodimlari tomonidan mazkur asarlarga doir qisqacha ma'lumotnomalar tayyorlangan va jamg'arma hujjatlarida qayd etilgan.

Qo'qon xonligi davrida Alisher Navoiy asarlarining qo'lyozma nusxalarini tayyorlash keng tarqalgan bo'lib, ushbu asarlar xattotlar tomonidan eng ko'p ko'chirilgan matnlardan biri sifatida ajralib turadi. Xonlikda ko'chirilgan Navoiy asarlariga oid olib borgan izlanishlarimizda muallifning Qo'qonda kitobat qilingan bir asari bugungi kunda O'zbekiston Milliy kutubxonasida ham saqlanayotganligiga guvoh bo'ldik. Bu "Mahbub ul-qulub" asari bo'lib, uni Holiqnazar Xalifa ibn Usta Qurbon Beshariy 1209/1794-1795-yilda, yakshanba kuni ko'chirib tamomlagan.

Xattot Holiqnazar Xalifa asar xotimasida uning yozilishi bilan bog'liq ayrim ma'lumotlarni keltirib o'tadi: "Bu qo'lyozmani goh ko'chada, goh bozorda, goh xonaqohda, goh xarobotda, goh madrasada, goh o'rdada, goh mayxonada yozib tugatdim. Ammo bu yozuvimni xatolari ko'pdir, xech kim xatodan holi emas, bu uchun xatosi bo'lgan joyni tuzatinglar. Men sizlardan kamchiliklarimdan uzur so'rayman.

Ey Alloh, kimki shu xatni (kitob) o'qib duo qilsa, sen uning iymonin saqlagil". [2: 143-144-varaqlar].

Xattot shuningdek o'z holini bayon etib yo'qsillikdan tang ahvolda ekanligini ta'kidlab o'tgan.

Xonlik davrida keng tarqalgan asarlardan biri "Axloqi Muhsiniy" hisoblanadi. Ushbu asarning 1810-yilda Ahmadxon ibn Boboxonxo'ja Pistkandiy tomonidan Toshkentda ko'chirilgan nusxasi bugungi kunda O'zbekiston Milliy kutubxonasi jamg'armasida saqlanmoqda [3: 127a-varaq]. Toshkentning o'sha paytda Qo'qon xonligi tarkibiga kiritilganligi hisobga olinsa, mazkur asar xonlik hududlarida kitobat faoliyatining rivojlanishini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi.

O'zbekiston Milliy kutubxonasi fondida saqlanayotgan Qo'qon xonligiga oid asarlar orasida "Viqoyatu-r-rivoya fi masoili-l-xidoya" asari alohida ahamiyatga ega. Mazkur asar varaqlarining 63 joyida Qo'qon xoni Xudoyorxonning muhri mavjudligi ushbu qo'lyozmaning xonlik davriga oid muhim tarixiy manba ekanligini tasdiqlaydi. Xon muhrida quyidagi yozuvlar aks etgan: "Va'q fi sabil Alloh. Sayyid Muhammad Xudoyorxon 1288/1871-1872". Bizningcha Xudoyorxon ushbu muhrini va'q qilnadigan kitoblar uchun maxsus yasattirgan bo'lishi kerak [9: 140-bet].

Ibrohimbek bin Xudoyorbiy ko'rsatmasiga asosan 1240/1824-1825-yilda Mullo Mir Jomiy ibn Hoji Mirzobek O'ratepagiy tomonidan "Ta'rix Mir said Sharif Roqim" asari O'ratepada ko'chirilgan bo'lib, ushbu asar ham bugungi kunda kutubxona fondida saqlanmoqda [4: 200a-varaq]. Asar yaratilgan davrda O'ratepa Qo'qon xonligi tarkibidagi muhim ma'muriy-hududiy birliklardan biri bo'lganini inobatga olgan holda, ushbu qo'lyozmani ham xonlik davridagi kitobat faoliyatining namunasiga aylangan muhim manbalardan biri sifatida baholash mumkin.

Bundan tashqari, O'zbekiston Milliy kutubxonasi fondida saqlanayotgan "Hisob ilmining xulosasi" hamda "Uchburchak burchaklari haqida risola" kabi qo'lyozma asarlar ham Qo'qon xonligi davriga oid muhim ilmiy manbalar sifatida e'tiborga loyiqdir. Mazkur qo'lyozmalar xonlik davridagi matematik bilimlar darajasi va ilmiy faoliyat yo'nalishlarini o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Milliy kutubxonasi fondida saqlanayotgan qo'lyozmalar Qo'qon xonligi davrida kitobat ishining rivojlanganligini tasdiqlaydi. Ushbu manbalar xonlik hududlarida xattotlik, ilmiy tafakkur va adabiy ijodning faol bo'lganidan dalolat beradi. Ayniqsa, asarlarning mazmuniy tahlili ularning faqat adabiy emas, balki tarix, matematika, axloqshunoslik, huquqshunoslik kabi fan tarmoqlari bilan ham bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Mazkur qo'lyozmalar nafaqat Qo'qon xonligi davridagi madaniy-ma'naviy hayotni o'rganishda, balki o'sha davrda amal qilgan ilmiy tafakkur, bilimlar tizimi va ularning jamiyatdagi o'rni haqida chuqur xulosalar chiqarishda ham muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi. Bu jihatdan Milliy kutubxona fondida saqlanayotgan har bir asar tarixiy-madaniy meros sifatida ilmiy tadqiqotlar uchun beqiyos ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mahmud ibn Abdulkarim Shabstariy. Gulshanzor. O'zR FA ShI, qo'lyozma, №12006 / 2
2. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. O'zbekiston Milliy kutubxonasi nodir nashrlar fondi, qo'lyozma, ПБ-233
3. Axloqi Muhsiniy. O'zbekiston Milliy kutubxonasi nodir nashrlar fondi, qo'lyozma, ПБ-157
4. Ta'rix Mir said Sharif Roqim. O'zbekiston Milliy kutubxonasi nodir nashrlar fondi, qo'lyozma, ПБ-142
5. "Viqoyatu-r-rivoya fi masoili-l-xidoya". O'zbekiston Milliy kutubxonasi nodir nashrlar fondi, ПБ-262

6. Xulasat ul-hisob. O'zbekiston Milliy kutubxonasi nodir nashrlar fondi, qo'lyozma, Пв-138.
7. Uchburchak burchaklari haqida risola. O'zbekiston Milliy kutubxonasi nodir nashrlar fondi, qo'lyozma, Пв-138 / I.
8. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг қўлёзма ва китоб мероси. – Тошкент: Silk road media, 2022.
9. Abdullayev R. Qo'qon xonligida kitobat ishi va kutubxonalar tarixi. Monografiya. – Toshkent: "Dimal" nashriyoti, 2025-y.

UO'K 908

O'ZBEKISTON-HINDISTON IQTISODIY VA MADANIY HAMKORLIGI: TARIXIY RIVOJLANISH VA KELAJAK ISTIQBOLLARI

R.B.Asadova, dots., t.f.n., Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy hamkorlikning tarixiy rivojlanishi, mustaqillik yillaridan keyingi o'zgarishlar va zamonaviy tendensiyalar tahlil qilinadi. Ikki mamlakat o'rtasidagi savdo, investitsiyalar, madaniy almashinuv va mintaqaviy integratsiya jarayonlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, kelajak istiqbollari e'tibor qaratilib, hamkorlikning yangi yo'nalishlari va imkoniyatlari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Hindiston, iqtisodiy hamkorlik, madaniy almashinuv, tarixiy rivojlanish, kelajak istiqbollari, investitsiyalar, savdo.

Аннотация. В статье анализируется историческое развитие экономического и культурного сотрудничества между Узбекистаном и Индией, изменения в период после обретения независимости и современные тенденции. Рассматриваются торговля, инвестиции, культурный обмен и процессы региональной интеграции между двумя странами. Особое внимание уделяется перспективам сотрудничества, новым направлениям и возможностям.

Ключевые слова: Узбекистан, Индия, экономическое сотрудничество, культурный обмен, историческое развитие, перспективы, инвестиции, торговля

Abstract. This article analyzes the historical development of economic and cultural cooperation between Uzbekistan and India, changes after independence, and current trends. It examines trade, investments, cultural exchanges, and regional integration processes between the two countries. Particular attention is paid to future prospects, new directions, and opportunities for cooperation.

Keywords: Uzbekistan, India, economic cooperation, cultural exchange, historical development, future prospects, investments, trade

Kirish. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy hamkorlik uzoq tarixga ega bo'lib, mustaqillik yillaridan keyin yangi bosqichga ko'tarildi. Ikkala mamlakat mintaqaviy barqarorlik va taraqqiyotda muhim o'rin tutadi, shuning uchun o'zaro aloqalar har tomonlama rivojlanishi zarur. Ushbu maqolada O'zbekiston-Hindiston iqtisodiy va madaniy hamkorligining tarixiy ildizlari, bugungi kundagi holati va kelajak istiqbollari o'rganiladi.

Tarixan Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar qadimiy Ipak yo'li orqali shakllangan. O'zbekiston hududi orqali o'tgan savdo yo'llari Hindiston bilan madaniy almashinuv va savdo munosabatlarini rivojlantirishga xizmat qilgan (Abdullayev, 2010). Sovet davrida O'zbekistonning iqtisodiy siyosati Hindiston bilan asosan davlat darajasidagi savdo va texnik hamkorlikka qaratilgan edi [1, B.153].

1991-yilda O'zbekiston mustaqillikka erishgach, Hindiston bilan mustaqil diplomatik va iqtisodiy aloqalar o'rnatildi. Bu davrda ikki mamlakat o'rtasida savdo hajmi oshdi, investitsiyalar va madaniy almashinuvlar kengaydi (Karimova, 2015). O'zbekistonning iqtisodiy islohotlari va Hindistonning tez rivojlanayotgan bozor iqtisodiyoti o'zaro manfaatli hamkorlikka zamin yaratdi.

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy hamkorlik mavzusi so'nggi yillarda ko'plab ilmiy tadqiqotlarda keng yoritilgan. Ushbu mavzuni o'rganishda tarixiy ildizlar, iqtisodiy rivojlanish jarayonlari, madaniy almashinuv va kelajak istiqbollari asosiy o'rin tutadi [2, B.43].

Tarixiy nuqtai nazardan, Abdullayev (2010) va Karimova (2015) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi munosabatlarning qadimiy Ipak yo'li savdo yo'llari

orqali shakllanganligini ko'rsatadi. Ularning fikricha, mustaqillikdan keyingi davrda ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar yangi bosqichga ko'tarildi, bu esa siyosiy va iqtisodiy sharoitlarning o'zgarishi bilan bog'liq [3, B.61]. Iqtisodiy hamkorlik masalalarini yoritgan Rajput (2020) va Toshpulatov (2022) ishlarida Hindistonning O'zbekistonga sarmoya kiritishi, savdo hajmining oshishi va texnologik sohalaridagi qo'shma loyihalar muhim o'rin egallaydi. Ular, shuningdek, sanoat, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish sohalarida ikki tomonlama iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi istiqbollarini ta'kidlaydilar [4, B.42].

Madaniy almashinuv va ta'lim sohasidagi hamkorlikni o'rganayotgan Nigmatov (2019) va Singh (2021) ishlarida talabalar almashinuvi, madaniy markazlar faoliyati va til o'rganish dasturlarining ijobiy ta'siri ko'rsatildi. Ushbu tadqiqotlar madaniy va ta'limiy sohada ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlikni yanada rivojlantirish imkoniyatlarini ko'rsatadi [5, B.23]. So'nggi paytlarda, Patel (2023) va Yusupov (2024) tomonidan olib borilgan tadqiqotlar raqamli texnologiyalar, innovatsiyalar va onlayn ta'lim platformalari orqali hamkorlikni kengaytirishga qaratilgan. Ular O'zbekiston va Hindiston o'rtasida yangi innovatsion hamkorlik yo'nalishlarini taklif qiladi, bu esa ikki davlat uchun iqtisodiy va madaniy aloqalarni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi [6, B.47]. Shuningdek, adabiyotlarda ba'zi qiyinchiliklar ham qayd etilgan. Masalan, til va madaniyat farqlari, moliyaviy cheklolar va siyosiy omillar hamkorlik rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqida tahliliy fikrlar bor [7, B.103].

Bugungi kunda O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi iqtisodiy hamkorlik bir nechta asosiy yo'nalishlarda rivojlanmoqda: energetika, qishloq xo'jaligi, farmatsevtika, IT va xizmatlar sohaları. Hindiston O'zbekistonga texnologik mahsulotlar eksporti va investitsiyalarni jalb qilishda faol ishtirok etmoqda [8, B.73]. Savdo hajmi o'sishda davom etmoqda, ayniqsa to'qimachilik, elektrotexnika va kimyo sanoati mahsulotlari almashinuvi kuchaymoqda. Shuningdek, qo'shma korxonalar va investitsiya loyihalari ikki mamlakat o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi.

Madaniy aloqalar ikki davlat o'rtasidagi do'stlik va hamkorlikni yanada chuqurlashtiradi. Hindistonning O'zbekistondagi madaniy markazlari, til kurslari va san'at festivallari madaniy almashinuvning muhim shaklidir. Shuningdek, talabalar almashinuvi va qo'shma ilmiy tadqiqotlar madaniy hamkorlikni mustahkamlaydi [9, B.73]. O'zbekistonning Hindistondagi madaniy tadbirlarda ishtiroki, shuningdek, tarixiy meroslarni o'rganish ikki tomonlama munosabatlarning muhim qismi bo'lib qolmoqda. Bu esa turizm va odamlararo aloqalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kelajakda iqtisodiy va madaniy hamkorlikni yanada kengaytirish uchun bir qator imkoniyatlar mavjud. Avvalo, raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar sohasida qo'shma loyihalarni rivojlantirish, yangi texnologiyalarni joriy etish zarur. Onlayn ta'lim va ilmiy tadqiqotlarda hamkorlikni kuchaytirish ham muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, madaniy sohada til o'rganish, yoshlar almashinuvi va san'at sohasidagi hamkorlikni rivojlantirish istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Iqtisodiy loyihalarda innovatsiyalarni qo'llash, ekologik hamkorlikni kengaytirish ham kelajakda O'zbekiston-Hindiston munosabatlarini yangi bosqichga olib chiqadi.

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy hamkorlik uzoq tarixga asoslangan bo'lib, mustaqillik yillarida sezilarli darajada rivojlandi. Bugungi kunda ikki mamlakat o'zaro manfaatli yo'nalishlarda faol hamkorlik qilmoqda. Kelajakda innovatsiya, raqamli texnologiya va madaniy almashinuvlar orqali hamkorlikning yangi bosqichlari ochilishi kutilmoqda. Bu esa ikki davlat uchun mintaqaviy barqarorlik va farovonlikni ta'minlashda muhim omil bo'ladi.

Xulosa qilib aytganda, mavjud ilmiy adabiyotlar O'zbekiston-Hindiston iqtisodiy va madaniy hamkorligini ko'p qirrali, tarixiy ildizlarga ega va istiqbolli soha sifatida yoritadi. Shu bilan birga, yangi texnologiyalar va global jarayonlarni hisobga olgan holda, hamkorlikni yanada chuqurlashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar davom ettirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoyev, Sh.M. (2017). *Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston. — 488 b.
2. Mirziyoyev, Sh.M. (2018). Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: O'zbekiston. — 464 b.

3. Abdullayev, O. *Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo o'rtasidagi tarixiy savdo va madaniy aloqalar*. Toshkent, 2010, 123-135-betlar.

4. Karimova, D. *O'zbekiston mustaqillikka erishgach Hindiston bilan diplomatik munosabatlarning rivojlanishi*. "Xalqaro munosabatlar" jurnali, Toshkent, 2015, 45-56-betlar.

5. Nurmatov, T. *Ta'lim sohasida O'zbekiston va Hindiston hamkorligi: imkoniyatlar va muammolar*. "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali, Toshkent, 2019, 66-74-betlar.

6. Patel, A. *Digital Education and Technological Cooperation: India-Uzbekistan Perspectives*. Journal of Global Education, Bengaluru, 2023, 87-104-betlar.

7. Rajput, V. *India-Uzbekistan Diplomatic Relations and Economic Cooperation*. Journal of Asian Studies, New Delhi, 2020, 210-225-betlar.

8. Singh, R. *Student Exchange Programs between India and Uzbekistan: A Comprehensive Study*. International Journal of Educational Development, Mumbai, 2021, 12-29-betlar.

9. Yusupov, N. *Innovatsiyalar va zamonaviy ta'lim sohasida O'zbekiston-Hindiston hamkorligi istiqbollari*. "Ilm-fan va taraqqiyot" jurnali, Toshkent, 2024, 33-44-betlar.

UO'K 394.011

BUXORO XONI ABDULLAXON II VA QOSIM SHAYX AZIZON

Sh.Sh. Babayarova, o'qituvchi, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. *Mustaqillik sharofati ila yurtimizda milliy, umuminsoniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlab qolish, asrab-avaylash va ajdodlardan avlodlarga qoldirish imkoniga ega bo'ldik. Shuningdek, Islom dini va diniy ta'limotlar tarixini, islom dinining muqaddas qadriyat ekanligini anglashga e'tibor kuchaydi. Tarixiy manbalar guvohligiga qaraganda, XVI asrning birinchi yarmida Buxoro xonligining ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotida. Qosimshayx Azizon muhim ahamiyat kasb etgan.*

Kalit so'zlar: *Abdullaxon II, Qosimshayx Azizon, Karmana, Dabusiya qal'asi, madrasa.*

Аннотация. *Имея честь независимости, мы получили возможность сохранить, сохранить и передать национальные, общечеловеческие и духовные ценности от предков к поколениям в нашей стране. Кроме того, внимание к истории ислама и религиозным учениям, понимание этого ислама. является священной ценностью, возросла. Согласно историческим источникам, в первой половине XVI века Касимшейх Азизон играл важную роль в общественной, политической и духовной жизни Бухарского ханства.*

Ключевые слова: *Абдуллахан II, Касимшейх Азизон, Кармана, Замок Дабусия, Медресе.*

Abstract. *Having the honor of independence, we have received the opportunity to preserve, preserve and pass on national, universal and spiritual values from ancestors to generations in our country. In addition, attention to the history of Islam and religious teachings, understanding that Islam. is a sacred value, has increased. According to historical sources, in the first half of the 16 th century, Kasimsheikh Azizon played an important role in the social, political and spiritual life of the Bukhara Khanate.*

Key words: *Abdullakhan II, Qasimsheikh Azizon, Karmana, Dabusiya Castle, Madrasah.*

Kirish. Qosim Shayx Azizonning davlatchiligimiz tarixidagi muhim o'rni shundaki, u Abdullaxon II ning hokimiyatni egallashida hamda Markaziy Osiyoda temuriylardan so'ng, markazlashgan ulkan davlatning vujudga kelishida muhim rol o'ynadi. Xususan, Abdullaxonning hokimiyatni egallashida Qosim Shayx uni qo'llab-quvvatladi va bu ishlarda ham ma'naviy, ham siyosiy jihatdan ko'mak berib turdi.

Mavzuning dolzarbligi. Qosim Shayx Azizon va uning siyosiy faoliyatida toj-taxt, viloyat hukmdorligi uchun kurashayotgan sultonlarni murosaga keltirish, qonli to'qnashuvlarning oldini olish masalasi asosiy o'rinni egallaydi. Sultonlar undan maslahat so'rab murojaat qilardilar va aksari hollarda Qosim Shayx aralashgan masala ijobiy natija bilan intiho topardi. 1568-1569 yillarda bo'lib o'tgan voqealar bunga guvohlik beradi. XVI asr o'rtalariga kelib Movarounnahr va Xurosonning ayrim viloyatlari shayboniy sulolalari o'rtasida bo'lib olinadi. Samarqandda Abdulatifxon, Buxoroda Abdulazizxon, Toshkent va Turkistonda Navro'z Ahmadxon (Baroqxon), Karmana va Miyonqolda Abdullaxonning otasi Iskandarxon, Balxda uning amakisi Pirmuhammadxonlar hokim edilar.[1]

Karmana bu davrda muhim strategik ahamiyatga molik shahar hisoblanardi. Shu bois Abdullaxon uning mudofaasiga jiddiy e'tibor beradi.[2]

O'z maqsadini amalga oshirish esa Qosim Shayxga murojaat qilib, unga yovning hujum rejalarini batafsil bayon etadi hamda zafar quchishi uchun duo qilishni va Karmana qo'rg'onini mustahkamlashda yordam berishni so'raydi. Qosim shayx Abdullaxonga Karmana qo'rg'onini mustahkamlashga buyuradi...Vaziyat juda nozikligini inobatga olib, Qosim Shayx o'z oilasi va muridlari bilan birga birinchilardan bo'lib Karmana qo'rg'oniga ko'chib o'tadi. Shayx maslahati bilan Abdullaxon o'z tavochilariga qo'rg'on atrofiga va unga yaqin masofada yashovchi barcha aholini qo'rg'onga ko'chirishni buyuradi, o'zi ham qo'shinlari bilan birga qo'rg'on ichiga joylashib olib, uning minoralari va burjlarini mustahkamlaydi. Bu tadbirlarning barchasi, birinchidan, hokimiyatni o'z qo'liga olishga qaratilgan bo'lsa, ikkinchidan, Karmana aholisining dushman hujumi natijasida xonavayron bo'lishining oldini olishga qaratilgan edi. Abdullaxon qo'shinlari son jihatidan muxolif qo'shinlaridan oz bo'lishiga qaramay, shahar uchun bo'lgan janglarda mardonavor kurashadi. O'n ikki kun davom etgan janglarda g'anim biror-bir ijobiy natijaga erisholmagach, sulh tuzishni ma'qul topadi[1].

Tezda Samarqand yaqinidagi Aliobod qishlog'iga odam jo'natib, Darvesh-Shayx Aliobodiyini Karmanaga keltirishadi va sulh muzokaralari boshlanadi. Muzokaralarda Darvesh-Shayx Aliobodiy bilan birgalikda Qosim Shayx Azizon ham ishtirok etadi. Bu ikki shayxning aralashuvi va ko'rsatmalari bilan muxolif kuchlar o'rtasida yarash bitimi imzolalanadi. Shundan so'ng Abdulatifxon va Navro'z Ahmadxonlar o'z viloyatlariga qaytib ketishadi[3].

1569-yilda Samarqand hokimi Sayyid sulton va Turkiston hokimi Bobo sultonlar ittifoq bo'lib, buxoro hukmdori Abdullaxonga qarshi yurish boshlaydilar va Buxoro tomonga qarab yo'l oladilar. Ular dastlab Miyonqol viloyatiga kelib, Dabusiya qal'asini qamal qiladilar.[4]

Shunday vaziyatda Bobo sulton va Sayyid sultonlar Abdullaxondan sulh so'rashni ma'qul topib, sulhga erishish uchun esa Qosim Shayxning diniy-siyosiy obro'sidan ikkinchi marta foydalanadilar. Ular Qosim Shayx huzuriga kishi yuborib, ikki o'rtada vositachilik qilishni va duoi xayr bilan siylashni so'rashadi. Sultonlar iltimosiga binoan Qosim Shayx ular huzuriga keladi va juda katta izzat-ikrom bilan kutib olinadi. Sultonlar ayonlari Shayxga quyidagilarni bayon etadilar: "Bizning sultonlar isyonni bas qildilar va adolat yo'lini tutib shunday demoqdalar: "bizning bir hovuch kalondimog'larimizning manmanligi tufayli shunday katta mamlakatning xonavayron etilishi musulmonchilikdan yiroqdir. Agar xon (ya'ni Abdullaxon) Buxoroga qaytib, g'alayon olovini o'chirsa, ma'qul bo'lardi".

Tadqiqot natijalari va tahlil. So'nggi qirq yil mobaynida, ya'ni umrining oxirigacha Qosim Shayx mamlakat siyosiy hayoti sahnasidan tushmaydi, uning siyosiy faoliyatida toj-taxt, viloyat hukmdorligi uchun kurashayotgan sultonlarni murosaga keltirish, qonli to'qnashuvlarning oldini olish masalasi asosiy o'rinni egallaydi. Sultonlar undan maslahat so'rab murojaat qilardilar va aksari hollarda Qosim Shayx aralashgan masala ijobiy natija bilan intiho topardi. 1568-1569 yillarda bo'lib o'tgan voqealar bunga guvohlik beradi. Hazrat Qosim Shayx Azizon fuqaro ahvoliga o'ta jiddiy munosabatda bo'lib, mamlakatning xonavayron bo'lishiga yo'l qo'ymaslikni maqsad etib, sulh yo'lini tutadi va bir guruh amirlar hamkorligida Buxoroga, Abdullaxon huzuriga yo'l oladi. Qosim Shayx Abdullaxonga yozgan maktubida uni ezgulik yo'lini tutib, muxolif bilan murosaga qilishga chaqiradi. Xon Qosim Shayx da'vatiga ergashib uning muqaddas istagini bajarishga rozi bo'ladi va maktubda qayd etilgan talablarni qabul etadi. O'z davlat ayonlari bo'lmish Xo'ja Hasan Naqibni, amir Jonalibiyni va bir guruh amirlarni Qosim Shayx ishtirokida muxolif kuchlar bilan muzokara olib borish uchun jo'natadi. Abdullaxon buyrug'iga binoan ular dushman qarorgohiga kelib muzokara olib boradilar. Muzokaralar natijasida ikki urushuvchi tomonlar o'rtasida sulh bitimi imzolalanadi hamda Samarqand va Turkiston sultonlari o'z yurtlariga ravona bo'lishadi. Ana shu muvaffaqiyatli janglardan keyin Abdullaxonning obro'si va mavqei oshgan. Xalqqa ko'p muruvvatlar qilish, janggu jadallar natijasida vayronaga aylangan shahar va qishloqlarni obodonlashtirish, mamlakatda savdo-sotiq va hunarmandchilikni taraqqiy ettirish va ko'pgina ezgu ishlar qilishni Qosim shayx hazratlari Abdullaxonga nasihat qiladi[5].

Abdullaxon taklifi bilan Qosim Shayx bir necha vaqt Buxoro shahrida istiqomat qilgan. Shuning uchun buxoro shahrining guzarlaridan biri Qosim shayx nomiga qo'yilgan. O'sha guzarda odamlar ziyoratgohi bo'lgan Qosim Shayx qadamjosi mavjud [6].

Qosim Shayx butun viloyat, jamiyatni birlashtirish, turli tabaqalardagi xalqlarning yaxshi kun kechirishi, mamlakat osoyishtaligini ta'minlash, yaxshilarga himmat va iltifot ko'rsatish kabi yaxshi xislatlarni doim e'tiborda tutgan. "Albatta, baloning eng kattasi avvalo nabiylarga, so'ngra avliyolarga, keyin shularga o'xshaganlarga bo'ladi", degan hadisning mazmuniga asosan izzatli hazrat Karmanaga vabo tarqalgan bu qasabadan vabo kasalini daf qilishni so'rab, o'zlarini boshqa do'stlari va qolgan yaqinlari bilan musulmonlarga fido qildilar.[7]

Qosim Shayx 1578 yilda vafot etadi. Abdullaxon Qosim Shayx sharafiga Karmanada xonaqoh qurdiradi. Bu xonaqoh XVI asrning eng go'zal me'moriy yodgorliklaridan biri hisoblanadi.[8]. Yuqorida zikr etilgan fikrlardan shu narsa ma'lum bo'ladi, Qosim Shayx xonlikning siyosiy hamda ma'naviy hayotida muhim rol o'ynagan. Abdullaxon Karmanaga tez-tez kelib turgan va har safar piri Qosim Shayx Azizon qabrini ziyorat qilgan. "Abdullanoma"da bunday dalillarni ko'p uchratish mumkin[9].

Abdullaxon II Qosim shayx vafotidan so'ng, uning qabrini ziyorat qilish uchun tez-tez kelib turgan. U bu joyni obodonlashtirish maqsadida ziyoratxona, mehmonxona, hujralar va boshqa qo'shimcha qurilishlarni amalga oshirishga buyruq beradi. Karmana shahrining Buxoro, Samarqand, Toshkent, Navoiy, Jizzax, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarida saqlanib qolgan o'nlab imoratlar Abdullaxonning bevosita ko'rsatmasiga asosan qurilgan. Buxorodagi Abdullaxon madrasasi, Jo'ybor xo'jalariga atab qurilgan masjid, xonaqoh, Gavkushon, yangi Chorsu, Abdullaxon timi, Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi, Nurotadagi Chashma kompleksidagi Tosh Machit, Karmanadagi Qosim Shayx xonaqohi, Charmgar chorbog' yonidagi "Abdullaxon uyi", 1582 yili (hozirgi "Sementchi" sihatgohi yonida) Zarafshon daryosi ustida qurilgan ko'priklar shular jumlasidandir[10].

Xulosa. Abdullaxon II davrida Buxoro xonligining ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyoti ancha yuksalgan. Bu borada Abdullaxon II ning bunyodkorlikka asoslangan islohotlari va jumladan, oltin tangalarni muomalaga kiritishi muhim ahamiyat kasb etib uning tarixda nufuzli xon sifatida muhrlanishiga olib keldi. Shuningdek, Qosimshayx Azizon Abdullaxon II ning ma'naviy ustoz sifatida tarixda katta iz qoldirdi. Tarixiy manbalarning guvohligicha, Qosimshayx Azizon Karmana shahrining obodonlashtirilishi, turli balo ofatlardan, ayniqsa, vabo kasalini tarqalishidan asraganligi to'g'risida tarixiy dalillar mavjud. Abdullaxonning janglarda zafar quchishida va muammoli masalalarni tinch va osoyishtalik nuqtai-nazaridan hal qilinishida Qosimshayx Azizonning alohida o'rni bor.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hofiz Tanish al-Buxoriy. Abdullanoma. Fors tilidan S.Mirzayev tarjimasi. T, 1999, 7-bet.
2. Muhammad Nasriddin al-Xanafi al-Xasani al-Buxari. Tuxfat az-zoirin..39-bet.
3. Muhammadyor ibn arab Qatag'on. Musaxxir al-bilod. O'zR FASHI, qo'lyozma, inv. №1505, 60-a sahifa.
4. Mirzaqulov B., Buxoro tarix zarvarqlarida, T:Lesson Press, 2016.
5. Sanayev I. Ziyovuddin tarixi. T,1995, 172-bet.
6. Inoyatov S, To'rayev H, Saidov M. Qosim Shayx Azizon. T 2000.44-bet.
7. Rahmatova S., Qurbonov X., Buxoro guzarlari tarixidan lavhalar. Buxoro. 1995. 95-bet.
8. To'rayev H. Qosim Shayx. "Qalb ko'zi", 1997 yil, 2-son.
9. Xotamov A., Xalilov Sh. Yillar sadosi. T. 1995. 20-22 betlar; Inoyatov S., To'rayev H., Saidov M., Qosim Shayx Azizon. T. 2000. 36-bet.
10. Ахмедов. Б. А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. Письменные памятники Т. 1985. Hasanov F. Abdullaxon II. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 1-jild. T. 2000, 32-34-betlar.

UO'K 902/904

O'ZBEKISTON HUDUDIDA IBTIDOIY JAMOA TUZUMI MANZILGOHLARIDA ARXEOLGIK TADQIQOTLAR NATIJALARI

H.A. Boymurzaeva, magistant, Urganch davlat universiteti, bosh o'qituvchi, O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining Xorazm akademik litseyi, Urganch

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston hududida ibtidoiy jamoa tuzumi davri manzilgothlaridagi arxeologik tadqiqotlar natijalari tarixi yoritilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Buxoro vohasi, Eski Termiz, Zarafshon vodiysi, Boysun tog'i, Teshiktosh, Xorazm ekspeditsiyasi, Yonboshqal'a, Quyi Amudaryo, O'rta Zarafshon, Samarqand, Toshkent vohasi, Farg'ona vodiysi, Obishir, Selengur, Surxondaryo, Oqchadaryo, Janubiy Orolbo'yi, Sulton Uvays tog'I, Suvyorgan, Ustyurt, Sopollitepa, Zamonbobo, Jarqo'ton, V.A.Shishkin, M.E.Masson, S.P.Tolstov, Y.G'ulomov, A.Y.Zadneprovskiy, A.P.Okladnikov, A.V.Vinogradov, E.B.Bijanov, A.Asqarov.

Аннотация. В статье описана история результатов археологических исследований на поселениях первобытнообщинного строя на территории Узбекистана.

Ключевые слова: Узбекистан, Бухарский оазис, Старый Термез, Зарафшанская долина, гора Бойсун, Тешикташ, Хорезмская экспедиция, Янбошкала, Нижняя Амударья, Средний Зарафшан, Самарканд, Ташкентский оазис, Ферганская долина, Обишир, Селенгур, Сурхандарья, Окачдарья, Южный Аральский залив, гора Султан-Увайс, Сувьорган, Устюрт, Сополлитепа, Замонбобо, Жаркутан, В.А. Шишкин, М.Э. Массон, С.П. Толстов, Ю. Гуломов, А.Ю. Заднепровский, А.П. Окладников, А.В. Виноградов, Е.Б. Бижанов, А. Аскарров.

Abstract. The article describes the history of the results of archaeological research in the settlements of the primitive community system in the territory of Uzbekistan.

Key words: Uzbekistan, Bukhara Oasis, Old Termiz, Zarafshan Valley, Boysun Mountain, Teshiktash, Khorezm Expedition, Yanboshkala, Lower Amudarya, Middle Zarafshan, Samarkand, Tashkent Oasis, Fergana Valley, Obishir, Selengur, Surkhandarya, Okchadarya, Southern Aral Bay, Sultan Uwais Mountain, Suvyorgan, Ustyurt, Sopollitepa, Zamonbobo, Jarkoton, V.A. Shishkin, M.E. Masson, S.P. Tolstov, Y. Gulomov, A.Y. Zadneprovsky, A.P. Okladnikov, A.V. Vinogradov, E.B. Bijanov, A. Askarov.

Kirish. O'zbekiston hududida ibtidoiy jamoa tuzumi davriga oid manzilgoharda turli nomdagi arxeologik ekspeditsiya va guruhlarining keng qamrovli tarzda olib borgan arxeologik izlanishlar natijalarini inobatga olib, vatanimiz viloyatlarida qadimshunoslar tomonidan ibtidoiy jamoa tuzumi ilk bosqichidan ilk temir davrigacha ajdodlarimizning turar-joylarida olib borilgan qazishma ishlari natijalarini quyidagi tarixiy davrlarga ajratish mumkin:

Birinchi tarixiy davr: XX asr 30-40 yillar o'rtalari.

Ikkinchi tarixiy davr: XX asr 40 yillar o'rtalari – 90 yillar.

Uchinchi tarixiy davr: XX asr 90 yillari – 2024 yillar.

Birinchi tarixiy davrda Buxoro vohasida V.A.Shishkin rahbarligida arxeologik ekspeditsiyasi Buxoro-Qorako'l vohasida mezolit davriga oid manbalar olingan, bu ilk manbalar edi [1]. M.E.Masson rahbarligida Termiz arxeologiya ekspeditsiyasi Eski Termiz qismida Ayritomda mezolit davriga oid moddiy ashyolar olishga erishganlar [2]. Bu ibtidoiy-jamoa tuzumi mezolit davriga oid ikkinchi manba bo'lib, etnik jarayonlar ikki hududda olib borilganligidan dalolat beradi.

Vatanimizning boshqa hududlarida ibtidoiy jamoa tuzumi davriga oid manzilgohlar arxeologik izlanishlar o'rganilmagan. Bunga albatta milliy arxeologik mutaxassislardan V.A. Shishkin, M.E.Massonning mezolit davriga oid nashrlarida tarixiy manzilgohlarga e'tibor bergan A.P.Okladnikov Surxondaryo viloyati Boysun tog'i, dengiz sathidan 1500 metr balandlikda joylashgan Teshiktosh g'or-makonida arxeologik qazishma ishlarini olib borib, 100-40 ming yilliklarga oid ma'lumotni olgan [3].

S.P.Tolstov rahbarligida Xorazm ekspeditsiyasi XX asr 30 yillarida To'rtko'l tumanida Yonboshqal'a balandligi yaqinida joylashgan Jonbos-4 manzilgohidan neolit davriga oid manbalarni olishga erishgan [4]. O'tgan asrning 40-yillarida Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi hodimlari Zarafshon vodiysida arxeologik dala amaliyoti davrida tosh qurollarini olganlar, lekin nashrlarda e'lon qilmaganlar. Chunki arxeologiya fani sohasida milliy kadrlar kam bo'lgan, shu bilan birga ularning mablag'i ham nochor ahvolda edi.

Shu tariqa, mazkur tarixiy davrda qayd qilingan tadqiqotlar moddiy madaniyat bo'lib, mezolit, muste va neolit davri o'rganilishi bilan bog'langan. Bu esa kiyingi tarixiy davrlarda qazishma ishlarini olib borish, olingan yangi ashyolarni ilmiy jihatdan xulosalar chiqarishga asos bo'lib xizmat qildi.

Ikkinchi tarixiy davr (1945- yillar o'rtalari va 90 yillar) ga xos O'zbekiston Respublikasi viloyatlarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar o'ziga xos xususiyatlari bilan birinchi tarixiy davrdan farqlanishini kuzatish qiyin emas.

Asosiy qism. Xorazm arxeologiya – etnografiya ekspeditsiyasi Quyi Amudaryo havzasida Y.G'ulomov rahbarligida Quyi Zarafshon vodiysida mahalliy arxeologik ekspeditsiyasi, A.Y.Zadneprovskiy rahbarligida Farg'ona ekspeditsiyasi O'zbekiston Fanlar ekspeditsiyasi, O'rta Zarafshon, Samarqand davlat universiteti arxeologlari, Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysi, Surxondaryo viloyati arxeologik ekspeditsiyalari ibtidoiy jamoa tuzumi davriga oid aholi manzilgohlari haqidagi arxeologik izlanishlari davri qayd qilindi. 1945 yildan Xorazm ekspeditsiyasi To'rtko'l tumani hududidagi Jonbos-4 manzilgohida qazishma ishlari olib borilgan.

Manzilgoh madaniy qatlamlaridan olingan manbalar neolit davrida aholi turar joyi makon tuzilishi, qurilish ashyolari, aholining joylashishi, turmush tarzi, kundalik faoliyati, yer yuzasi geografiyasi, iqlim sharoiti hozirgi zamon tabiiy - geografik sharoitidan ancha uzoqda bo'lganligi aniqlangan. Miloddan avvalgi IV-III ming yilliklarda Quyi Amudaryo hududi hozirgi To'rtko'l tumani hududlari, Qizilqum sahrosi sharoiti bo'lib, Amudaryoning mazkur tarixiy davrida suv ta'minoti yuqori darajada bo'lganligi bois, qumtepalliklar oralig'idagi botiqlar suv havzalariga aylangan. Bir-biriga ulanib ketgan ko'llar sohili etaklari flora va faunaga ega bo'lgan, tabiat va iqlim sharoiti qulay bo'lgan, janubdan issiq harorat goh-goh kelib turgan. Jonbos-4 makoni madaniy qatlamlaridan ko'p sonli baliq suyaklari cho'rtan, sazan, laqqa baliq olingan, ular 86% ni tashkil qilgan. 1955-yilda Oqchadaryo markaziy qismi va shimoliy Oqchadaryo hududlarida olib borilgan tekshirish ishlari natijasida bir qator ibtidoiy manzilgohlar, jumladan Tanir-Kazgan hududida Tanir-Kazgan 2,3,5,6,6A,8,14 hamda Kurali hududida Kurali-1, shimoliy hududda Barak-Tam-10, Kamistiy va Uch-Tagan manzilgohlari ro'yxatga olindi. Ularda qazishma ishlari olib borilib, neolit davri ohirgi bosqichiga oid manbalar olingan. 1958-1961 yillarda Xorazm ekspeditsiyasi Janubiy Orolbo'yi va Sulton Uvays tog'i atroflarida arxeologik izlanishlar natijasida aniqlangan Qavat-7, Qavat-5 manzilgohlari madaniy qatlamlaridan neolit davriga oid ashyolar olingan.

1961-1967 yillarda A.V.Vinogradov Amudaryo o'ng sohil hududlarida bo'lgan To'rtko'l va Beruniy tumanlari hududida neolit davriga mansub ovchilar va termachilar kundalik amaliy mashg'ulotlarini olib borishga imkon bergan Jonbos-4 manzilgohlarida qazishma ishlarini davom ettirilib, ikki tarixiy davrga oid manbalarni olishga erishganligi, uning geografik joylashishi 290 m² emas, balki 320 m² ekanligi aniqlangan. Manzilgoh ichki tuzilishi chuqurligi 20-30 sm, aylana shaklda 40-50 sm uy-xonalari, ulardan 80 tasi quyi, 10-15 tasi yuqori qatlamga oid bo'lgan. Ushbu manzilgohda sopol ashyolar qo'lda tayyorlangan. Topilgan idish-tavoqlarning aylanasi 20-30 sm, balandligi 40 sm. Idish-tavoqlar tashqi devori tarx va tarqoq to'chka, ikki yon tomonga yo'nalgan chiziqlar, aylanasi shaklda qo'lda yasalgan. Bunday bezakli sopol parchalari Jonbos-5, Jonbos-11, 12,14,18, Qavat hududida Quvat-3,4,7,8, Bayram-Kazgan-6, Ma'mur hududida Ma'mur-3,3B, Ma'mur 1,4, Kuchek-1, Tadjikazgan guruhida Tadjikazgan-2, 14,13,10,6,6A, Shimoliy Oqchadaryo havzasida Barak-Tom-10 yodgorligi Jonbos-4 manzilgohi aholisi son miqdori oshganligi munosabati bilan olib borilgan tadbirlari natijasidir [5]. Shu bilan birga A.V.Vinogradov Orolbo'yi sharqiy tekisligida Tuyamo'yin hamda Quyi Zarafshon vodiysi manzilgohidan olingan arxeologik manbalarni ilmiy jamoatchilik e'tiboriga havola qilingan [6].

XX asrning 60-yili boshlari O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix va Arxeologiya instituti M.R.Qosimov rahbarligida Qizilolmasoy soy sohili etagi toshsoqasida xizmat qilib turgan chashma atrofida qazishma ishlari mustaqillikgacha davom etganligi, natijada 19 metrni tashkil qilgan 41 ta madaniy qatlamdan 22 tasi (1-22) ashel davriga oid manbalar olingan.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston-Rossiya hamkorligida ekspeditsiya manzilgohlarda qazishma ishlarini olib borib, 49 ta madaniy qatlamlaridan ashel davrida (o'rta, so'ngi), mezolit va o'rta tosh davriga oid manbalar olingan [7]. Farg'ona vodiysida A.P.Okladnikov rahbarligida XX asrning 60-yillarida Selengur g'or-makonida qazishma ishlari olib borilishi natijasida olingan ashyolar so'ngi tosh davriga mansub bo'lgan, uning natijalari nashrlarda e'lon qilingan. O'tgan asrning 60-yillari o'rtalaridan Farg'ona vodiysida O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix va Arxeologiya instituti Y.G'ulomov rahbarligidagi guruh tosh davriga oid ro'yxatga olingan g'or-makon va ochiq tipdagi manzilgohlarda keng qamrovli qazishma ishlari boshlab yuborildi. Maskur tarixiy davrga oid ashyolar Ustyurt hududi Shaxpaxti havzasida hamda Shimoliy Zarafshon hududlaridan ham olingan. Misol tariqasida, O'zbekiston Respublikasi eng shimoli-g'arbiy hududiga joylashgan Ustyurt hududi 200 ming km², shundan 70,3 ming km² Qoraqalpog'iston Respublikasiga tegishli [8].

Farg'ona vodiysi geomorfologik jihatidan O'zbekiston tekisligidan osmono'par tog'lar to'rt tomoni o'rab olingan aholining joylashishi, turar-joylarni o'ziga hos kartografiyasi ko'zga tashlanadi. Farg'ona vodiysi relefini uchta xususiyatga ajratish mumkin, ya'ni tog'lik, balandlik va tekislik. Shunday hududlardan "Markaziy Farg'ona tekisligi" etnotoponimiyasi adabiyotlarda o'rin olgan. Farg'ona vodiysining geografik xususiyati shundaki, Selengurlik ovchilar uchun tabiat o'z in'omini hamma vaqt hadya qilganligi bois, hayot uchun zarur bo'lgan o'simlik va hayvonot dunyosidan keng foydalanib, tog'lar o'rab olgan hudud doirasida ajdodlarimiz xo'jalik an'analarini davom ettirganlar, bunga keng imkoniyat mavjud bo'lganligini qayd qilish joiz. O'zbekiston hududi mezolit, neolit va eneolit davrida xo'jalik sohasini olib borgan ajdodlarimiz mavjud bo'lgan tevarak-atrofdagi tabiiy resurslarni sun'iy ko'paytirish, ularni sifat va miqdor jihatidan o'zgartirish masalasi ular ma'naviyatida hali vujudga kelmagan. Shu sababdan bo'lsa kerak, tabiiy-iqtisodiy hududlarda o'rnatilgan aholi soni oshgan bo'lsa ham, geografik xususiyat, tabiiy boyliklardan foydalanish barobarida tabiat burxonlari, tog'lardan oqib tushgan jilg'alar hamda mavsumiy daryolarning toshqinga uchragan eneolit davri aholisi ajdodlarimizning jamiyatni rivojlantirish sohasida erishgan natijalariga asoslangan holda xo'jalik

sohalarida yangi kashfiyotlar qilishdan ancha uzoq holatda bronza davriga shahdam qadamlar bilan kirib kelgan. Agar O'rta Osiyo tabiiy-geografik hududlarida neolit va eneolit davrida aholining tabiat hodisasidan qanday darajada foydalanganligini e'tiborga olishsa ikki hudud farqlanish holati mavjud bo'lgan:

1-hudud - O'zbekistonning tabiiy-geografik hududlari, aholi yer sathiga ko'milgan manzilgohlar, suv havzasi sohili atroflari, uy chorvachiligi, ovchilik, termachilik o'zlashtirish xo'jaligi;

2-hudud - Zarafshon vodiysi shimoliy qismi o'troq hayot, sug'orma dehqonchilik, binokorlik, turar-joylar, mudoofa devorlari, ibodatxona, charxda va qo'lda ishlangan sopol idishlar miqdor jihatdan o'zgargan. (Sarazm-100ga, Nomozgohtepa-70-ga) [9].

Bronza davriga kelganda O'zbekiston tabiiy-iqtisodiy hududlar aholisining jamiyatini barcha sohalarida sifat va miqdor jihatlaridan yuz bergan o'zgarishlarga eneolit davri aholisining faoliyatlari natijasi asos bo'lgan, shu tarzda jamiyat rivojlanishlari yangicha kashfiyotlar qilganlar. E.B.Bijanovning Ustyurt hududida eneolit davri aholisi yangi vorislari otabobolari xo'jaligini davom ettirgan degan xulosasiga qo'shilish mumkin [10]. Xorazm ekspeditsiyasi Sho'raxon-Sulton Uvays tog'i faoliyat olib borgan eneolit davri aholisi bronza davrida kundalik faoliyatlarini davom ettirganlar [11].

Suvyorgan va Androva aholisi omuxtalashishi munosabati bilan hududga kelgan Amirobod madaniyati "Yakkaparon-2" manzilgohidan ashyolar asosida olingan bo'lib, mill avv IX-VIII asrlarga (bronza davri ohirgi bosqichi)ga oid bo'lgan [12]. Shu bilan tadqiqot makonlarda Janubiy Orolbo'yi hududida o'rnatilgan aholining bronza davri jamiyatini ijtimoiy-iqtisodiyva etnik-madaniy munosabatlari qadimda mavjud bo'lgan nashrlarda qayd qilingan tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirgan holda yoritishga muvaffaq bo'lgan [13]. Zarafshon vodiysi quyi havzasida bronza davriga oid Zamonbobo ko'li atrofidan o'rnatilgan aholining yarim yerto'la, yog'och ustunli chaylalarda yashab, uy chorvachiligi "zax" yerlarda ziroatchilik bilimini olib borgan xo'jaligi "Zamon-Bobo" madaniyati bilan adabiyotlardan o'rin olgan [14].

A.Asqarovning O'rta Zarafshonning tog' hududlarida o'rnatilgan chorvador aholi tarixiga oid manbalar olgan [15]. Surxon vohasi hududi bronza davriga kelganda Janubiy Turkmanistonning Murg'ob daryosi havzasida o'troq aholi bir guruh vakillari kelib Sopollitepaga asos solganlar (mill avv XVII-IX asrlar) [16]. Shu bilan birga so'nggi bronza davriga mansub Jarqo'tan yodgorligi bunyod qilinganligi xo'jalik moddiy jixatiga O'zbekiston tarixida 100 gektarni egallagani bilan farqlanishi bilan alohida o'ringa ega [17]. Arxeologik izlanishlar natijasiga ko'ra, Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysida bronza davri arxeologik yodgorliklarida olib borilgan qazishma ishlari natijasida bronza davri aholisini xo'jalik faoliyatini yoritadigan manbalar olingan. Masalan, Toshkent vohasida aholi o'rnatilishi Chirchiq va Ohongaron daryolari oralig'i tevarak kengligida, so'nggi bronza davrida o'troq aholi Androva qabilalari chatishishi natijasida Ohongaron vodiysida (Burg'ulik), Chirchiq vodiysida esa Kuchuktepa yodgorliklaridan aniqlangan ashyolar olingan [18]. Farg'ona vodiysida esa Y.A.Zadneprovskiyning Chust manzilgohlarida olib borgan arxeologik izlanishlari natijasida manzilgohda o'rnatilgan aholi turmushiga oid manbalar olingan, ular qo'lda yasalgan, atrofi paxsa va guvalalardan tiklangan mudofaa devorlari bilan o'rab olingan [19].

Xulosa. Shu tariqa nashrlarda qayd qilingan yakuniy ma'lumotlar quyidagi xulosaga kelish imkonini beradi:

– O'rta Osiyo markazida joylashgan O'zbekiston qulay geografik hususiyati, tabiiy manbalari, iqlim sharoiti, ilk tosh davridan odamzotning o'rnatilish xo'jalik faoliyatini olib borgan ovchilarga tabiiy g'or-makonlar, ochiq manzilgohlar imkon bergan. (Selingur, Ko'lbuloq), Ijon, Vaush, Esin-2, Qoraqum, Churuk;

– Tog' o'lkalari va tekisliklar suv manbasi, o'simlik va hayvonot dunyosi ilk tosh davri ovchi-termachilarining o'rnatilish xo'jalik faoliyatlarini kengaytirish holati vujudga kelgan, bu jarayon o'rta tosh, so'nggi tosh davrlarida kechgan;

– Mezolit davrida aholi ochiq manzilgohlari yoki suv havzalari sohili etagiga ulangan hududlarda xo'jalik an'analarini davom ettirganlar, tog'li hududlar urug' jamoalarini tekislikka ko'chib kelishi yuz bergan (Markaziy Farg'ona tekisligi.);

– Neolit va eneolit davrida mezolit davri aholisi xo'jalik an'analarini o'zida saqlab qolgan;

– Bronza va so'nggi bronza davrida aholi turar joylaridan olingan moddiy ashyolar ikkita xo'jalik madaniyati qaror topganligi oydinlashtirildi:

1-hudud. Ustyurt, Janubiy Orolbo'yi, Zarafshon, Toshkent vohasi hududlari;

2-hudud. Farg'ona va Surxondaryo hududlari vodiysi.

O'zbekistonning ibtidoiy-jamoa tuzumi davri madaniyatiga oid manbalar O'zbekiston tarixida manbashunoslik fanining vujudga kelishiga zamin bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Шишкин В.А. Археологические работы 1932 г в Западной части Бухарского оазиса // Изд Уз ФАН. – Ташкент, 1940.

2. Массон М. Е. Городище Старого Термеза и их изучение // Тр. "Фан". Т-1.1940. Т-2.1945.

3. Окладников А.П. Неандертальский человек и следы культуры Средней Азии // СА. –М-Л.: 1940. Вып 6.

4. Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб. – Тошкент. “Фан”, 1964.
5. Никольский Т.В., Радаков Д.В., Лебедев Д. О Астаткый риб из неолитической стоянкой Джанбас-Қалъа-4 // ТРХАЕЕ. – М.: “Наука”, 1952. Т-1.
6. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. – М.: “Наука”, 1968. Вып-8.
7. Толстов С.П. Работы Хорезмско археолого-этнографической экспедиции в 1954г // Советское востоковедения. – М.: 1955. Вып-6.
8. Касымов М.Р. Многослойная палеолитическая стоянка Кульбулак в Узбекистане // МИА. – М.: “Наука”, 1972.
9. Исламов У.И. Древнейшая пещерная палеолитическая стоянка Селенгур Ферганской долине // СА. – М.: “Наука”. 1990.
10. Хлопин.И.Н. Геоксюрская группа поселений эпохи энеолита. – М-Л.: “Наука”, 1964.
11. Бижанов Е.Б. Памятники каменного века впадины Шахпахты // Археология Приаралья. – Ташкент. “Фан”, 1984. Вып-2.
12. Итина М.А. Новые стоянки Тозабегьябской культуры (работы 1956 г) // МХЭ. – М.: “Наука”. 1959. Вып.1.
13. Итина М.А. Поселение Якке-Парсан-2 (раскопки 1958-1959 гг) // МХЭ. – М.: “Наука”, 1963. Вып-6.
14. Итина М.А. Памятники эпохи неолита и бронзы // Древности Южного Хорезма // ТРХАЭЭ. – М.: “Наука” 1991. Е. XVI.
15. Аскарлов А. Культура Заман Баба в низовьях Зеравшана // ОНУ. 1962. №1.
16. Аскарлов А. Раскопки Могильника эпохи бронзы в Муминабаде // ИМКУ. – Ташкент. “Фан”, 1969. Вып-8.
17. Аскарлов А. Сапаллитепа. – Ташкент. “Фан”, 1973.
18. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. – Ташкент, 1983.
19. Дуке Х. Туябугузские Бургулюкской культуры. – Ташкент.: “Фан”, 1982.
20. Заднепровский Ю.А. Чустская культура в Ферганской долине (Средняя Азия в эпоху камня и бронзы. – М-Л. “Наука”, 1966.
21. Баратов П., Маматкулов М., Рафиқов А. Ўрта Осиё табиий географияси. – Т.: “Ўқитувчи”. 2002.
22. Ibragimov R.Z. O'rta Osiyo arxeologiyasi. – T.: “Asian Book House”, 2020.

UO'K 323.17

**BOLSHEVIKLARNING MILLIY SIYOSATI VA DAVLAT IDORALARINI
MAHALLIYLASHTIRISH HAQIDAGI MANBALAR
Sh. Davlatova, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz**

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolsheviklarning milliy siyosati va Sovet hokimiyati davrida davlat boshqaruv idoralarini mahalliyashtirish jarayoniga doir tarixiy manbalar tahlil etiladi. Muallif arxiv hujjatlari, davr matbuoti va zamonaviy tadqiqotlar asosida bu siyosatning mohiyatini ochib beradi. Mahalliyashtirish siyosatining rasmiy maqsadlari, uning ijrosidagi ziddiyatlar va xalqaro ahamiyati muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Bolsheviklar, milliy siyosat, mahalliyashtirish, sovet davlat boshqaruvi, Turkiston, tarixiy manbalar, siyosiy tahlil.

Аннотация. В статье рассматриваются исторические источники, посвящённые национальной политике большевиков и процессу локализации государственных учреждений в период советской власти. Автор анализирует архивные документы, прессу того времени и современные исследования, раскрывая суть данной политики, её цели, противоречия и влияние на национальные регионы, в частности — на Туркестан.

Ключевые слова: Большевики, национальная политика, локализация, советское государственное управление, Туркестан, исторические источники, политический анализ.

Abstract. This article examines historical sources related to the Bolsheviks' national policy and the localization of state institutions during the Soviet era. The author analyzes archival documents, party decrees, periodicals, and modern research to reveal the nature of this policy, its declared goals, contradictions, and its impact on national regions, particularly in Turkestan.

Key words: Bolsheviks, national policy, localization, Soviet governance, Turkestan, historical sources, political analysis.

XX asrning 20-yillarida O'rta Osiyo respublikalarida sovet hokimiyati tomonidan amalga oshirilgan milliy-hududiy chegaralanish jarayoni, Sovet Rossiyasining mintaqada olib borgan milliy

siyosati, uning boshqaruv tizimi va mahalliy kadrlarga ta'siri, shuningdek, bolsheviklar partiyasining Turkistonda yuritgan siyosati – O'zbekistonda sovet mustamlakachiligi tarixini o'rganishda muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

Bolsheviklarning milliy siyosati arxiv hujjatlari, davriy matbuot materiallari hamda tarixiy adabiyotlar asosida o'rganib kelinmoqda. Xususan, ushbu siyosatning maqsadi, mohiyati va natijalari chuqur tahlil etilmoqda. So'nggi yillarda milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani tiklash, tubjoy aholining etnik tarkibini ilmiy jihatdan o'rganish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mazkur masala qator tarixchi olimlar tomonidan tadqiq etilgan bo'lib, unga oid yangi monografiyalar, ilmiy maqolalar va tarixiy-adabiy asarlar yaratilmoqda. Bu jarayon O'zbekiston tarixshunosligida milliy davlatchilik, siyosiy mustaqillik va madaniy meros masalalarini qayta tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

2020-yilda tarixchi olim Oybek Rashidov tomonidan chop etilgan "O'zbekistonda sovet boshqaruvi strukturasidagi mahalliyashtirish siyosati (1917–1933-yillar)" nomli monografiyada mazkur mavzu yuzasidan muhim tarixiy ma'lumotlar bayon etilgan. Asarda O'zbekistonda sovet hokimiyatining milliy siyosati doirasida davlat boshqaruvi idoralarini mahalliyashtirish jarayoni keng qamrovda tadqiq etilgan [1].

Monografiyada XX asrning 20-yillarida Turkiston o'lkasida Sovet ittifoqi tomonidan davlat apparatini mahalliyashtirish siyosatining tatbiq etilishi, uning nazariy asoslari, mohiyati, bosqichlari, shuningdek, davlat idoralari va sanoat korxonalarida ish yuritishni mahalliy millatlar tilida tashkil etish orqali mahalliy kadrlarni sovet davlat qurilishi jarayonlariga jalb etish masalalari arxiv hujjatlari, mahalliy matbuot materiallari va tarixiy adabiyotlar asosida yoritib berilgan.

Muallif o'z tadqiqotida ushbu siyosatga oid ilmiy ishlanmalarni xronologik nuqtai nazardan uch davrga ajratgan holda tahlil qilishni maqsadga muvofiq, deb hisoblaydi. Shuningdek, monografiyada "mahalliyashtirish" tushunchasining mazmun-mohiyati chuqur tahlil etilgan. Unga ko'ra, XX asrning 20-yillarida Turkiston mintaqasida bolsheviklar tomonidan amalga oshirilgan mahalliyashtirish siyosati – bu sovet davlat apparati faoliyatiga mahalliy millat vakillarini jalb etish hamda ish yuritishni rus tili bilan bir qatorda mahalliy tillarda ham yo'lga qo'yishdan iborat bo'lgan. Muallif qayd etishicha, arxiv hujjatlari va davriy matbuot materiallarida ushbu siyosat turli atamalar orqali ifodalangan: "yerlilashtirish", "tubjoylashtirish", "musulmonlashtirish", "milliylashtirish" va "o'zbeklashtirish" iborolari "mahalliyashtirish" tushunchasi bilan mazmun jihatdan uyg'un bo'lgan.

Monografiyada ta'kidlanishicha, 1923-yil 15-avgustda Turkiston Ijroiya Qo'mitasi huzurida Mahalliyashtirish bo'yicha Markaziy komissiya tashkil etilgan bo'lib, keyinchalik uning hududiy bo'linmalari ham vujudga keltirilgan. Ushbu komissiya faoliyatiga oid qarorlar, farmonlar, topshiriqlar va yo'riqnomalar ikki tilda – rus va mahalliy tillarda ishlab chiqilishi zarur bo'lgan. Komissiyaning asosiy vazifalari davlat idoralarida mahalliy kadrlarni ishga jalb qilish va ularning huquqiy maqomini himoya qilishdan iborat edi [1].

O. Rashidov o'z tadqiqotida o'zbeklashtirish siyosatini amalga oshirishda duch kelingan muammolarni ham atroflicha ochib bergan. Jumladan, u arxiv hujjatlariga asoslanib shunday xulosaga keladi: davlat idoralarini mahalliyashtirish komissiyalari zimmasiga yuklatilgan vazifalar nihoyatda murakkab bo'lgan. Bu holat, ayniqsa, rusiyzabon mutasaddilarning mahalliyashtirish siyosatiga nisbatan qarshilik ko'rsatishi bilan bog'liq bo'lgan. Mahalliy millat vakillarining turli muassasalarda amaliyotchi sifatida joylashtirilishi, amaliyot yakunida esa ular doimiy shtatga qabul qilinishi ko'zda tutilgan bo'lsa-da, ko'plab holatlarda yevropalik rahbarlar ularning huquqlarini cheklab, maosh to'lamaslik, kamsitish va kasbiy tenglikni inkor etish holatlariga yo'l qo'yanlar. Bunday munosabat komissiya faoliyatiga jiddiy to'siq bo'lgan [1].

Ushbu monografiya mahalliyashtirish siyosatining tarixiy, ijtimoiy va siyosiy mohiyatini chuqur ochib berar ekan, sovet milliy siyosatining amaliy ijrosida yuzaga kelgan muammoli jihatlarni ham ilmiy asosda yoritadi.

O. Rashidov tomonidan arxiv hujjatlariga tayanilgan holda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, 1920-yillar davomida Turkiston ASSR hududida yashovchi aholining umumiy soni 7 145 000 kishini tashkil etgan. Xususan, Sirdaryo viloyatida 1 773 000 nafar, Amudaryo viloyatida 252 000 nafar,

Farg'ona viloyatida 2 175 000 nafar, Samarqand viloyatida 1 200 000 nafar, Turkman viloyatida 464 000 nafar, Yettisuv viloyatida esa 1 281 000 nafar aholi istiqomat qilgan.

Mazkur davrga oid ayrim hisobot materiallarida Turkiston ASSRda yashovchi aholining milliy tarkibi haqida ham ma'lumotlar berilgan. Unga ko'ra, mintaqa aholisi asosan turkiy xalqlarga mansub etnik guruhlardan iborat bo'lgan. Keyingi o'rinlarda tojiklar va forslar, undan so'ng esa ruslar, shuningdek, dungan, xitoy, qalmiq va boshqa millatlar vakillari istiqomat qilganliklari qayd etilgan.

Bu demografik ma'lumotlar Turkiston o'lkasida bolsheviklar olib borgan milliy siyosatning yo'nalishlarini tushunish, davlat idoralarini mahalliyashtirish siyosati jarayonlarida etnik muvozanat va kadrlar siyosatini baholashda muhim manba hisoblanadi.

O'zbekiston boshqaruv tizimida sovet hokimiyati tomonidan shakllantirilgan nazorat va huquqni muhofaza qilish organlari, xususan Ishchi-dehqon militsiyasi, Ishchi-dehqon inspeksiyasi hamda Turkiston ASSR Davlat nazorati Xalq Komissarligi faoliyati, ularning tarkibi va ushbu tuzilmalar bilan bog'liq muammolar tarixiy manbalarda keng yoritilgan. Mazkur yo'nalishda Avaz Ermetov tomonidan tayyorlanib, 2007-yilda nashr etilgan "Turkistonda nazorat organlari faoliyati (Ishchi-dehqon militsiyasi va Ishchi-dehqon inspeksiyasi 1917–1924-yillarda)" nomli monografiya muhim adabiy manba hisoblanadi [3].

Ushbu tadqiqotda sovet hokimiyatining siyosiy boshqaruv tizimidagi muhim bo'g'in – Ishchi-dehqon militsiyasi va inspeksiyasining tashkil etilishi, ularning faoliyati, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy o'zgarishlardagi o'rni, shuningdek, mavjud ziddiyatli holatlar tahlil etilgan. Jumladan, 1917-yil 28-oktabrda RSFSR Ichki ishlar xalq komissarligi tomonidan "Ishchi militsiyasi to'g'risida"gi qaror qabul qilingan bo'lib, bu hujjat sovet hokimiyati tomonidan ishchi militsiyasini tuzish to'g'risidagi dastlabki normativ hujjat hisoblanadi. Unda barcha ishchi va soldat deputatlari sovetlariga inqilobiy tartibni saqlash va nazoratni ta'minlash maqsadida ishchi militsiyasi tashkil etish topshirilgan hamda bu tuzilma faqat sovet organlari ixtiyorida bo'lishi belgilangan edi.

1918-yil 30-yanvarda esa "Turkiston o'lkasi shahar va tumanlari militsiya inspektori boshqarmasining bo'limi" tashkil etilib, unga rahbarlik qilish vaqtincha A. Baranovskiy zimmasiga yuklatilgan. Monografiyada qayd etilishicha, joylarda ushbu nazorat tuzilmalarini shakllantirishda RKP(b) Markaziy Komitetining ishonchli kadrlar tayinlash siyosati asosiy rol o'ynagan. 1918-yilning birinchi yarmida bu siyosatni kuchaytirish maqsadida Moskvadan RSFSR Davlat nazorati Xalq komissarligi vakili V. Smirnov Turkiston o'lkasiga yuborilgan. Uning ishtirokida 1918-yil 4-iyunda "Turkiston ASSR Davlat nazorati Nizomi" ishlab chiqilib, noyabr oyida esa Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi qarori bilan Davlat nazorati Xalq komissarligi tashkil etilgan [3].

Manbada 1921-yilga oid statistik ma'lumotlar ham keltirilgan. Unga ko'ra, Ishchi-dehqon inspeksiyasi Xalq komissarligida 202 nafar doimiy va 114 nafar vaqtincha xodim faoliyat olib borgan. Doimiy xodimlarning 116 nafari yevropalik, 37 nafari esa mahalliy musulmon millatiga mansub bo'lgan; ularning 153 nafari erkak, 49 nafari ayol bo'lgan. Ta'lim darajasi bo'yicha: 16 nafari oliy, 77 nafari o'rta, 60 nafari esa past ma'lumotli bo'lgan.

Shuningdek, S.Tursunov, E.Qobilov, T.Pardayev va B.Murtazoyevlar tomonidan 2001-yilda chop etilgan "Surxondaryo – tarix ko'zgusida" nomli kitobning "Milliy kamsitish va qatag'onlik yillarida vohadagi ijtimoiy-siyosiy holat" bo'limida sovet hokimiyatining chekka o'lkalardagi, jumladan Surxondaryo viloyatidagi siyosati haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Mualliflar ta'kidlashicha, Oktabr to'ntarishidan so'ng bolsheviklar tomonidan olib borilgan siyosat mintaqaning Rossiyadan ajralib chiqishiga yo'l qo'ymaslik, mahalliy aholini siyosiy va iqtisodiy jihatdan inkor etish tamoyiliga asoslangan edi. Sovet ittifoqi tomonidan "mahalliy kadrlar savodsiz, siyosiy tajribasiz, davlat boshqaruvida ishtirok eta olmaydi" degan stereotip ilgari surilgan va buning ortidan boshqaruv apparatini "yevropalashtirish" siyosati kuchaygan [2].

Kitobda Surxondaryodagi muassasalarda ishlayotganlarning etnik tarkibi ham ko'rsatib o'tilgan. Jumladan, xo'jalik, savdo va kooperatsiya sohasida ishlayotgan 50 kishining 20 foizi, ma'muriy ishlar – militsiya, sud va prokuraturada jami 44 kishidan 17 foizi, paxtachilik, yer ishlari va sug'orishda 26 kishidan 10 foizi, iqtisod-soliq ishlarida 4 kishidan 2 foizi, madaniy-ma'rifiy ishlarida 9 kishidan 4 foizi, boshqa muhim sohalarda esa 21 kishidan 8 foizi, partiyasiz ishchilarning esa atigi 3 foizi mahalliy millat vakillari bo'lgan [2].

Mazkur kitobda Sovetlar agrar siyosatining mohiyatiga doir quyidagi muhim kuzatishlar berilgan: siyosiy jihatdan “qoloq” deb baholangan mahalliy aholining iqtisodiy salohiyati ataylab bostirilgan, qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanuvchi ilg‘or dehqonlar “quloq” deb e‘lon qilinib, surgun va qatag‘onlarga uchragan. Xususan, 1927–1930-yillarda Surxondaryo viloyatida ommaviy ravishda mahalliy dehqonlar quloq sifatida jazolangan, mol-mulkleri musodara qilingan va ularning aksariyati Sibirga surgun etilgan. Faqatgina birgina Sariosiyo tumanining o‘zida o‘nlab kishilar quloq sifatida jazolangan. Mahalliy aholining obro‘li vakillariga qarshi tuhmat, qamoqqa olish va jismoniy qatag‘onlar tizimli ravishda kuchayib borgan.

Umuman olganda, XX asrning 20-yillarida sovet hokimiyati tomonidan o‘lkada olib borilgan siyosat mahalliy aholini milliy o‘zlikdan, tarixiy-madaniy merosdan, davlat boshqaruvidagi ishtirokdan cheklashga qaratilgan bo‘lib, hur fikrli, vatanparvar ziyolilarni ta‘qib ostiga olish orqali mustamlakachilik siyosatini mustahkamlashga xizmat qilgan. Yuqoridagi manbalar bu jarayonlarning mohiyatini tarixiy dalillar asosida tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Rashidov O. “O‘zbekistonda sovet boshqaruvi strukturasidagi mahalliy lashtirish siyosati” (1917-1933 yy.). – Toshkent: “Navro‘z”, 2020.
2. Tursunov S., Qobilov E., Pardayev T., Murtazoyev B. Surxondaryo – tarix ko‘z gusida. – Toshkent: “Sharq”, 2001. – B. 141-142.
3. Yermetov A. Turkistonda nazorat organlari faoliyati (Ishchi-dehqon milisiyasi va Ishchi-dehqon inspeksiyesi 1917-1924 yillarda). – Toshkent: “Abu matbuot-konsalt”, 2007. – B. 49.

UO‘K 34(075)

O‘ZBEKISTONDA TARIXIY MADANIY MEROS MUHOFAZASINING BA‘ZI MASALALARI

S. Davletov, DSc, prof., Ma‘mun universiteti, Xiva
U. Tajiyeva, PhD, UrDU Akademik litseyi, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘zbekistonda moddiy va nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish, ularni o‘rganish va jamiyat hayotida keng targ‘ib qilish bilan bog‘liq masalalar yoritiladi. Davlat siyosatida madaniy merosni saqlashning huquqiy va institutsional asoslari, ilmiy-tadqiqot ishlarining ahamiyati, yosh avlod tarbiyasida merosning o‘rni hamda uni targ‘ib qilishning zamonaviy yo‘nalishlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: O‘zbekiston, madaniyat, nomoddiy meros, o‘zlikni anglash, muzey, madaniy diplomatiya.

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы, связанные с охраной, изучением и широким продвижением материального и нематериального культурного наследия в Узбекистане. Анализируются правовые и институциональные основы сохранения культурного наследия в государственной политике, значение научных исследований, роль наследия в воспитании молодого поколения, а также современные направления его популяризации.

Ключевые слова: Узбекистан, культура, нематериальное наследие, самосознание, музей, культурная дипломатия.

Abstract. This article highlights issues related to the protection, study, and broad promotion of tangible and intangible cultural heritage in Uzbekistan. It analyzes the legal and institutional foundations of cultural heritage preservation in state policy, the significance of scientific research, the role of heritage in educating the younger generation, and the modern directions of its promotion.

Key words: Uzbekistan, culture, intangible heritage, self-awareness, museum, cultural diplomacy.

Barqaror rivojlanishning iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik yo‘nalishlari hamda tinchlik va xavfsizlik masalalari bo‘yicha chora-tadbirlari alohida emas, balki bir biri bilan chambarchas bog‘liqdir. Barcha yo‘nalishlar o‘rtasida o‘zaro ijobiy aloqa borligini hisobga olgan holda, bu kabi umumiy maqsadlarga erishish siyosatga nisbatan yaxlit yondashuvni talab qiladi. Shu o‘rinda nomoddiy madaniy meros yuqorida aytib o‘tilgan uch yo‘nalish doirasida barqaror rivojlanishga

samarali ko'mak berishi mumkin. Shunday ekan, dunyo hamjamiyati xohlayotgan kelajakka erishishda nomoddiy madaniy merosni himoya qilish muhim vazifa hisoblanadi [1].

Jahon tajribasida moddiy va nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish masalalari YuNESKO kabi xalqaro tashkilotlar doirasida keng muhokama qilinadi. O'zbekiston ham 1972-yilgi "Jahon madaniy va tabiiy merosi" hamda 2003-yilgi "Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish to'g'risida"gi konvensiyalarga qo'shilgan.

2015-yil 16-martda nomoddiy madaniy meros ob'ektlarining yangilangan Milliy ro'yxati Respublika xalq ijodiyoti va madaniy-ma'rifiy ishlar ilmiy-metodik markazi direktori tomonidan tasdiqlandi. Milliy ro'yxat quyidagi 5 ta sohani qamrab olgan 56 ob'ektni o'z ichiga oldi: 1-soha - o'zlikni namoyon etishning og'zaki shakl va an'analari; 2-soha - ijrochilik san'ati; 3-soha - jamiyatning urf-odat marosim va bayramlari; 4-soha - tabiat va koinot bilan bog'liq urf-odatlar; 5-soha - an'anaviy hunarmandchilik bilan bog'liq bilim va ko'nikmalar [2].

Hozirda O'zbekiston bo'yicha moddiy madaniy merosning ko'chmas mulk ob'ektlari 8208 ta. Shundan arxeologiya yodgorliklari soni 4748 ta, arxitektura yodgorliklari soni 2250 ta, monumental san'at yodgorliklari 678 ta, diqqatga sazovor joylar 532 ta)ni Madaniy meros obidalarining eng ko'pi Samarqand viloyatida (1607 ta) bo'lsa, eng kami Sirdaryo viloyatida (78 ta) [3].

O'zbekiston xalqining umummilliy boyligi hisoblanadigan madaniy merosimizni muhofaza qilish, ilmiy o'rganish va undan foydalanish borasida mamlakatimizda qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Xususan, Buxoro, Samarqand, Xiva va Shahrisabz shaharlarining tarixiy markazlari YuNESKOning Umumjahon madaniy merosi ro'yxatiga, «Boysun madaniy muhiti», «Shashmaqom musiqasi», «Navro'z», «Katta ashula», «Askiya», «Palov madaniyati va an'analari» nomzodlari Insoniyat nomoddiy madaniy merosi reprezentativ ro'yxatiga, Usmon Qur'oni, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar to'plami, Xiva xonligi devonxonasi hujjatlari Jahon xotirasi ro'yxatiga kiritilgani yurtimiz madaniy merosining dunyo miqyosida e'tirof etilganiga yorqin misol bo'la oladi.

Qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimi yanada takomillashtirildi, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida O'zbekistonga oid xorijdagi madaniy boyliklarni tadqiq etish markazi va O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi tashkil etildi.

Agar 2018-yilgacha madaniy merosga oid 2 ta qonun amal qilgan bo'lsa, keyingi yillarda sohaga oid 2 ta qonun, 3 ta Prezident qarori va farmonlari, Vazirlar Mahkamasining 4 ta qarori qabul qilindi. Mazkur hujjatlar asosida keyingi yillarda moddiy madaniy meros ob'ektlarini asrab-avaylash, avariya holatidagi va ta'mirlalab holatga kelib qolgan yoki yo'qolib ketish xavfi mavjud bo'lgan ob'ektlarni restavratsiya va konservatsiya qilish, ularning muhofaza hududlarni belgilash bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi [3].

YuNESKO bilan yaqin hamkorlikda moddiy va nomoddiy meros ob'ektlarini asrashga doir turli xalqaro anjumanlar tashkil qilinyapti. Mazkur tadbirlar madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish yo'lidagi dolzarb muammolarni ko'rib chiqish, xalqaro tajribani o'rganish, tarixiy-madaniy merosni saqlashga doir milliy tizimni takomillashtirish, bu yo'nalishdagi davlat va nodavlat notijorat tashkilotlari faoliyatining asosiy yo'nalishlarini aniqlash imkonini beradi.

"Madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasining Qonunida madaniy meros ob'ektlarining davlat tomonidan muhofaza qilinishi qat'iy belgilab qo'yilgan. Bu esa, o'z o'rnida, madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanish sohasida davlat boshqaruvini amalga oshiruvchi organlar tomonidan huquqiy, tashkiliy, moliyaviy, axborotga doir, moddiy-texnikaviy va boshqa chora-tadbirlar ko'riladigan tizimining barcha pog'onalari uzviy bog'langan tarzda faoliyat ko'rsatishini taqozo etadi [5].

Madaniy meros agentligi huzuridagi Ilmiy-ekspert kengashi faoliyati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 30-martdagi "Moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish va ulardan foydalanishga oid ayrim normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 265-son hamda 2021-yil 3-martdagi "Moddiy madaniy meros ob'ektlari va YuNESKOning Umumjahon merosi ro'yxatiga kiritilgan hududlar muhofazasini kuchaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 119-

son qarorlari asosida amalga oshiriladi. Sanab o'tilgan qarorlarga muvofiq, moddiy madaniy meros ob'ektlarining asliyligini saqlash, ularning atrof-muhitini muhofaza qilish va har qanday qayta qurish yoki rekonstruksiya ishlari belgilangan tartibda amalga oshirilishi ta'minlanadi [6].

Ta'kidlash joizki, "Nomoddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, asrash, targ'ib qilish va ulardan foydalanish to'g'risida"gi Davlat dasturida jahon nomoddiy madaniy merosining Reprezentativ ro'yxatiga kiritish uchun tavsiya etilgan nomoddiy madaniy meros ob'ektlari haqidagi ma'lumotlarni YuNESKOga taqdim etib borish vazifasi qo'yilgan. Davlat dasturida belgilab berilgan vazifalarning bajarilishi yuzasidan olib borilgan chora-tadbirlar natijasi o'laroq, o'tgan davr mobaynida O'zbekiston tomonidan bir qator nomoddiy madaniy meros ob'ektlari YuNESKO huzuridagi Insoniyatning nomoddiy madaniy meros representativ ro'yxatiga kiritildi.

Xususan, 2022-yilda Marokash davlatining Rabot shahrida YuNESKOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha Hukumatlararo qo'mitaning 17-sessiyasi bo'lib o'tmoqda. Unda O'zbekiston ishtirokida ikkita element Insoniyatning nomoddiy madaniy merosi Reprezentativ ro'yxatiga kiritildi. Bular "Ipakchilik va to'quv uchun an'anaviy ipak ishlab chiqarish" hamda "Xo'ja Nasriddin haqidagi latifalarni takrorlash an'analari" bo'lgan nomoddiy madaniy merosimizning yorqin namunalaridir [7]. Endilikda bu elementlar ham xalqaro miqyosda butun insoniyat madaniy merosining ajralmas qismi sifatida tavsiflanadi va nomoddiy madaniy merosning ushbu turlarini e'tirof etish va qadr-qimmatini keng targ'ib qilishni ulkan darajada oshirishga xizmat qiladi.

Ta'kidlash kerakki, Reprezentativ ro'yxatga kiritilgan O'zbekiston elementlarining umumiy soni 11 taga yetdi. Ilgari bu ro'yxatga «Baxshi», «Lazgi», «Palov», «Askiya», «Miniattyura», «Navro'z», «Shoshmaqom» va boshqalar kiritilgan edi. Atlas va adras tayyorlashning an'anaviy texnologiyalarini saqlash bo'yicha Marg'ilon hunarmandchilikni rivojlantirish markazi Nomoddiy madaniy meros ob'ektlarini asrab-avaylash bo'yicha yetakchilar reestridan joy olgan.

Hozirgi kunda yurtimizda 7 ta davlat qo'riqxonasi, 1 ta majmua (landshaft) buyurtma qo'riqxonasi, 12 ta tabiat bog'i, 1 ta milliy bog', 11 ta tabiat yodgorligi, 2 ta biosfera rezervati, 12 ta buyurtma qo'riqxonasi, 1 ta jayron maxsus pitomnigi mavjud bo'lib, ularning umumiy maydoni 6,321 million gektarni tashkil qiladi. Shulardan 2 ta tabiiy ob'ekt — "Janubiy Ustyurt milliy tabiat bog'i" va "Saygachi landshaft buyurtma qo'riqxonasi" Qozog'iston Respublikasi, Turkmaniston va O'zbekiston Respublikasi tomonidan "Mo'tadil mintaqadagi Turon cho'llari" transmilliy seriyali ob'ektini YuNESKOning Butunjaxon tabiiy merosi ob'ektlari ro'yxatiga kiritish bo'yicha nominatsiyasiga kiritilgan [8].

2023-yilda qabul qilingan Yangi Konstitutsiyada O'zbekiston xalqining tabiiy merosini asrab-avaylash shartligi hamda tabiiy meros ham davlat tomonidan muhofaza qilinishini qonun bilan kafolatlaydi. Mazkur norma tarixiy, ma'naviy, madaniy va tabiiy merosni muhofaza qilish hamda undan samarali foydalanish bo'yicha davlatning konstitutsiyaviy majburiyatlarini kengaytirishga asos bo'ladi.

Xulosa shu-ki, madaniy meros turli tarixiy davrlarda doimo avlodlarning mafkuraviy taraqqiyotiga zamin, bilimlar manbai, tarbiya va ta'lim vositasi bo'lib xizmat qilib kelgan. Xususan, asrlar davomida shakllangan o'zbek xalqining madaniy va moddiy merosi jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida xalqlararo madaniy ko'priq vazifasini bajarishda ajralmas qismi hisoblanadi.

Yurtimizda moddiy madaniy meros ob'ektlarini muhofaza qilish, ilmiy o'rganish, ulardan oqilona foydalanish va sayyohlik imkoniyatini yuksaltirishda ularning o'rni va ahamiyatini oshirish hamda moddiy madaniy meros sohasidagi davlat nazoratini tubdan takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Navro'z umumxalq bayrami, palov tayyorlash madaniyati va an'anasi, askiya san'ati, katta ashula san'ati, lazgi san'ati, baxshichilik san'ati, Boysun madaniy makoni va Shashmaqom. Atlas va adras tayyorlashning an'anaviy texnologiyalarini saqlash bo'yicha Marg'ilon hunarmandchilikni rivojlantirish markazi Nomoddiy madaniy meros ob'ektlarini asrab-avaylash bo'yicha yetakchilar reestridan joy oldi. Bu O'zbekistonning obro'sini yanada sarbaland etib, mamlakatimizning jahon oldidagi reytingining yanada yuksalishiga zamin yaratdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. UNESCO (2016). Нематериальное культурное наследие и устойчивое развитие.

2. ЎЗНММ (2015). Ўзбекистоннинг Номоддий маданий мерос объектларининг миллий рўйхати.
3. Zarnews (2024) Самарқанддаги моддий маданий мерос объектларининг ҳолати қандай?
4. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 20.12.2018 й., 07/18/4068/2349-сон
5. Абдуллаева О. (2023) Маданий меросни асраб-авайлаш — умумхалқ иши. //www.parliament.gov.uz
6. Ўзбекистон Республикаси Маданий мерос агентлиги // www.gov.uz
7. Абдуллаева О. (2022) Номоддий маданий меросимиз ЮНЕСКО рўйхатида. //www.parliament.gov.uz
8. Пўлатов Б. (2023). Энди табиий мерос ҳам давлат томонидан муҳофаза қилинади. //www.yuz.uz

UO'K 908

O'RTA OSIYO KUTUBXONALARI TARIXIDAN**A.Do'stov, dots., Qarshi davlat universiteti, Qarshi**

Annotatsiya. *Inson ma'naviyatini yuksaltirishda kitob va kutubxonalar muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada O'rta Osiyoda bosma kitoblarning ko'payishi va kutubxonalarning yuzaga kelishi tarixi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: Yozuv, kitob, kutubxona, Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch, Somoniylar, Xorazmshohlar, G'aznaviylar.

Аннотация. *Книги и библиотеки играют важную роль в развитии духовности человека. В этой статье обсуждается распространение печатных книг и история библиотек в Центральной Азии.*

Ключевые слова: *Письменность, книга, библиотека, Бухара, Самарканд, Мерв, Ургенч, Саманиды, Хорезмшахи, Газневиды.*

Abstract. *Books and libraries play an important role in the development of human spirituality. This article discusses the origin of writing, the spread of printed books, and the history of libraries in Central Asia.*

Keywords and phrases: *Writing, book, library, Bukhara, Samarkand, Merv, Urgench, Samanids, Khorezmshahi, Ghaznavids.*

Kutubxonalar qadim-qadimdan insonlar uchun ma'naviyat va ma'rifat o'chog'i bo'lib, inson zoti doim kitoblarga intilib yashab kelgan. Har doim kutubxonalar jamiyat hayotining ajralmas qismi bo'lgan. Faqat kutubxonalar tufayligina qadimgi qo'lyozmalar, bosma kitoblar, tarixiy shaxslar haqidagi manbalar bizgacha yetib kelgan.

Qadimgi Mesopotamiyada yozuv IV ming yillikda shakllanib, yozuvning paydo bo'lishi bilan ilk adabiyot namunalari ham shakllana boshlagan. Mesopotamiyada uzoq davr mobaynida to'plangan bilimlar va boy tajribalar sopol taxtachalar va boshqa ashyolarga yozilib, kutubxonalarda saqlangan. Odatda ibodatxonalar kutubxona vazifasini o'tagan. Bundan tashqari podshohlar, amaldorlar va zodagonlarning o'z kutubxonalari bo'lgan. Ossuriya poytaxti Nineviya shahrini qazish vaqtida Ossur podshosi Ashshurbanapal kutubxonasi topilgan bo'lib, bu kutubxona qadimgi dunyoning o'z davridagi eng qimmatli asarlari saqlanishi bilan bog'liq. Shuningdek, Ashshurbanapal kutubxonasi kitoblariga maxsus muhr bosilgan bo'lib, unda kitobni o'g'irlash qattiq qoralangan [1.27-28].

Evropaliklar "Nur-sharqdan" deb bejiz aytishmagan. Shu jumladan, miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarda ham yozuv keng tarqalgan [2:245]. Yozuvning paydo bo'lishi bu hududlarda ham bosma kitoblarning ko'payishi va kutubxonalarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. O'rta Osiyoda kutubxonalar miloddan avvalgi I ming yillikda vujudga kelgan. IX-XII asrlarda O'rta Osiyoda savdo-sotiq va hunarmandchilikning taraqqiy topishi natijasida madaniyat ham rivoj topdi. Mavorounnahrda ilm-fan va san'at bilan shug'ullanish uchun qulay sharoit mavjud bo'lib, bu yerga hamma joylardan turli millat vakillaridan olimlar, shoirlar kela boshladi. Mavorounnahrning poytaxti bo'lgan Buxoro ilm-fan va madaniyat markaziga aylandi. Samarqand, Marv, Urganch va boshqa shaharlar ham taraqqiy etdi. Bir qancha shaharlardagi saroylarda o'qimishli hukmdorlar homiyligida madrasalar, boy kutubxonalar barpo etildi.

Madrasalar musulmon olamida me'morlik inshooti sifatida X-XI asrlarda vujudga kelgan. Ilk madrasalar bir qavatli, o'rtasi hovli va uning atrofi hujralardan iborat bo'lgan.. XIV-XVI asrlardan boshlab hashamatli madrasa binolari qurish avj oldi. Ular 2-3 qavatli qurilib, odatda, katta va go'zal peshtoqli, atrofi hujralar bilan o'ralgan hovlisi, darsxona, kutubxona va masjidi bo'lgan [3].

Ayniqsa Somoniylar, Xorazmshohlar, G'aznaviylar sulolasi davrida ushbu masalaga alohida e'tibor qaratildi. Natijada yurtimiz zaminidan o'rta asrlarda minglab buyuk mutafakkir va shoirlar, aziz-avliyolar yetishib chiqdi.

Kitoblar qo'lda ko'chirilib, nafaqat mazmunan, balki tashqi ko'rinishi va bezagi jihatidan ham kutubxonlarning ma'naniy va estetik dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qilishi lozim edi. Kitobdan yoqimli va xushbo'y hid kelib turishi uchun juda sifatli gulob yoki anbar siyohga qo'shilib yozilgan. Musavvirlar ishlatadigan bo'yoqlarda oltin va kumush eritmalari aralashtirilgan.

Yusuf xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarining XIII asrda ko'chirilgan nusxasida sarlavxalar juda san'atli devoniy va suls xatlari bilan qizil, qora, ko'k rangli siyohlarda va suyultirilgan tillo bilan yozilgan [4:50].

Boy kutubxonalarga ega bo'lgan davlatlarda qadimdan fan va madaniyat yaxshi rivojlangan, buyuk alloma va mashhur kishilar yetishib chiqqan.

Somoniylar (874-999) davlatining poytaxti bo'lgan Buxoroda ko'p kutubxonalar va kitob bozorlarining bo'lishi ilmiy bilimlarning yoyilishiga imkon berdi. Buyuk olim Abu Ali ibn Sino Buxoro bozoridagi kitob do'konidan Abu Nasr Forobiyning Aristotel "Metafizika" kitobining mazmuni haqida yozilgan asarini topganligini yozgan [5:171].

Shveytsariyalik tarixchi Adam Mets o'zining "Musulmon renesansi" asarida sharq kutubxonalari to'g'risida quyidagilarni yozib qoldirgan: "X asr oxirida islomning uchta buyuk Kordova, Damasq va Bag'dod hukmdorlarining har biri - kitobsevar edi. Ispaniyadagi Al-Hakamning Sharq bo'ylab agentlari bo'lib, ular unga kitoblar sotib olishgan, uning kutubxonasi katalogi har biri 20 varaqdan 44 ta daftardan iborat bo'lib, unda faqat kitoblarning nomlari kiritilgan" [6:148-150].

Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki musulmon mamlakatlari hukmdorlari ma'rifatparvar, kitobsevar, kitob va qo'lyozmalarni to'plash, o'rganish ishlarini olib borishgan.

Tarixiy manbalarda ta'kidlanishicha, Buxoro amiri Nuh ibn Mansur (976-997) og'ir dardga chalinadi. Uni davolashda ibn Sino faol qatnashadi va buning evaziga u saroy kutubxonasida saqlanayotgan nodir kitoblardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi [7:96-97]. Buyuk olim kutubxona haqida o'z taassurotlarida yozib qoldirgan.

Buxoroda saroy kutubxonalaridan tashqari bir qancha madrasalarda ham kutubxonalar mavjud bo'lib, ularda juda ko'p qimmatbaho qo'lyozmalar saqlangan.

Yirik sulolaviy kutubxonalar Xorazmda ham mavjud bo'lgan. Urganchda xorazmshohlar, ma'muniylar va anushtagenlar zamonida kutubxonalar barpo etilgan. Bu kutubxonani boshqarishni shoh Ma'mun mashhur adabiyotshunos va tarixchi as – Solibiyga topshiradi.

Xorazm kutubxonalaridan yana biri bu Xivadagi Shaxobuddin kutubxonasidir. "Bunday kutubxona bundan oldin ham, keyin ham bo'lmagan, chunki undagi qo'lyozma asarlar fondi Marvdagi kutubxonadan qolishmas edi", deb yozgan edi Nasafiy.

XI asr boshlarida Mahmud G'aznaviy G'aznada madrasa qurdiradi, madrasaning barcha xonalarida kitob saqlash uchun maxsus joylar mavjud bo'lib, ularda qo'lyozma asarlar chiroyli qilib terib qo'yilgan.

Mo'g'ullar istilosi arafasida Marvda juda yirik kutubxona bo'lgan. Sharaf Ulmulk, Axmadiya, Xitiniya madrasalari huzurida kutubxonalar bo'lgan.

Abu Rayxon Beruniy asarlarida grek tabiatshunoslari va faylasuflari - Fales, Pifagor, Empedokl, Sokrat, Platon, Aristotel, Galen, Gippokrat, Ptolameylarning ijodiy ishlariga oid goh qisqa, goh batafsil ma'lumotlarga duch kelamiz [7:6-20]. Albatta buyuk olim kutubxonalardan foydalanib ularning ilmiy ishlaridan xabardor bo'lgan.

O'rta Osiyo davlatlarida yashovchi xalqlar uchun mo'g'ullar bosqini va ularning uzoq davom etgan zulmi og'ir fojia bo'ldi. Madaniy markazlarning vayron bo'lishi va boy kutubxonalarining xonavayron qilinishi bepoyon o'lkada madaniyatning bir necha asr davomida sekin rivojlanib borishiga sabab bo'ldi. Buxoro shahari talanadi va vayron qilinadi. "Mas'udiya madrasasi" va nufuzli kutubxona yondiriladi [8:245].

Temur va temuriylar davrida kutubxonachilik, nafis kitob va xattotlik san'ati yana ham rivoj topdiki, uning tarixi, jozibasi, jilosi hali-hanuz o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Buyuk sohibqironning har ikki xazinasidan biri - kutubxonasi hisoblangan.

Imom Buxoriy, Burhoniddin Marg'inoniy, Iso va Hakim Termiziylar, Mahmud Zamaxshariy, Muhammad Qaffol Shoshiy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ahror Valiy, Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oniy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab daholar nomi nafaqat islom, ayni vaqtda jahon sivilizatsiyasi tarixida haqli ravishda oltin harflar bilan bitilgan bo'lib, ularning voyaga yetishishida kitob va kutubxonalar muhim ahamiyat kasb etgan.

Rus yozuvchisi A.Gertsen aytganidek: Kutubxona – bu g'oyalar maskani, unga hammani taklif qilish mumkin. Insoniyatning butun hayoti izchil ravishda kitobga joylashdi: qabilalar, odamlar, davlatlar yo'qoldi, lekin kitob qoldi. U insoniyat bilan birga o'sib bordi, onglarni larzaga keltirgan barcha ta'limotlar va yuraklarni titratgan barcha ehtirosalar kristallandi; unda insoniyatning notinch hayotining o'sha ulkan e'tirofi, jahon tarixi deb ataladigan ulkan dastxat mavjud. Ammo kitob o'tmishdan ko'proq narsani o'z ichiga oladi; bu hujjatni tashkil etadi, unga ko'ra biz hozirgi zamonning egaligiga, ba'zan qonli terga botgan azob-uqubatlardan topilgan haqiqat va sa'y-harakatlarning umumiylikiga kiritamiz; bu kelajak dasturidir. Shunday ekan, kitobni hurmat qilaylik!" [9].

Bir so'z bilan aytganda, O'rta Osiyo kutubxonalari boy manbalarga, betakror tarixga ega bo'lib, o'qib o'rganishni, ilmiy tadqiqotlarni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. M.Z. Orziyev, J.Y.Ergashev. Jahon sivilizatsiyalari tarixi. (O'quv qo'llanma). "Durdona" nashriyoti Buxoro – 2020.
2. R. Shamsutdinov, Sh. Karimov. Vatan tarixi. (Birinchi kitob). T – Sharq- 2010.
3. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Madrasa>
4. Q. Munirov. "Qutadg'u bilig"ning Toshkent nusxasi. // Sharqshunoslik, 1992. №3.
5. Beruniy. Tug'ilgan kunining 1000 yilligiga bag'ishlangan to'plam. "Fan" Toshkent-1973.
6. Адам Мец. Мусулманский Ренессанс. "Наука" Москва-1973.
7. R. Shamsutdinov, X. Mo'minov. O'zbekiston tarixi. Andijon -2011.
8. https://uz.wikipedia.org/wiki/Masudiya_madrasasi.
9. <http://gertsen.lit-info.ru/gertsen/public/vyatka-i-vladimir/vyatka-i-vladimir-rech-pri-otkrytii-publichnoj-biblioteki.htm>

UO'K: 950:930.26(021)

XIX ASR OXIRI –XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGIDA TEMIR YO'L QURILISHI BILAN BO'GLIQ AYRIM MULOHAZALAR (G'uzor bekligi misolida)

A.X.Ernazarov, dots., PhD, Osiyo texnologiyalar universiteti, Qarshi
ORCID-0009-0001-2825-8068

Annotatsiya. Ushbu maqolada G'uzor bekligi hududidan o'tgan, amirlik poytaxtini Afg'oniston, Eron, Hindiston hamda uning Shahrisabz, Denov, Hisor kabi sharqiy hududlari bilan bog'laydigan asosiy savdo yo'llari Buxoro amirligi yo'nalishlarining ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotida katta o'rin tutganligi yangi xaritalar orqali ko'rsatib berilgan. Samarqand-G'uzor-Termiz temir yo'lining qurib ishga tushirilishi amirlikda G'uzor bekligining mavqei yana ham oshishiga olib kelganligini ko'rishimiz mumkin.

Kalit so'zlar: Temir yo'l loyihasi, arxiv ma'lumotlari, muhandalik ishlari, savdo boji, bojxona xizmati, temir yo'l yoqasidagi yerlar, qurilish materiallari, G'uzor bekligi, ijtimoiy-siyosiy voqealar, ilmiy tekshirish jarayonlari, yo'lovchi tashuvchi poyezdlar, temir yo'l xodimlari, temir yo'l bekatlari.

Аннотация. В статье посредством новых карт показано, что основные торговые пути, проходившие через территорию Гузарского княжества и связывавшие столицу эмирата с Афганистаном, Ираном, Индией и её восточными регионами – Шахрисабзом, Денау, Гиссаром, сыграли значительную роль в социально-экономическом развитии Бухарского эмирата. Строительство и ввод в эксплуатацию железной дороги Самарканд – Гузар – Термез ещё больше укрепили позиции Гузарского княжества в эмирате.

Ключевые слова: Проект железной дороги, архивные сведения, инженерные работы, торговая пошлина, таможенная служба, земли вдоль железной дороги, строительные

материалы, Гузар Беклик, общественно-политические события, научно-исследовательские процессы, пассажирские поезда, железнодорожники, железнодорожные станции.

Abstract. This article shows through new maps that the main trade routes passing through the territory of the Guzar principality, connecting the capital of the emirate with Afghanistan, Iran, India and its eastern regions such as Shahrissabz, Denov, Hissar, played a significant role in the socio-economic development of the Bukhara emirate. We can see that the construction and commissioning of the Samarkand-Guzar-Termez railway further increased the position of the Guzar principality in the emirate.

Keywords: Railway project, archival information, engineering work, trade duty, customs service, lands along the railway, construction materials, Guzar Beklik, socio-political events, scientific research processes, passenger trains, railway employees, railway stations.

Kirish. XX asr boshlarida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy voqealar, ya'ni, Buxoro xonligining chor Rossiyasi qo'shinlari tomonidan ishg'ol qilinishi va Buxoro amirining Rossiya hukumatiga tobelikni tan olishi G'uzor bekligi hayotiga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Amirlikning sharqiy qismida joylashgan Shahrissabz, Kitob, Yakkabog', Chiroqchi beklklari bilan bir qatorda G'uzor bekligidan ham rus hukumati uning avvalgi iqtisodiy va siyosiy mavqeidan foydalangan holda ish yuritdi. G'uzor bekligining joylashgan o'zni katta harbiy ahamiyatga ega ekanligini yaxshi tushunib yetgan rus hukumati bu beklikka o'z e'tiborini qaratdi.

Tadqiqot metodologiyasi. Keyingi yillarda nafaqat poytaxt maqomidagi hududlar tarixiga, balki muayyan hududlar, yaqin beklklar tarixiga qiziqish kuzatiladi. Mustaqillik davri tadqiqotchilarining oldiga madaniy rivojlanishning tarixiy, nazariy jihatlarini xolisona ilmiy asosda o'rganish dolzarb masala sifatida vazifa qilib qo'yildi. O'.Mavlonov va D.Razzoqovlarning dissertatsiyalarida Qashqadaryo vohasining madaniy va savdo aloqalariga doir keng ko'lamdagi ma'lumotlar berilgan bo'lsa, F.Ochildiyev, A.Odilov, A.Xasanov, A.Xoliqulov, S.Davlatova, J.Berdiyev, F.Hayitova, B.Karimovlarning dissertatsiyalarida G'uzor bekligi tarixiga doir ba'zi ma'lumotlar keltirib o'tilgan. A.Xasanovning "Qashqadaryo vohasi shaharsozligi va me'morchiligi (XVI – XIX asrlar)" monografiyasida G'uzor bekligining tuzilishi va me'morchilik obidalari haqida keng ko'lamli ma'lumotlar berilgan. P.Ravshanov, O.Bo'riyev, M.Hamidova, S.Davlatova, A.Xasanov, A.Zamonov va K.Tuxtabekov, A.Bobojonov, A.Abduvahobova, J.Berdiyevlarning monografiyalarida G'uzor bekligidagi siyosiy va ijtimoiy iqtisodiy jarayonlar, hunarmandchilik turlariga hamda topografiyasiga to'xtalib o'tilgan.

Natijalar va muhokama. XIX asrning 80 yillarida Buxoro amirligi Rossiyaning yarim mustamlakasiga aylangach, 1868-yilda nafaqat Buxoroga, balkim uning sharqiy o'lkasi bo'lmish Qashqadaryoga ham rus kapitali kirib kela boshladi. Bu esa amirlik hududlarida ruslar yashaydigan manzilgohlarni vujudga kelishini tezlashtirib yubordi. 1886-yil yanvar oyida amirlikda "Rossiya imperiyasining siyosiy agentligi" ta'sis etildi. 1876 yilning bahorida rus podshosi maxfiy ravishda muhandis mayor Chernyavskiyga Buxoro amirligidagi Kogon, Qarshi, G'uzor, Yakkabog', Kitob, Kelif, Termiz shaharlari hududlarining geografik kartasini chizib kelishni va u joylarni suratini olish lozimligini unga topshiradi. Bu ishlar qisman bo'lsada Chernyavskiy tomonidan bajariladi. 1880 yilning sentabrida muhandis polkovnik N.Mayev boshliq turli mutaxassislardan iborat bo'lgan temir yo'l quruvchi muhandislarni Qashqadaryo, Surxondaryo hududlarida temir yo'l qurish ishlarini amalga oshirish maqsadida bu o'lkalarni yanada batafsilroq o'rganib uning kartasini chizib kelish ishlarini amalga oshirishga yuboriladi[1:33].

1892 yilda Buxoro-Termiz shaharlari o'rtasida temir yo'l qurila boshlaganda bu yo'lni G'uzor-Shahrissabz beklklarigacha uzaytirish rejasi ishlab chiqildi. Shu davrda G'uzor bekligida Qarshi va Shahrissabzdan keyin uchinchi bo'lib pochta aloqa tarmog'i ishga tushirildi[2:228].

XIX asrning oxirida Kitob, Qarshi, Samarqand, G'uzor, SHerobod, Termiz shaharlari o'rtasida yangi qurilgan savdo yo'llarining vujudga kelishi G'uzor bekligida yuz bergan katta ijtimoiy voqealardan biri bo'lgandi. Buxoro amirligi bu yo'ldan har yili katta miqdorda foyda olib, shu foydadan 6000 rublini rus hukumatiga to'lab turardi. Foydaning bir qismi esa yo'l qurilishiga ketardi. Yo'l qurilishi va tuzatish ishlari yo'l atrofida yashovchi mahalliy aholi zimmasiga yuklatildi[2:229].

Samarqand-G'uzor-Termiz yo'lining qurib ishga tushirilishi amirlikda G'uzor bekligining mavqei yana ham oshishiga olib keldi. Chunki G'uzor bekligida avvaldan ham savdo munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan bo'lib, yangi savdo yo'llarining qurilishi u yerda yanada ko'proq savdo-sotiq qilish imkonini berar edi. Yo'l uchun ketadigan asosiy xarajatlar Kitob, Shahrisabz, G'uzor va Sherobod bekliliklaridan yo'l o'tishi munosabati bilan yo'l qurilishiga ketadigan barcha xarajatlar shu bekliliklar aholisi zimmasiga yuklatildi[3:190-191].

1912 yilda injener Kovalevskiy Kogon stansiyasidan Qarshi, Kerki, Kelef, Termizga boradigan, Qarshidan G'uzor, Kitobgacha shohobchasi bo'lgan, umumiy uzunligi qariyb 585 chaqirimdan iborat temir yo'lni qurishga amirning roziligini oladi. 1913 yil iyun oyida G'uzordan Termiz shahrigacha 207 km masofada ikkita kuzatuv punkti bor edi. Bu kuzatuv punktining biri G'uzor shahrida bo'lgan. Chunki bu yerlarda pochta-telegraf idoralari joylashgan bo'lib, kuzatuv uchun qulay hisoblanardi.

1912 yil 15 iyunda Buxorodagi Rossiya imperiyasining agenti A.S.Samov Turkiston general-gubernatori Aleksandr Sergeevichga quyidagilarni ma'lum qiladi: "Men sizga shuni ma'lum qilamanki, amir injener Kovalevskiyga G'uzor-Kitob yo'li qurilishiga ketadigan barcha xarajatlarni o'z zimmasiga olganligini bildirdi"[1:1], 26 sentabrda komissiya Qarshi-G'uzor-Kitob shaharlari o'rtasida qurilajak temir yo'l loyihasini ko'rib chiqadi. Buxoro shahridan Qarshi-G'uzor-Kitob shaharlarigacha 114 kilometr uzunlikdagi temir yo'l qurilish ishlari 1912 yilda boshlanib, 1915 yilda yo'l foydalanishga topshirilgan[4:7]. Temir yo'l ishga tushgach, 1912 yil G'uzorga temir yo'l vokzali va temir yo'l xodimlari uchun turar joy binosi qurib bitkaziladi.

G'uzor temir yo'li ishga tushirilishi natijasida bu yerda bo'jxona xizmati vujudga keldi, beklilik xududidan o'tadigan va shu yerdan chetga chiqariladigan mahsulotlar ro'yxatdan o'tkaziladigan bo'ldi. Shu sababdan ham G'uzor bekligi nafaqat Buxoro amirligi, balki chor Rossiyasi uchun ham e'tiborli hududlardan biriga aylandi.

1912-yil 10 iyulda Amir Rus-Osiyo bankining vositachisi bo'lgan muhandis A.N.Kovalevskiyga uzunligi 585 verst (bir verst 1.0668 km) miqdorida bo'lgan Kogon -Qarshi - Kerki - Kelif - Termiz, Qarshi - G'uzor – Kitob yo'nalishlari bo'yicha temir yo'l qurilishi uchun konvyessiya beradi. Maktubda muhandis Kovalevskiyga Kogon - Qarshi-Termiz temir yo'lini va Qarshi-G'uzor-Kitobga uning tarmoqlarini o'tkazishga ruxsat berishni imperator hukumati lozim topgani haqidagi ma'lumot va bu qurilishning Buxoro aholisi manfaatlariga ham to'la javob berishi aytiladi.

1913 yilga kelib Buxoro amirligi hududidan Kogon, Qarshi-G'uzor, Kelif, Termiz shaharlari oralig'ida quriladigan temir yo'li loyihasi ishlab chiqildi[5:338]. Uchinchi navbatda Qarshi-Kitob oralig'ida 122 kilometrlik masofa 1914-1917 yillarda qurib ishga tushirilishi mo'ljallangan edi. Bu shaharlar orasida G'uzor, Qarshi, Yakkabog', Kitob temir yo'l bekatlari va bir qancha razyezdlar qurilishi rejalashtirilgan edi[6:224]. 1915 yilda Qarshi-G'uzor-Kitob temir yo'lining ishga tushishi ikki davlat uchun ham iqtisodiy va strategik ahamiyatga ega bo'ldi.

1915-yili Qarshi-G'uzor-Kitob temir yo'li qurilib bitkazildi. Shu yili temir yo'lni ochilish marosimi bo'lib, minglab odamlar G'uzor temir yo'l bosh bekatiga yig'ildilar. Shunday qilib, 1915-yilda 147,4 kilometlik Kogon-Qarshi va 114 kilometrik Qarshi-G'uzor-Kitob temir yo'li ishga tushdi[9:40]. G'uzor, Qamay, Yakkabog' bekatlarida ham ularning har biriga 37 kvadrat metrlik kutish zallari va 114 kvadrat metrlik turar joy binolari qurib berildi. [1:51].

Qashqadaryo temir yo'li ko'prigini qurish uchun 11142 pud, SHo'radaryoga 2004, Qorasuvga 5770, G'uzorga 3288, Qizildaryoga 7707, Tezodbaryoga 5184 pud, Shahrisabz daryoga 3313 pudlik turli xil metal ehtiyot qismlari, materiallar Amiroboddan keltirildi[8:20]. Temir yo'l qurilishi muvaffaqiyatli amalga oshishi tufayli 1915 yilning 26 martida Qarshiga, 17 sentabrda G'uzorga, 1916 yilning 17 iyulida Qamayga, 1916 yilning oxirida esa Kitobgacha bo'lgan ushbu yo'l qurib tugallandi. Bu yo'llardan kuniga 2 marta yuk tashuvchi, ikki marotaba yo'lovchilar tashuvchi poyezdlarning qatnovi tashkil qilindi[1:54].

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, XX asr boshlarida G'uzorda butun Qashqadaryo o'lkasida bo'lganideq ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy vaziyat nihoyatda keskinlashdi. Mahalliy xalq to'ra tomonidan xam, rus qo'shinlari tomonidan ham shafkat-sizlarcha talandi. Jahon urushi xalkning sabr kosasini toshirdi. G'uzorda urushga safarbarlikka va amir zulmiga qarshi isyon ko'tarildi. Ammo isyon yaxshi

qurollangan carbozchilar tomonidan bostirilib, ishtirokchilardan o'ch olindi. Qahatchilik, ochlik butun beklikni qamrab oldi. G'uzor hududidan o'tgan temir yo'l xom-ashyo tashib ketishga xizmat etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abduraxmonov E, To'ychiyev A. "Janubiy sarhadlarda" (O'zbekiston janubiy viloyatlari temir yo'l tarixi). –T.: "O'zbekiston". 2000. –B.33.
2. Логофет Д.Н. История завоевания Бухарского ханства. –М., 1911. –С. 228.
3. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. Т. 2. –СПб., 1911. –С. 190-191.
4. O'z MA. I- 126 fond, 1-ro'yxat, 448-ish, 1-varaq.
5. Ziyayeva D. O'zbekiston shaharlari XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida. –T., 2013. –B.338.
6. Musayev N.U. XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkistonda sanoat ishlab chiqarishning vujudga kelishi va rivojlanishi tarixidan. –T.: "Moliya-iqtisod". 2011. –B.224.
7. O'z MA. I-126 fond, 1-ro'yxat, 16-ish, 17-varaq.
8. O'zMA. I-126., 1-Ro'yxat., 15 a ish., 20-varaq.
9. Ernazarov Azim G'uzor bekligida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy jarayonlar tarixi.(XIX asrning ikkinchi yarmi-XX asr boshlari) / Monografiya / Qarshi, 2023.

UDC 930.1

SOCIAL ISSUES IN THE JADID PRESS

H.Gulomov, teacher, Fergana state university, Fergana

Annotatsiya. Ushbu maqolada Turkiyaning Turkiston mintaqasida matbuotda ijtimoiy masalalarning yoritilishi va bu boradagi faoliyat haqida so'z yuritiladi. Jadidlar matbuot orqali ijtimoiy muammolarni yoritish orqali ko'plab masalalarga yechim topishga intilganlar.

Kalit so'zlar: "Sadoi Turkiston", "Sadoi Farg'ona", "Pashe", "Alemi Balog'at", "Arslon qiz", "Qiz", "Hoji Muhi", "Nusratullo Chuprot".

Аннотация. В данной статье рассматривается освещение социальных вопросов в прессе Туркестанского региона Турции и деятельность, связанная с этим направлением. Джадиды стремились найти решение многих подобных проблем, поднимая социальные темы в периодической печати.

Ключевые слова: «Садои Туркестан», «Садои Фергана», «Паше», «Алеми Балагат», «Арслан кыз», «Кыз», «Хаджи Мухи», «Нусратулло Чупрот».

Abstract. In this article, the Turkestan Region of Turkey will talk about social parcels in the press and their activities in this regard. Jadids sought a solution to many such issues by covering social issues in the press covering in the press.

Keywords: "Sadoi Turkistan", "Sadoi Fergana, Passhe, Alemi Balabe," Arslon Girl, "Girl", Haji Muhi, Nusratullo Cpret.

A large part of the Turkestan Jadids' program for renewing society was aimed at reforming education, reshaping moral culture, and properly organizing social and religious order. They sought to answer the question of what Muslim culture should be like — whether it should remain confined within the framework of religious dogma or develop in accordance with the universal concepts and values of human civilization. This idea was reflected in the articles published in newspapers such as *Sadoi Turkiston*, *Sadoi Farg'ona*, *Oyna*, as well as in the works of M. Behbudi, A. Avloni, A. Fitrat, and others.

The press is the mirror of every nation, and there exists a close connection between the two. A profound bond exists between the people and their press, for the press of each nation represents the reflection of that nation's thoughts, emotions, and ideals. The press expresses a nation's history, its past life, struggles, and aspirations. At the same time, there is hardly any institution that can serve a nation as beneficially as its press.

The Jadids set several main goals through their press activities:

- to enlighten the people;
- to educate ideologically and politically mature young people capable of foreseeing the future;
- to raise the intellectual level of society;
- to broaden the horizon of thought.

Gasprinsky consistently addressed the issue of women in his newspaper *Tarjimon*. For example, in the issue of September 29, 1897, in an article titled *Women and Medicine*, he reported on the opening of a Higher School of Medicine in St. Petersburg. He wrote that, compared to other nations, his own people were in greater need of female doctors and proudly mentioned that Zaynab Khanum Bulgakova, from the Mirza family of Crimean nobility, had been admitted to this institution, stating: “Now we have hope that there will be our own female doctors in Crimea; this is a great change.”

According to Gasprinsky, it was both religiously and rationally necessary for girls to receive education, since without it, progress was impossible. To promote this idea, he wrote works such as *The Lion Girl* and *The Shepherd Girl*. He devoted significant space in *Tarjimon* to highlighting the role of women in society. From issue no. 28 of 1890 until July 2, 1891, the newspaper featured articles and reports under the section *The Country of Women*.

In 1903, Gasprinsky published a section titled *Women*, which began with the phrase, “Just as every household needs a woman, every woman needs education to the same degree.” In this section, he described women as “half the world” and “half of the universe.” Continuing his thoughts, he later wrote the article *Should Women Be Educated?*, opposing those who viewed women’s enlightenment as unnecessary or even sinful. He emphasized that women, as mothers, sisters, and wives, could greatly benefit society if educated.

Gasprinsky discussed these issues not only in *Tarjimon* but also in other leading publications of his time. For example, in his article published in the journal *Mulla Nasriddin*, he argued that everyone who truly loved their nation and wished it a bright future should strive to enlighten women.

In 1905, permission was granted to publish the women’s journal *Alem-i Nisvan* (*The World of Women*), and its first issue appeared on March 3, 1906. In this issue, under the section *On the Health of the Nation*, an article titled *Cleanliness During Childbirth* was published. Referring to Umar Pasha’s book, the article discussed efforts among the Turkic peoples of Russia to reduce infant mortality at that time.

The issue of girls’ education was one of the journal’s constant themes. In the issue of February 12, 1907 (No. 3), an article titled *Serbest-i Tezis* was published, opposing forced marriages. It analyzed the development of women’s marriage rights. The issue of February 23, 1907, discussed the proper age for girls to marry. In the article *At What Age Do They Marry in France*, the journal criticized early marriages and the practice of “selling” girls to wealthy men under the pretext of bride price, explaining to the public that such customs were contrary to humanity and religion. Nevertheless, the journal ceased publication in 1911.

In general, although Gasprinsky’s main purpose in publishing *Tarjimon* was enlightenment, through it he aimed to promote the following ideas:

- Introducing European-style education methods in schools;
- Creating a common written language for Turkic peoples;
- Liberating women from subjugation;
- Involving Russian Muslims in economic life;
- Regulating religious administrations;
- Establishing mutual aid societies.

It can be observed that the most important issue in Gasprinsky’s ideas and in *Tarjimon* was that of education. His emphasis on a common literary language and the adoption of European teaching methods reflects the importance he attached to education. Furthermore, his advocacy for women’s liberation demonstrates his concern for women’s rights and cultural advancement. His proposals to reform religious institutions reveal his aim to open the way for renewal and progress within Islam.

Behbudi, during his time, clearly advocated for protecting national interests, developing trade, agriculture, science, and technology, learning from Europe, mastering the achievements of world civilization, and sending young people abroad for study. According to the Jadids, one of the main foundations of social progress was to renew the understanding of Islam, cleanse it from fanaticism, and promote religious tolerance. Behbudi believed that forgetting the true ideas of Islam had led to disunity and internal conflict, which in turn caused the country to fall under colonial rule.

Behbudi stated that Muslims in Palestine and Turkestan occupied the lowest levels of social hierarchy. He concluded that Muslims themselves were partly responsible for this miserable condition and that to escape it, they needed to acquire science and promote tolerance. He also wrote about the difficult conditions faced by Muslims performing the pilgrimage to Mecca (Hajj), offering advice and urging them to follow the proper rules and etiquette of pilgrimage.

The Jadids advocated the effective use of the Turkic (Uzbek) language. They raised the issue of reforming foreign words — especially Persian and Arabic borrowings — that made the language difficult for the common people to understand. According to Behbudi, purifying Uzbek from Persian and Arabic words was not an easy or artificial process; it required long-term gradual effort. He emphasized minimizing the use of Arabic words wherever possible. Along with defending the Uzbek language, Behbudi also supported the learning of foreign languages. His article *Speechlessness* dealt precisely with this subject — lamenting that, due to ignorance of Russian, they were unable to read the *Izvestia* newspaper published by the Autonomous Government.

Behbudi's view of the importance of learning foreign languages has become reality in the years of independence. Today, the interest in studying both Eastern and Western languages in Uzbekistan has greatly increased. This is a reflection of the country's efforts to take a worthy place in the global community.

REFERENCES:

1. Kydyraliyev D. Türkistan'da Cedidcilik Hareketi ve Bunun Türkiye ile Münasebeti, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001. – 267 s.
2. Улуғ Туркистон. 1917-1918-йилги sonlari
3. Исмоилбек Гаспринский ва Туркистон // Масъул муҳаррир Н.Каримов. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 288 б.
4. Тўхтабоев А., Сатторова Д. Жади́длар фаолиятида ижтимоий-маънавий муаммоларнинг ёритилиши // Journal of century innovations. 2023. October. – S. 193-197.
5. Аршаруни А. и Габидуллин Х. Очерки панисломизма и пантюркизма в России. – Рязань: Безбожник, 1930. – 56 с.

UO'K 93/94

JANUBIY OROLBO'YI EKOLOGIK MUAMMOLARINING RIVOJLANISH TARIXIDAGI TENDENSIYALARNING AYRIM MASALALARI

A.Sh. Kaipnazarov, PhD, dots., Nukus davlat pedagogika institute, Nukus

Annotatsiya. Maqolada Janubiy Orol bo'yi mintaqasidagi ekologik muammolarning rivojlanishi tarixidagi tendentsiyalarga oid masalalar ko'rib chiqiladi. Orol dengizi havzasida ekologik inqirozlar rivojlanishining asosiy sababi bu mintaqadagi suv resurslarini hisobga olmasdan, mintaqada ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantirishdagi mantiqsiz strategiyasi bo'lib hisoblanadi. Ekologik muammolar majmualari Orolbo'yida ekologik xavfsizlikni ta'minlashning asosiy strategik yo'nalishlarini belgilashda katta ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Orolbo'yi, ekologik muammolar, inqiroz, xavfsizlikga tahdidlari, rivojlanish strategiyasi.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы, касающиеся тенденций в истории развития экологических проблем в регионе Южного Приаралья. Основной причиной развития экологических кризисов в бассейне Аральского моря является нелогичная стратегия развития производительных сил в регионе без учета водных ресурсов региона. Комплекс экологических проблем играет важную роль в определении основных стратегических направлений обеспечения экологической безопасности в Приаралье.

Ключевые слова: Приаралье, экологические проблемы, кризис, угрозы безопасности, стратегия развития.

Abstract. The article examines issues related to the trends in the history of environmental problems in the South Aral Sea region. The main reason for the development of ecological crises in the Aral Sea basin is the illogical strategy for developing productive forces in the region without considering the region's water resources. The complex of environmental problems plays an important role in determining the main strategic directions for ensuring environmental security in the Aral Sea region.

Key words: *Aral Sea region, environmental problems, crisis, security threats, development strategy.*

Hozirgi kunda O'zbekiston tarixining dolzarb muammolari orasida atrof-muhit tarixini o'rganish masalasi ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Shu munosabat bilan jahon hamjamiyati sivilizatsiya rivojlanish tarixining hozirgi bosqichida ekologik muammolarning rivojlanishi, tabiiy ekotizimlarning o'zgarishi, bioxilma-xillikning kamayishi, global iqlimning o'zgarishi, sanoat obyektlaridagi turli xil halokatlar va shuning oqibatida xo'jalik faoliyatining atrof-muhitga va odamlar salomatligiga salbiy ta'siri haqida jiddiy tashvishlanmoqda [10].

Ilmiy-amaliy nuqtayi nazardan ushbu muammoni ko'rib chiqishning obyektivligi, ayniqsa, butun insoniyatning barqaror rivojlanishga o'tishiga erishishda dasturiy vazifalarni hal qilishning dolzarbligi bilan belgilanadi. Sayyoramizdagi ekologik muammolarning ijtimoiy mohiyati, shu jumladan, barcha tadqiqotlarning tarixiy xususiyatlari ularning ekologik yo'nalishini aniq va ravshan belgilab beradi. Natijada ekologik tarix zamonaviy tarix fanining jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biriga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi o'zining davlat mustaqilligini qo'lga kiritgach, bir qator ekologik xarakterdagi muammolarni ham meros qilib oldi. O'tmishda qo'yilgan iqtisodiy maqsadlarga erishish ko'p gina hollarda birinchi darajali xususiyatga ega bo'lib, atrof-muhitni muhofaza qilish chora-tadbirlarining deklarativligi va rasmiyatchiligini aniqlab bergan.

Mustaqillik yillarida respublikada asosiy e'tibor atrof-muhitni, inson faoliyati uchun qulay muhitni shakllantirish va muhofaza qilish, inson salomatligini saqlashga e'tibor qaratila boshlandi. Bugungi kunda mamlakatimizda keng ko'lamli tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish natijasida xalqaro huquqiy amaliyot normalari, zamonaviy fan, texnika va texnologiya yutuqlariga asoslangan samarali ekologik xavfsizlik tizimi shakllantirildi. Ushbu ekologik xavfsizlik tizimi O'zbekiston Respublikasi milliy xavfsizligining ajralmas tarkibiy qismidir. Yurtimizning ekologik siyosati tom ma'noda alohida siyosiy institut sifatida shakllandi. Mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq hozirgi va kelajak avlodlar uchun sog'lom ekologik muhitni saqlab qolishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Ushbu yo'nalishda ko'plab tadqiqot va izlanishlar olib borgan olimlar va turli soha lardagi mutaxassislar katta hissa kushib kelmoqdalar.

Hozirgi vaqtda Janubiy Orolbo'yi mintaqasida barqaror rivojlanish asoslarini mustahkamlash maqsadida mamlakatdagi ijtimoiy-ekologik vaziyatni sog'lomlashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Natijada inson salomatligi uchun xavflilik darajasi yuqori bo'lgan hududlarda atrof-muhitning sifati yaxshilandi hamda ekotizim yanada barqarorlashdi. Milliy qo'riqxonalar, bog'lar, buyurtmaxonalar, ekologik markazlar tashkil etilmoqda. Mustaqillikning dastlabki yillaridanoq biologik xilma-xillikni muhofaza qilishga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Shu jumladan, 8 ta davlat qo'riqxonasi (umumiy maydoni 2164 km²), 2 ta milliy bog' (6061 km²), 9 ta buyurtmaxona (12186,5 km²), 1 ta noyob hayvonlarning turlarini ko'paytirish respublika markazi va 1 ta Quyi Amudaryo davlat biosfera rezervatining moddiy-texnik bazasi yanada mustahkamlandi.

XX asrning ikkinchi yarmida insoniyat tomonidan tabiiy muhitga katta vayronkor zarar yetkazilganligining eng isbotli dalillaridan biri Orol dengizining qurishi fojiasidir. Bu yarim asrlik davr ichida insoniyat texnika taraqqiyotida mislsiz yutuqlarga erishibgina qolmay, tabiatga har qachongidan ham ko'proq zarar ham yetkazdi. Ushbu sayyoraga nisbatan qo'pol zo'ravonlik o'z davrida insoniyat tarixida tabiatni boshqarishga qaratilgan progressiv texnologik faoliyati natijasida yuzaga kelgan [5, 18].

Orol dengizining tobora qurib boraverishi Orolbo'yida cho'llanish jarayonlarining kuchayishiga olib keldi, natijada bu yerda yashovchi aholining ijtimoiy-iqtisodiy turmush sharoiti ham yomonlashdi. So'nggi yillarda aholi tarkibida tuzlar va zaharli kimyoviy moddalar ko'p bo'lgan suvdan ichish uchun foydalanib keldi; tabiiy ozuqa manbalari yo'qoldi (to'qayzorlar va yuksak o'simliklarning nobud bo'lishi tufayli ovlanadigan hayvonlar nobud bo'ldi; daryolar, suv havzalari, dengizning baliqchilik xo'jaligidagi ahamiyati yo'qoldi), tuproq unumdorligi yomonlashdi, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi pasaydi. Ushbu Orolbo'yi mintaqasi hududida yuzaga kelgan ekologik vaziyat hozirgi kundagi me'yoriy holatga ham aylandi [12, 15].

Orol dengizi havzasidagi ekologik inqiroz rivojlanishining asosiy sababi sifatida mintaqaning ishlab chiqarish kuchlarini oqilona rivojlantirmaslik strategiyasi, mintaqadagi cheklangan suv resurslarini hisobga olmasdan, suvni ko'p talab qiladigan ekinlarni yetishtirish orqali qishloq xo'jaligini rivojlantirishdan kelib chiqqan [7]. Insoniyatning o'z farovonligiga intilishi deyarli barcha global iqlim, gidrologik va geologik o'zgarishlarni (nafaqat sobiq sotsialistik mamlakatlarda) yuzaga keltirdi, buning natijasida issiqxona effekti, daryolar, ko'llar va botqoqlik yerlarning yo'qolishi, cho'llanishning keng tarqalishi kabi omillar o'z aksini topdi [8, 12, 19].

Muammoning rivojlanishini ko'rib chiqishni qandaydir voqeliklar bo'yicha jamlangan davrlar bo'yicha amalga oshirish qulaydir. N.F.Glazovskiy (1990) ekologik inqirozning butun rivojlanish davrini muammolarni anglashning o'zgaruvchanligiga ko'ra uch bosqichga bo'lgan: birinchisi - 60-yillar - 70-yillarning o'rtalari - mintaqada sug'orishning keng rivojlanishi bilan bog'liq muammolarga nisbatan e'tiborning yo'qligi kuzatilgan. Dengizning butunlay yo'q bo'lib ketishi taxmin qilingan" [7]; ikkinchisi - 70-yillarning o'rtalaridan 80-yillarning o'rtalarigacha olimlar tomonidan Orolbo'yida yuzaga kelgan keskin ekologik vaziyatni asta-sekin anglash, uni yaxshilash bo'yicha vazifalarni belgilash, sug'orishni kengaytirishni qo'llab-quvvatlash davom etdi; va uchinchisi - 80-yillarning o'rtalaridan 90-yillarning boshlarigacha, Orol inqirozining sabablari anglab yetilganda, o'rganish natijalari tahlil qilindi, jamoatchilik tomonidan keng muhokama qilindi, Orolni qutqarish bo'yicha jamoatchilik qo'mitalari tuzildi.

Taraqqiyotning ushbu davrida Markaziy Osiyo respublikalari, bir qator vazirlik va idoralar, melioratorlarning mas'ul rahbarlarining fikrlari va nuqtayi nazarlari o'zgardi, sug'orishni cheklash zarurligini tan olish va yuzaga kelgan ekologik inqirozni bartaraf etish chora-tadbirlarini rivojlantirish tendensiyasi kuzatildi. N.F.Glazovskiy tomonidan taklif etilgan tarixiy vaqt davriyligi eng maqbul bo'lib chiqdi, negaki inqiroz rivojlanishining ushbu davrlarida nafaqat olimlar va jamoatchilik tomonidan ushbu muammoni turlicha tushunish shakllangan, balki ilmiy tadqiqotlar ham turlicha olib borilib, tabiatdan foydalanish konsepsiyalari o'zgargan va muammo yechimi bo'yicha turli chora-tadbirlar taklif etilgan, shuningdek, davlat organlari tomonidan tegishli qarorlar qabul qilinib borilgan.

Orol dengizi sathining pasayishining ekologik oqibatlarini haqidagi dastlabki ilmiy nashrlardan biri A.B. Baxiyev va T.N. Butovning (1976) ishi bo'lib, bu yerda ular SSSR cho'l hududlarini kompleks ravishda o'rganish va o'zlashtirish bo'yicha Butunittifoq ilmiy konferensiyasining (Ashxobod, 1976) III "Cho'l hududlarining o'simliklari va yaylovlari" bo'limida o'z ma'ruzalari bilan qatnashdilar [2, 3]. O'sha paytda bu bo'limda Orol muammosi ga bag'ishlangan yagona ma'ruza edi.

Keyinchalik esa turli mualliflar o'zgarishlar dinamikasining ekologik jihatdan shartlangan o'zaro bog'liqligini quyidagi ketma-ketlikda taqsimlaydilar: qamishzorlarning 1961-yildagi 600 ming gektardan 1974-yilda 100 ming gektargacha keskin qisqarishi, buning oqibatida ovchilik-sanoat xo'jaligining yomonlashuvi; dengiz sathining pasayishi va umumiy suv yuzasi maydoni 7 ming gektardan ortiq bo'lgan 30 dan ortiq ko'lining quriy boshlashi, baliq urchish uchun mo'ljallangan maydonlarning keskin darajada qisqarishi va keyinchalik baliqlar sonining ham kamayib ketganligini belgilaydilar. Ilgari qamishzorlar bilan band bo'lgan o'tloq-botqoq tuproqlar va deltadagi qurib qolgan ko'llar tubining sho'rlanishi sho'rxoklar va galofitlarning keng ko'lamda rivojlanishiga sharoit yaratayotganligi bir qator olimlar tomonidan qayd etilgan [4, 5, 11]. Deltadagi yer osti suvlari sathining pasayishi daraxtzorlarning nobud bo'lishiga ham sabab bo'ldi [1, 3]. Ular faqat Amudaryoning asosiy o'zani bo'ylab tor lentalar shaklida saqlanib qolgan. Avandeltadagi dengizning ochilib qolgan tubiga yulg'unlar kelib qo'nim topgan; Orolning janubiy qirg'oqlari o'simliklari gidrofil jamoalarning qisqarishi va ularning kseromezofil va galofil turlar bilan almashinishi tomonga taraqqiy etgan. Mualliflarning fikricha, deltadagi mavjud ko'llarni saqlab qolish Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlari kompleks iqtisodiyotini rivojlantirish uchun asos sifatida muhim davlat ahamiyatiga egadir [4].

Ilgari davlat dasturlari va reja lashtirilgan topshiriqlar bilan qo'llab-quvvatlangan ilmiy tadqiqotlar 1991-yilda tugatildi va keyinchalik asosan xalqaro tashkilotlar hamda xorijiy davlatlar jamg'armalari tomonidan qo'llab-quvvatlanib, Orol inqirozi bilan qamrab olingan mintaqada

joylashgan davlatlarning qisman hamkorligida olib bora boshlandi. Eng keng qamrovli kompleks ishlar 1992-2000-yillarda Germaniyaning YUNESKO/BMBF - "Orol dengizi deltalarining ekologik tadqiqotlari va monitoringi" loyihasi doirasida amalga oshirilgan [15]. Bu borada turli xalqaro ilmiy tadqiqotlarga Markaziy Osiyo davlatlari va Rossiyadan mutaxassis olimlar jalb etilgan. Ushbu tadqiqotlarning tashabbuskorlari Gamburgdagi Zoologiya instituti olimi D. Keyser va Sankt-Peterburgdagi Zoologiya instituti laboratoriya mudiri gidrobiolog N.V. Aladinlar edi [17, 20]. Loyihani moliyaviy qo'llab-quvvatlash YUNESKO orqali Germaniya Atrof-muhitni muhofaza qilish vazirligi (BMBF) tomonidan amalga oshirildi. Xalqaro loyiha doirasida ilmiy-tadqiqot guruhlarini laboratoriya uskunolari, shu jumladan kompyuterlar va dasturiy ta'minot bilan ta'minlash, ma'lumotlarni to'plash va qayta ishlash uchun elektron amaliy dasturlardan foydalanishni rivojlantirish maqsadida Germaniya universitetlarining yetakchi tadqiqot laboratoriyalarida olimlarning stajirovkalarini o'tkazish ko'zda tutilgan [10, 16, 19, 20]. Mazkur loyihada Orol muammosining barcha jihatlarini: Orol dengizining tarixi; suv resurslari dinamikasi; saqlanib qolgan suv havzalari ekologiyasi va gidrobiologiyasi; baliq resurslari va ularni saqlash istiqbollari; daryolar deltalarida tabiiy komplekslarning transformatsiya jarayonlari va ularni saqlab qolish; suv havzalari va quruqlik landshaftlaridagi hayvonlar populyatsiyasining tarkibi va dinamikasi bo'yicha yangi ma'lumotlar olingan [8, 13].

Ma'lumki, 2000-2003-yillarda NATO ko'magida "Qoraqalpog'istonda GAT texnologiyalari va kosmik suratga olish markazini tashkil etish orqali atrof-muhitni muhofaza qilish, yer va suvdan foydalanish sohasida barqaror rivojlanish" loyihasi amalga oshirildi. Loyiha doirasida Markazga texnik va dasturiy vositalar, shuningdek, Janubiy Orolbo'yi Ekologik-geografik ma'lumotlar bazasi va Rossiya Fanlar akademiyasining Suv muammolari institutida ishlab chiqarilgan "Gerbariy" ma'lumotlar bazasining elektron versiyalari topshirildi [14, 15].

Ushbu davrda Yerni kosmosdan turib masofadan zondlash materiallari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar keng ko'lamda amalga oshirildi. Bu yo'nalishda Orol ekologik muammosini o'rganishda birinchilardan biri, albatta, G'arbiy Michigan universiteti professori F. Miklin (Kalamazo, AQSH) hisoblanadi [20]. Shu bilan birga, respublikamizda Orol dengizi qirg'oqlari shakllarining o'zgarishi, ularning mavsumiy o'zgarishlari, turli yillarda qurigan dengiz tubi hududlarini ajratish bo'yicha tadqiqotlar M.V. Lomonosov nomidagi Moskva universiteti (Rossiya) ning rossiyalik olimi V.I. Kravsova [14] tomonidan muvaffaqiyatli olib borilgan.

Shu bilan birga, Orol dengizi sathining pasayishi bilan bog'liq jarayonlarni tushunishda rus [14, 15, 17] va xorijiy mualliflarning [19, 20] monografiyalari, shuningdek, MDH mamlakatlari, shu jumladan rus olimlari ishtirokida ingliz tilida tayyorlangan mavzuli to'plamlar katta ijobiy rol o'ynadi, ularni yozish xorijiy olimlar tashabbusi bilan amalga oshirildi [20].

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, mualliflari I.S. Zonn va M.G. Glans (2008) bo'lgan "Orol ensiklopediyasi" ning nashr etilishi e'tiborga molik [12]. Ushbu kitobda Orol va Orol muammosi bilan bog'liq 500 dan ortiq turli tushunchalar, atamalar, voqea-hodisalar, xalqaro dasturlar, tarixiy shaxslar izohi va ta'rifi keltirilgan. Kitobning "XVI-XXI asrlarda Orol'dagi asosiy tarixiy voqealar xronologiyasi" bo'limi katta qiziqish va amaliy qiymatga ega bo'lib, unda har bir asrning har bir yilida sodir bo'lgan voqealar sanab o'tilgan [12].

Beshinchi davr - shartli ravishda 2012-yildan boshlanadi va Orol muammosi mavjudligining oltinchi o'n yilligiga (50 yil o'tib) to'g'ri keladi. U XXI asrning ikkinchi o'n yilligida (aslida - hozir) sodir buladi va biz faqat gina nima bo'lishini taxmin qilishimiz yoki bashorat etishimiz mumkindir. U deltalarga (so'nggi yillarda har bir delta ga yiliga 5 km³ atrofida) va dengiz tomonga oqib keladigan daryo suvlari hajmining ortishi bilan tavsiflanishi ehtimoldan holi emas. Shuni taxmin qilish mumkinki, mintaqada cho'llanish va qurg'oqchilikning rivojlanishi, hozirgi vaqtda dengizning qurigan tubida eng faol rivojlanayotgan Orolning qurigan tubida cho'l komplekslari shakllanish jarayonlarining barqarorlashuvi yoki yangi bosqichga o'tishi davom etishi mumkin; o'tgan yillarda boshlangan suv xo'jaligidagi o'zgarishlar va Orolbo'yida suv resurslarining hududiy taqsimlanishini tartibga solish va ularning sifatini saqlash uchun barpo etilgan mavjud gidrotexnika inshootlari bilan bog'liq yangi ekologik muammolarning rivojlanishi va paydo bo'layotganligi; dengizning qurigan tubida keng ko'lamli fitomelioratsiyani amalga oshirish ko'zda tutilmoqda, bunda qurigan tub

yuzasini mustahkamlash va tuzlarning chiqib ketishini kamaytirish uchun o'simliklarning yuqori darajada saqlanib qolishini ta'minlaydigan yanada samarali usullardan qo'llanilishi maqsadga muvofiqdir.

Shunday qilib, ekologik muammolarni hal qilishning katta tajribasini hisobga olgan holda va bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarga qaramay, davlatning ekologik xavfsizligiga bo'lgan tahdidlar mavjud bo'lib, ularni: global, mintaqaviy, milliy va mahalliy darajalari bo'yicha tasniflash mumkin. Janubiy Orolbo'yi mintaqasida ekologik xavfsizlikni ta'minlash, ekologik tahdidlarning oldini olish va bartaraf etishning muhim strategik yo'nalishlarini belgilashda ekologik xavf-xatar va muammolar majmui muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Бахиев А.Б. 1985. Экология и смена растительных сообществ низовьев Амударьи. Ташкент: Фан. 192 с.
2. Бахиев А.Б., Бутов К.Н. 1976. Современное состояние растительности южных берегов Аральского моря // Тезисы докладов Всесоюзной научной конференции по комплексному изучению и освоению пустынных территорий СССР. Секция III Ашхабад: Ылым. С. 67-68.
3. Бахиев А.Б., Бутов К.Н., Таджитдинов М.Т. 1977. Динамика растительных сообществ юга Аральского моря. Ташкент: Фан. 84 с.
4. Бахиев А., Трещкин С.Е., Кузьмина Ж.В. 1994. Современное состояние тугаев Каракалпакстана и их охрана. Нукус: Каракалпакстан. 72 с.
5. Богданова Н.М., Кабулов С.К. 1980. Изменение природных условий при снижении уровня моря в юго-восточном Приаралье // Проблемы освоения пустынь. № 3. С. 3-9.
6. Духовный В.А. и др. "Оценка социально-экономических последствий экологического бедствия – усыхания Аральского моря", ИНТАС/RFBR – 1733, 2000.
7. Глазовский Н.Ф. 1990. Аральский кризис // М.: Наука. 136 с.
8. Городецкая М.Е., Кесь А.С., Кузнецов Н.Т. 1979. Состояние изучения Аральского моря // Проблемы освоения пустынь. № 2. С. 12-17.
9. Григорьев А.А. 1985. Антропогенное воздействие на природную среду по наблюдениям из космоса. Л.: Наука. 239 с.
10. Духовный В.А., Разаков Р.М., Косназаров К.А., Рузиев И.Б. "Вестник пустынь" № 3, 1981.
11. Жоллыбеков Б. 1983. Изменение почвенного покрова приморской дельты Амударьи в процессе аридизации // Вестн. АН КазССР. № 2. С. 66-69.
12. Зонн И.С., Гланц М.Г. 2008. Аральская энциклопедия // Ред. А.Н. Косарев, А.Г. Костяной. М.: Международные отношения. 256 с.
13. Кабулов С.К. 1990. Изменение фитоценозов пустынь при аридизации (на примере Приаралья). Ташкент: ФАН УзССР. 240 с.
14. Кравцова В.И., Лурье И.К., Мудря Т.М. 2002. Космический мониторинг усыхания Арала // Геодезия и картография. № 10. С. 46-52.
15. Новикова Н.М., Конюшкова М.В., Тодерич К.Н., Шуйская Е.В., Мамутов Н.К., Реймов П.Р. 2018. Управление и мониторинг состояния природных ресурсов в Аральской проблеме // Проблемы рационального использования и охрана природных ресурсов Южного Приаралья. VII-я Международная научно-практическая конференция. Нукус, 17-18 июля 2018 г. Ч. 1. С. 72-74.
16. Новикова Н.М., Маркова Л.Е., Бахиев А.Б., Жалгасбаев Ж. 1981. О карте современного растительного покрова дельты Амударьи и его динамике в связи с зарегулированием стока // Проблемы освоения пустынь. № 5. С. 21-27.
17. Aladin N.V. Ecological state of the fauna of the last 30 years; Geojournal, 1995, вып. 35 (1), с. 29-32.
18. Andrianov B.V. "The ancient irrigation system of the Aral Sea region", Studies Rurales, 1989, № 115-116, p. 177-193.
19. Létolle, R., Mainguet, M. - 1993. Aral. Springer-Verlag France, Paris, 358 p.
20. Micklin, P. P. - 1988. Desiccation of the Aral Sea: a water management disaster in the Soviet Union. Science. 241 (2 September 1988): 1170-1176. <http://www.wmo.ch/web/homs/documents/english/icwedece.html>

UO'K 908

MILLIY QONUNCHILIKDA TARIXIY DAVLATCHILIK MEROSINI IFODALANISHINING NAZARIY TAHLIL

*M.X.Karimberdiyev, dekan o'rinbosari, Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
Namangan manzili, Namangan*

Annotatsiya. Mazkur maqolada milliy qonunchilik tizimida tarixiy davlatchilik merosining ifodalanish masalasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil etiladi. O'zbekiston huquqiy tizimida qadimgi

turkiy davlatlar, Temuriylar davlati, Buxoro va Xiva xonliklari kabi tarixiy siyosiy tuzilmalar tajribasining zamonaviy normativ hujjatlarda qay darajada aks etayotgani muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Milliy qonunchilik, tarixiy davlatchilik merosi, huquqiy tafakkur, Temuriylar, Konstitutsiya, normativ asos, ideologik yondashuv, tarixiy-huquqiy meros.

Аннотация. В данной статье теоретически и практически анализируется вопрос отражения исторического наследия государственности в национальной правовой системе. Обсуждается, в какой мере опыт таких исторических политических образований, как древнетюркские государства, государство Темуридов, Бухарское и Хивинское ханства, находит своё отражение в современных нормативно-правовых актах правовой системы Узбекистана.

Ключевые слова: Национальное законодательство, историческое наследие государственности, правовое мышление, Темуриды, Конституция, нормативная база, идеологический подход, историко-правовое наследие.

Abstract. This article provides a theoretical and practical analysis of the expression of historical statehood heritage within the national legal system. It discusses the extent to which the experiences of historical political entities such as ancient Turkic states, the Timurid Empire, and the Bukhara and Khiva Khanates are reflected in the modern normative legal framework of Uzbekistan.

Keywords: National legislation, historical statehood heritage, legal consciousness, Timurids, Constitution, normative framework, ideological approach, historical-legal heritage.

Kirish. Milliy qonunchilikda tarixiy davlatchilik merosining ifodalanishi bu nafaqat huquqiy tizimning tarixiy-madaniy asoslar bilan uzviy bog'liqligini, balki davlat tuzumining sivilizatsiyaviy uzluksizligini ham namoyon qiluvchi konseptual muammodir. Har qanday mustaqil davlat o'z qonunchilik tizimini yaratishda faqat zamonaviy xalqaro standartlar va huquqiy texnikalarga emas, balki milliy huquqiy tafakkur, tarixiy tajriba, an'anaviy siyosiy-huquqiy institutlar tajribasiga tayanadi. Shu jihatdan, O'zbekiston Respublikasining qonunchilik tizimi ham o'zbek davlatchiligi tarixidagi qadimiy huquqiy an'analarni qadimgi turkiy davlatlar huquqiy qadriyatlari, Temuriylar davri davlat boshqaruvi tajribasi, Buxoro va Xiva xonliklari qonuniy tartiboti kabi merosni zamonaviy normativ-huquqiy doirada aks ettirib kelmoqda. Biroq ushbu ifodalanish qanchalik teran va tizimli ekani masalasi nazariy-huquqiy jihatdan tanqidiy yondashuvni talab qiladi.

Tahlil va natijalar. "Davlat boshqaruvi"ni davlatning jamiyatda tutgan o'rni va rolidan kelib chiqqan holda, boshqaruvni amalga oshiruvchi institut, uning maqsad va vazifalari, yo'nalishlari majmui sifatida tavsiflash mumkin[1]. Mazkur masala bo'yicha izlanish olib borgan H.Ismoilov quyidagicha yozadi: "O'zbekistonda huquqiy davlat asoslarini barpo etishda tarixiy davlatchilik madaniyati muhim resurs bo'ldi. Ayniqsa, Amir Temur davrida shakllangan 'tartib va qonun' tamoyillari, adolatli hukmdor ideali va ijtimoiy mas'uliyat kontseptsiyasi mustaqillikdan keyingi qonunchilik jarayonlariga ramziy va g'oyaviy asos bo'lib xizmat qilgan"[2]. Olimning bu fikrida tarixiy an'analar qonunchilik g'oyalarni legimitatsiya qiluvchi madaniy resurs sifatida talqin etiladi. Biroq muallif zamonaviy qonunchilikda ushbu an'anaviy g'oyalarning qanday normativ instrumentatsiya qilinayotganiga to'liq aniqlik kiritmaydi.

Siyosiy-huquqiy tafakkur evolyutsiyasini o'rgangan A.Mo'minova esa tarixiy huquqiy merosni ifodalovchi konstitutsiyaviy belgilarni tahlil qilib, shunday yozadi: "O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida xalq suvereniteti, ijtimoiy adolat, hokimiyatlar bo'linishi kabi prinsiplar jahon tajribasi bilan uyg'un tarzda, lekin milliy tarixiy tajribadan – xususan, Temuriylar va jadidlar davrining ijtimoiy adolat konsepsiyalaridan ilhomlanib ishlab chiqilgan"[3]. Bu fikr Konstitutsiyaning nafaqat universal huquqiy qadriyatlarga, balki milliy tarixiy ildizlarga tayanishini ko'rsatadi. Biroq muallif bunday asoslanishning huquqiy konkretizatsiyasi – ya'ni huquqiy normalarga qanday singdirilgani ustida yetarlicha tahliliy to'xtalmaydi.

Milliy qonunchilik va tarixiylik o'rtasidagi munosabatga tanqidiy yondashgan I.To'xtasinov esa bunday yozadi: "Milliy qonunchilikda tarixiy merosga murojaat asosan ideologik va deklarativ shaklda ifodalangan. Aslida esa qadimiy qonun tartibotlari, masalan, 'Yassa'ning normalari yoki Temuriylar devonxona tartibi zamonaviy ma'muriy va jinoyat qonunchiligi bilan muqoyasa qilinib,

normativ rekonstruksiya lozim edi”[4]. To'xtasinov bu yerda tarixiy huquqiy meros faqat mafkuraviy simbolika emas, balki real normativ asos bo'lishi zarur, degan talabni qo'yadi. Shuningdek, G.Shirinov milliy qonunchilikdagi tarixiy davlatchilik g'oyalarining qonun loyihalari orqali aks etish darajasini baholarkan, shunday deydi: “O'zbekistonning “Davlat tili to'g'risida”gi, “Mahalla” va “Temuriylar merosi” haqidagi qonunlari milliy o'zlikni huquqiy jihatdan mustahkamlashga xizmat qiladi. Bu qonunlar orqali tarixiy o'zlikni huquqiy shakllantirish bo'yicha konseptual qadamlar tashlangan, biroq ularning amaliy mexanizmlari va samaradorlik tahlili hanuz yetarlicha ishlab chiqilmagan”[5]. Ushbu fikr tarixiylikni huquqiy shakllantirishga urinilgan qonunlarning kuchli va zaif tomonlarini ko'rsatadi.

Milliy qonunchilikda tarixiy davlatchilik merosining ifodalanishi – bu huquqiy tizimni shakllantirishda tarixiy ong, huquqiy tafakkur va milliy identitetning chuqur integratsiyasi asosida vujudga keluvchi murakkab va ko'p qirrali jarayondir. Har qanday qonunchilik tizimi nafaqat zamonaviy ijtimoiy talablar va xalqaro huquqiy standartlarga, balki milliy tarix, madaniyat va qadimiy davlatchilik an'analariga ham tayanadi. Shu bois milliy qonunchilikda tarixiy huquqiy meros nafaqat ramziy-ideologik darajada, balki institutsional va normativ shaklda ham o'z aksini topmog'i zarur. Biroq mavjud qonunchilikda bu meros qanchalik teran va tizimli ifodalanganligi masalasi hali to'liq ochilmagan ilmiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

S.Qosimov bu boradagi fikrlarida quyidagicha ta'kidlaydi: “O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va qator sohaviy qonunlarda tarixiy huquqiy an'analarning aks etganligi yaqqol ko'rinadi. Ayniqsa, “xalq hokimiyatchiligi”, “adolat”, “ijtimoiy birdamlik” kabi prinsiplar Temuriylar davri huquqiy tafakkuri bilan bog'liq bo'lib, ular zamonaviy konstitutsion tuzumga milliy ruh olib kiradi”[6]. Qosimovning bu yondashuvi tarixiylik va zamonaviylik o'rtasidagi g'oyaviy uzviylikni ochib bergani bilan e'tiborga loyiq. Biroq bu yondashuvda tarixiy g'oyalar va tamoyillarning amaldagi huquq normalariga qanday shaklda implementatsiya qilinayotgani yetarli asos bilan tahlil qilinmaydi.

I.Turg'unov esa tarixiy huquqiy merosning normativlashtirish darajasini baholarkan, shunday deydi: “Tarixiy davlatchilik an'analarning qonunchilikka integratsiyasi hozircha ko'proq ideologik qamrovda, ya'ni tarixiy obrazlar va shiorlar orqali ifodalanmoqda. Masalan, Amir Temurning davlat tuzish qarashlari huquqiy normalarda emas, balki qonunlarning kirish qismida yoki sharhlarda mavjud”[7]. Bu tanqidiy yondashuv qonunchilikda tarixiylikning shakliy emas, mazmuniy integratsiyasiga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatadi.

Amir Temur raiyatni himoya qilishni qonun bilan mustahkamlagani, agar dorug'alar va hokimlar xalqqa zulm qilib, ularni xarob qilgan bo'lsalar, qilgan ishlariga loyiq jazo berilgani, Sohibqiron nafaqat o'z xalqi, balki fath etilgan mamlakatlarning xalqini ham imkoni boricha qonun himoyasiga olgani tavrakidlanadi[8].

Mazkur masalaga huquqiy tomondan yondashgan M.Rajabova esa shunday deydi: “Milliy qonunchilikda tarixiy davlatchilik merosining ifodalanishi, avvalo, huquqning tabiati, legitimlik manbalari va jamiyatdagi axloqiy me'yorlar bilan qanday bog'liqligini tushunish orqali amalga oshiriladi. Biroq bu bog'liqlik ko'pincha deklarativ va ramziy tusda bo'lib qolmoqda, real normativ mexanizmlar bilan mustahkamlanmagan”[9]. Rajabovanning bu qarashi huquqiy madaniyat va tarixiy tafakkur o'rtasidagi uzviylikni talab qilib, ularni shakliy emas, funksional asosda qonunchilikda mujassamlantirish zarurligini ta'kidlaydi.

Bundan farqli yondashuvni taklif qilgan R. Norqobilov esa quyidagicha xulosa qiladi: “O'zbekistonda milliy qonunchilik tarixiy davlatchilik merosini qayta tiklash emas, balki zamonaviy huquqiy tizimga moslashtirish yo'lidan bormoqda. Bu, o'z navbatida, tarixiy huquqiy normalarning rekonstruksiya orqali emas, balki ularning asosiy g'oyaviy-axloqiy konturlarini inklyuziv yondashuvda qamrab olishni taqozo etadi”[10]. Ushbu pozitsiya tarixiylikni to'g'ridan-to'g'ri huquq normalariga aylantirishdan ko'ra, ularni zamonaviy normativ kontekstda interpretatsiya qilish zarurligini ilgari suradi.

Shuningdek, huquqshunos olimi D.Ashurova tarixiy davlatchilikning zamonaviy konstitutsiyaviy normalarga ta'siri masalasini tahlil etar ekan, quyidagicha yozadi: “Konstitutsiyaviy qonunchilikda xalq hokimiyatchiligi, davlat suvereniteti, ijtimoiy adolat kabi prinsiplarning tarixiy

ildizlari O'rta Osiyodagi qadimiy davlatchilikda mavjud bo'lgan "xalq maslahati", "noiblik", "otaliq" kabi institutlarda o'z ifodasini topgan. Biroq bu tarixiy institutlarning mohiyatini tanqidiy tahlil qilmasdan, ularni zamonaviy huquqiy tizimga shunchaki estetik asos sifatida kiritish xavfli nomutanosiblikka olib keladi"[11]. Taniqli tarixchi-huquqshunos A.Salimov esa milliy qonunchilikda tarixiy kodlarning ifodalanishini quyidagicha tavsiflaydi: "O'zbekistonning "Temuriylar merosi"ni asrash to'g'risida"gi qonuni, "Davlat tili to'g'risida"gi qonun yoki "Mahalla" to'g'risidagi qonunlar tarixiy ijtimoiy institutlarni zamonaviy huquqiy formatda saqlab qolishga urinilayotgan holatdir. Ammo bu yondashuvda ular qanday huquqiy funksiyani bajarishi aniq belgilanmagan, natijada ular normativ emas, simbolik tusda qolmoqda"[12]. Salimov tarixiy merosga asoslangan qonunchilik tashabbuslarini qadrlagan holda, ularning real huquqiy operatsionalligi zaif ekanini tanqid qiladi.

Xulosa. Har qanday davlat o'zining huquqiy tizimini yaratishda nafaqat zamonaviy huquqiy modellar va xalqaro tajribani, balki tarixiy davlat qurilishi madaniyatini, siyosiy-institutsional merosini, huquqiy ong shakllanishidagi evolyutsion qatlamlarni ham e'tiborga oladi. Shu bois tarixiy davlatchilik an'analarning zamonaviy qonunchilikdagi aks sadosi, avvalo, qonunlar mazmunidagi siyosiy-falsafiy paradigmalarda, boshqaruv modellari va huquqiy institutlarda namoyon bo'ladi. Biroq bu ifoda doimo tizimli, reflektiv va funksional bo'lavermaydi. Ko'pincha u mafkuraviy ritorika yoki estetik simbolikaga aylanish darajasida qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Куранбоев Қ. Давлат бошқарув кадрлари тизими: шаклланиш ва ривожланиш муаммолари. Сиёсий фанлар доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2008. – Б. 18.
2. Исмоилов Ҳ. Миллий ҳуқуқий тафаккур ва давлатчилик анъаналари. – Тошкент: Юрист нашриёти, 2012. – Б. 83.
3. Мўминова А. Конституцион ҳуқуқ ва миллий давлатчилик анъаналари. – Тошкент: Адолат, 2015. – Б. 97.
4. Тўхтасинов И. Миллий қонунчилик ва тарихий ҳуқуқий тажриба. – Тошкент: Маънавият, 2017. – Б. 112.
5. Ширинов Г. Ҳуқуқий модернизация ва тарихий мерос. – Тошкент: Университет, 2018. – Б. 119.
6. Қосимов С. Миллий ҳуқуқий тизимда тарихий анъаналарнинг ўрни. – Тошкент: Иқтисод, 2016. – Б. 102.
7. Турғунов И. Қонунчиликда тарихий мероснинг норматив ифодаси. – Тошкент: Адолат, 2017. – Б. 88.
8. Ахмедов Б. Амир Темур давлати // Амир Темур сабоқлари: 3. Амир Темур ва унинг марказлашган давлат тузиш йўлидаги буюк хизматлари. Илмий-амалий анжумани материаллари. Тошкент, 1999 йил 23 декабрь. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 16.
9. Ражабова М. Ҳуқуқий онг ва тарихий мерос. – Тошкент: Маънавият, 2018. – Б. 74.
10. Норқобилов Р. Миллий ҳуқуқ тизими ва тарихий мерос. – Тошкент: Университет, 2019. – Б. 121.
11. Ашурова Д. Конституцион ҳуқуқ ва тарихий институционалик. – Тошкент: Адолат, 2018. – Б. 93.
12. Салимов А. Тарихий институтлар ва ҳуқуқий модернизация. – Тошкент: Университет, 2019. – Б. 88.

UO'K 908

SOVET XALQ SUDLARI TIZIMIDAGI KADRLAR SIYOSATI VA UNING TURKISTON SHAROITIDAGI XUSUSIYATLARI

D.P.Komolov, prof., DSc, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1917-yilgi oktyabr to'ntarishidan so'ng Turkistonda sovet hokimiyatining o'rnatilishi va xalq sudlari tizimining shakllanish jarayoni tahlil qilingan. Yangi tuzumning g'ayridemokratik mohiyati, sud tizimidagi kadrlar tanqisligi, beqarorlik va moddiy qiyinchiliklar tarixiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: Adliya xalq komissarligi, sovet hokimiyati, xalq sudlari tizimi, kadrlar tanqisligi, inqiroz, siyosiy nazorat.

Аннотация. В данной статье проанализирован процесс установления советской власти в Туркестане и формирования системы народных судов после Октябрьского переворота 1917 года. На основе исторических источников раскрыта недемократическая сущность нового режима, а также рассмотрены проблемы кадрового дефицита, нестабильности и материальных трудностей в судебной системе.

Ключевые слова: Народный комиссариат юстиции, советская власть, система народных судов, кадровый дефицит, кризис, политический контроль.

Abstract. *This article analyzes the process of establishing Soviet power in Turkestan and the formation of the people's court system after the October Revolution of 1917. Based on historical sources, the study reveals the undemocratic nature of the new regime and examines issues such as the shortage of qualified personnel, instability, and material difficulties within the judicial system.*

Keywords: *People's Commissariat of Justice, Soviet power, system of people's courts, shortage of personnel, crisis, political control.*

1917-yilgi oktyabr to'ntarishi natijasida Rossiya imperiyasi o'rniga sovet hokimiyati o'rnatilishi jarayoni Turkiston o'lkasida ham keskin siyosiy o'zgarishlarni boshlab berdi. Bolsheviklar rahbarligidagi yangi hokimiyat "xalq hokimiyati", "tenglik" va "adolat" shiorlarini ilgari surgan bo'lsa-da, amalda bu tuzum g'ayridemokratik, markazlashgan va zo'ravonlikka asoslangan boshqaruv tizimini shakllantirdi. Turkiston o'lkasida sovet hokimiyatining o'rnatilishi jarayonida mahalliy xalq manfaatlarini, siyosiy irodasi va milliy qadriyatlarini mutlaqo inobatga olinmadi. Yangi tuzum o'zining sinfiy yondashuvi bilan mustamlakachilikning yangi shaklini yuzaga keltirdi.

Sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan bir qatorda, xalq sudlari tizimini yaratish masalasi ham kun tartibiga qo'yildi. Bu sudlar xalq nomidan adolatni qaror toptirishni maqsad qilgan "demokratik" institut sifatida targ'ib etilgan bo'lsa-da, ularning tashkil topish jarayoni amalda ko'plab muammolar bilan kechdi.

Sovet hukumati qabul qilgan meyoriy hujjatlar biror hodisani tezkor hal etish maqsadida atroflicha o'rganmay, xususiyl holatlarga asoslanib qabul qilinar edi. Bundan tashqari, ular o'ta keskin va sinfiy xarakterga ega edi. Shu bois soha vakillari hukumat dekretlarini kuchli norozilik bilan qarshi oldilar. Masalan, Turkiston uyezdi mirovoy sudyasi sudda sovet hokimiyati ko'rsatmasi bo'yicha jinoiy ishlarni ko'rishni rad etib, bolsheviklarga bo'ysunmasligini ma'lum qildi. Verniy va Perovskiy shahar sudyalari ham hukm va qarorlarida sovet hokimiyati dekretlariga asoslanmasliklarini ma'lum qildilar[1,-C.54]. Umuman, eski tizimni tugatish va yangi sovet sudlarini tuzish soha xodimlarining shiddatli qarshiligi bilan kurash vaziyatida yuz berdi.

Yangi sovet sudlarini qaror toptirish uchun mutaxassislar zarur edi. Bolsheviklarni qo'llab-quvvatlagan kam sonli temir yo'l ishchilari va qizil askarlar orasida sudyalik vazifasini bajara oladigan kadrlar yo'q edi. Boshqa sohalarda bo'lgani kabi sud sohasida ham o'zgarishlar boshlagan sovet hokimiyati boshi berk ko'chaga kirib qolgan edi. Bunga sabab birinchidan, sovet sud qonunchiligining nazariy-huquqiy asoslari ishlab chiqilmagan edi. O'sha davr nashrlaridan birida yozilganidek, chor hukumatining qonunlari bitirilgan, ammo yangi qonun va tartiblar tuzilgan emas edi. Ikkinchidan, asosan ziddiyatli holatlarda qabul qilingan meyoriy hujjatlarni amalga oshirish mexanizmi mavjud emas edi. Uchinchidan, hukumat dekretlari favqulodda qabul qilingani bois, ularni biladigan mutaxassislar mavjud emas edi. Shu sabab sudyalik vazifasiga mutlaqo tasodifiy, hattoki xat-savodsiz kishilar saylangan. Masalan, Sirdaryo viloyatining Perovskiy uyezdidagi 1-uchastka xalq sudyasi Xoxlov savodsiz bo'lib, faqat imzo qo'yishni bilardi. Hukm va qarorlar esa maslahatchilar tomonidan qabul qilinardi[2]. Yana bir xalq sudyasi Rozenberg veterinar vrachi bo'lib, sud ishlarini umuman tushunmagan[2]. Shunga o'xshash holatlarni Turkiston ASSRning barcha viloyatlarida uchratish mumkin edi.

Shu bois sovet hokimiyati sobiq imperiya sudyalari xizmatidan foydalanishga majbur bo'ldi. Masalan, 1919 yilda Yettisuv va Farg'ona viloyatlarida saylangan sudyalarning aksariyati sobiq imperiya sudyalari hamda qozilar edi[3]. 1919 yil 5 iyulda Sirdaryo viloyatida saylangan 25 nafar xalq sudyasining bor-yo'g'i 3 nafari sovet kadrlari edi[3]. Sovet hokimiyati o'rnatilganiga bir necha yil bo'lgan bo'lsa-da, sud tizimidagi kadrlarning salmoqli qismini sobiq adliya xodimlari tashkil etardi.

1919 yil 17 iyunda Turkiston ASSR XKS qabul qilgan qarorda rus va musulmon aholi uchun yagona xalq sudlari tashkil etilishi ko'rsatib o'tilgan bo'lsa-da, mutaxassislar yo'qligidan ular to'liq faoliyat yuritmasdi. Statistik ma'lumotlarga murojaat etilsa, Yettisuv viloyatida belgilangan 74 ta xalq sudidan 43 ta, Samarqand viloyatida 55 ta xalq sudidan 24 ta, Sirdaryo viloyatida 62 ta xalq sudidan 56 ta, Farg'ona viloyatida 55 ta xalq sudidan 30 ta, Kaspiyorti viloyatida esa 21 ta xalq

sudidan atigi 5 tasi faoliyat yuritardi[4,-C.5-6]. Kadrlar muammosi moliyaviy inqiroz sharoitida yanada keskinlashdi. Sudyalarga maoshning o'z vaqtida to'lanmasligi yoki umuman berilmasligi ularning sud idoralaridan ketishiga sabab bo'lgan.

Ishlab chiqarishning to'xtashi va xususiy mulkning talon-taroj qilinishi natijasida mahsulot tannarxi bir necha barobar oshib, inflyatsiya darajasi keskin kuchaygan davrda sudyalari arziyasiga maoshga turmush kechirishi qiyin edi. Bu haqda xalq sudyalari Yettisuv viloyat kengashi raisi shunday xabar bergan edi: «Sudyalari o'z vazifalarini tashlab ketishmoqda yoki ba'zilar xizmat vazifasini bajarish bilan birga avvalgi dehqonchilik va hunarmandchiligini davom ettirmoqda»[5].

Nafaqat xodimlarga maosh berilmas, hattoki sud jarayonlarini amalga oshirish uchun ham mablag' yo'q edi. Sudyalarning bir necha bor talabidan so'ng 1919 yil 9 sentabrda Adliya xalq komissari R.Kapkeyev Turkiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasiga quyidagi shikoyat xatini taqdim etishga majbur bo'lgan edi: «Mehnat jarayonidagi og'ir sharoit meni rahbar xodim sifatida faoliyatimizdagi muammolar yuzasidan o'lka oliy hokimiyatiga ushbu xat bilan murojaat etishga majbur etdi. Qat'iy ishonch bilan ayta olamanki, komissarlik o'ziga yuklatilgan vazifalarni hayotga joriy etishda yetarli kuchga ega emas»[6]. Adliya xalq komissari o'z shikoyatida maoshdan tashqari moddiy rag'batlantirish choralarining ko'rilmasligi malakali xodimlarni sohada ushlab turishga imkon bermayotganligini ma'lum qilgan edi. Amudaryo bo'limi, Kaspiyorti va Yettisuv viloyatlariga huquqshunos mutaxassislar yuborishni, Samarqand va Farg'ona viloyatlaridagi sud xodimlarini harbiy safarbarlikdan ozod etishni hukumatdan so'ragan edi.

Nafaqat sud idoralari, hattoki Adliya xalq komissarligining imkoniyatlari ham cheklangan edi. Rasmiy ma'lumotlarga ko'ra 1919 yilda Adliya xalq komissarligida 7 nafar huquqshunos ish yuritgan. Ular bir vaqtning o'zida bir necha lavozimda va mehnat majburiyatlari yuki ostida ishlagan. Masalan, komissarlik a'zolari D.Novitskiy harbiy tribunal raisi, Sirdaryo viloyat xalq sudyalari kengashi raisi lavozimlarida ishlagan[6].

1920 yil 5-8 oktabrda Toshkentda Turkiston ASSR xalq sudyalari viloyat kengashi va inqilobiy tribunal raislarining yig'ilishi bo'lib o'tdi. Kun tartibidagi asosiy masala sud xodimlarining moddiy ta'minotini yaxshilash edi. Yig'ilish qatnashchilari hukumatdan sud xodimlariga odilona maosh to'lanishini talab qilgan edi[7].

Adliya xalq komissari va xalq sudyalari viloyat kengashining hukumatga bir necha marotaba murojaatlariga qaramay, sudyalarning ahvoli avvalgidek nochor bo'lib qolavergan. Masalan, 1920 yil sentabrda Turkiston ASSR yangi konstitutsiyasi qabul qilinishi munosabati bilan bo'lib o'tgan hukumat yig'ilishida Adliya xalq komissari sud-huquq sohasidagi ahvol yuzasidan ma'ruza qiladi. Ma'ruzada sudyalarning ayanchli ahvoli bayon etilgan edi: «Sudyalari nochor ahvolda. Ular qo'shimcha daromad topish uchun uy xo'jalik ishlari bilan shug'ullanishadi. Yuqoridagi kabi nuqsonlarni bartaraf etish uchun ular mehnatiga muvofiq haq to'lanishi kerak»[8]. Ma'ruzada keltirilishicha, tajribali xodimlar bo'lsa-da, ular komissariyatga ish so'rab murojaat etishmagan.

Boshqa bir ma'lumotda qayd etilishicha, moyananing kamligi yoki berilmasligi, sud ehtiyoji uchun tegishli sarmoyaning yo'qligi ushbu sohada ishlovchi kadrlarning adliya mahkamalaridan ketishiga sabab bo'lgan. Qolganlari esa o'z kasblarini daromad manbaiga aylantirib olganlar[9,-C.56]. Ushbu holat sovet sud tizimida dastlabki yillardanoq ta'magirlik va poraxo'rlikning ildiz otishiga sabab bo'ldi.

Xulosa qilib aytganda, Turkistonda sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan vujudga kelgan xalq sudlari tizimi adolat tamoyillariga emas, siyosiy manfaatlarga xizmat qildi. Malakasiz kadrlar, huquqiy beqarorlik va markazdan boshqaruvning haddan tashqari kuchaytirilishi sudlarning mustaqilligini butunlay yo'qqa chiqardi. Natijada sovet sud tizimi adolat va qonun ustuvorligi emas, balki zo'ravonlik va siyosiy tazyiq vositasiga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1.Расулов А. Создание и развитие советского суда в Узбекистане. – Т.: Госиздат УзССР, 1957. – С. 44.
- 2.O'zMA, R-38-fond, 2-ro'yxat, 50- ish, 294-varaq.
- 3.O'zMA, R-38-fond, 2-ro'yxat, 53-ish, 146-varaq.
- 4.Штаты народных судей, следователей и правозаступников по Комиссариату Юстиции Туркестанской Республики // Вестник Комиссариата Юстиции Туркестанской Республики. -Ташкент, 1919. – С. 5-6.

5.O'zMA, R-38-fond, 2-ro'xat, 50-ish, 119-varaq.

6.O'zMA, R-38-fond, 2-ro'xat, 63-ish, 454-varaq.

7.Народный суд // Известия. – Ташкент, 1920, 8 октября.

8.O'zMA, R-38-fond, 2-ro'xat, 48-ish, 247-varaq.

9.Уразаев А. Судебные органы УзССР // Вестник юстиции Узбекистана. -Ташкент, 1925. – С. 56.

UO'K 93/94

MARKAZIY FARG'ONA IRRIGASIYASI TARIXI (1951-1990-yillar)

A.A. Mamajanov, doktorant, Farg'ona Davlat Universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada Markaziy Farg'ona qo'riq, bo'z erlarining o'zlashtirilishi, sug'orilishi jarayonlari, shuningdek, sovet hokimiyatining paxta yakkahokimligi siyosati ta'sirida bu erda paxtachilikka ixtisoslashgan tuman va sovxozlarning tashkil qilinishi hamda markazga paxta etishtirib berishning ortib borishi va uning salbiy oqibatlari birlamchi manbalar yordamida tahlil qilingan. Bundan tashqari, vodiydagi yangi erlarni o'zlashtirish tadbirlariga davlat byudjeti va kolxozlarning bo'linmas jamg'armasidan kapital mablag'lar ajratishning yildan-yilga ortib borganligi xronologik tarzda bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Markaziy Farg'ona, qo'riq erlar, sug'orish, sovxoz, sovet hukumati, paxta yakkahokimligi, qishloq xo'jaligi, kanal, meliorasiya, "Ferghanavodstroy".

Аннотация. В статье описывается с помощью первичных источников процессы освоения и орошения целинных земель в Центральной Фергане, также на данных землях образование районов и совхозов на основе политики хлопковой монополии советского правительства, увеличения доставки хлопка в Центр и их отрицательные последствия. Кроме того, хронологически установлено, что из года в год выделяются капитальные средства из государственного бюджета и неделимые фонда колхозов на освоение новых земель в долине.

Ключевые слова: Центральная Фергана, целинные земли, ирригация, совхоз, советское правительство, монокультура хлопка, сельское хозяйство, канал, мелиорация, «Ферганаводстрой».

Abstract. The article describes, using primary sources, the processes of development and irrigation of virgin lands in Central Ferghana, as well as the formation of districts and state farms on these lands based on the cotton monopoly policy of the Soviet government, increasing the delivery of cotton to the Center and their negative consequences. In addition, it is chronologically established that from year to year capital funds are allocated from the state budget and indivisible funds of collective farms for the development of new lands in the valley.

Key words: Central Ferghana, virgin lands, irrigation, state farm, Soviet government, cotton monoculture, agriculture, canal, melioration, "Ferghanavodstroy".

Kirish. O'zbekiston Respublikasi milliy mustaqillikka erishgach, sug'orish va melioratsiya ishlari tarixini obyektiv va ilmiy asosda o'rganishga alohida e'tibor qaratildi. Xususan, 2020-yil 24-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Oliy Majlisga yo'llagan Murojaatnomasida suv xo'jaligi sohasini yangi bosqichga olib chiqish, qishloq xo'jaligida tejamkor sug'orish texnologiyalarini keng joriy etish hamda suv resurslarini boshqarish va hisobga olish tizimini avtomatlashtirish kabi bir qator dolzarb vazifalar belgilab berilgan edi.

Xususan, "2020 yilda 44 ming gektar yer maydonida suvni tejaydigan texnologiyalar joriy etiladi, bu o'tgan yilga nisbatan deyarli 4 barobar ko'p demakdir. Bu maqsadlar uchun davlat budjetidan 300 milliard so'm subsidiya ajratiladi. Shu bilan birga, suv xo'jaligi obyektlarini boshqarish jarayonlarini, suv hisobini yuritish va nazorat qilish tizimini avtomatlashtirish ham zarur. Ushbu masalalar Suv xo'jaligini rivojlantirish konsepsiyasida o'z aksini topishi lozim" [21. P.34].

Shunday qilib, sug'orish va undan foydalanish tarixini o'rganish barcha davrlarda muhim ilmiy masala bo'lib kelgan. Bu boradagi tarixiy tajriba, suv resurslaridan oqilona foydalanishning zamonaviy usullari bilan uyg'unlashtirilgan holda, hozirgi davrda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Sug'orish ishlari bilan bog'liq tarixiy bilimlar, mavjud muammolarni hal etishda va kelgusida samarali siyosat yuritishda asos bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli, sug'orish va melioratsiya sohasidagi tarixiy jarayonlarni tizimli o'rganish, ularning bosqichma-bosqich rivojlanishini tahlil qilish va ilmiy asosda yondashish hozirgi kunning talabidir.

Tadqiqot uslublari. Mazkur masala tarixiylik prinsipi asosida o'rganildi. Tadqiqot jarayonida ilmiylik, tarixiylik, qiyosiy tahlil, muammoli-davrlar yondashuv, obyektivlik, tuzilmaviy-tizimli tahlil hamda og'zaki tarix (oral history) metodlaridan foydalanildi.

Natijalar va muhokamalar. Sovet hukumati respublikada yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'orish tizimini yanada rivojlantirish bo'yicha qator qarorlar qabul qilgan. Jumladan, 1952-yil 16-noyabrda O'zbekiston Kommunistik partiyasi Markaziy Qo'mitasi va O'zbekiston SSR Ministrlar Kengashining qaroriga muvofiq, Markaziy Farg'ona hududida 65 ming gektar yangi va himoyalangan yerlarni sug'orish bo'yicha ishlar rejalashtirilgan edi [1, 31-bet]. Ushbu yerlar quyidagicha taqsimlangan: Yazyovon va Qiziltegin dashtlarida 30 ming gektar; Ulug'nor kanal tizimi bo'yicha 6 ming gektar; Oxunboboyev kanal tizimi bo'yicha 14 ming gektar; Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlaridagi himoyalangan va tashlab qo'yilgan yerlardan 15 ming gektar.

1951–1955 yillarni qamrab olgan beshinchi besh yillik reja davridan boshlab Markaziy Farg'ona hududida himoyalangan yerlarni o'zlashtirish ishlari boshlangan edi [7, 3-bet]. Ushbu chora-tadbirlarni amalga oshirishda yoshlarni jalb qilish bo'yicha murojaatlar qabul qilingan. Chunki 1954–1958 yillar davomida O'zbekiston SSR hududida jami 600 ming gektar yerlarni o'zlashtirish ko'zda tutilgan edi. Mazkur chaqiriqqa javoban, 1954-yilda Markaziy Farg'ona xazira yerlarini o'zlashtirishga 1 700 nafar yoshlar kelgan [8, 35-bet].

1954-yil 9-fevralda qabul qilingan SSSR Vazirlar Kengashi va KPSS Markaziy Qo'mitasining “1954–1958-yillarda O'zbek SSRda paxtachilikni yanada rivojlantirish to'g'risida”gi qaroriga muvofiq, Farg'ona vodiysida 142 ming gektar yer maydonlarini o'zlashtirish va sug'orish belgilangan bo'lib, shundan 116 ming gektari Markaziy Farg'onada joylashgan edi [3].

Xususan, Bo'z tumanida 1950-yildan 1954-yilgacha 2 803 gektar yer o'zlashtirilgan bo'lsa, 1953–1958-yillarda yana 2 960 gektar yangi yer maydoni o'zlashtirildi [22]. Markaziy Farg'ona umumiy maydoni 532,4 ming gektarni tashkil etadi, shundan 363,7 ming gektar sof yer maydoni bo'lib, 1953-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, 190,5 ming gektari o'zlashtirilgan edi [26. B. 28]. 1953–1956-yillar davomida “Ferixonavodstroy” trusti Markaziy Farg'onadagi xazira va yaroqsiz yerlarni o'zlashtirish borasida katta hajmdagi ishlarni amalga oshirganini Interkolxoz kengashi e'tirof etdi [7. B. 5].

SSSR Vazirlar Kengashi va KPSS Markaziy Qo'mitasining “Sug'oriladigan yerlarni yanada rivojlantirish to'g'risida”gi qaroriga muvofiq, O'zbekiston KPSS va O'zbekiston SSR Vazirlar Kengashining 1953-yil 20-oktabrdagi “O'zbekiston SSRda sug'oriladigan yerlar maydonini kengaytirish va suv xo'jaligini yanada rivojlantirish choralari to'g'risida”gi qaroriga asosan, 1958-yilda Namangan viloyatida sug'oriladigan yerlar maydoni 1952-yilga nisbatan 38,0 ming gektarga oshirilgan. Markaziy Farg'ona yerlarida bu o'sish 28,0 ming gektarni tashkil etgan va 1953–1955-yillar oralig'ida bu hududlarda 25,0 ming gektar yer ekin ekishga tayyor holatga keltirilishi kerak edi. “1953-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, Markaziy Farg'onada o'zlashtirilishi lozim bo'lgan xazira va bo'sh yotgan yerlar umumiy maydoni 173,2 ming gektarni tashkil etgan bo'lib, shundan 89,6 ming gektari Farg'ona viloyatiga, 83,6 ming gektari esa Andijon viloyatiga to'g'ri kelgan” [13]. 1953–1955-yillar davomida Gulbo'g' davlat xo'jaligidagi xazira yerlar 1,6 ming gektarni tashkil etgan, yangi o'zlashtirilgan yerlar esa 6,3 ming gektarni tashkil qilgan. Shu bilan birga, Damkul yangi sug'orish tizimida o'zlashtirilgan yangi yerlar 3,5 ming gektarni tashkil etgan. “Yangi o'zlashtirilgan yerlar asosida tashkil etilgan kolxozlarda har bir gektardan 8–10 sentnergacha paxta hosili olingan” [14].

1955-yilgi reja bo'yicha qurilish tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishi rejalashtirilgan ishlar natijasiga ko'ra, birorta ham obyekt yakunlanib, foydalanishga topshirilmadi. Yangi yerlarni sug'orish va melioratsiya ishlariga tayyorlash 50 669 gektar maydonda amalga oshirildi, shundan 21 092 gektari Farg'ona viloyatiga, 13 862 gektari Andijon viloyatiga va 15 672 gektari Namangan viloyatiga to'g'ri keldi. Umumiy hisobda 27 332 gektar yer sug'orish va melioratsiya ishlariga tayyor deb topildi, shundan 17 592 gektari zahira yerlar edi [1. B.2]. 1961-yilda rejaga muvofiq to'lovlar

miqdori 4 346 ming so'mni tashkil etdi, shu yilning 11-noyabr holatiga ko'ra, kolxozlar tomonidan 1 825 ming so'm, ya'ni 42% miqdorda to'lov amalga oshirildi [25]. 1953–1973-yillar mobaynida Farg'ona vodiysida yangi yerlarni o'zlashtirish va sug'orish bo'yicha kiritilgan kapital sarmoyalar hisobiga paxta ekiladigan yerlar maydoni 9,2% ga oshdi; hosildorlik 24,9% ga, yalpi hosil esa 42,8% ga ko'tarildi [15. B.36].

1957-yil 26-fevraldagi KPSS Markaziy Qo'mitasi va O'zbekiston SSR Vazirlar Kengashining qaroriga muvofiq, joriy yilning 18-mart kuni O'zbekiston SSR Qishloq xo'jaligi vazirligi tomonidan "Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va o'zlashtirishni kuchaytirish to'g'risida"gi buyruq chiqarildi [2]. Uchrashuvda ta'kidlanishicha, yangi yerlarni sug'orish va iqtisodiy o'zlashtirish sxemasi jami 173 200 gektar maydonni qamrab olgan bo'lib, shundan 36 400 gektari Andijon viloyatida, 49 700 gektari Namangan viloyatida, va 87 100 gektari Farg'ona viloyatida joylashgan edi [10].

1958-yil 18-martda O'zSSR Vazirlar Kengashi "1958-yil hosili uchun yangi va zahira (oqova) yerlarni rivojlantirish to'g'risida" qaror qabul qildi. O'zSSR Vazirlar Kengashi qarorida qayd etilishicha, 23-sentyabr 1957-yil kungi O'zSSR Vazirlar Kengashi hamda O'zbekiston kommunistik partiyasi Markaziy qo'mitasi qaroriga muvofiq respublika va Qoraqalpog'iston ASSR hududlarida yangi va zahira yerlar 1958-yil hosili uchun rivojlantirilishi qoniqarli darajada olib borilmayapti. 1958-yil 10-mart holatiga ko'ra, rejalashtirilgan 29 ming gektarga nisbatan 17,2 ming gektar maydon — jami 25 ming gektar melioratsiya va sug'oriluvchi yer tayyorlangani qayd etilgan [8].

1958-yil 21-aprelda SSSR Kommunistik Partiyasi Markaziy Qo'mitasi hamda O'zbekiston SSR Vazirlar Soveti "Markaziy Farg'onada sug'orish ishlarini kuchaytirish hamda yangi va zaxira yerlarni rivojlantirish" haqidagi qarorni qabul qildilar [15.P.95]. 1959-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, barcha Markaziy Farg'ona ob'ektlarini ekspluatatsiya qilish uchun 377 826 000 rubl kapital mablag'i ajratilishi rejalashtirilgan bo'lsa, ulardan amalda atigi 172 644 640 rubli operatsion xarajatlarga yo'naltirildi [4]. Shu yilning 23-yanvarida O'zbekiston KP Markaziy Qo'mitasi hamda O'zbekiston SSR Vazirlar Soveti "1959-yilda Markaziy Farg'ona yerlari sug'orish va rivojlantirish qurilishlari dasturini tasdiqlash" haqidagi qarorni ma'qulladilar. Ushbu dasturga muvofiq, sug'oriladigan yer maydoni 13 000 gektarga oshirilishi belgilangan bo'lsa-da, amalda bu ko'rsatkich 10 230 gektarga yetkazildi, jumladan 7 228 gektar yer 1959-yilgi ekin ekishga tayyorlandi [24.P.232]. 1959-yil 3-avgustda O'zbekiston KP Markaziy Qo'mitasi hamda O'zbekiston SSR Vazirlar Soveti "1959–1965-yillarda Markaziy Farg'onada zaxira va chala tayyorlangan yerlarni sug'orish va rivojlantirish" haqidagi yangi qarorni qabul qildilar [9.P.48]. Ushbu qaror asosida Markaziy Farg'onada suv ta'minotini kengaytirish va meliorativ sharoitlarni yaxshilash bo'yicha keng ko'lamli ishlarga kirishildi: 36 mingdan ortiq chala foydalanilayotgan va boshqoqlangan yerlar qayta dehqonchilik aylanishiga kiritildi, 250 km dan ortiq yo'l qurildi va 22 ta yangi kolxoz posyolkasi tashkil etildi [16].

Bu yil 9 noyabrda, yuqorida qayd etilgan qarorga asosan, Andijon viloyat qishloq xo'jaligi boshqarmasi "1959–1965 yillarda Markaziy Farg'onada sug'orish hamda zahira va foydalanilmayotgan yerlardan foydalanish" to'g'risidagi buyrug'ini chiqardi[5], va 1959–1965 yillarda Markaziy Farg'onada 24,8 gektar yangi ishlanadigan yerlarni tayyorlash bo'yicha vazifa tumanlar tomonidan tasdiqlandi[17].

O'zbekiston SSR Qishloq xo'jaligi va Suv xo'jaligi vazirliklariga 1959 yil mobaynida Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va rivojlantirish bo'yicha umumiy sxemani hamda alohida hududlar loyihalarini ko'rib chiqish hamda loyiha fermalari hududini 2,0–2,5 ming gektarga kengaytirish topshirildi[9, 52-bet].

1960 yil 18 martda O'zbekiston SSR Suv xo'jaligi vazirligi "1960 yilda Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va rivojlantirish bo'yicha qurilish ishlar dasturi" to'g'risida buyrug'ini chiqardi[19, 31-bet]. Ushbu buyruq O'zbekiston SSR Suv xo'jaligi vazirligi Markaziy Farg'ona ob'ektlariga kapital mablag' ajratish rejasini belgilab, 1960 yilda "Farg'onavodstroy" trustiga 111 151 ming rubl miqdorida mablag' ajratilishini ma'qulladi.

1960 yil 21 martda O'zbekiston SSR Qishloq xo'jaligi vazirligi "1960 yilda Markaziy Farg'ona yerlarini sug'orish va rivojlantirish bo'yicha qurilish ishlari dasturlarini tasdiqlash to'g'risida"

buyrug'ini chiqardi[21]. "Farg'onavodstroy" trusti jami 22 400 ming rubl mablag'dan 10 629 ming rublni suv xo'jaligi ob'ektlarini qurishga sarfladi[15, 28-bet].

1961-yil 12-may kuni Sovet Ittifoqi Kommunistik Partiyasi Markaziy Qo'mitasi hamda O'zbekiston SSR Vazirlar Soveti "Markaziy Farg'ona himoyalangan yerlarini rivojlantirish ishlari ijrosi to'g'risida" qarorni qabul qildilar [23]. Mazkur qaror O'zbekiston SSR Suv xo'jaligi va Qishloq xo'jaligi vazirliklari, Andijon viloyat partiya qo'mitasi hamda viloyat ijroiya qo'mitasining Markaziy Farg'ona yerlarida barcha sug'orish va melioratsiya ishlarini 1965-yilgacha yakunlash to'g'risidagi taklifini ma'qulladi. 1953–1961-yillarda jami 60,6 ming gektar yer sug'orish va melioratsiya ishlariga tayyorlangan bo'lib, shundan 41,0 ming gektar yer 1960-yilda kolxoz va sovxozlarda ekin ekishga ajratilgan edi [6].

1961–1965 yillarda Markaziy Farg'ona mintaqasining qolgan zaxira yerlari umumiy ishlarni yakunlash to'g'risidagi qarorga muvofiq jami 122,2 ming gektar maydonda sug'orishga tortildi: Farg'ona viloyatida 67,8 ming ga va Andijon viloyatida 54,4 ming ga [24 — 237-bet]. Natijada mintaqada jami 122,2 ming gektar yer sug'orish va melioratsiya ishlari uchun tayyorlandi, bu esa avvalgi yillarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ko'rsatkich bo'ldi.

1961–1965 yillarda qishloq xo'jaligini rivojlantirish doirasida jami 101 ming gektar maydonda ishlar amalga oshirilib, shundan 60,2 ming ga kollektiv xo'jaliklarga, 40,8 ming ga esa davlat xo'jaliklariga to'g'ri keldi [12].

Qisqa muddat ichida, Markaziy Farg'onadagi rezerv va bo'sh yerlarni rivojlantirish hamda Farg'ona vodiysidagi kollektiv xo'jaliklarning salohiyatini inobatga olib, 1961–1966 yillarda viloyat tashkilotlari quyidagi takliflarni ma'qulladi. Unga ko'ra, Farg'ona viloyatidagi rezerv yerlarning 20,3 ming gektarida paxtachilik davlat xo'jaliklari tashkil etilishi, yana 17,3 ming gektar maydonda esa yana ikki davlat xo'jaligi ochilishi; Andijon viloyatida mavjud davlat xo'jaliklariga qo'shimcha ravishda 8,6 ming gektar maydonda yangi davlat xo'jaliklari barpo etilishi belgilandi [18].

1961-yil 1-iyulgacha Markaziy Farg'ona irrigatsiya va landshaftni rivojlantirish bo'yicha kolxozlararo kengashi Farg'ona va Andijon viloyatlarida faoliyat yuritgan. 1960-yilda ushbu kengash 7 710 gektar yerning sug'orish va melioratsiya tayyorligi masalasini muhokama qilgan. Buning 2 240 gektari Andijon viloyatiga, 5 470 gektari esa Farg'ona viloyatiga to'g'ri kelgan. 1961-yilgi hisobotda faqat Farg'ona viloyatida 6 333 gektar yer sug'orish va melioratsiya uchun tayyorlanganligi qayd etilgan [19.P.21]. Buning 5 030 gektari zaxira yerlarga dastlabki tayyorgarlik uchun, 1 303 gektari esa avval tayyorlangan yerlarda takroriy ishlar uchun ajratilgan. 1962-yil 2-sentyabrdagi SSSR Vazirlar Kengashi qarorida O'zbekiston SSRning Farg'ona va Andijon viloyatlarida, xususan, Markaziy Farg'ona yerlari bo'yicha amalga oshirilayotgan rivojlantirish va sug'orish ishlarini davom ettirish belgilab qo'yilgan edi [20]. 1955–1959-yillarda Farg'ona vodiysida umumiy maydoni 10 ming gektar bo'lgan 9 ta nasos stansiyasi ishga tushirildi. 1957-yilda qishloq xo'jaligi hosildorligini yanada oshirish maqsadida Namangan viloyati Yangikurgon tumanidagi Shimoliy Farg'ona kanalida ikki kanalli "Paxtalyko'l" nasos stansiyasi qurilib, soniyasiga 300 litr suv bilan ta'minlash imkoniyati yaratilgan va u sobiq "Paxtalyko'l" davlat xo'jaligining 325 gektar maydonini sug'ordi. 1958-yilda "Paxtalyko'l" davlat xo'jaligi tugatilgach, uning yer maydonlari quyidagicha taqsimlangan: 136 gektari "Leningrad" kolxoziga paxta ekish uchun, 189 gektari esa "Paxtalyko'l" sanatoriyasining yordamchi xo'jaliklariga berilgan. Nasos stansiya ham sanatoriyaga taxminan 150 ming rubl balans qiymati bilan topshirilgan.

1964 yilga kelib Markaziy Farg'ona sug'orilgan hududlarda turli xil kanallardan jami 2 000 km, yer osti kanallari va kollektorlaridan esa 2 000 km dan ortiq, shuningdek 7 000 dan ziyod gidroinshootlar barpo etildi [11, 48-bet]. O'zbekiston KP MKning 1964 yil 21 sentyabrdagi "1965 yilda yangi va to'q rangli yerlarni ekin maydoniga tayyorlash to'g'risida"gi qaroriga asosan Farg'ona viloyati Kengashija ijroiya komiteti 1965 yilda mintaqada ekin maydonlarini kengaytirishni jami 6 093 ga ekin maydoniga yetkazishni belgiladi; shundan 984 ga 1964 yildagi agrar aylanma hisobidan, 3 958 ga Markaziy Farg'onada ekin maydoniga tayyorlangan yerlar miqdoridan iborat bo'lib, yangi tayyorlash ishlari 1 151 ga maydonda amalga oshirildi [24, 67-bet].

Karkidon suv ombori Farg'ona viloyatida 1962 yilda boshlab qurila boshlanib, 1967 yilning oktabr oyida yakunlandi. Ushbu tabiiy suv omborining maydoni 9,65 km²ni tashkil etib, 200 million

m³ suvni saqlash quvvatiga ega. Ombor Kuvasoy daryosi (Isfayramsoy daryosining to'g'un sho'ba daryosi) bo'yida barpo etilgan bo'lib, uning foydali hajmi 218,4 million m³ni tashkil etadi. To'g'un uchun 3,4 million m³ shag'alli-qumli va 2,4 million m³ loyli tuproq joylashtirilgan, shuningdek, 60 ming m³ beton va armatura betoni ishlatilgan. Suv ombori ishga tushirilishi natijasida Janubiy Farg'ona kanali orqali Andijon va Farg'ona viloyatlaridagi 69 ming ga sug'oriladigan yerlarning suv ta'minoti sezilarli darajada yaxshilandi.

Andijon suv ombori 1963 yil 15 martdagi O'zbekiston SSR Vazirlar Soveti qaroriga asosan markaziy byudjet mablag'lari evaziga qurildi. 1969 yil narxlar bilan ushbu inshootning loyihaviy qiymati 332,5 million rublni, amalda esa 297,0 million rubl sarflangani qayd etilgan.

1966–1980 yillarda Farg'ona viloyatida keng ko'lamli sug'orish ishlariga e'tibor qaratilib, xususan, "Markaziy Farg'ona mintaqasida 42,2 ming ga dan ortiq yangi yerlar rivojlantirildi, umumiy ekin maydoni deyarli 300 ming ga ga yetkazildi. Shu davrda Karkidon va Qorqontepa suv omborlari barpo etildi."

1977 yilda Namanganvodstroy tresti Kengashi tomonidan ishlab chiquvchilar yangi yerlarni kengaytirish bo'yicha yillik rejaning birinchi choragida 460 ga yangi sug'oriladigan maydonni ishga tushirish topshirig'i berildi. Xususan, shu yilning 8 fevral holatiga ko'ra, M-1 kanali II bosqichida 40 ga yangi sug'oriladigan yer rivojlantirildi, 4,9 km quvur tortildi. Qurilish-montaj ishlari fevralning dastlabki o'n kunligida rejalashtirilganidan 16 ming rubl o'rniga 57 ming rubl sarflab, faqat 28% bajarildi. Jumladan, Mingbuloq tumanidagi "Komsomol" kollektiv xo'jaligining 184 ga maydonni fevral oyida topshirish rejalashtirilgandi, biroq u to'liq yakunlanmadi.

1978 yilning o'n bir oyida Bo'z tumanida (rezerv maydoni yuzasidan tashkil etilgan) 40 ga yangi yer qayta ishlanib, 1 442 ga maydonning melioratsiya holati yaxshilandi, 662 ga maydon kapital rejalashtirish ishlari qilindi, 1 100 ga maydon bo'ylab sug'orish tarmoqlari qayta qurildi, 14 km yo'l qurildi va shag'allandi, shuningdek, 16,5 km yopiq kanallar barpo etilib, ishga tushirildi.

Xulosa. Qisqacha aytganda, 1950–1991 yillarda Markaziy Farg'ona vodiysida sug'orish va melioratsiya ishlarining yuqori darajada rivojlanishi hamda agrar sohaning, xususan paxta yetishtirishning keng ko'lamda rivojlanishi ijobiy va salbiy oqibatlariga olib keldi. Bu hududda sug'orish va melioratsiya ishlari katta hajmda amalga oshirildi. Biroq mazkur davr mobaynida himoyalangan va qurib qolgan yerlardan foydalanish hamda ularga kapital mablag'larini ajratish bo'yicha hukumat organlari tomonidan qabul qilingan qarorlar ko'plab joylarda bajarilmadi. Xususan, himoyalangan yerlarga ajratilgan kapital mablag'lari to'liq sarflanmadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Andijon viloyati davlat arxivi (AVDA), Fond 608, Ro'yxat 1, Ish 932, B. 31.
2. AVDA, Fond 619, Ro'yxat 1, Ish 113, B. 107.
3. AVDA, Fond 608, Ro'yxat 1, Ish 955, B. 12.
4. AVDA, Fond 608, Ro'yxat 1, Ish 1177, B. 43.
5. AVDA, Fond 619, Ro'yxat 1, Ish 140, B. 203.
6. AVDA, Fond 608, Ro'yxat 1, Ish 1451, B. 16.
7. Namangan viloyati davlat arxivi (NVDA), Fond 275, Ro'yxat 1, Ish 1341, B. 3.
8. NVDA, Fond 317, Ro'yxat 1, Ish 1330, B. 9.
9. NVDA, Fond 317, Ro'yxat 1, Ish 1421, B. 48.
10. Nasritdinov K.M. (1994). "O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya inshootlarini qurish hamda uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari (1981–1990 yillar)": Tarix fanlari nomzodi (PhD) dissertatsiyasi. Andijon: Andijon davlat universiteti.
11. Ochilov N. (1991). "O'zbekistonda irrigatsiya va melioratsiya masalalari (1946–1964 yillar)". Toshkent: Fan.
12. Farg'ona viloyati davlat arxivi (FVDA), Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 14, B. 1.
13. FVDA, Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 80, B. 6.
14. FVDA, Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 87, B. 57.
15. FVDA, Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 13.
16. FVDA, Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 59, B. 24.
17. FVDA, Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 47, B. 3.
18. FVDA, Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 91.
19. FVDA, Fond 1151, Ro'yxat 1, Ish 98, B. 15.
20. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaati. 2020 yil 24 yanvar. www.president.uz.
21. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi, Andijon viloyati bo'limi, Fond 155, Ro'yxat 1, Ish 201, B. 5.

22. O'zbekiston milliy arxivi (O'z MA), Fond R.2483, Ro'yxat 1, Ish 1382, B. 285.
23. O'z MA, Fond R.2483, Ro'yxat 1, Ish 1595.
24. O'z MA, Fond R.90, Ro'yxat 10, Ish 303, B. 124.
25. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi, Andijon viloyati bo'limi, Fond 155, Ro'yxat 2, Ish 190, B. 3.
26. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi, Andijon viloyati bo'limi, Fond 155, Ro'yxat 2, Ish 183, B. 88.
27. G'ofurov A. (1974). "Irrigatsiya va melioratsiya rivojlanishining iqtisodiy masalalari". Toshkent: O'zbekiston.

UO'K 908

HUNARMANDCHILIKNING PAYDO BO'LISHI TARIXAGA DOIR NAZARIYALAR TAXLILI

A.B.Maxmudov, dots., PhD, Namangan davlat texnika universiteti, Namangan

Annotatsiya. Mazkur maqolada hunarmandchilikning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi o'rni, tarixiy rivojlanish bosqichlari, L.Gumilevning "to'yintiruvchi landshaft" nazariyasi asosida hunarmandchilikning tabiiy va ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi yoritiladi. E. Dyurkgeymning mehnat taqsimoti va ijtimoiy hamkorlik haqidagi nazariyalari bilan bog'liq holda, hunarmandchilikning jamiyatdagi funksional ahamiyati tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Hunarmandchilik, to'yintiruvchi landshaft, L.Gumilev, E.Dyurkgeym, usta-shogird an'anasi, mehnat taqsimoti, risola, hunar maktablari, hunarmandchilik uyushmalari, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot.

Аннотация. В данной статье раскрывается роль ремесленного дела в социально-экономической жизни, этапы его исторического развития, а также взаимосвязь ремесла с природными и социальными факторами на основе теории Л. Гумилёва о «прокармливающем ландшафте». В контексте теории Э. Дюркгейма о разделении труда и социальном сотрудничестве анализируется функциональное значение ремесленничества в обществе.

Ключевые слова: Ремесленничество, прокармливающий ландшафт, Лев Гумилёв, Эмиль Дюркгейм, традиция наставничества, разделение труда, рисала, ремесленные школы, ремесленные объединения, социально-экономическое развитие.

Abstract. This article explores the role of craftsmanship in socio-economic life, its historical stages of development, and the relationship between handicrafts and natural and social factors based on L.Gumilev theory of the "feeding landscape." The functional importance of craftsmanship in society is analyzed in the context of É. Durkheim's theory of the division of labor and social cooperation.

Keywords: Craftsmanship, feeding landscape, Lev Gumilev, Émile Durkheim, master-apprentice tradition, division of labor, risala, craft schools, craft associations, socio-economic development.

Kirish. Hunarmandchilik insonlar hayotida muhim o'rin tutganligi uchun "to'yintiruvchi landshaft", ya'ni aholi turmush tarzini ta'minlash usuli nazariyasini vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Mazkur nazariya ilk marotaba L.Gumilev tomonidan ilmiy iste'molga kiritilgan[1]. Ushbu nazariyani L.Gumilev hunarmandchilikning paydo bo'lishi va rivojlanishi tabiiy landshaftning ekologik o'rni, shakllanayotgan etnik guruhlarining "to'yintiruvchi (madaniy) landshaft"ga aylantirish bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, L.Gumilev hunarmandchilik tarmoqlarining ishlab chiqarishga ta'sir etgan omillarni qiyosiy tahlilini ham ko'rsatib bergan. Muallif quyidagi omillarni ko'rsatib o'tgan. Jumladan geografik yashash manzillarining o'zgartirishi, madaniy landshaft bilan aloqaning buzilishi, texnika taraqqiyoti, yangi iqtisodiy tuzilmalarning shakllanishi va eski tuzimni yemirilish kabi omillarni ko'rib chiqadi.

Demak, muallif tomonidan ko'rsatilgan omillar o'z navbatida hunarmandchilikning aholi turmush tarzi va jamiyat ishlab chiqarishidagi holatiga bevosita ta'siri alohida o'rin tutishi bilan birga, o'ziga xos rivojlanish bosqichlaridan o'tishiga ham ta'sir etgan. Bu esa bugungi kundagi hunarmandchilikning ishlab chiqarish holati uchun ham ahamiyatlidir. XIX asr oxirida mavjud bo'lgan hunarmandchilik turlarini muallif bir necha guruhlariga bo'lib ko'rsatadi: ko'ndchilik,

ipakchilik, temirchilik, to'qimachilik, yog'och o'ymakorligi, shishasozlik kabilar. Bundan tashqari, asosiy e'tibor turli tarixiy davrlardagi hunarmandchilik tushunchasiga qaratiladi.

Tahlil va natijalar. Hunarmandchilikning taraqqiy etishida tabiiy omilning ahamiyatini inkor etmagan holda, insonlarni o'zlarining turmush tarzini yaxshilashga intilishi, mehnat unumdorligini oshirishga qaratilgan harakatlar natijasida hunarmandchilik tarmoqlarini o'zgartirib yuboradi. Mazkur holatda hunarmandchilikni quyidagi asoslarga ko'ra tasniflash mumkin:

Birinchidan: xo'jalik yuritish uslubi, ya'ni aholining turmush tarzi bilan bog'liq – o'troq yarim o'troq, ko'chmanchi, yarim ko'chmanchi kabi tasnifi.

Ikkinchidan: vujudga kelish usuli, bunda jamoaviy xo'jalik yuritish an'analari, bozor talabi hamda tovar-pul munosabatlariga o'tish va xo'jalikda kapitalistik munosabatlarni shakllanishi, iqtisodiy islohotlar davrida davlat siyosatining mutanosibligi, urush, inqilob va madaniy o'zgarishlar kabi tasniflash mumkin.

Uchinchidan: tashkiliy jihati, ya'ni uy hunarmandchiligi, qishloqqa xos hunarmandchilik, xonaki hunarmandchilik va hunarmandchilik sanoati kabilar.

To'rtinchidan: ijtimoiy tarkibi, bunda hunarmandchilik bilan shahar va uning atrofida yashovchi xo'jalik faoliyati bilan shug'ullanuvchilar dehqonlar, shuningdek hunarmandchilik artellari kabi tasniflash mumkin[2].

Jamiyatlar taraqqiyoti natijasida ular o'rtasidagi mehnat taqsimoti jarayonida qarama-qarshiliklar juda katta. Masalan, qadimda eng yirik jamiyatlarda ham, odatda, 100 ga yaqin to'laqonli hunarlar mavjud bo'lsa, hozirgi ishlab chiqarish rivojlangan jamiyatda minglab sohalar mavjudligini ko'rish mumkin. Buning asosiy sabablaridan biri, zamonaviy jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan o'zaro bog'liqlikning o'sib borishidir[3].

Hunarmandchilikning rivojlanishi va mahsulot ishlab chiqarishning ortishi natijasida xalqaro miqyosdagi savdo munosabatlarining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Bundan tashqari davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy va siyosiy jihatdan munosabatlarni o'rnatilishi hunarmandchilik jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy hayotida muhim o'ringa ega bo'lib borgan.

Qadimgi jamiyatda insonlarning jamiyat funksiyalariga mos kelishi yetarli darajada rivojlanmagan. Hozirgi zamonaviy jamiyatda mehnatning taqsimlanishi kishilarni bir butun ijtimoiy organizmga birlashishiga olib keldi. Bunda hunarmandlar jamiyat vakillari sifatida mehnat faoliyati hamda ishlab chiqarish munosabatlari o'zaro bog'liq bo'ladi. Bu borada fransuz sotsiologi E.Dyurkgeym (1858–1917-yillar) ijtimoiy hamkorlik g'oyasini isbotlashga urinib, u o'zining 1983-yilda yozilgan "Ijtimoiy mehnatning taqsimlanishi" nomli asarida mehnat taqsimotining asosiy vazifasining eng muhim jihati ijtimoiy hamkorlikni rivojlantirish ekanligini ta'kidlaydi hamda strukturaviy yondashuv nazariyasini qo'llab-quvvatlaydi. E.Dyurkgeym hodisalarni bir biriga o'zaro mos kelishi ijtimoiy tizimning ehtiyojlari natijasida kelib chiqadi deb qaraydi. Shuningdek E.Dyurkgeym jamiyatdagi differentsiatsiya va integratsiya jarayonlarini shaxs va guruhlararo munosabatlar mexanizmini aniqlashdir deb ko'rsatadi[4].

Qolaversa ijtimoiy birlashuv insonlarning iqtisodiy jihatdan munosabatlari va mehnat taqsimoti tufayli ta'minlanadi. Bu kabi omillar jamiyat taraqqiyoti va mehnat taqsimoti jarayonida uy hunarmandchiligi, buyurtma hamda bozor talabi uchun mahsulot ishlab chiqaradigan tarmoqlarning vujudga kelganligini bilish mumkin[5].

Bundan tashqari E.Dyurkgeym evolyutsionizm nazariyasini ham rivojlantiradi. Bunda jamiyat o'zaro faoliyati uchun mavjud bo'lib, saqlab turish, taqsimot va boshqaruv tizimidan iboratligini ta'kidlaydi. Bunda alohida takidlash kerakki, hunarmandchilikning keng ko'lamda rivojlanishi xalqaro miqyosda savdo munosabatlarining rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Uzoq yillar davomida shakllangan va taraqqiyot bosqichlarini boshidan kechirgan xalq hunarmandchiligini rivojlantirishning yana bir muhim jihati, sohadagi usta-shogird an'analari[6]. Hunarmandchilik insonlar hayotining moddiy ehtiyojlarini tashkil etishdan iborat bo'lgan ijtimoiy aloqalarni o'z ichiga oladi. Bu kabi jarayonlarga intergeneratsion – avlodlar orasidagi, ya'ni ijtimoiy holatning otadan farzandga o'tishi bo'lsa, hunarmandchilikdagi ijtimoiy ko'tarilish yoki pasayish bilan bog'liq individual belgilar intergeneratsion jarayonga misol qilib keltirish mumkin. O'z o'rnida milliy hunarmandchilikdagi usta-shogird an'anasi ham har bir hunar turining davomiyligini

ta'minlaydi. O'zbek milliy hunarmandchiligi rivojlanishi jarayonida turli xil hunar sohalarining yo'qolishi va yangi turlarining paydo bo'lishi kuzatiladi.

Hunarmandchilikning ushbu qismini o'rganish hamda bugungi kundagi mavjug holati bilan qiyoslash, tarmoqqa xos an'analarni zamon talabiga moslash, shuningdek yosh avlodning ongida milliy qadriyat, urf-odat va an'analarga sodiqlikni oshirish, ularni qayta tiklash, ustalarning kasbiy malaka hamda mahoratlarni oshirishda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonlarda, usta-shogird munosabatlari alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Dastlabki davrlarda hunarmand ustalar o'z uyushmalariga ega bo'lib, bunday uyushmalar mahalliy aholi orasida "kasaba" deb atalgan[7]. Tarixiy ma'lumotlarga tayanadigan bo'lsak, Turonda hunarmandchilik uyushmalarining paydo bo'lishi X asrlarga to'g'ri keladi[8]. Shuningdek, bu kabi hunarmandchilik uyushmalarining shakllanishida savdogarlarning o'rni ham katta bo'lgan. Savdogarlar o'zlari sotayotgan mahsulotlarga qo'shni hududlardan raqobatchining bo'lishini istamaganlar. Shu sababga ko'ra uyushmalarda bir qator hunarmandchilik tarmoqlari yetakchilari mahsulot ishlab chiqarishni nazorat qilganlar. Bunday ustaxonalar asosan, mahalladagi guzarlarda joylashgan bo'lib, hunarmandlarning o'zlari ham shu yerda yashagan va ularning ustaxonalari ham hovlilarida joylashgan bo'lgan[9]. Hatto bozor yoki savdo rastalariga yaqinroq yerda joylashgan alohida do'kon hamda ustaxonalariga ega hunarmand uyushmalari ham mavjud bo'lgan. Bu kabi omillar hunarmandchilikning bir hududda ma'lum bir ixtisoslikni rivojlanishiga sabab bo'lgan.

Hunarmandchilikning rivojlanishi an'analarga sodiqligini oshirishda uyushmalarining ahamiyati kata bo'lgan. Hunarmandchilik uyushmalariga rahbarlikni oqsoqol bajargan. Ushbu uyushmalarni faoliyatini yuritishda maxsus nizom – risola asosida tashkil qilganlar. Mazkur nizomda hunarmandchilikka oid axloqiy, huquqiy va ijtimoiy normalar shariat qonunlariga asoslangan holda ishlab chiqilgan. Risolalarda mahsulot tayyorlash bilan bog'liq jarayonlar, mahsulot turlari, uning sifati, bevosita ustaxonada ishlatiladigan asboblarga to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari shogird ham ustozini hurmat qilishi, u tomondan berilgan topshiriqlarni mukammal bajarishi va ustaning ruxsatisiz ustaxonani tark etmasligi, diqqat bilan hunarmandchilik ko'nikmalarini o'rganishi lozim bo'lgan[10].

Xulosa. Xulosa sifatida shuni qayd etish kerakki, hunarmandchilik faoliyati davomida barcha davrlarda bir tekisda rivojlanmagan bo'lsa-da hozirgi taraqqiyot davrigacha yetib keldi. Mintaqada mavjud bo'lgan barcha hunarmandchilik birlashmalari o'zining yillar mobaynida shakllanib kelgan urf-odat, an'ana va marosimlarini saqlab qoldi. O'zining taraqqiyoti davrida zamon talabiga moslashib rivojlanish yo'lidan bordi. Hunarmandchilik rivojlanishi natijasida geografik omillar, usta-shogird an'alarining shakllanishi natijasida hududlarda ixtisoslashgan tarmoqlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Давлатова С.Т. Хунармандчилик “тўйинтирувчи ландшафт” сифатида: иқтисодийдаги ўрнининг назарий жиҳатлари / “Академик Карим Шониёзов ўқишлари” туркумида “Ўзбекистон этнологиясининг назарий-услубий муаммолари” мавзусидаги VIII анъанавий Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент, 2020. – Б. 100.
2. Структурно-функциональный подход. – Москва: Наука, 1987. – С. 17.
3. Давлатова С. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида... – Б. 23.
4. Дюркгейм Э.О разделении общественного труда. – Москва: Наука, 1991. – С. 358.; Давлатова С. Ўзбек анъанавий хунармандчилиги тарихий жараёнлар контекстида... – Б. 22.
5. Абдуназирова Н. Ўзбекистонда халқ хунармандчилиги турлари // Таълим фидойилари. – 2022. – №1. – Б. 419.
6. Атаджанова Д.Ш. Историография ремесленного производства Бухарского ханства XIX в. (на основе изучения литературы и ремесленных уставов “рисола”): Дисс... канд. ист. наук. – Ташкент, 2008. – С. 24.
7. Пещерова Е. М. Гончарное производство Средней Азии. – Москва–Ленинград: АН СССР, 1959. – С. 311.
8. История народов Узбекистана. – Ташкент, 1950. Т.1. – С. 224.
9. Қадимги Кеш – Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 172.
10. Атаджанова Д. Рисола – источник по изучению отдельных отраслей истории ремесла // O'zbekiston tarixi. – 2005. – № 2. – С. 82.

**TURKISTON AYOLLARI OZODLIK YO'LIDA
(1916 YIL QO'ZG'OLONI MISOLIDA)**

S.O'. Maxmudova, tayanch doktorant, O'zR FA Tarix instituti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Rossiya imperiyasining Turkiston hududida olib borgan mustamlakachilik siyosati va milliy ozodlik harakatlari tahlil qilingan. Jumladan, aynan mana shunday milliy ozodlik harakatlarilardan biri 1916-yil mardikorlikka qarshi qo'zg'olonga to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, ozodlik harakatlarida Turkiston ayollarining dushmanga qarshi mardanovor kurashlari keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, ayollar, milliy ozodlik, umumxalq qo'zg'oloni, mustamlakachilik, mardikorlik, panjaralar, ma'muriyat vakillari.

Аннотация. В статье анализируется колониальная политика Российской империи в Туркестане и национально-освободительные движения. В частности, одним из таких национально-освободительных движений было восстание 1916 года против принудительного труда. Также упоминается героическая борьба женщин Туркестана против врага в освободительных движениях.

Ключевые слова: Туркестан, женщины, национальное освобождение, всенародное восстание, колониализм, принудительный труд, решетки, представители администрации.

Abstract. The article analyzes the colonial policy and national liberation movements of the Russian Empire in the territory of Turkestan. In particular, one of such national liberation movements was the 1916 uprising against forced labor. Also mentioned are the courageous struggles of Turkestan women against the enemy in the liberation movements.

Key words: Turkestan, women, national liberation, national uprising, colonialism, forced labor, bars, representatives of the administration.

Turkiston xalqi uzoq yuzyilliklar tarixga ega o'lka hisoblanadi. Bu yuzyilliklar ortida qanchadan qancha olimlar, shoirlar, xukmdorlar yetishib chiqqanligi bilan bir qatorda vatan ozodligi, mustaqilligi uchun jonini fido qilgan mard va jasur yigitlar qatorida qat'iyatli va jasoratli ayollari bilan ham alohida ajralib turadi. Ularning ozodlik, erklik uchun turli davrlarda ko'tarilgan isyon va qo'zg'olonlarda ishtiroki tarix sahnasida o'chmas iz qoldirdi.

Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashlar sahifasida 1916-yilgi umumxalq qo'zg'oloni alohida ajralib turadi. Bu xalq isyoni tarixiy jihatdan boshqa qo'zg'olonlardan farq qiladi. Chunki uning harakatlantiruvchi kuchlari faqat o'zbeklardan emas, balki tojik, turkman, qozoq, qizg'iz, qoraqalpoqlarlardan tarkib topishi bilan bir qatorda ayollarning old qatorlarda borishi bilan ham alohida o'rin tutadi. Xalq qo'zg'olonlarining aks-sadosi butun Rossiya imperiyasini larzaga soladi.

1914-yilda boshlangan Birinchi jahon urushi o'lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va xo'jalik hayotini izdan chiqardi. Rossiyadan keltirilayotgan g'alla va sanoat mahsulotlari keskin qisqarishi natijasida o'lka hududida ochlik, qashshoqlik ko'paya boshladi. Bundan tashqari Turkiston o'lkasidan front ortiga ko'plab mahsulotlar olib ketiladi. Shuningdek, urush ehtiyoji uchun aholidan undiriladigan soliqlarning ham adog'i yo'q edi.

1915-yil 1-yanvardan boshlab, o'lka aholisidan harbiy xizmatni o'tamaganliklarini hisobiga daromadlaridan qo'shimcha 21 foiz harbiy soliq olish buyurildi [1]. Urush natijasida o'zi qiyin ahvolda yashayotgan xalqning hayoti yanada qiyinlashadi. Mardikor va qashshoqlar soni ko'payib ketdi. Xalq mustamlaka zulmi bilan birga mahalliy boylarning nohaqliklaridan ham ko'p aziyat chekadi.

Mana shunday qiyin vaziyatda 1916-yil 25-iyunda podsho Nikolay II tomonidan "Imperiyadagi begona xalqlar erkak aholisini harakatdagi armiya rayonida harbiy inshootlar va shuningdek davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday ishlarga jalb qilish"[2] Farmoni e'lon qilindi. Farmonga ko'ra 19 yoshdan 43 yoshgacha bo'lgan erkaklarni Turkiston, Sibir va Kavkaz xalqlaridan jabha orti ishlariga sababarbar qilindi. Farmon butun Turkiston aholisini larzaga soldi. Chunki

mardikorlikka olinishi natijasida o'ltanining kambag'al aholisi ro'yxatga olingan. Shuningdek, ro'yxat tuzish jarayonida adolatsizliklarga yo'l qo'yilib, aholiga nisbatan jabr qilingan. Natijada, podsho hukumati tomonidan aholiga pul to'lash evaziga ozod bo'lish mumkinligini ham e'lon qilingan [3]. Mana shu ko'rsatmadan so'ng ro'yxat tuzish davomida yanada poraxo'rlik avj olgan. Oddiy aholi bunday adolatsizliklardan noroziligi kuchaygan, sababi ro'yxatga ko'p hollarda rus ma'muriyati va mahalliy boshqaruv vakillariga pora bermaganlar kiritilgan. Ularning safarbarlikka olinishi oila a'zolarining boquvchisiz qolishiga olib kelishi aniq edi, natijada butun o'lkada xalq isyonlari boshlanib ketdi.

Qo'zg'olon birinchi bo'lib 1916-yil 4-iyulda Xo'jandda ko'tarildi. Olomon G'uzoroxun oqsoqolining idorasi tomonga borishgan. Ularning saflari ko'payib 6-7 ming kishiga yetdi. Qo'zg'olonchilarga Jo'ra Zokirov, Abdi Madaminov, Dadaboy Masharipov va boshqalar boshchilik qilishdi [4]. Olomon orasida ayollar va bolalar ham borligini alohida ta'kidlash kerak. Politsiya aholini o'qqa tuta boshladilar, olomon orasida o'ldirilgan va yarador bo'lganlar ham bo'lgan. Qo'zg'olonchilar va ma'muriyat vakillari o'rtasida olishuv boshlanadi biroq aholi yengilib, qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi.

5-iyulda Samarqandning Urgut qishlog'ida, keyinchalik Siyob, Mahalla, Xo'ja Ahror, Angorda, 7-iyulda Dahbedda norozilik chiqishlari bo'lib o'tdi [5]. Yig'ilgan olomon boshqaruv boshqaruv vakillarni kaltaklab, ro'yxatlarni yirtib tashladilar. Qo'zg'olonlar tez orada butun Turkiston hududiga tarqalib ketdi. 11-iyulda Jumabozor qishlog'ida 4 ming kishidan iborat xalq yig'ilib, mardikorlikka qarshi qo'zg'olon ko'tarishdi.

Xalq g'alayonlari juda tez fursatlarda butun o'lkaga tarqalib ketgan. Shuningdek, Sirdaryo viloyati ham shular qatoridadir. Bu hududda isyonlar 11-iyul kuni Toshkentda boshlandi. Eski Shahar politsiya boshqarmasiga boradigan ko'chada xotinlar dodlashib va u yoqdan-bu yoqqa chopishib, mardikorlikka bolalarini bermasliklarni bildiradilar. Polismeyster Mochalov mirshablarga idoraga hech kimni ichkariga qo'ymaslikka buyurdi. Biroq 2000-3000 kishilik olomon panjaralarni sindirib, bostirib kiradilar [6]. Qo'zg'olon davomida xalqni bir necha marta tinchlantirishga harakat qilgan podpolkovnik N.Kolesnikovga olomon orasidan bir kishi qilichi bilan unga tashlanayotgan vaqtda uni otib o'ldiradi [7]. Shundan keyin olomon orasidan "ur" degan ovozlar eshitiladi va isyon avj olib, telegraf simlari aholi tomonidan uzib tashlanadi. N.Kolesnikovning buyrug'iga binoan olomonga qarata o'qlar uzildi. Ularning orasida yarador va o'lganlar ham bor edi.

Ayollardan Rizvon bibi Ahmadjonova politsiya boshlig'i Machalovga qo'rqmasdan: "Nega yoshlarni o'ldiryapsizlar! Ularning o'miga meni o'ldirganingiz ma'qul" – deydi. G'azablangan politsiya boshlig'i Ahmadjonovaga qarata o'q uzib uni o'ldiradi [8]. Natijada 11 kishi o'ldirilgan va 15 kishi yarador qilingan. Yaralanganlar orasida ayollardan Zuhra bibi Musamuhamedova ham bo'lgan [9]. Garchi Toshkent qo'zg'oloni mana shunday tarzda bostirilgan bo'lsa-da uning aks-sadosi butun o'lkaga tarqalib, uning yaqin atrofidagi hududlarda ham xalq isyonlari avj oldi. 12-14-iyul kunlarida Xitoytepa, To'ytepa, G'ishtko'prik, Xonobod, Pskent va Zangiotada ham olomonning mardikorlikka qarshi isyonlari bo'lib o'tgan [10].

Sirdaryo viloyatiga qarashli Amudaryo bo'limi (Qoraqalpog'iston)da ham xalq g'alayonlari yuzaga kelgan. Bu yerda xalq harakatlari 1916-yilning 24-iyulida boshlanadi. To'rtko'l bo'lisining 200 ga yaqin xotin-qizlardan iborat olomon bo'lis boshlig'ining oldiga borib mardikorlikka olinishiga qarshi ekanliklarini, tuzilgan ro'yxatni berishlarini talab qilganlar. Ayollardan biri esa bo'lisni tayoq bilan urgan [11]. Aholining tarqalib ketishi natijasida aybdorlarni jazoga tortish imkoni bo'lmagan. Shundan keyin Amudaryo bo'limining deyarli barcha hududlarida shu kabi ayollar qo'zg'olonlari bo'lib turgan.

Arxiv hujjatlarida keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda keyingi kuni, ya'ni, 25-iyulda Xo'jayer ovulining 150 nafarga yaqin ayollari mardikorlikka qarshi ekanliklarini bildirib Sho'roxonga tomonga yo'l olganlar. Shu kuni 200-300 ayol farzandlari bilan birga To'rtko'lga kelib, askarlarga qarshi isyon qilgan. Ayollar "Erlarimiz va bolalarimizni bermaymiz!" – degan hayqiriqlar bilan askarlarga tosh ota boshlaganlar [12].

1916-yil 29-iyulda Saribiy bo'lisining mingga yaqin aholisi orasida ko'pi ayollar bo'lgan olomon bolta, pichoq, kaltaklar bilan qurollanib bo'lis idorasi tomonga yo'l olganlar. Aholining

talablari inobatga olinmagandan so'ng aholi Saribiy bo'lisi boshqaruvchisi Sodiql Boyakov va uning uchta oqsoqolini o'ldiradi [13]. So'ngra ular Amudaryo bo'limi boshlig'iga o'z talablarini bildirish niyatida To'rtko'l tomonga yo'l oladilar. Biroq Amudaryo bo'limi boshlig'i ularni eshitib ham o'tirmasdan harbiylar tomonidan tarqatib yuboradi. Ushbu qo'zg'olonda o'zbek qizi To'ti Orazbeygamova juda muhim rol o'ynagan. Sababi shundaki, To'ti Orazbeygamova qo'zg'olonda ishtirok etgan vaqtida xomilador bo'lgan. U aybdorlar qatorida rus ma'murlari tomonidan qamoqqa olingan. U Petroaleksandrovska qamoqxonasida qiz tuqqan [14].

Shu kuni Sho'roxon uchastkasida ham mardikorlikka qarshi harakatlar bo'lgan. 1916-yil 29-iyulda To'rtko'l bo'lisi, Saxtian, Yangi yer, To'rtko'l aholisi ham o'zlarining talablarini qondirishni aytib isyon ko'taradilar. Talablari rad etilgan olomon bo'lis boshqaruvchisi idorasini buzib tashlashgan va harbiy askarlarning kelishi oqibatida isyonchilar ortga qaytadi [15].

Xalq isyonlari Chimboy bo'lisi aholisini ham cheklab o'tgani yo'q. Bu yerda 1916-yil 29-iyul kuni aholi qo'liga tushgan narsalari bilan qurollanib, pristav idorasiga tomon yo'l oladi. Harbiy ma'murlar isyonchilarning arzlariga rad javobini beradi. So'ng olomon pristav idorasiga hujum qilib, imperator va shaxzodaning rasmlarini yirtib, yoqib yuborgan. Mikeldjanyants isyon qatnashchisi Allamurad Bekniyozovga qarata o'q uzib, uni o'ldirib qochgan. Isyonchilar uning izidan quvib yetib, pristav va uning xotinini o'ldiradilar [16]. Bu hodisa qatnashchilarining ko'pi jazodan qo'rqib, to'qayzorlar va cho'llarga qochib ketishgan.

Qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi. Natijada 103 kishi, shu jumladan, 18 nafar xotin-qizlar qamoqqa olingan. Qamoqqa olingan qo'zg'olon ishtirokchilari sud qilinib, og'ir jazolarga loyiq deb topilganlar. Yana shuni ham alohida aytish kerakki, sud jarayonlari davomida Chimboyda bo'lib o'tgan qo'zg'olonda ishtirokchilar orasida voyaga yetmagan ikkita qiz Bazar Jumanova va Xalbike Daumovalar borligi ham keltirilib, hibsga olinganlarni so'roq qilish jarayonida ularning yoshligi, o'zi bilib yoki yoki aqli yetmay aralashib qolganliklarini aniqlash va o'zgartirish kiritish kerak yoki kerakmaslik haqida so'ralgan [17]. Shuningdek, Turkiston harbiy okrugi armiya boshqaruvchisiga 1917-yil 23-yanvarda yozilgan 741-raqamli Toshkent shahar bayonnomasining bandida keltirilishicha qo'zg'olon ishtirokchilaridan Salima Mulla Shelimova, Gul Zada Tanirberganova, Aygul Mambetova, Nur Bike Nakereketova, Umsun Ashkayeva, Bazar Jumanova, Pauchana Arziyeva, Nurusha Parmanova kabi ayollar ham aybdorlar sifatida qamoqqa olingan.

Hukumatning 1917-yili chiqargan farmoni qamoqxonalarda turli sabablar bilan qamalgan, surgunga jo'natilishini yoki ozod bo'lish umidi bilan kutib turgan mahbuslar hayotini ijobiy tomonga o'zgartirgan. Barcha hududlarda turli vaqtlarda mahbuslar ozodlikka chiqib boshlagan. Ma'lumotlarga ko'ra Chimboy pristavi Mikeldjanyantsni o'ldirganda ayblanib qamoqqa olingan Atamurat Nurbayevning ayoli ham 1917-yil 17-iyunida ozodlikka chiqqan [18. 10.304-305]. Chimboy uchastkasi Yangibozor bo'lisida istiqomat qiluvchi Xalman Palimovning ayoli Zubaydobike Xalqazarova, Petroaleksandrovskdan Kadiche Xasenova va boshqa aybdorlar ham ozod qilingan [19. 10.234-505]. Butun Turkiston hududida safarbarlikka qarshi isyonlar 1916-yil iyul oyidan – 1917 yil boshlariga qadar davom etgan. Biroq ular shafqatsizlarcha bostirilgan.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, 1916-yil qo'zg'oloni Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatiga, milliy zulm va xo'rliklarga qarshi ko'tarilgan. Erkaklar bilan bir qatorda ayollar ham mardanovar qarshilik qilgan. Ular o'z farzandlarini, erlarini otalarini mardikorlikka yubormasliklarini baralla ovozlar bilan ayta olganlar. Ayollar ozodlikka, mustaqillikka erishish qiyinchiliklar, yo'qotishlar bilan qo'lga kiritilishini tushunganlar va shu yo'lda o'zlarining jonlarini ham ayamaganlar. Ularning bu jasoratlari tarixda o'chmas iz qoldirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ziyoyev H. To'fon. "Sharq yulduzi", 1992 yil, № 3, 106-bet.
2. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов. Москва: 1960, 25-26-betlar.
3. Ziyoyeva D. Turkiston milliy ozodlik harakati (Mustabid tuzumga qarshi 1916-yil va 1918-1924 yillardagi xalq kurashlari tarixshunosligi). Toshkent: Adabiyot va san'at, 2000, 13-bet.
4. Tursunov H. O'zbekistonda 1916-yil xalq qo'zg'oloni. Toshkent: O'zbekiston, 1966, 45-bet.
5. Rajabov Q, Amonova F, Qandov B. O'zbekiston tarixi. Toshkent: Ochiq, 2024, 296-bet.
6. O'zMA. I-1-jamg'arma, 31-ro'yxat, 1137-yig'majild, 10-varaq.
7. Ziyoyev H. Istiqol ma'naviyat negizi. Toshkent: Ma'naviyat, 1999, 166-bet.
8. O'zMA. R-2692-jamg'arma, 1-ro'yxat, 2-yig'majild, 10-varaq.

9. Ziyoyev H. Istiqlol ma'naviyat negizi. Toshkent: Ma'naviyat, 1999, 166-bet.
10. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII – XX asr boshlari). Toshkent: Sharq, 1998, 409-bet.
11. O'zMA. I-1-jamg'arma, 31-ro'yxat, 1137-yig'majild, 98-varaq.
12. O'zMA. I-1-jamg'arma, 31-ro'yxat, 1137-yig'majild, 99-varaq.
13. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: Sharq, 2000, 425-bet.
14. Abdullayeva Ya. Qoraqalpog'iston xotin-qizlari kecha va bugun. Toshkent: Ijod dunyosi, 2004, 39-bet.
15. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Toshkent: Sharq, 2000, 426-bet.
16. Abdullayeva Ya. Qoraqalpog'iston xotin-qizlari kecha va bugun. Toshkent: Ijod dunyosi, 2004, 41-bet.
17. Abdullayeva Ya. Qoraqalpog'iston xotin-qizlari kecha va bugun. Toshkent: Ijod dunyosi, 2004, 44-45-bet.
18. O'zMA. I-131-jamg'arma, 2-ro'yxat, 19-yig'majild, 304-305-varaqlar.
19. O'zMA. I-131-jamg'arma, 2-ro'yxat, 19-yig'majild, 234; 505-varaqlar.

UO'K 93/94

XX ASRNING 20-30 YILLARIDA TURKISTONNING SIYOSIY VA DINIY MANZARASI

X.B.Nabiyev, *tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

Annotatsiya. Mazkur maqolada 1917 yildan keyin Turkistonda shakllangan yangi siyosiy sharoit va Sovet hukumatining din sohasidagi siyosati tahlil qilingan. 1920-yillarda dinni davlat va jamiyat hayotidan cheklash, ulamolar va diniy tashkilotlarga qarshi qatag'on siyosatining boshlanishi, shuningdek, "Hujum" harakatining mazmun-mohiyati yoritib berilgan. 1930-yillarga kelib esa bu siyosatning keskinlashishi, masjidlar va madrasalarning yopilishi, diniy adabiyotlarning yo'q qilinishi, ulamolarning qatag'on qilinishi kabi jarayonlar tahlil etilgan. Shu tariqa maqolada 1920-yillarda nisbatan ehtiyoakorona ko'rinish olgan siyosatning 1930-yillarda qattiq ideologik va dahriylik asosida shakllangani hamda bu jarayonning Farg'ona vodiysi va umuman Turkiston jamiyatidagi ta'siriga alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, Sovet hukumati, din, qatag'on, Hujum harakati, masjid, ulamolar.

Аннотация. В данной статье анализируется новая политическая ситуация, сложившаяся в Туркестане после 1917 года, и религиозная политика Советской власти. В 1920-е годы внимание уделено процессу ограничения религии в общественной и государственной жизни, началу репрессий против мусульманского духовенства и религиозных организаций, а также сущности кампании «Худжум». В 1930-е годы эта политика приобрела более жесткий характер: массовое закрытие мечетей и медресе, уничтожение религиозной литературы и репрессии против улемов. В статье подчеркивается, что если в 1920-е годы религиозная политика носила более осторожный характер, то в 1930-е она приобрела радикально идеологическую и атеистическую направленность, что особенно сказалось на жизни общества Ферганской долины и всего Туркестана.

Ключевые слова: Туркестан, Советская власть, религия, репрессии, движение «Худжум», мечети, улемы.

Abstract. This article analyzes the new political environment that emerged in Turkestan after 1917 and the religious policy of the Soviet government. In the 1920s, particular attention is given to the restriction of religion in state and social life, the beginning of repressions against Muslim scholars and religious organizations, as well as the essence of the "Hujum" campaign. By the 1930s, these policies became more radical, marked by the mass closure of mosques and madrasas, the destruction of religious literature, and the repression of the ulama. The study emphasizes that while in the 1920s the policy was relatively cautious, in the 1930s it turned into a strict ideological and atheistic campaign, which deeply affected the social life of the Fergana Valley and Turkestan as a whole.

Keywords: Turkestan, Soviet government, religion, repression, Hujum movement, mosques, ulama.

Oktabr to'ntarishidan so'ng Turkiston mintaqasi Sovet hokimiyati tarkibiga kiritildi. Bu hududda aholi asosan musulmonlardan iborat bo'lib, islom nafaqat diniy, balki ijtimoiy, madaniy va siyosiy hayotning muhim qismi edi. Shundan kelib chiqqan holda, Sovet hukumatining dinga

munosabati minglab odamlarning hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Biroq 1920-yillar va 1930-yillarda qo'llanilgan siyosatlar xarakter jihatidan bir-biridan farq qildi.

Sovet hokimiyatining 1920-yillardagi din siyosati ehtiyotkor bosqichi edi. Ilk yillarda Sovet hukumati din masalasida ehtiyotkor yondashuvni qo'lladi. Ulamlarning nufuzi yuqori bo'lgani sababli hukumat ularni darhol yo'qotishga emas, balki siyosiy va iqtisodiy jihatdan kuchsizlantirishga urindi. Asosiy chora-tadbirlar sifatida vaqf mulklarining davlat ixtiyoriga olinishi, masjidlar va madrasalarni yopilishini misol qilib keltirish mumkin. Masjidlarni yopish ehtiyotkorlik bilan amalga oshirilgan. Sovet hukumati o'lkadagi musulmon aholi orasiga o'z vakllarini qo'yib, Islom va kommunizmni o'xshash ekanligini va unga barcha musulmonlar ergashishi kerakligini targ'ib qila boshladi. Buning natijasida ayrim sodda musulmonlarning sovet hukumati yolg'onlariga ishonib qolganligi va buning oqibatida ulamolar va jadid adiblari orasiga sovuqchilik tushganligini ko'rishimiz mumkin.

Qolaversa, sovet hukumatining 20-yillarda amalga oshirgan "Hujum" harakati tufayli ko'plab musulmonlar aziyat chekdi. Kommunistlar qo'l ostidagi hududlarda yashayotgan turli millatlarni dini, tarixi, madaniyati, urf-odatini o'zgartirish bilan cheklanib qolmadi. Hatto, odamlarning qanday kiyinishi, ko'cha-ko'yda qanday yurishigacha aralasha boshladi. Albatta, bu ishlarni amalga oshirish osonlikcha kechmadi. Ammo, hukumatning targ'ibot va jazo mashinalari shunchalik kuchli ishladiki, natijada odamlar o'zgara boshladi va biroz muddatda hammasiga ko'nikishdi. Shu jumladan Markaziy Osiyo xalqlari ham. Ma'lumki, bu hududda azaldan yashagan millat va elatlar islom dini arkonlariga qattiq amal qilib yashagan. Azaldan, islom diniga e'tiqot qiluvchi oilalarda ta'minotchi erkak kishi bo'lishi shart qilingan. Ayollar esa, asosan, bolalar tarbiyasi bilan shug'ullangan. Albatta, ayollar uyda o'tirib uy yumushlari bilan shug'ullanganlar. Masalan, ovqat tayyorlashgan, kiyim tikishgan, gilam va matolar to'qishgan, ip yigirishgan. Ko'pincha og'ir ishlarni qilishmagan. Dala ishlarida ham asosan erkaklar mehnat qilgan. O'lkada kommunistlar oldida odamlarning ongini, turmush tarzini o'zgartirish vazifasi turar ekan, ular birinchi navbatda ayollar masalasini ko'tarish orqali islom diniga zarar berishni maqsad qildi. Islom dinida ayollarni go'yoki asrlar davomida tahqirlanib yashab kelmoqda degan vajlar orqali ularni hur bo'lishga unday boshlaydi. Bu yo'lda ular eng avvalo dinni odamlar uchun zararli e'tiqod deb e'lon Ularning tasavvuricha, kommunistik jamiyat a'zolarining e'tiqodi "kommunistik dahriylik" bo'lishi kerak edi. Markaziy Osiyo ayollarining an'anaviy ko'cha kiyimi – paranjini tugatish uchun turli harakatlarni boshladilar. Ayollarning parangi yopinishiga qarshi bu kompaniya "Hujum" deb nom oldi. "Hujum"ning dastlabki tashviqot ishlari 1924-yilda yo'lga qo'yildi. Biroq u muvaffaqiyatsiz yakunlandi. Sababi, mintaqadagi ko'plab ayollar diniy e'tiqod ruhida tarbiya topgan va shu asosda yashayotgan edi. Paranjining joriy etilishi esa ayollarning ko'chada avratini butkul yopib yurishi lozimligi haqidagi diniy talablardan kelib chiqqan edi. Bundan tashqari, ko'plab erkaklar ham xotin-qizlarning ko'chada ochiq yuz bilan yurishini qabul qila olmagan. 1925–1926-yillarda "Hujum" nisbatan sust davom etdi. Ammo 1927-yildan boshlab bu kompaniya kuchayib bordi. Kommunistlar yangi artellar, kechki o'quv kurslarini yo'lga qo'yib, ayollarni ularga jalb qilish yoki uylarga kirib targ'ibot o'tkazish orqali paranjidan voz kechishga majbur qila olmasliklarini tushunib, boshqa yo'lni tanladilar. 1927-yilda O'rta Osiyo Markaziy qo'mitasining birinchi kotibi Isaak Abramovich Zelenskiy tashabbusi bilan ilk bor Samarqanddagi Registon maydonida turli hududlardan yig'ilgan va parangisini tashlashga rozilik bergan ayollar, ilgariroq bu harakatga qo'shilgan faollar ishtirokida ommaviy ravishda parangi tashlash tadbiri o'tkazildi. Parangisini olovga uloqtirayotgan ayollarni olomondan himoya qilish maqsadida ko'plab militsiya xodimlari jalb qilindi; ular ayollarni maydonga kirishda ham, chiqishda ham qo'riqlab turdilar. Bu voqeadan keyin jamiyatda, ayniqsa erkaklar orasida norozilik kuchaydi, ko'plab oilalarda nizolar yuzaga chiqdi, odamlar ongida qarshilik kayfiyati kuchayib bordi. Ikki yil ichida parangisini tashlagan 2500 ayol o'z qarindoshlari tomonidan o'ldirildi.[4] Dastlabki qurbonlar Surmaxon Shermatova va yosh aktrisa Nurxon Yo'ldoshxo'jayeva bo'ldilar. Parangi tashlagan ayollarning ayrimlari ota-onasi tomonidan rad etildi, erlari taloq qildi, qarindoshlar va mahalla ham yuz o'girdi. Hatto parangi tashlashni istamagan ayollar ham ulardan yuz o'girib, bunday xatti-harakatni ornomusdan voz kechish sifatida baholadilar.

“Hujum” kompaniyasi davomida kommunistlar mashhur ayollarni ham targ‘ibotga jalb etdilar. Masalan, Qirg‘izistonda Chingiz Aytmatovning onasi Naima Aytmatova, O‘zbekiston va Tojikistonda esa Tojixon Shodiyeva faol tashviqotchi bo‘ldi.[5] Paranj tashlash 1924-yildan boshlangan bo‘lsa-da, ayrim joylarda 1940–1950-yillargacha davom etdi. Ikkinchi jahon urushi davriga kelib paraji ommaviy yo‘qolib, 1950-yillarda butunlay barham topdi.

Sovet hokimiyati 1930-yillarda keskin ateizmga asoslangan diniy siyosat olib bordi. Stalin davrida din butunlay dushman mafkura sifatida ko‘rildi. Hukumatning maqsadi — jamiyatdan dinini yo‘qotib, uni ateistik tarzda qayta shakllantirish edi. Asosiy chora-tadbirlar sifatida masjidlarni ommaviy yopish va butunlay buzib tashlash; imomi-xatiblar, eshonlar, din peshvolarini “xalq dushmani” deb e‘lon qilib, ularni qatag‘on qilish; ro‘za, namoz, nikoh va janoza marosimlari ta‘qib qilinishi va ateizmni targ‘ib qilish kabi harakatlar amalga oshirildi.

Markaziy Osiyoda 1912 yilda 25 mingdan ziyod masjid faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, 1941 yilda ulardan faqat 1000 ga yaqini qoladi.[6] Masjidlar yopish bo‘yicha o‘lkaning turli joylariga topshiriqlar berildi. Masjidlar yopilib, ularning o‘rniga qizil choyxonalar, bog‘chalar, qizil klublar tashkil etildi. Ayrim masjidlar qurol aslaxa omborlariga aylantirildi yoki butunlay buzib tashlandi. Jumaldan, 1937 yilning 27 oktabr sanasidagi O‘zbekiston SSR Markaziy Ijroiya qo‘mitasi Prezidiumi huzuridagi diniy kultlar komissiyasining yig‘ilishida o‘lkaning 10 ga yaqin hududida masjidlar yopish va ularning o‘rniga qizil choyxonalar, bog‘chalar, qizil klublar tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilindi.[3]

Sovet hokimiyatining qonli siyosati yana XX asrning 20-yillarining ikkinchi yarmi va 30-yillarning boshlarida O‘zbekiston SSRda amalga oshirilgan “o‘n sakkizlar guruhi”, “inog‘omovchilik”, “qosimovchilik”, “badriddinovchilik”, “milliy ittihadchilar” va “milliy istiqloqlolchilar” “narkompros ishi”, “botirgapchilar” va hokazo kabi siyosiy ishlar to‘qilishi natijasida o‘zbek xalqining ko‘plab yetuk farzandlari qatag‘on qilindi.[1:98] Ular orasida nafaqat ziyoli qatlam hisoblanmish jadid adiblari, hatto diniy ulamolar, ruhoniylar va dindor aholi vakillari ham bo‘lgan.

Shu tariqa 1937–1938 yillarda O‘zbekistonda go‘yo Respublika rahbarlari Akmal Ikromov (1898–1938) va Fayzulla Xo‘jayev (1896–1938) boshchiligidagi “Burjua-millatchilik aksilinqilobiy markazi”, Abduvohid Abduraufqoriyev⁵² rahbarliganda “Musulmon ruhoniylarining millatchi-isyonchi tashkiloti”, “Aksilinqilobiy o‘ng troskiychi josuslar tashkilot markazi”, “Buxoro va Turkiston baxt-saodati” aksilinqilobiy tashkiloti, Isroil Ortiqov boshchiligidagi “Yoshlarning aksilinqilobiy burjua-millatchilik tashkiloti”. “Ingliz josuslik rezidenturasi”, “Yapon josuslik-qo‘poruvchilik rezidenturasi” kabi “aksilinqilobiy tuzilmalar” borligi to‘qib chiqarildi. Bugungi kunda so‘nggi ma‘lumotlar, tarixiy hujjatlarni har tomonlama o‘rganish, tahlil qilish aslida bunday tashkilotlar umuman bo‘lmaganini tasdiqlaydi.[2:24]

Davr taqozosiga ko‘ra bunday tuhmatlar diniy arboblarga ham tarqaldi. Zero, kommunist partiyachilarning jiloobardorlari uchun jamoalarning xalqchilligi aql-idrokning va inson huquqlarining o‘zlarining raqibi, deb hisoblandi. Shuning uchun diniy kamsitish, ruhoniylarni yo‘qotish va omon qolganlarini bo‘ysundirish uchun eng keskin choralarni ko‘rdi. Din sun‘iy ravishda mafkuraviy qurilishning o‘ta qizgin jabhasiga aylantirib qo‘yildi. 30-yillarda yuzlab din arboblari, ulamolar, mudarrislar, borinki, qayerda ilmiy kishi bo‘lsa, bari “bosmachilarga yordam bergani uchun”, “Angliya yoki Turkiya foydasiga josuslik qilgani uchun”, “Turkiston muhtoriyatiga a‘zosi bo‘lgani uchun” kabi yasama ayblovlar bilan javobgarlikka tortildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Q.K.Rajabov. O‘zbekiston SSRda sovet rejimining qatag‘on siyosati va uning oqibatlari (1917-1991): TOSHKENT – FAN, 2025

2. Yo‘ldoshxo‘jayev H., Qayumova I. O‘zbekiston ulamolari. // T.: Movaraunnahr, 2015.

3. O‘ZMA, R-86-FOND O‘zbekiston SSR MIK Sovetlari. 10-ro‘yxat, 1501-ish, 1-varaq

3. <https://oyina.uz/uz/article/219>

4. Ўзбек аёли паранжини қандай ташлади? «хужум» ҳаракати ҳақида

5. How the USSR's effort to destroy islam created a generation of radicals
<https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2017/01/05/how-the-ussrs-effort-to-destroy-islam-created-a-generation-of-radicals>

BALANDTEPA SOPOL IDISHLARIDAN OLINGAN TUPROQ TAHLILI**A.Najmiddinov, ilmiy xodim, Milliy arxeologiya markazi, Toshkent**

Annotatsiya. Balandtepa yodgorligidagi tadqiqotimizning asosiy maqsadlaridan biri sopol buyumlarini tayyorlash uchun ishlatiladigan xom ashyo manbalarining taxminiy joylashuvini aniqlashdan iborat. Maqolada Balandtepa yodgorligining ilk o'rta asr qatlamlaridan topilgan sopol idishlar qaysi loydan yasalganligi haqidagi tadqiqotimiz natijalarida keltirilgan. Biz idishlar tayyorlangan loyning kimyoviy tarkibi va xususiyatlarini tahlil qildik.

Kalit so'zlar: Sopol idish, rentgen fluorescensiya tahlili, EPSILON 4 uskunasi, Balandtepa, Munchoqtepa, Qirqxujra

Аннотация. Одной из задач наших исследований на Баландтепа являлось выявление вероятного местонахождения источника сырья, использовавшегося для изготовления керамических изделий. В статье излагаются результаты наших исследований глины, из которой были сделаны керамические сосуды, найденные в раннесредневековых слоях городища Баландтепа. Нами проанализированы химический состав и свойства глины, из которой была сделана посуда.

Ключевые слова: Керамика, Рентгенофлуоресцентный анализ, Прибор EPSILON 4, Баландтепа, Мунчоктепа, Қирқхужра.

Abstract. One of the objectives of our research on Balandtepa was to identify the probable location of the source of raw materials used to make pottery products. The article presents the results of our research of the clay from which the pottery vessels found in the early medieval layers of the ancient settlement of Balandtepa were made. We analyzed the chemical composition and properties of the clay from which the dishes were made.

Keywords: Pottery, X-ray Fluorescence Analysis, EPSILON 4 device, Balandtepa, Munchoqtepa, Qirqxujra.

Kirish. Namangan viloyati Pop tumani markazidan 2 km janubida joylashgan ilk o'rta asrlar davriga oid Balandtepa shahri Farg'ona vodiysining eng yirik va muhim madaniy markazlaridan biri bo'lgan. Shahar Sirdaryo bo'ylab strategik ahamiyatga ega o'tish joyida joylashgani sababli, mintaqaning iqtisodiy va madaniy hayotida katta rol o'ynagan. Ushbu davrda turli hunarmandchilik tarmoqlari faol rivojlangan. Ayniqsa, kulolchilik sohasi muhim ahamiyat kasb etdi, sopol buyumlar ishlab chiqarish hajmi va sifati sezilarli darajada oshdi. Balandtepa shahri va Munchaktepa yer osti sag'anasini o'rganish jarayonida topilgan ilk o'rta asrlarga oid sopol buyumlar o'rta asrlar Farg'ona shahrining madaniy-iqtisodiy hayotini o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Balandtepa yodgorligidagi tadqiqotimizning asosiy maqsadlaridan biri sopol buyumlarini tayyorlash uchun ishlatiladigan xom ashyo manbalarining taxminiy joylashuvini aniqlashdan iborat. Maqolada Balandtepa yodgorligining ilk o'rta asr qatlamlaridan topilgan sopol idishlar qaysi loydan yasalganligi haqidagi tadqiqotimiz natijalari keltirilgan. Biz idishlar tayyorlangan loyning kimyoviy tarkibi va xususiyatlarini tahlil qildik. Olingan tahlil natijalari yaqin atrofda joylashgan yodgorliklarga tutash hududlardan olingan tuproq va loy namunalarining ko'rsatkichlari bilan solishtirildi. Amalga oshirilgan taqqoslashlar Balandtepa yodgorligining ilk o'rta asrlarga oid bo'lgan sopol buyumlarni yasashda ishlatiladigan xom ashyo – loy manbalarining aniq joylashgan hududini aniqlash, shuningdek, kulolchilik ishlab chiqarish texnologiyasi va tabiiy resurslardan foydalanish usullari haqida yangi ma'lumotlar olish imkonini berdi.

Metodologiya. Tadqiqotlarimizda qadimgi kulolchilikni o'rganishda asosiy ilmiy usullardan biri sifatida ilm-fan olamida keng qo'llaniladigan rentgen fluorescensiya tahlili qilish usulidan (XRF - X-Ray fluorescence) foydalandik.

Bizgacha ham Balandtepa yodgorligida o'tgan asrning 90 yillarida qazishma ishlari olib borilgan bo'lib, umumiy 5 ta joyda arxeologik qazishma ishlari olib borilgan va 1 ta shurf tashlab tekshirib ko'rilgan. Qazishma ishlari natijasida kulolchilik xumdoni topilgan. Munchoqtepa va

Balandtepadan topilgan sopol idishlarning deyarli shaklan bir biriga o'xshashligiga qarab alohida emas shu yerdan topilgan kulolchilik xumdonida pishirilgan bo'lsa kerak deb aytiladi (6).

Yuqoridagi tahminni aniq qilish maqsadida yodgorlikdan topilgan sopol idish bo'laklari va soz tuproq (ona yer) dan na'muna olib laboratorik tahlil amalga oshirildi. Bunda biz Balandtepa yodgorligida 2022 – 2023 yillarda olib borilgan arxeologik qazishma ishlari (1,3) natijasida topilgan sopol idish bo'laklaridan va soz tuprog'idan tekshirish uchun na'muna oldik.

Bundan tashqari, Balandtepa yodgorligining g'arbiy qismida joylashgan Munchoqtepa II qabristonida ham 2024 yilda O'zbekiston-Xitoy qo'shma ekspeditsiyasi arxeologik qazishma ishlari olib bordi. Ushbu qazishma ishlari natijasida yer osti sag'anasi va baland pladforma ustidagi qazishma joyidan topilgan ko'za va shokosa kabi sopol idish bo'laklari va soz tuprog'idan ham tekshirish uchun na'muna olindi.

Shuningdek, yuqorida keltirilgan yodgorliklardan tashqari Qirqxujra (1-2,4-5) yodgorligidan ham sopol idishlardagi o'xshash jihatlarni aniqlash maqsadida 2021 yilda olib borilgan arxeologik qazishma ishlari natijasida topilgan sopol idish bo'laklari va shaharning shahriston, ibodatxona joylashgan qismlaridan soz tuproqlaridan olinib laboratorik tahlil ishlarini amalga oshirish maqsadida na'munalar olindi. Umumiy hisobda yodgorliklardan 10 ta sopol idish bo'lagi va 4 ta soz tuproq na'munasini laboratorik tahlil uchun berildi.

Tahlillarni O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Umumiy va noorganik kimyo ilmiy-tadqiqot institutida rentgen flyurtsent analiz usuli bilan EPSILON 4 uskunasida BeO detektor pardasida, kumushli va misli filtrlardan foydalanib, havo va Geliy atmosferasida olib borildi.

Olingan na'munalarning o'xshash va farqli jihatlari ba'zi bir elementlarning tarqalishi va dispersiyasi past bo'lgani uchun olingan na'munalarda nisbatan barqaror miqdorda uchraydi. Misol uchun: Natriy (Na) – barcha na'munalar orasida farq juda kam, o'rtacha miqdor 0.16%. Magneziy (Mg) – barqaror miqdorda bo'lib, o'rtacha 0.86% atrofida. Alyuminiy (Al) – 4.76% o'rtacha qiymat bilan na'munalar orasida ko'p farq qilmaydi.

Bu elementlarning barqarorligi shuni ko'rsatadiki, tuproqning umumiy mineral tarkibi muayyan hudud uchun bir xil tabiiy kelib chiqishga egaligini ko'rsatadi.

Farqli jihatlari ba'zi elementlarning miqdori na'munalar orasida sezilarli farq qiladi. Misol uchun: Kremniyning (Si) – minimal qiymati 11.09% bo'lsa, maksimal qiymati 19.37%, ya'ni ba'zi na'munalarda sezilarli darajada ko'p yoki kam uchraydi. Temir (Fe) – 15.6% dan 21.85% gacha o'zgarib turadi, bu tuproq na'munalarning oksidlanish darajasi va minerallarni shakllanishiga bog'liq bo'lishi mumkin. Kaliy (K) – 2.04% dan 6.00% gacha o'zgarishi mumkin, bu tuproqning unumdorligi yoki geologik tarkibidagi farqlarga bog'liq. Bu farqlar tuproq na'munalarning turli geologik qatlamlardan yoki turli xil iqlim va muhit sharoitlarida hosil bo'lganligini ko'rsatadi.

Xulosa. Laboratorik tahlil ma'lumotlari shuni ko'rsatdikki 1 – 10 gacha bo'lgan sopol idish na'munalari 11 – 14 gacha bo'lgan soz tuproq na'munalari bilan solishtirib ilmiy jihatdan tahlil qilindi. Tahlil davomida kimyoviy tarkibdagi farqlar va o'xshashliklar aniqlanib, har bir na'munaning kelib chiqishi, minerallashuv jarayonlari va ekologik omillar ta'siri baholandi. Umumiy o'xshashliklar har bir soz tuproq bilan tahlil qilinib 11-na'muna 56.28% (Qirqxujra yodgorligining ibodatxona joylashgan qismi atrofida olingan na'muna), 12-na'muna 32.39% (Qirqxujra yodgorligining shahriston qismidan olingan na'muna), 13-na'muna 43.37% (Munchoqtepa II qabristonidan olingan na'muna), 14-na'muna 37.72% (Balandtepa yodgorligidan olingan na'muna) ni tashkil etdi.

Eng kam o'xshashlik esa 12 va 14-na'munada bo'ldi (32.39% va 37.72%), bu esa uning har xil ekologik va geokimyoviy jarayonlar ta'sirida shakllanganligini anglatadi. Nisbatan o'xshashlik esa 13-na'munada bo'ldi (43.37%), lekin natriy va stronsiy ko'paygan, Mo va Hg kamaygan. Suvli yoki karbonatli jinslardan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Eng ko'p o'xshashlik 11-na'munada (Qirqxujra yodgorligining ibodatxona joylashgan qismi atrofida olingan na'muna) kuzatildi (56.28%), bu uning 1-10 na'munalar bilan bir xil geologik kelib chiqish yoki shakllanish sharoitlariga ega ekanligini bildiradi. Bundan ko'rinib turibdiki bazi bir kimyoviy elementlarni suv yoki kulolchilik xumdonidagi yuqori xarorat ta'sirida o'zgarganligini hisobga oladigan bo'lsak 56 % ham juda yaxshi natija bo'lib, kulollar sopol idishlarni yasash uchun

kerak bo'lgan tuproqlarni boshqa bir uzoq masofadagi yerlardan emas balki uziga yaqin hududdagi tuproqdan olib foydalanishgan deyish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Анарбаев А. А. А. М. Корженков, М.Т. Усманова, У.А. Нурматов, С.Ш. Кубаев, Л.А. Корженкова, З.А. Караева, А. Нажмиддинов, Т. Захидов, У.А. Юсупджанова., (2022.). Исторические сейсмические катастрофы на Ферганском участке Великого Шелкового пути. *Геофизические процессы и биосфера Учредители: Институт физики Земли им. ОЮ Шмидта РАН.*, 52-74.
2. Анарбаев А., Баратов С., Саидов М., Кубаев С., Насриддинов Ш. Археологические исследования на памятнике Кыркхужра в 2013 году // Археологические исследования в Узбекистане – 2013-2014. Вып. 10. Самарканд, 2016. С. 23-36
3. Анарбаев А., Кубаев С.Ш., Нажмиддинов А. 2023 йилда Баландтепа ёдгорлигида олиб борилган археологик тадқиқотлар // Археологические исследования в Узбекистане – 2013-2014. Вып. 16. Самарканд, 2024. С. 47-51
4. Анарбаев А., Максудов Ф., Кубаев С. Археологические исследования на памятнике Кыркхужра в 2016 году // Археологические исследования в Узбекистане – 2015-2017. Вып. 11. Самарканд, 2018. С. 21
5. Корженков А.М., Анарбаев А.А., Усманова М.Т., Захидов Т.К., Максудов Ф.А., Саидов М.М., Кубаев С.Ш., Насриддинов Ш.Н., Родина С.Н., Варданян А.А. Сейсмические деформации в древнем поселении Кыркхужра, расположенном на Великом шелковом пути в Папском районе Узбекистана // Земля и Вселенная. 2020а. № 6.
6. Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья. Ташкент: 2009. С. 175.

UO'K 908

NUROTA VOHASIDA QADIMIY IRRIGATSIYA TIZIMLARINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISHI

U.O.Narzullaev, PhD, dots., Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. *Maqolada Nurota vohasidagi qadimiy sug'orish tizimlari va korizlarning qurilishi, ularning ishlash tartibi hamda mahalliy aholi hayotidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, vohaning gidrogeologik xususiyatlari, aholi turmush tarzida suv manbalari bilan bog'liq rivoyatlar va arxeologik topilmalar tahlil qilingan. Korizlarning tarixiy ahamiyati, ularni qurish va saqlash jarayonlari hamda dehqonchilikdagi roli alohida ko'rib chiqilgan.*

Kalit so'zlar: *Nurota, sug'orish tizimi, koriz, irrigatsiya, suv manbai, dehqonchilik, gidrotexnika.*

Аннотация. *В статье освещается строительство караузов и древних оросительных систем Нураты, их функционирование и роль в жизни местного населения. Анализируются гидрогеологические особенности оазиса, археологические находки и предания, связанные с источниками воды. Особое внимание уделено историческому значению караузов, процессу их сооружения и эксплуатации, а также роли в развитии земледелия.*

Ключевые слова: *Нурата, оросительная система, карауз, ирригация, источник воды, земледелие, гидротехника.*

Abstract. *The article discusses the construction of ancient irrigation systems and koriz in the Nurota oasis, their functioning, and their role in the lives of local residents. The hydrogeological features of the oasis, legends and archaeological finds related to water sources in the lifestyle of the population, are also analyzed. The historical significance of koriz, the processes of their construction and maintenance, and their role in agriculture are separately considered.*

Keywords: *Nurota, irrigation system, koriz, irrigation, water source, agriculture, hydraulic engineering.*

Nurota vohasi O'rta Osiyoning qadimiy madaniyat va sug'orish tizimlari shakllangan hududlaridan biri hisoblanadi. Bu yerda ajdodlarimiz sug'orish ishlarini takomillashtirishda noyob tajribalar to'plab, irrigatsiya sohasida o'ziga xos inshootlar korizlarni barpo etganlar. Korizlar yer osti suvlaridan oqilona foydalanish imkonini berib, dehqonchilikning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan. Shu bois ular nafaqat hudud aholisi hayotida, balki butun mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim o'rin tutgan. Nurota tumanida saqlanib qolgan qadimiy sug'orish tizimlari va korizlar tarixini o'rganish bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatga ega. Chunki bu inshootlar

faqatgina o'tmish madaniyati va me'morchiligining yorqin namunasi emas, balki insoniyatning tabiatga moslashuvchanligi, mehnatsevarligi va ijtimoiy hamkorligining timsoli sifatida ham qadrlidir.

Sun'iy sug'orish faqat O'rta Osiyoda emas, balki butun Sharq hududlarida ham tog' darachalarida hosil bo'lgan unumdor vodiylarda va katta daryolarning adoq va deltalarida vujudga kelgan. Nurota sug'orish tizimi birinchi geografik sharoitga mansubdir. Tog'lardan keluvchi ko'plab soylar bahor oylarida jadal oqib, tekislikda yo'qolib ketgan. Shu bois qadim zamonlardan dehqonchilikni rivojlantirish uchun sun'iy sug'orish zarur bo'lgan. Nurota tog'laridan oqib tushadigan soylarning suvi tekislikka chiqgach, katta miqdorda qum va shag'al cho'kib qolgan joylarda o'zlashtirish imkoniyatlari tug'ilgan. Bu yerlarda qadimiy dehqonlar dastlab to'g'ridan-to'g'ri loyqa yerlarga urug' sepib ko'rganlar, keyinchalik esa suvni to'plash va navbat bilan taqsimlash tizimini yo'lg'a qo'yganlar.

Dehqonchilikni rivojlantirish uchun qadimiy davrlardan boshlab kichik hovuzlar va katta to'g'onlar qurilgan. Masalan, Osmonsoy hududida ming yil muqaddam yirik suv ombori bunyod etilgan bo'lib, u keng tekisliklarni sug'orishda ishlatilgan. Shuningdek, "Xonbandi" deb atalgan to'g'on ham Nurota tog'lari sharqiy qismida barpo qilingan bo'lib, undan ming gektardan ortiq yer maydoni sug'orilgan. XVI asrda esa Abdullaxon bandi qurilib, dehqonchilik maydonlari kengaytirilgan. Nurota vohasida qadimdan keng tarqalgan irrigatsiya inshooti bu korizdir. Koriz yer osti suvlarini yig'ish va yuzaga chiqarish uchun qurilgan maxsus tunnelli tizim bo'lib, dehqonchilikning asosiy manbai hisoblangan. Rivoyatlarga ko'ra, Iskandar Zulqarnayn davrida Nurotada 366 ta koriz kovlatilgan. Koriz qazish murakkab jarayon bo'lib, yuqori malakali irrigatorlarning mehnatini talab qilgan. Dastlab suv qatlamini aniqlash uchun bir nechta quduqlar qazilib, suvning eng past darajasi kuzatilgan davrda (odatda fevral oyida) ish boshlangan. Masalan, Maston korizi 280 ta quduqqa ega bo'lib, uning uzunligi 3 kilometrga teng bo'lgan. Korizlardan o'rtacha sekundiga 40–50 litr suv chiqib, 40–50 gektargacha yer maydonini sug'organ.

Korizlar nafaqat dehqonchilikning asosiy tayanchi, balki jamiyat hayotining muhim unsuri bo'lgan. Ularni qazish, ta'mirlash va tozalash og'ir mehnat talab qilgani uchun odatda jamoaviy tarzda amalga oshirilgan. Har bir korizga egalik qiluvchi dehqonlar "hamboz" deb atalgan kichik guruhlariga bo'lingan. Har bir guruh navbat bilan suvdan foydalangan, suv esa "qora" deb o'lgangan (bir qora – 15 daqiqalik suv). Suvning qadri nihoyatda yuqori bo'lib, ko'pincha u mol-mulk yoki chorvaga almashtirilgan. Masalan, Maston korizining bir qora suvi 20–25 bosh qo'y bahosida bo'lgan. Shu sababli, suvdan foydalanish nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy marosimlar bilan ham bog'langan. Suv meros sifatida avloddan-avlodga o'tgan, yangi egalik qiluvchi dehqon esa "nimmardi" yoki "nadari murd" marosimi o'tkazib, jamoaga qabul qilingan. Manbalar va arxeologik topilmalar shuni ko'rsatadiki, Nurota vohasidagi sug'orish tizimlari asrlar davomida takomillashib, voha aholisi ijtimoiy-iqtisodiy hayotida hal qiluvchi o'rin tutgan.

Hozirgi kunda ham ayrim korizlar o'z nomlari bilan mashhur: Tovboy, Qaynar, Boshkoriz, Mirob, Al-Buxoriy (Alpuhori), Sulton, Maston, Zulfikor, Kalta-koriz va boshqalar. Ulardan ayrimlari hali ham suv chiqaradi, masalan, Kalta-koriz yil davomida suv berib turadi. Boshqa ko'plari esa vaqt o'tishi bilan ko'milib, qurib qolgan. Shuningdek, vohada tog' etagidagi korizlar, Iskandariy korizlar, G'ozg'on hududidagi korizlar, Jarma–Okkula oralig'idagi korizlar kabi hududiy tasniflar ham mavjud. Bu tasniflar ularning joylashuvi, suv chiqarish imkoniyati va tarixiy davriga qarab shakllangan.

Koriz qazishda qadimiy ustalar bir necha muhim bosqichlarga amal qilganlar:

1. Suv qatlamini aniqlash. Dastlab bir necha quduqlar qazilib, suv sathi kuzatilgan. Suv eng past darajaga tushgan faslda qazish ishlari boshlanardi.
2. Nivellirovka qilish. Yerning tabiiy qiyaligi aniqlanib, usturlob va vatserpas kabi asboblardan yordamida aniq belgilangan. Bu, suvning oqimini ta'minlashda muhim bo'lgan.
3. Quduqlar qazish. Har 10 metrda chuqur quduqlar ochilib, ularning chuqurligi 18–20 metrga yetgan.
4. Lahm qazish. Quduqlarni bog'lovchi tunnellar lahm deb atalgan. Ularning balandligi o'rtacha 1,25–1,5 metr, eni esa 1 metr bo'lgan. Lahm odatda 0,005 metr qiyalikda qazilgan.

5. Suvni tekshirish. Korizning suv oqimi birinchi quduqqa somon tashlab sinovdan o'tkazilgan. Somon oxirgi quduqdan chiqsa, suv oqimi to'g'ri ekanligi tasdiqlangan.

Korizlar yiliga kamida bir marta tozalanib turgan. Bu ish juda og'ir bo'lib, dehqonlar bahor oylarida 20–30 kun davomida korizning ichida suv kechib, lahmilar va quduqlardagi loyqalarni tozalashgan. Ba'zan tuproq bosib qolgan joylarni qayta qazib, yog'och va tosh bilan mustahkamlaganlar. Shu boisdan koriz egalari jamoaviy tarzda ishlashgan. Kichik korizlar odatda 24 kishidan, yiriklari esa 36 kishidan iborat jamoalarga tegishli bo'lgan. Har bir jamoa a'zosi suvdan teng foydalanish huquqiga ega edi. Suv ulushi "qora" bilan o'lgangan: bir qora 15 daqiqalik suvga teng bo'lib, har bir dehqon yil davomida o'ziga tegishli suvdan foydalanish huquqiga ega bo'lgan. Suv Nurotada nihoyatda qadrlangan. Masalan, Maston korizining bir qora suvi 20–25 bosh qo'y bahosida sotilgan. Kimki yangi suvga ega bo'lsa yoki otasidan meros qilib olsa, albatta, "nimmardi" yoki "nadari murd" marosimi o'tkazgan va jamoaga ziyofat bergan. Shundan so'ng u korizdor dehqonlar safidan joy olgan. Arxeologik topilmalar, yozma manbalar va xalq og'zaki rivoyatlari Nurota korizlari ming yillar davomida mahalliy aholi hayotining ajralmas qismi bo'lganini ko'rsatadi.

Nurota tog'larining sharqiy qismida, Pastsov darasida qadimdan yirik suv inshooti Xonbandi qurilgan. Bu joydan oqib o'tuvchi Osmonsoy va Ilonchsoylarning sel suvlari asrlar davomida tekislikka chiqib, unumdor lalmikor yerlarga hayot bag'ishlagan. To'g'on balandligi 16 metr bo'lib, granit toshlardan, suvga chidamli maxsus qorishmalar yordamida qurilgan. Xonbandi natijasida uzunligi bir yarim kilometr, kengligi 200 metrgacha bo'lgan katta suv havzasi vujudga kelgan. U yerda 1,6 million kub metr suv jamlangan. Shu suv hisobiga Qizilqumga yaqin hududlarda ming geklardan ortiq yer o'zlashtirilgan. To'g'on atrofida esa Kaltepa deb atalgan qishloq va mustahkamlangan rabot mavjud bo'lib, u o'rta asrlarda karvon yo'llarini nazorat qilishda muhim rol o'ynagan. Arxeologik tadqiqotlar bu hudud X–XI asrlarda obod bo'lganini ko'rsatadi.

XVI asrda Buxoro xonligi davrida ham Nurota vohasida yirik irrigatsiya inshootlari bunyod etilgan. Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarida keltirilishicha, Abdullaxon II (1557–1598) Qozoq dashtiga qilgan yurishidan qaytishda Nurota yaqinidagi Oqchob darasida to'g'on qurishni buyurgan. Bu to'g'on tog' toshlari va pishiq g'ishtlardan qurilgan bo'lib, uzunligi 85 metr, balandligi 15 metrdan ortiq bo'lgan. Unda temir quvurlar orqali suv chiqarib turilgan. Suv bilan Nurota tomonga qarashli ko'plab qishloqlar — Kamor, Oqchob, Urganji, Ravot va boshqalar sug'orilgan. Abdullaxon bandi natijasida o'sha davrda 1000 geklardan ortiq qo'shimcha yer o'zlashtirilgan. Bugungi kunda to'g'onning bir qismi saqlanib qolgan bo'lib, u o'sha davrda qurilgan eng ulkan va murakkab suv inshootlaridan biri hisoblanadi. Nurota vohasida korizlar va yirik suv omborlari bir-birini to'ldirib kelgan. Korizlar tog' etaklarida kichik suv oqimlarini yig'ib chiqargan bo'lsa, Xonbandi va Abdullaxon bandi kabi yirik to'g'onlar katta masshtabdagi sel suvlari va soylarning oqimini nazorat qilgan. Natijada voha hududida dehqonchilik barqaror rivojlangan, qishloqlar ko'paygan va voha ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan. Arxeologik izlanishlar natijasida Nurota vohasida qadimiy qishloqlar, qo'rg'onlar va rabotlar aniqlangan. Jumladan, Kaltepa raboti atrofi, Otaqo'rg'on va Temurqobiq kabi inshootlar karvon yo'llari bo'yida joylashgan bo'lib, ular irrigatsiya tizimlari bilan chambarchas bog'liq bo'lgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гуломов Я. Хоразмнинг суғорилиши тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти, 1959. – Б. 59–61.
2. Пардаев М., Ғофуров Ж., Қорабоев С. Ғарбий Уструшонанинг ер ости сув чиқариш иншоотлари ҳақида // Ўзбекистоннинг моддий маданияти тарихидан. – Самарқанд, 2011. – Б. 215.
3. Суёнов С. Нурота коризлари ўрганиш // Ўзбекистон – қадимда ва ўрта асрларда. – Самарқанд, 1992. – Б. 121–122.

NODAVLAT MUZEYLAR VA OLIY TA'LIM MUZEYLARINING TURIZMDA TUTGAN O'RNI

D.E. Nazarova, dots., PhD, O'zbekiston milliy pedagogika universiteti, Toshkent

Annotatsiya. O'zbekistonning nodavlat muzeylari turli madaniy va tarixiy meroslarni saqlovchi, o'rganadigan va namoyish etuvchi muassasalardir. Ular odatda xususiy shaxslar yoki tashkilotlar tomonidan tashkil etiladi va o'ziga xos mavzularga bag'ishlanishi mumkin.

Kalit so'zlar: Turizm, infratuzilma, nodavlat, audiogid, o'quv arxeologiya muzeyi, mum haykallar muzeyi, qovoq uy-muzeyi, gadjetlar, konsepsiya, galereya.

Аннотация. Негосударственные музеи Узбекистана – это учреждения, занимающиеся сохранением, изучением и экспозицией разнообразного культурного и исторического наследия. Они, как правило, создаются частными лицами или организациями и могут быть посвящены конкретным темам.

Ключевые слова: туризм, инфраструктура, негосударственный, аудиогид, образовательный археологический музей, музей восковых фигур, музей тыквенных домов, гаджеты, концепция, галерея.

Abstract. Non-state museums in Uzbekistan are institutions dedicated to the preservation, study, and exhibition of diverse cultural and historical heritage. They are typically created by individuals or organizations and may focus on specific topics.

Key words: tourism, infrastructure, non-governmental, audio guide, educational archaeological museum, wax museum, pumpkin house museum, gadgets, concept, gallery.

Kirish: O'zbekistonning Birinchi Prezident I.A.Karimov ma'naviy yuksalish haqida «Jamiyatni ma'naviy yangilashdan ko'zlangan bosh maqsad-yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik va millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik kabi ko'p-ko'p muhim masalalardan iborat», - deb ta'kidlagan edi.

Ma'lumki, ijtimoiy-madaniy turmush sharoitlari davlat tasarrufidagi ko'p sohalar, boshqaruv organlari faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Ayniqsa, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy jarayonlar uning asosini tashkil etadi. Fan, sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy madaniyat va sport kabi eng muhim sohalar insoniyat uchun eng zarur hayotiy tadbirlar sirasiga kiradi[1].

O'zbekiston mustaqilligi yangi yo'nalishdagi va o'z istiqbolidagi ijtimoiy-madaniy hayotga yo'l ochdi. Shu asosda deyarli barcha sohalarida tub islohotlar jadallik bilan olib borilmoqda. Ta'lim, kadrlar tayyorlash, sog'liqni saqlash tizimi, madaniyat va boshqa sohalaridagi islohotlar o'zining ijobiy va samarali natijalarini bermoqda.

O'zbekistonning mustaqilligi xalqaro madaniy-ma'rifiy aloqalarni kuchaytirish hamda ularning ko'lamini kengaytirishni taqozo etmoqda. Xalqaro madaniy aloqalar mazmunida tarixiy shaharlar, avlod-ajdodlardan meros bo'lib qolgan turli xil obidalar, zamonaviy koshonalar, muzey, teatr, sport inshootlari, aholi istiqomat qiluvchi joylari muhim o'rinlarni egallaydi. Shu sababdan bu sohalarini yangilash, ta'mirlash, sayqal va zeb berish, ayniqsa, sayohatchilar va mehmonlarga turistik xizmatlarni yaxshilash talab darajasida bo'lmog'i zarur [2].

O'zbekistonning nodavlat muzeylari turli madaniy va tarixiy meroslarni saqlovchi, o'rganadigan va namoyish etuvchi muassasalardir. Ular odatda xususiy shaxslar yoki tashkilotlar tomonidan tashkil etiladi va o'ziga xos mavzularga bag'ishlanishi mumkin.

Mana shunday xususiy muzeylardan biri qovoq uy-muzeyi 2006-yilda Toshkent shahrida matematika va fizika fanlari o'qituvchilari bo'lgan Baxtiyor Po'latov va uning rafiqasi Dildora Po'latova tomonidan tashkil etilgan. Muzeyda qovoqdan yasalgan turli eksponatlar, qovoq shaklidagi xilma xil qo'g'irchoqlar, ipli o'yinchoqlar va qiziqarli tomoshalarining guvohi bo'lamiz. Po'latovlar oilasi noyob shakldagi oshqovoqlarni quritib, undan uy bezagi sifatida foydalanib kelgan[3]. Kunlarning birida Po'latovlarning qo'shnisi quritilgan oshqovoqqa ko'zi tushib uni bo'yab berishni taklif qiladi va natijada muzey ochilishiga zamin yaratgan.

Bugungi kunda muzey havaskorlari bo'lgan xorij sayyohlar qovoq urug'larining turli navlarini muzeyga taqdim etmoqdalar. 32 xil qovoq turlaridan iborat eksponatlar 1000 dan ortiq bo'lib, asosan bolajonlar qiziqishini uyg'otgan muzeylardan biridir.

Bu noyob uy-muzeyida siz oshqovoqlarni qanday parvarishlashni, ularni qay tarzda quritishni, buyumlarni qanday yasashni o'rganishingiz mumkin. Shuningdek, siz eksponatlarni ko'rishingiz, qovoqdan qilingan taomlardan va qo'g'irchoqlar tomoshasidan bahramand bo'lishingiz, o'zingizga esdaliklar harid qilishingiz va hatto ularni o'z qo'llaringiz bilan yasashingiz mumkin.

Muzeyning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, kirish mutlaqo bepul bo'lib, muzeyga tashrif buyuruvchilar tomonidan belgilangan kunda xizmat ko'rsatilgan. Qovoq uy-muzeyi maxsus ehtiyojli bolajonlar yashaydigan internat-maktablar bilan hamkorlik qiladi va ular uchun doimo tomoshalar va bayramlar uyushtirib, sovg'alar ulashadilar[4].

Oddiy qovoqni san'at darajasiga olib chiqqan Po'latovlar xonadonidagi mo'jazzgina uy-muzey bolalarga eziguliklar ulashmoqda. Nafaqada ham o'z o'rnini topa olgan oila uchun olam-olam quvjnch bag'ishlamoqda. Bularni kuzatib, intiluvchan inson har qanday yoshda ham ijod qilib o'z o'rnini topa olishi mumkinligiga yana bir bora amin bo'lish mumkin.

Nodavlat muzey sifatida tashkil topgan Qori-Niyoziy uy muzeyi akademik Qori-Niyozov merosi ilmiy-uslubiy markazi tarkibida shakllanib bugungi kunda matematika, informatika va zamonaviy kompyuter texnologiyalari sohasida tadqiqot va ishlanmalarni amalga oshirishda ko'maklashmoqda. Bu markaz 2007-yil avgust oyida Qori-Niyozov oilasi tashabbusi va ko'magida tashkil etilgan. Markaz taniqli olim T. N. Qori-Niyoziy yashagan uyda joylashgan. Qori-Niyazova ish xonasi muzey xonasi sifatida saqlanib qolgan, xonalardan biri kompyuter sinfiga aylantirilgan. Shuningdek, konferensiyalar, seminarlar va boshqalar uchun katta zal mavjud[5]. Markaz faoliyati matematika sohasidagi yosh olimlar va mutaxassislarning ijodiy faolligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan.

Respublikada turizm infratuzilmasidagi mavjud muammolarni hal etish, sohada taqdim etilayotgan xizmatlar sifatini oshirish va jahon bozorlarida milliy turizm mahsulotlarini faol targ'ib qilish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, nogironligi bo'lgan shaxslarning turizm infratuzilmasi va madaniy meros obyektlarida erkin harakatlanishi uchun zarur shart-sharoitlarni ta'minlash hamda turizm barcha fuqarolar uchun teng imkoniyatlar yaratishni nazarda tutuvchi to'siqsiz turizm infratuzilmasini rivojlantirish ushbu sohadagi eng dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

2019-yilda Tashkent City hududida mumi haykaltaroshlik namunasi bo'lgan Madam Tyusso[6] muzeylari sirasiga kiruvchi mashhur shaxslarning mum haykallar muzeyi - «Yulduzlar muzeyi» ochildi. Mazkur muzeyda jahon yulduzlari bilan bir qatorda O'zbekistonning mashhur shaxslari haykallari ham o'rin olgan. Jumladan, Charli Chaplin, Mister Bin bilan bir qatorda Xojiboy Tojiboev haykallari fikrimizga dalil bo'la oladi. Markaziy bog'ning umumiy maydoni 18 gektarni tashkil etadi. Bu yerda sun'iy ko'l bo'lib 15 ming metr kvadrat maydonni egallagan. Unda katta musiqiy favvora va ko'l orqali o'tuvchi ko'prikning uzunligi 50 metrni, yon ko'priklarning uzunligi esa 18 metrni tashkil etadi.

Toshkent shahrida nodavlat muzeylardan tashqari Oliy ta'lim muzeylari ham mavjud bo'lib, ushbu muzeylar universitet qoshida tashkil etilgan bo'lib, talabalarni ma'lum ixtisoslik yo'nalishlarida yanada kengroq bilim olishlari va olingan nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lashlariga yaqindan ko'mak berib kelmoqda. Mana shunda muzeylardan biri Toshkent davlat transport universiteti hududida joylashgan muzey bo'lib[7], muzey ko'rgazma zallari, san'at asarlari, rassomchilik namunalari va galereyalar talabalar, ilmiy jamoalar va keng jamoatchilikka xizmat ko'rsatish maqsadida tashkil etilgan bo'lib, ko'rgazmadagi muzey kolleksiyalarini keng jamoatchilik muzeyning ochiq soatlarida (ish kunlarida) va maxsus tadbirlar paytida ko'rgazma joylari ochiq bo'lganda ko'rishlari mumkin. Shuningdek, ayrim muzey kolleksiyalariga qo'l bilan tegish yoki ularni rasmga olish tegishli tartibda taqiqlanishi mumkin. Ayrim muzey kolleksiyalari esa ilmiy-tadqiqot maqsadlarida ijaraga berilishi yoki ilmiy tekshirish uchun taqdim etilishi mumkin. Muzey ichki qismidan tashqari hududlarda joylashgan universitet ekspozitsion to'plamlariga kunning istalgan vaqtida barcha fuqarolar erkin kirishlari mumkin.

Shu o'rinda o'quv amaliyot muzeylaridan yana bir muzey: Nizomiy nomidagi O'MPU Tarix fakulteti qoshidagi o'quv arxeologiya muzeyidir. Muzey tarix fanlari doktori, profesor, akademik Ahmadali Asqarov tashabbusi bilan 2001-yilda tashkil qilingan[8]. Muzeydagi mavjud eksponatlarning asosiy qismi talabalarning o'quv arxeologik amaliyoti jarayonida topilgan ashyolardan tashkil qilingan. Tarix fakulteti talabalari A.Asqarov boshchiligidagi 2001-yilda Surxondaryo viloyati, keyingi yillarda Toshkent viloyatida amaliyotni o'taganlar. 2017-yilda universitetning o'quv arxeologiya muzeyiga alohida joy ajratilib, zamonaviy muzey ko'rinishiga keltirildi. Fakultet talabalari o'qish jarayonida nazariy bilim va ko'nikmalarni amaliyot bilan muvofiqlashtirishlarida o'quv arxeologiya muzeyining ahamiyati benihoya kattadir. O'quv arxeologiya muzeyiga talabalardan tashqari, muntazam ravishda mahalla aholisi, maktab, akademik litsey o'quvchilari, shuningdek, tarixchi olimlar, xorijdan kelgan olimlar ham tashrif buyuradilar. Hozirgi kunda muzeyda 15000 dan ortiq eksponatlar mavjud. Ular paleolit davridan to o'rta asrlargacha bo'lgan davrni o'zida qamrab olgan. Eksponatlarning joylashuvi bo'ylab kuzatib borilsa, davrlar bo'yicha o'zgarishlar yaqqol namoyon bo'ladi.

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy Universitetining Tarix fakulteti Arxeologiya kafedrasida 1940 yildan tashkil etilgan o'quv kabinet-muzeyi faoliyat yuritmoqda. 1940 yilda Arxeologiya kafedrasining ochilishi vaqtida asos solingan[9] Ushbu kabinet muzeyida talabalar turli arxeologik topilmalarni taxlil qilish, tiplarga ajratish, klassifikatsiyalash, fiksatsiya hamda restavratsiya qilish bo'yicha amaliy mashg'ulotlarni amalga oshirishadi. Shuningdek, muzeyda arxeologik fond mavjud bo'lib, unda kafedraning arxeologik dala topilmalari saqlanadi.

Arxeologiya kafedrasida zamonaviy asbob-uskunalariga ega bo'lgan GIS laboratoriyasi tashkil etilgan. Laboratoriya ilmiy va ilmiy-texnik tadqiqotlar uchun zamonaviy moddiy-texnik jihozlar bilan ta'minlandi. Hozirgi kunda Toshkent, Toshkent viloyati va Qarshi vohasi arxeologik yodgorliklarini zamonaviy jihozlar bilan tadqiqotlar asosida o'rganish keng yo'lga qo'yilgan. Shuningdek, Toshkent davlat tibbiyot instituti qoshida 2 ta o'quv muzeyi, Toshkent Davlat qishloq xo'jaligi universiteti qoshida tashkil etilgan o'quv muzeylari, qolaversa shunga o'xshash oily ta'lim muzyelari ta'lim jarayonining mazmuniga o'z xissasini qo'shib kelmoqda. Ammo ushbu muzeylarda saqlanayotgan eksponatlar davlat ro'yxatiga olinmaganligi va ushbu muzeylar faoliyatiga doir alohida tegishli qonun bandlarining yo'qligi kelajakda ushbu muzey eksponatlarida yo'qolishlar va adashishlar bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin.

Turizm sohasini jadal sur'atlarda tiklash va mamlakatdagi sanitariya-epidemiologik vaziyat barqarorlashgandan so'ng uni rivojlantirishning yangi yo'nalishlarini shakllantirish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-maydagi «Koronavirus pandemiyasining salbiy ta'sirini kamaytirish uchun turizm sohasini qo'llab-quvvatlashga doir kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-6002-sonli Farmoniga muvofiq «Turizm sohasini sanitariya-epidemiologik xavfsizlikning kuchaytirilgan rejimi talablariga qat'iy rioya qilgan holda rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi O'zbekiston respublikasi prezidentining farmoni qabul qilindi[10]. Farmon asosida 2020-yil 1-iyuldan 2023-yil 1-iyulga qadar nodavlat (xususiy) muzeylar, badiiy galereyalar va hunarmandchilik markazlarining asosiy faoliyat turi bo'yicha foyda solig'i, mol-mulk va yer soliqlari hamda aylanmadan olinadigan soliq stavkalari belgilangan miqdorga nisbatan 50 foizga kamaytiriladi.

Xulosa qilib aytganda: mustaqillik yillarida xususiy muzeylarni tashkil etish to'g'risida ko'plab qonunlar qabul qilindi. Shu o'rinda takidlash joizki, xususiy muzeylarga ko'plab sharoitlar yaratilsa, o'ziga xos xuquqiy xujjatlar ishlab chiqarilsa xususiy muzeylar ham davlat muzeylariga o'xshab ko'plab turistlarni o'ziga jalb qiladigan markazga aylanadi. Xorijiy mamlakatlar tajribalarini ko'radigan bo'lsak, xususiy muzeylar 50 yoki 60 foizga to'g'ri keladi. Muzeylar faoliyatining insoniyat tarixiy taraqqiyot jarayonida rivojlanib borishi qo'lga kiritgan yutuqlari hamda qoldirgan boy madaniy-ma'naviy meros xususida juda katta bilimlar beradi. Shu o'rinda Oliy ta'lim qoshida tashkil etilgan muzeylar ham ta'lim sifatini yuqori saviyada bolishiga hizmat qiladi, ammo ular oldida turgan muommolar esa o'quv muzeylarini rivojiga salbiy ta'sir etadi.

Toshkent shahridagi nodavlat uy muzeylar			
	Nomi	Tashkil etilgan yili	
1	Muhit Raximov uy muzeyi	1994-yil	nodavlat
2	Intenatsiya qilingan Yapon askarlari muzeyi	1998-yil	nodavlat
3	Qovoq uy muzeyi	2006-yil	nodavlat
4	Qori-Niyoziy uy muzeyi	2007-yil	nodavlat
5	Yulduzlar muzeyi	2019-yil	nodavlat

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://geografiya.uz/torizm/10548-ozbekiston-mustaqilligi-davrida-turizmning-yangi-yonalishlari-va-ularning-istiqbollari.html>
2. <https://muhaz.org/turizmning-tashkiliy-rivojlanish-tarixi-arxiv-uz.html?page=3>
3. Исмоилова Ж., Левтеева Л. Музеи, галереи, арт-центры Ташкента. - Ташкент: Фан ва технология. 2017. С.182.
4. Исмоилова Ж., Левтеева Л. Музеи, галереи, арт-центры Ташкента. - Ташкент: Фан ва технология. 2017. С. 183.
5. Абдусаматова М. Қори-Ниёзий яратган боғ ёхуд ўзбек зиёлиларининг оқсоқоли // Янги Ўзбекистон (Ташкент). №196. 2022 йил 23 сентябрь.
6. Madam Tyusso - Ann Mari Tyusso 1761-1850 yashagan haykaltarosh. Madam Tyusso 1835-yilda haykaltarosh Mari Tyusso tomonidan yaratilgan Londonning Marylebone shahridagi mum muzey.
7. [https://tstu.uz/?p=59179&lang=en\(murojaat sanasi 10.06.2024\)](https://tstu.uz/?p=59179&lang=en(murojaat sanasi 10.06.2024))
8. [https://t.me/s/TDPU_uz?before=4750#:~:text=\(murojaat sanasi 10.06.2024\)](https://t.me/s/TDPU_uz?before=4750#:~:text=(murojaat sanasi 10.06.2024))
9. [https://nuu.uz/tarix/\(murojaat sanasi 10.06.2024\)](https://nuu.uz/tarix/(murojaat sanasi 10.06.2024))
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 28-maydagi «Koronavirus pandemiyasining salbiy ta'sirini kamaytirish uchun turizm sohasini qo'llab-quvvatlashga doir kechiktirib bo'lmaydigan chora-tadbirlar to'g'risida»gi PF-6002-sonli Farmoni.

UO'K 908

BUXORO AMIRLIGIDA MANSABLAR HAQIDA

M.Ramatjonova, tayanch doktorant, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Buxoro amirligidagi mansablar tizimi, ularning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati va davlat boshqaruvidagi o'rni tahlil qilinadi. Amirlik davrida mansabdor shaxslarning vazifalari, huquqlari hamda ularning ierarxiyasi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, mansab, davlat boshqaruvi, tarix, amaldorlar, siyosiy tizim.

Аннотация. В статье рассматривается система должностей в Бухарском эмирате, их социально-политическое значение и роль в государственном управлении. Приводятся сведения о функциях, правах и иерархии должностных лиц того времени.

Ключевые слова: Бухарский эмират, должность, государственное управление, история, чиновники, политическая система.

Abstract. This article analyzes the system of positions in the Bukhara Emirate, their socio-political significance, and their role in state governance. It also provides information about the duties, rights, and hierarchy of officials during that period.

Keywords: Bukhara Emirate, position, state administration, history, officials, political system.

Mustaqillik yillarida yurt tarixini o'rganish dolzarb masalaga aylandi va bu xususda ko'plab salmoqli ishlar amalga oshirildi. Mamlakatda tarix sohasida faoliyat olib borayotgan izlanuvchilarga keng ko'lamli shart-sharoitlar yaratib berilmoqda. Tadqiqotchilar mamlakat tarixiga oid ko'plab o'rganilmagan masalalarni o'rganishmoqda va o'z ilmiy ishlarini keng jamoatchilikka e'lon qilishmoqda. Darhaqiqat, shu o'rinda xonliklar davri tarixini o'rganish ham muhim masalalardan biridir. Xonliklar davridagi siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy masalalarni o'rganish orqali O'zbekiston tarixining muhim sahifalarini ochib berish mumkin.

Xususan, Buxoro amirligi tarixini o'rganish orqali vatan tarixining XVIII-XIX asrlariga oid siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, maishiy masalalarni yoritib berish mumkin. Buxoro amirligida amalda bo'lgan lavozim va mansablar tadqiqotchilar tomonidan chuqur o'rganilmagan. Buxoro amirligi

tarixining turli jihatlarini ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan va o'rganish ishlari davom ettirilmoqda.

Buxoro amirligi tarixi quyidagi tarixchilar tomonidan o'rganilgan: H. Ziyoyev, A. Ziyov, Q. Rajabov, A. Odilov, Y. Avazov, Y. Shukurillayeva, G. Taniyeva, D. Alimova, J. Shodiyev, L. Xolnazarova, F. Bobojonova, B. Eshov, O. Klichev, D. Jamolova, I. Azizov, G. Normurodova, N. Petrovskiy, D. N. Logofet, N. Stremouxov V. V. Krestovskiy, V. Nalivkin, Y. Bregel, Anke fon Kyugel'gen, O. Olufsen, G. Landsell va boshqalar.

Manbalarning guvohlik berishicha, Buxoro amirligida boshqaruv tizimi uch guruhga bo'lingan. Bular ma'muriy, harbiy va diniy lavozimlar bo'lib, ularning tarkibida shu sohaga oid mansablar bo'lgan. Ma'muriy lavozimlarga amirdan keyin turuvchi qo'shbegi, devonbegi, mirzaboshi kabi muhim mansablar kirgan. Harbiy lavozimlarga esa faoliyati bevosita amirlikning qo'shini bilan bog'liq bo'lgan lavozimlar kirgan, jumladan, amirlikda eng yuqori harbiy mansab to'pchiboshi hisoblangan, undan keyingi o'rinlarda esa mirshabboshi va boshqalar bo'lgan. Diniy lavozim egalari esa shayxulislom, qozikalon, muftiy kabilardir. Amirlikda davlat lavozimlariga tayinlashda faqat amir xonadoniga mansub amaldorlarni tayinlabgina qolmasdan boshqa urug'dan, hatto boshqa millatdan bo'lgan shaxslar ham tayinlanganligi e'tiborga molikdir[1]. Bu haqda tadqiqotchi J. Shodiyev Buxoro amirligining tashkil topishi va davlat tuzumi" nomli tadqiqotida bu haqda ma'lumotlar berib o'tgan. "Buxoro amirligida oliy harbiy-ma'muriy amaldorlar, mahalliy boshqaruvdagi asosiy mansabdorlar mang'it urug'iga mansub kishilardan tayinlangan. Shu bilan birga bu davrda mang'itlarga va boshqa o'zbek urug'lariga mansub bo'lmagan kishilarning ham davlat boshqaruvida yuqori amallarni egallash holati ko'zga tashlanadi. Shu o'rinda, davlatda amirdan keyingi ikkinchi o'rinda turadigan qo'shbegi mansabiga forslar orasidan tayinlangan kishilarning borligiga ham e'tibor qaratish lozim"[1].

Buxoro amirligida amirdan keyingi eng yuqori lavozim qo'shbegi hisoblanib, uni hozirgi kundagi bosh vazir lavozimiga qiyoslashimiz mumkin. Qo'shbegi ijro hokimiyati rahbari hisoblanib, viloyat, tuman hokimlarini ham tavsiya qilganligini eslatib o'tish joiz. Tadqiqotlarda keltirilgan ma'lumotlarga qaraganda, qo'shbegi lavozimiga tayinlangan shaxs ishbilarmon, siyosatdon kishilardan bo'lishi lozim, shuningdek, qo'shbegi lavozimiga nomzod dastavval devonbegi sifatida faoliyat yuritgan bo'lishi joiz bo'lgan.

Buxoro amirligida qo'shbegidan keyingi o'rinda turuvchi lavozim devonbegi bo'lib, u asosan moliyaviy masalalar bilan shug'ullangan. Amirlikda moliyaviy masalalar asosan qo'shbegi tasarrufida bo'lishiga qaramay, devonbegi asosan davlat xazinasi, zakot hamda soliqlarga nisbatan boshqaruvni amalga oshirgan.

Amirlikda bundan tashqari quyidagi lavozimlar amalda bo'lgan: vuzaro- bu davrdagi vazirlar nomma-nom zikr qilinib, hammasi qo'shbegi sifatida qayd etilgan; qozi kalon – asosan qozi kalonlar; saraskarlar – asosan, harbiy lavozimdagi (to'pchiboshi, inoq va b.) shaxslar tilga olingan; dabirlar – amirlikda dabir (munshiy, kotib) lavozimida ishlagan shaxslar; saromadkor ma'murlar – amirlikning turli viloyatlarida hokim va boshqaruv lavozimida ishlagan; sarkardalar – sarkarda lavozimida ishlagan shaxslar; o'diychilar – o'daychi lavozimida ishlagan shaxslar; xos nadimlar – Nadim lavozimida ishlagan o'roq, tabib, to'qsoba va boshqalar; saromad olimlar – olimlar jamoasi vakillari (oxund, sadr, sudur, a'lam, qozi kalon, sadr-mufti, sadr-raisi, faqih va mudarris); saromad qozilar – qozi kalon va qozilar"[2].

Amirlikda islom dini qoidalari asosiy o'rinda bo'lganligi, sud ishlari shariat asosida olib borilganligi sababli diniy lavozimlar muhim ahamiyat kasb etgan degan xulosaga kelish mumkin. Diniy amaldorlarning quyidagi tartibda faoliyatlarini olib borganlar:

Shayxulislom - eng yuqori diniy lavozim hisoblanib, u shariat qonun-qoidalari ijrosi va sud ishlari nazorat qilgan. Qolgan barcha diniy lavozimdagi amaldorlar unga bo'ysungan.

Muftiy – diniy-huquqiy masalalar bilan shug'ullangan.

Muxtasiblar – mahalliy aholi tomonidan kundalik hayotda shariat qonun-qoidalariga amal qilinishini nazorat qilgan.

Qozikalon, raiskalon – bu mansabda faoliyat ko'rsatuvchi amaldor amirlikdagi sud boshlig'i hisoblangan. Jinoyat qilganlarga hukm chiqargan, nizoli masalalarni hal qilgan (nikoh, qarz, meros va hokazo).

Qozi askar – harbiy masalalar va harbiy jinoyatlarni ko'rib hal qiluvchi mansabdor hisoblanib, u faqat harbiylarga doir masalalarni ko'rib chiqqan va hukm chiqargan.

Tarbiyachi mudarrislar – bu mansab vakillarining asosiy vazifasi talabalarga bilim berish va ularga shariat qonun-qoidalarini o'rgatish bo'lgan. Amirlikdagi amaldorlar ularning qo'lida tahsil olishgan, shu sababli bu lavozim egalariga amirlikda alohida ahamiyat qaratilgan.

A'lamlar – davlatda fiqhiy masalalar bo'yicha fatvo chiqaruvchi shaxslar.

Sadr – vaqf ishlari va mulklari bilan shug'ullangan (amirlida yer egaligining asosiy 3 ta turi bo'lib, ulardan biri vaqf yerlaridir).

Buxoro amirligi tarixini yoritishda qo'lyozma manbalar, arxiv hujjatlari fundamental manbalar bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Qushbegi arxivi hujjatlari bunga yaqqol misol bo'la oladi. Ma'lumki, Buxoro amirligi boshqaruvida qushbegi ko'plab vakolatlarga ega bo'lgan, bundan kelib chiqadiki, qushbegi amirlikning amirdan keyingi o'rinda turuvchi eng yuqori lavozim egasi bo'lgan, "Qushbegi arxiv hujjatlari" eng muhim manbalardan biri sanalib, hozirgi kunda O'zbekiston Milliy arxivida I-126 fondida saqlanmoqda. Ushbu arxiv hujjatlarini quyidagi guruhlariga ajratishimiz mumkin: siyosiy hujjatlar, iqtisodiy hujjatlar, ijtimoiy masalalarga oid hujjatlar, maishiy hujjatlar, madaniy hujjatlar, diniy hujjatlar.

Barcha hujjatlar qushbegi qo'lidan o'tganligi sababli ular qushbegi arxiviga yig'ilgan va hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan. Ushbu hujjatlarda o'z davriga oid muhim va qimmatli ma'lumotlar saqlanib qolgan. Ma'muriy masalalarga oid hujjatlar ham muhim ahamiyat kasb etib, ularda amaldorlarning lavozimiga tayinlanish tartibi, ularga qo'yiladigan talablar ham o'z aksini topgan. Har bir hujjat muhrlangan. Mazkur manbalar tadqiqotchilar uchun dasturulamal bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Hujjatlarni o'rganish asosida bevosita o'sha davr haqida muhim xulosalarga kelish mumkin.

Xorij tadqiqotchilaridan Anke fon Kyugelgen "Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв.)" (O'rta Osiyo mang'itlar sulolasining qonuniylashtirilishi ularning tarixchilari asarlarida) asarida mang'itlar sulolasi tarixi haqidagi manbalar tahlil qilingan va ma'lumotlar berilgan. Anke fon Kyugelgen o'z tadqiqotida mang'itlar davrida faoliyat olib borgan har bir amirga alohida to'xtalib o'tgan. Saroyda mavjud bo'lgan mansablar haqida ham qimmatli ma'lumotlar berganligini ko'rishimiz mumkin. Amirlikda fuqarolik, harbiy va diniy mansablar bo'lganligi haqida ma'lumotlar bergan, lavozimlarni tasniflagan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, amirlikdagi boshqaruv tizimining qonun-qoidalarini mavjud bo'lgan, lavozimlarga tayinlash jarayonida ham o'ziga xos shartlari bo'lgan. Mansablarga qabul qilish jarayonida nomzodlarning ma'lumoti, shaxsiyati, xalq orasidagi obro'-e'tibori ham muhim hisoblangan. Amirlik boshqaruvi o'z davrining talablariga javob bera olgalligini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Buni birgina lavozimlarning alohida idoralarga taqsimlanganligida ham ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shodiev J. Dialectic features of human development in society development //Modern Science and Research. – 2025. – T. 4. – №. 4.
2. Normurodova G. Buxoro amirligi ijtimoiy qatlamlari va ularning ijtimoiy-iqtisodiy hayotdagi roli (1868-1920). Diss. Tarix fanlari doktori. – Toshkent, 2020. B. 137
3. Landsell Henri. Russian Central Asia, including Kuldja, Bokhara, Kxiva, and Merv. Volume 1. London, 1885. – 687 p.

UO'K (575.1); 631

TURKISTONDA OKTYABR TO'NTARISHIDAN KEYINGI YILLARDA TOSHKENTDA TERGOV KOMISSIYASINING TASHKIL ETILISHI

I.A.Rasulova, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

ORCID: 0000-0002-2984-7155

Annotatsiya. Ushbu maqolada muallif ba'zi bir sovet davri tadqiqotchilarining o'z tadqiqotlarida Turkistonda bolsheviklarning dastlabki kuch ishlatuvchi idoralarini 1918-yil boshlarida o'lkada sovet hokimiyatini mustahkamlovchi idoralar sifatida tashkil topgan degan

xulosani berganligini, bolsheviklar 1917-yilning noyabridayoq Turkistonning ayrim hududlarida jumladan, Toshkentda o'z hokimiyatlarini o'rnatgandan keyinoq bunday idoralarni tashkil etilganligini, ghunday idoralardan biri sovet hokimiyatini Turkistonda saqlab qolish hamda mustahkamlash maqsadida 1917-yil noyabr oyida Toshkent Soveti tomonidan tashkillangan dastlabki jazolovchi idora Toshkent tergov komissiyasining tashkil etilishi bilan bo'g'liqligi, Toshkent tergov komissiyaning yerli xalq vakillarining nohaqdan tergov qilinishi oqibatida kelib chiqqan noroziliklar, ko'plab begunoh insonlarning nohaqdan ta'qib va tazyiqqa uchrash hollariga to'g'risida ilmiy arxiv ma'lumotlari asosida to'xtalib o'tgan.

Kalit so'zlar: umummusulmon soveti, muvaqqat hukumat, qurolli qo'zg'olon, mahalliy millat, qishloq ijroqo'mlar, aksilinqilobiy jinoyatlar, harbiy-siyosiy vaziyat, tergov komissiyalari, deputatlar soveti, inqilobiy tribunal, muxtor jumhuriyat, tajribali xodimlar, protsessual huquqiy pozitsiya, huquqiy maqom, partiya organlari, Toshkent kengashi.

Аннотация. В данной статье автор на основе научных архивных данных рассматривает выводы некоторых исследователей советской эпохи о том, что первые большевистские органы власти в Туркестане были созданы в начале 1918 года в качестве органов по укреплению Советской власти в стране, что такие органы были созданы в некоторых регионах Туркестана, включая Ташкент, еще в ноябре 1917 года, после того как большевики установили свою власть в некоторых регионах Туркестана, включая Ташкент, что один из таких органов был связан с созданием Ташкентской следственной комиссии, первого карательного органа, созданного Ташкентским Советом в ноябре 1917 года для поддержания и укрепления Советской власти в Туркестане, и недовольство, возникшее в результате несправедливого расследования Ташкентской следственной комиссией представителей местного населения, и несправедливого преследования и притеснения многих невинных людей.

Ключевые слова: Всемусульманский Совет, Временное правительство, вооружённое восстание, местный этнический состав, сельские исполнительные комитеты, контрреволюционные преступления, военно-политическая обстановка, следственные комиссии, Совет депутатов, Революционный трибунал, Автономная республика, опытные кадры, процессуально-правовое положение, правовой статус, партийные органы, Ташкентский Совет.

Abstract. In this article, the author discusses the conclusion of some Soviet-era researchers in their studies that the first Bolshevik power-using agencies in Turkestan were established in early 1918 as agencies to strengthen Soviet power in the country, that such agencies were established in some regions of Turkestan, including Tashkent, as early as November 1917, after the Bolsheviks established their power in some regions of Turkestan, including Tashkent, that one of such agencies was associated with the establishment of the Tashkent Investigative Commission, the first punitive agency established by the Tashkent Soviet in November 1917 to maintain and strengthen Soviet power in Turkestan, and the dissatisfaction that arose as a result of the unfair investigation of representatives of the local people by the Tashkent Investigative Commission, and the unjust persecution and oppression of many innocent people, based on scientific archival data.

Keywords: All-Muslim Soviet, Provisional Government, Armed Uprising, Local Ethnicity, Village Executive Committees, Counter-Revolutionary Crimes, Military-Political Situation, Investigative Commissions, Soviet of Deputies, Revolutionary Tribunal, Autonomous Republic, Experienced Personnel, Procedural Legal Position, Legal Status, Party Bodies, Tashkent Council.

Kirish. 1917-yil iyulidan oktyabrga qadar muvaqqat hukumat mamlakatda butun hokimiyatni o'z qo'liga oldi va yagona hukmron kuchga aylandi. Bolsheviklar partiyasi esa qurolli qo'zg'olon yo'li bilan hokimiyatni muvaqqat hukumatdan tortib olish uchun astoydil kirishdi. "Butun hokimiyat sovetlarga!" shiori ostida bolsheviklar Turkistonda ham ommani qurolli qo'zg'olonga tayyorlanishga chaqirdilar. 1917-yil iyul-avgust oylarida Toshkent, Samarqand, Yangi Buxoro (Kogon) Qo'qon, Andijon va boshqa shaharlarda asosan Yevropa millatiga mansub aholining miting va namoyishlari

bo'lib o'tdi. Ularda bolsheviklarning "Butun hokimiyat sovetlarga!" shiori qo'llab-quvvatlandi va ilgari surildi[1:42-43].

1917 y il 12-sentyabrda Toshkent soveti ijroiya qo'mitasi qayta saylandi. So'l eser rais bo'lgan mazkur qo'mita tarkibiga 16 so'l eser, 10 menshevik va 9 bolshevik kirdi. Uning tarkibida mahalliy millatdan birorta ham vakil kirmagan edi. Muvaqqat inqilobiy qo'mita 13-sentyabrga o'tar kechasi yangi ijroiya qo'mita bilan birga majlis o'tkazib, general V. Cherkasni qo'mondonlikdan chetlashtirish to'g'risida qaror qabul qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Sovet davrida G.Rashidov o'zining Toshkent Soveti tarixiga bag'ishlangan tadqiqotida to'xtalib o'tgan[2:37]. Biroq tadqiqotchi ushbu idoraning tashkillanishi va uning faoliyatiga bir tomonlama, faqat ijobiy baho berib, sovet hokimiyatini akstilingilobchilardan ximoyalovchi organ sifatida baho bergan.

Turkiston o'lka soveti va o'lka muvaqqat hukumat qo'mitasining raisi V.Nalivkin Toshkentda murakkab vaziyat vujudga kelganligi bois Kerenskiy hukumatidan yordam so'radi. Bunga javoban muvaqqat hukumat general Korovichenkoni "Turkiston o'lkasining bosh komissari" etib tayinladi. Uning boshchiligidagi jazo ekspeditsiyasi 24-sentyabrda Toshkentga yetib keldi, u Toshkentda ma'lum darajada tartib-intizom o'rnatgan bo'lsada, ishchi va askar deputatlari sovetining bolsheviklashuv jarayonini to'xtata olmadi. Toshkentda 1917-yil 30-sentyabrdan 10-oktyabrgacha o'z ishini olib borgan ishchi va askar deputatlari sovetlarining II o'lka qurultoyi bundan dalolat beradi[3:38-39].

Natijalar va muhokama. Turkiston musulmonlarining II qurultoyi "Sho'royi ulamo" tashabbusi bilan 1917-yil 17-20-sentyabrda chaqirildi. Qurultoy qarorida "Sho'royi Islom", "Turon", "Sho'royi ulamo" tashkilotlari birgalashib, yagona kuch sifatida ish ko'rishi vaqti kelgani[4] maxsus qayd etiladi. Qurultoy kuchlarni markazlashtirish maqsadlarini ko'zlab Turkistondagi barcha musulmon tashkilot va jamiyatlarini birlashtiruvchi yagona siyosiy tashkilot - "Ittifoqi muslimin" ("Musulmonlar ittifoqi") partiyasini tuzishga qaror qildi.

V.I.Lenin boshliq bolsheviklar hukumati Turkiston xalqlarining muxtoriyat talab qilib kurash olib borayotganligini juda yaxshi bilardi. Chunki bu masala Muvaqqat hukumat davridayoq Petrograddagi hukmron doiralar o'rtasida oshkora qo'yilgandi. Muvaqqat hukumatning bosh vaziri A.F.Kerenskiy quyidagi so'zlari bilan buni yaqqol isbotlaydi: "Muvaqqat hukumat Turkistonning ehtiyojlaridan xabardor va unga diqqat bilan quloq soladi. Turkistonliklar Ta'sis majlisi qarorlarini sabr-toqat bilan kutishlariga to'g'ri keladi"[5:28].

Bundan tashqari Mustafo Cho'qayev muhim bir voqeani xotirlaydi. U aprel oyida Petrograd ishchi va askar deputatlari soveti raisligiga saylangan N.S.Chxeidze bilan Turkiston to'g'risida bo'lgan suhbat chog'ida: "Biz Turkiston uchun muxtoriyat istaymiz. Shuning uchun ham bizning faoliyatimiz mana shu muxtoriyatga tayyorgarlik yo'lida boradi", deb tushuntirganda, Chxeidze Mustafo Cho'qayevning bu so'zlaridan cho'chib ketganday bo'lib: - "xudo haqqi siz, mamlakatda yurtdoshlaringiz orasida muxtoriyat haqida so'zlamang. Birinchidan, hozir bu to'g'risida so'zlashga erta. Ikkinchidan, Turkistonga muxtoriyat berilishi uning mamlakatdan ayrilishi va istiqlol tomon otilgan odimi bo'ladi[6:45], deydi.

1917-yil 26-28-noyabrda Qo'qonda Turkiston o'lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyida tashkil topgan Turkiston Muxtoriyatini esa sovet hokimiyati tan olmadi. 1918-yil 21-fevralda qizil armiya va va dashnoqlarning jangovar qismlari yordamida qurol kuchi bilan, terror yordamida ag'darilib, tinch aholi va muxtoriyatchilar qatag'on qilindi[7:59-77]. Shu narsaga alohida e'tibor berish kerakki, joylarda sovetlar hukumatini shakllantirishda Turkiston o'lka soveti syezdining qarorlariga to'la amal qilindi. Mahalliy sovetlar tarkibiga ham tub yerli aholi vakillari kiritilmadi. Jumladan, 1917-yil 6-7-dekabrda bo'lib o'tgan Farg'ona viloyati sovetlarining VI syezdida qatnashgan 60 deputatdan 14 tasi mahalliy millat vakili edi. Ammo syezd hay'atiga ulardan birorta vakil saylanmadi, hay'atning G.I.Pavlyuchenko, M.G.Brizgaylov, P.D.Krutikov, M.I.Padelik, I.F.Grigorev, G.M.Mixaylov kabi a'zolari asosan slavyan millatiga mansub kishilar edi[7:53-54].

Turkiston ASSR 1918-yil 20-aprel – 1-may kunlari Toshkentda o'tkazilgan Sovetlarning 5-o'lka syezdi tomonidan e'lon qilingan. Respublika tarkibiga Kaspiyorti, Samarqand, Yettisuv, Sirdaryo, Farg'ona oblastlaridan tashkil topgan Turkiston o'lkasi kirgan[8:73-74]. Andijon partiya

tashkiloti chiriyotgan murdaga o'xshaydi. Aholi sovet hokimiyatining maqsadlari haqida ham, RKPning ahamiyati to'g'risida ham hech qanday tasavvurga ega emas, shu bois joylardagi hokimiyat tuzilishini har qanday turda o'zgartirilishi aksilinqilobiy ko'rinishlarni yuzaga keltirmoqda[9:357].

Bu sovet xokimiyatining Turkistonda tashkil etgan birinchi jazolovchi organi bo'lib tashkilot Toshkent ishchi va dehqon deputatlari soveti tomonidan 1917-yil noyabr oyining boshlarida tashkil etilgan. Qator arxiv xujjatlarini taxlili shundan dalolat beradiki Toshkent tergov komissiyasi 1917-yil 6-noyabrda tashkil topgan[10:17].

“Tergov komissiyasi Toshkent shahrida 1917-yil oktyabr oyining ohirida bo'lib o'tgan qo'zg'olonlarda qatnashgan va qo'lga olingan kishilarni so'roq qilish, tergov va surishtiruv ishlarini olib borish, aksilinqilobiy harakat qatnashchilarini aniqlash va ularni jinoyatchilikda ayblab jazolash, shuningdek aksilinqilobiy tashkilot va chiqishlarni aniqlab topish jazolash maqsadida tashkil qilindi”,[10:21] deb yoziladi xujjatda.

1917-yil 7-noyabrda Toshkent Soveti Ijroiya Komiteti Tergov komissiyasi ma'ruzasini tinglab tergov komissiyasining 1917-yil 27-31-oktyabrdagi voqealar yuzasidan soat ertalab 9:00 dan kechki 19:00 ga qadar viloyat turmasiga kelib ko'rsatma berishini so'rab xalqqa qilgan murojaatnomasini matbuotda bosib chiqishga qaror qildi[10:96].

1917-yil 24-noyabrda yustitsiya xalq komissarligi Toshkent tergov komissiyasining tashkillanishi va uning faoliyat ko'lami hamda vazifalarini Perovskiy deputatlari sovetiga aksilinqilobiy jinoyatlarga qarshi kurashish maqsadida tashkillandi deb ma'lumotnoma beradi. Perovskiy deputatlar sovetidan tergov komissiyasi faoliyatini kuchaytirish uchun o'z tarkibidan joylarda yangi hukumatga qarshi aktiv kurash olib borayotgan kishilarni so'roq qilishga tajribali xodimlarni ajratib berishni so'radi[11:9].

Tergov komissiyalarining vazifalariga kelsak, ular o'zlarining nomida – “aksilinqilob”ga, o'g'irlik va foyda oluvchilar yaniy sudxo'rlar, chayqovchilik va tovlamachilikka qarshi kurash bo'yicha tergov komissiyalari maromnomalarida juda aniq ifodalangan. Unda qayd etilishicha ChK va Toshkent tergov komissiyalari tomonidan berilgan barcha vazifalarni to'liq amaliyotga joriy qilish, ya'niy, ularning ish uslubi, muayyan toifadagi ishlarni tekshirish va anqlik kiritishdan iborat bo'lgan edi[12:28].

Xulosa va takliflar. 1918-yil fevral oyining ikkinchi yarmida markazda va joylarda faoliyat ko'rsatayotgan ChKning huquqiy maqomi tubdan o'zgargan, tezkor apparat tuzilib, ishlarni suddan tashqari ko'rib chiqish huquqi ham ularga berilgan edi. 1918 yil sentabr oyigacha Toshkent tergov komissiyalari faoliyati, ular chiqarishi lozim bo'lgan qarorlarning yuridik mavqei o'shanday qolgan edi. Shu boisdan ham sovet hokimiyati Turkiston ASSRda, Toshkent Tergov komissiyasining negizida Turkiston ChKsini tashkil qilgan edi. Bolsheviklarning maqsadi Turkistonda ham markazda bo'lgani kabi nosudlov idorasini to'la qonli tashkillab olish edi.

Shu bilan birga, ta'kidlab o'tish joizki Toshkent tergov komissiyasiga bolsheviklar markazda tashkillagan VCHK kabi keng vakolatlar, huquqiy maqom berilmagan edi. Toshkent tergov komissiyasining vakolatlari doirasi ancha tor bo'lib, komissiyaga faqat tergovni olib borish yuklangan. Bu esa ular faoliyat doirasini ancha cheklab, ularga harbiy-siyosiy vaziyat taqozo etgan asosiy vazifalarini, aksilinqilobiy chiqishlarni oldini olish, aksilinqilobchilarni fosh etishda qiyinchiliklarni keltirib chiqargan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Shamsutdinov R., Karimov Sh. O'zbekiston tarixidan materiallar (Uchinchi kitob). –Andijon, 2004. –B.42-43.
2. Rashidov G. Tashkentskiy Sovet v borbe za uprocheniye Sovetskogo vlasti. –Tashkent: Gosizdat UzSSR, 1957.
3. O'zbekiston tarixi (1917-1991-yillar). Birinchi kitob 1917-1939-yillar. –Toshkent: Akademnashr, 2019. –B.38-39.
4. “Ulug' Turkiston”, 1917-yil 30-sentyabr.
5. A'zamxo'jayev S. Turkiston muxtoriyati. –Toshkent: Ma'naviyat, 2000. –B. 28.
6. Mustafo Cho'qay o'g'li. Istiqlo'l jallodlari (1917-yil xotiralari). –Toshkent: G'ofur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi,1992. –B. 45.
7. Xoshimov S.A. Sovet hokimiyatining O'zbekistondagi qatag'on siyosati va uning fojiali oqibatlar (1917-1936-yillar). –Toshkent:Akademnashr, 2018. –B.59-77.
8. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. –Toshkent: Sharq, 2000. –B. 73-74.

9. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ. Том 1. 1918 – 1922. – Москва: РОССПЭН, 1998. – С.357.
10. Toshkent viloyat davlat arxivi 10-fond, 13-ruyxat, 16-ish, 17-varaq
11. O'z MA, R-25-fond, 1-ro'yhat, 19-ish, 9-varaq
12. Рагинский М. Советское предварительное следствие // “Социалистическая законность”, 1957 г., №10. –С. 28.

UO'K (903.5 + 393.92) (476.4)

MUNCHOQTEPA YODGORLIGI ATROFIDAN TOPILGAN SOPOL IDISHLAR

Z.Raxmonov, ilmiy xodim, O'zR FA Milliy arxeologiya markazi, Toshkent

A.Najmiddinov, ilmiy xodim, O'zR FA Milliy arxeologiya markazi, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada Namangan viloyati Pop tumanidan topilgan bazi turdagi sopol idishlarning ilmiy o'rganilishi va ularning tarixiy-madaniy ahamiyati borasida batafsil ma'lumot beriladi. Asosan idishlarning davrlashtirilishi, ishlab chiqarilish texnikasi va boshqa hududdagi idishlar bilan o'zaro o'xshashliklari o'rganilgan. Arxeologiyada sopol idishlar asosan yodgorlikdagi madaniy qatlamlarni davrlashtirishda asosiy manbalardan biri bo'lib xizmat qiladi. Farg'ona vodiysidagi sopol idishlar bilan ishlagan A.N. Bernshtam, N.G. Gorbunova, G.A. Brikina, A.A. Anarbayerov, B.X. Matboboyev, F.A. Maqsudov kabi olimlarning tadqiqotlarini alohida qayd etish lozim. Ammo ilk o'rta asrlar davri sopol idishlari bilan bog'liq yangi ma'lumotlar radiokarbon tahlillari yordamida to'liq o'rganilmagan. Tadqiq qilayotgan idishlarimiz shakli va bezaklari Choch, Yettisuv, Sug'd va Baxtriya kabi hududlar o'rtasidagi aloqalarini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: Pop tumani, sopol idish, ойнохой, ко'за, кружка.

Аннотация. В настоящей статье подробно рассматривается научное изучение некоторых видов керамических сосудов, найденных в Папском районе Наманганской области, а также их историко-культурное значение. Основное внимание уделено датировке сосудов, технологии их изготовления и их аналогиям с керамикой из других регионов. В археологии керамические изделия являются одним из основных источников для датировки культурных слоёв археологических памятников. Следует особо отметить исследования таких учёных, как А.Н. Бернштам, Н.Г. Горбунова, Г.А. Брикина, А.А. Анарбаев, Б.Х. Матбобоев и Ф.А. Максудов, работавших с керамическими изделиями Ферганской долины. Однако новые данные, касающиеся керамики раннего средневековья, до настоящего времени не были всесторонне изучены с применением радиоуглеродного анализа. Форма и орнаментация исследуемых сосудов свидетельствуют о культурных связях между регионами Чач, Семиречье, Согд и Бактрия.

Ключевые слова: Папский район, керамический сосуд, ойнохой, кувшин, кружка.

Abstract. This article provides a detailed examination of the scientific study of certain types of ceramic vessels discovered in the Pap District of Namangan Region, as well as their historical and cultural significance. Particular attention is given to the dating of the vessels, the technology of their production, and their parallels with ceramics from other regions. In archaeology, ceramic artifacts are among the primary sources for dating the cultural layers of archaeological sites. The research conducted by scholars such as A.N. Bernshtam, N.G. Gorbunova, G.A. Brikina, A.A. Anarbayerov, B.Kh. Matboboev, and F.A. Maksudov - who have studied ceramics of the Fergana Valley - should be especially noted. However, new data related to early medieval ceramics have not yet been fully examined using radiocarbon analysis. The shape and decoration of the vessels under study indicate cultural connections between the regions of Chach, Semirechye, Sogdiana, and Bactria.

Key words: Pap District, ceramic vessel, oinochoe, jug, mug.

Kirish. Arxeologiyada sopol idishlarni o'rganish boshqa topilmalar kabi insoniyat tarixi to'g'risida ko'plab ma'lumotlarni beradi. Sopol idishlar orqali yaqin davrgacha ko'plab ma'lumotlar olinganligi bois, sopolshunoslik bo'yicha dunyoda alohida fanlar shakllangan. Xozirgi kunda ham nafaqat O'zbekiston hududida, balki boshqa joylardagi arxeologik yodgorliklarda eng ko'p uchraladigan topilma bu – sopol idishlar hisobladi. Topilayotgan kulolchilik maxsulotlarning

deyarli katta qismi zamonaviy tadqiqotlar yordamida tahlil qilinmagan yoki idishlar topilgan madaniy qatlamni xronologik davrini aniqlash uchun radiokarbon tahlillari olinmagan. Vodiy tarixini o'rganishda ko'plab arxeolog olimlar sopol idishlarni davrlashtirish kolonkalari ishlab chiqishgan (1). Tadqiqotimiz obyekti sifatida olingan topilmalar ilk o'rta asrlar davriga oid bo'lib, ularni o'z vaqtida I. Axrorov aniqlagan¹.

Topilmalar Namangan viloyati Pop tumani markazidan 2 km janubi – g'arbroqda joylashgan ilk o'rta asrlar davriga oid bo'lgan Balandtepa va Munchoqtepa yodgorliklari atrofidan olingan (4, 12).

Idishlar 4 ta bo'lib, ulardan 3 tasi ko'za, 1 tasi krujk hisoblanadi. Idishlarning tag qismiga aniqlangan yili yozib shifrlab qo'yilgan (ko'zalar: 1 – Pap-78, Mag№3; 2 – Pap-78, M№4; 3 – Pap-78, Mag№3; krujka – Pap za gorodisha. Temirqasmok-tepa 1978 g M№2 pri zem. rabot).

Materiallar va metodlar. Topilgan ko'zalar asosan suyuqliklarni olib yurish, saqlash va ularni quyush uchun ishlatilgan. Ilk o'rta asrlarda Markaziy Osiyoning katta qismida keng tarqalgan sug'd tilida “ko'za” so'zi to'rtta nomda uchraydi: δwt̄yy (dūtī(ē)), γwδ'k(h) (γōdē, γwdy), γwš'γck (yušick) kwnt'γk (*kuntik*) va tp (*tap*) – kuvshin kabi so'zlar bilan ifodalanishi aytib o'tilgan (7). Ko'za ilk o'rta asr turkiy bitiklarda ham uchraydi. U *burna* (burnach) sifatida qayd qilingan (7). Ko'zalarni ikki guruhga ajratamiz:

1 – guruhga kulolchilik charxida yasalgan bitta tutqichli ko'zani kiritamiz. Ko'zaning tashqi tomon gardish qismidan boshlab tagdon qismiga 3 sm qolguncha och suyuq jigarrang angoblangan. Ichki tomoniga ham gardishdan boshlab 3-4 sm pastga qarab och jigarrang angob berilgan. Ko'zaning tutqich qismi bir tomoni gardishga, ikkinchi tomoni esa yelka qismiga yopishtirilgan. Tutqichning shakli “C” harfi shaklida. Idishning tag qismi tekis bo'lib, tuprog'i mayin va zich, tarkibida organika bor. Pishirilishi bir tekisda bo'lib, tor va uzun bo'yinli, tana tuzilishi esa sharsimon ko'rinishda. Gardish qismi tashqari tomonga egilgan va shakl jihatidan teskari qo'ng'iroqchaga o'xshab ketadi. Ko'zaning balandligi 18,5 sm, gardish diametri 9 sm, tagdoni diametri esa 8 sm ni tashkil qiladi. Bu kabi ko'zalarni Axsikent yodgorligining AK-8 sopol idishlar kompleksida ko'rishimiz mumkin. Bu kompleksdagi sopol idishlar IV asr oxiri – V asrlar bilan davrlashtirilgan (3). Shuningdek Jizzax vohasining IV-VI asrlarga oid sopol idishlar orasida bir dastali, angob berilmagan, uzun va tor bo'yinli ko'zalarni ham uchratish mumkin. Bu ko'zalar yuqorida topilgan idishga o'xshash bo'lib, ko'zani oftoba sifatida foydalanilgan. (12).

2 – guruhga oynoxoy shaklidagi ko'zalarni kiritamiz. Bu ko'zalar ham kulolchilik charxida yasalgan bo'lib, bir tutqichli. Idishning gardish qismi suyuqlik quyishga qulay qilib yasalgan. Bu guruhdagi ko'zadan 2 ta topilgan bo'lib, pishirilishi bir tekisda, tor va uzun bo'yinli, angoblangan. Idishning tutqich qismining bir tomoni gardish qismiga, ikkinchi tomoni esa yelka qismiga yopishtirilgan. Tutqichning shakli “T” harfi ko'rinishida. Ko'zalarning tagi tekis va tana tuzilishi sharsimon shaklda. Shuningdek, tagdon qismidan tepaga ko'tarilishda o'tkir jism bilan tekislangan izlar qolgan. Tuprog'i mayin va zich, tarkibida organika bor. 1- ko'zaning balandligi 17,7 sm va tagdonining diametri 8 sm, 2 – ko'zamiz biroz kichikroq bo'lib, balandligi 9,8 sm ni tashkil qiladi.

Krujka. Tutqichga ega kichik hajmli idish bo'lib, biron bir suyuqlikni ichish yoki boshqasiga quyush uchun foydalanilgan. Etnografik tadqiqotlarda bu idish “do'lcha” sifatida ishlatilgan. Tadqiqotlarda uning sug'dcha nomi aniqlanmagan bo'lsada, turkchasi olma deb nomlangan (7). Bu idish kulolchilik charxida yasalgan bo'lib, pishirilishi bir tekisda tashqi tomoniga suyuq qizil angob berilgan. Ichki tomoni esa gardish qismidan boshlab 3 sm pastga qarab angoblangan. Idishga tepa tomondan qaraganda ovalsimon ko'rinishda. Gardish diametri 8,5x9,5 sm. Krujkaning tutqich qismi idishning o'rtasiga yopishtirilgan, tutqichning shakli ovalsimoq halqa ko'rinishida. Tagi tekis emas, tuprog'i mayin va tarkibida organika, dresva, mayda qum bor. Idishning gardish qismi tekis, tana tuzilishi yumaloq. Bunga o'xshash idishlar Quva shahristoni yodgorligining 7-qatlamidan topilgan bo'lib, idishga alohida tarif berilmagan va aniqlanishi borasida keng to'xtalib o'tilmagan. Krujkani VII-VIII asrlar bilan davrlashtirilgan (14).

¹ Ushbu topilmalarni o'rganib, chop etishga ruxsat berishgani uchun S.R. Ilyasovaga o'z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Muhokama. Oynoxoy so'zi qadimgi yunon tilida "vino quyishga mo'ljallangan idish" ma'nosini anglatgan. Bu turdagi ko'zalarning kelib chiqishiga to'xtalsak, ular Rodos oroli va Bolqon yarim orolida shakllangan ellin madaniyati kulolchilik an'analarga borib taqaladi.

Ilk o'rta asrlarga kelganda yunon kulolchilik an'analari bilan bog'liq oynoxoy turli ko'zalar butun O'rta Osiyoga keng tarqaladi. O'zbekistonning boshqa hududlari va Farg'ona vodiysida oynoxoy turli ko'zalarning paydo bo'lishida Sug'd bilan keng ko'lamdagi madaniy aloqalar muhim rol o'ynagan. Sug'dning ilk o'rta asrlar davri kulolchiligida qadimiy sug'd an'analari bilan ellin va sosoniylar davri kulolchiligi an'analari elementlari ham mavjud bo'lgan. Ayniqsa, Panjikent, Kofirqal'a va Tali-Barzu yodgorliklaridan topilgan oynoxoy turdagi ko'zalar Erondan olib kelingan shu ko'rinishdagi kumush ko'zalar andozasi asosida yasalganligi tadqiqotlarda ta'kidlab o'tilgan (11). Bundan tashqari bunday idishlar ilk o'rta asrlarga oid Farg'ona vodiysidagi va boshqa hududdagi yodgorliklardan ham aniqlangan. Sariqo'rg'on qal'asi (13), Quva yodgorligi (5), Sho'rtepa yodgorligi (2), Pop tumanidagi Munchoqtepa yodgorligi (10), Ming-O'rik va Oqtepa yodgorliklaridan yuqoridagi kabi idishlar topilgan (8).

Bundan tashqari Qovunchi madaniyatining III-bosqich sopol idishlari va Yettisuvdagi Oqbeshim yodgorligidagi ko'zalar ham oynoxoyga o'xshash (6). Bundan tashqari ko'zalarning jo'mrak qismiga oynoxoy shakl berib yasalganlari ham uchrab turadi. Bu kabi ko'zalar Namangan viloyati Xaqqulobod shaharchasida joylashgan Kuyulpepa yodgorligida, N.G. Gorbunovanning sopol idishlarga bag'ishlangan tadqiqotida (6), Panjikent yodgorligida (9), Chordona yodgorligidan (2) topilgan.

Xulosa. Tadqiqot ishi shuni ko'rsatadiki, topilmalar orasida tavsiflangan birinchi ko'za boshqa hududdagi shunga o'xshash ko'zalar va idishni yaxshi angoblanganligini hisobga olgan holda V asr bilan, kompleksdagi krujkani esa sirtiga sifatsiz suyuq qizil angob berilganligini inobatga olib V-VI asr bilan davrlashtirish mumkin. A. Anarbayev tomonidan olib borilgan uzoq yillik izlanishlar natijasiga ko'ra Axsikentning ilk o'rta asrlar davriga oid AK-10 sopollar kompleksidagi kulolchilik mahsulotlari VII asrga oidligi aytiladi. Shuningdek, aniqlangan 200 ta sopol parchasidan faqat 3 tasida suyuq angob uchraydi (3). Bundan tashqari N.G. Gorbunovanning ta'kidicha VII-VIII asrlarga kelganda Farg'ona vodiysidagi kulolchilik idishlarida suyuq va sifatsiz angob berilgan idishlar deyarli qolmaydi va idishning sirtiga tirnama tarzida geometrik naqshlar tushirish butunlay yo'q bo'ladi (6). Topilmalar orasidagi oynoxoy tipli ko'zalarni yuqoridagi yodgorliklardan topilgan idishlar bilan solishtirib, ularni VII-VIII asrlar bilan davrlashtirish maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Raxmanov Z., Najmiddinov A. Qadimgi Pop yodgorligi topilmalari misolida Farg'ona vodiysining ayrim turdagi sopol idishlari // O'zbekiston arxeologiyasi. №2 (31). Samarqand, 2024. B 78-87.
2. Абдулгазиева Б. Раннесредневековая керамика Ферганы // ИМКУ. Вып. 30. Самарканд, 1999. С. 184-193.
3. Анарбаев А.А. Ахсикет – столица древней Ферганы. Ташкент: Tafakkur, 2013. 535 с.
4. Анарбаев А.А., Корженков А.М., М.Т. Усманова., У.А. Нурматов., С.Ш. Кубаев., Корженкова Л.А., Караева З.А., Нажмиддинов А., Т. Захидов., У.А. Юсупджанова. Исторические сейсмические катастрофы на Ферганском участке Великого шелкового пути // Геофизические процессы и биосфера. 2022. Т. 21. № 3. С. 52-74.
5. Вархатова Д. П. Керамика VII-VIII вв. с городища Кува // ИМКУ. Вып. 24. Ташкент: Фан, 1990. С. 149-150.
6. Горбунова. Г. Н. О раннесредневековой керамике Ферганы // УСА. Вып. 3. 1975. – С. 69.
7. Камолиддин Ш.С. Металлургия и ремесленное производство у древних тюрков. Т.2. Ташкент: Extremum press, 2017. – С. 99, 220
8. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи / ТХАЭ. Т. VII. Москва: Наука, 1971. 250 с.
9. Маршак Б.И. Керамика Согда V-VII веков как историко-культурный памятник (К методике изучения керамических комплексов). Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, 2012. 384 с.: ил.
10. Матбабаев Б.Х. К истории культуры Ферганы в эпоху раннего средневековья (по материалам погребальных и городских памятников). Ташкент: Tafakkur, 2009. 176 с.
11. Оманов Ш., Нажмиддинов А. Қадимги ва ўрта аср Фарғона кулолчилиги анъаналарида ойнохой типли кўза идишлари (Баландтепа ва Ахсикат топилмалари мисолида) // O'rta Osiyo moddiy madaniyati tarixi (xalqaro konferensiya materiallari). Mas'ul muharrir F.A.Maksudov. Toshkent: Fan, 2023. B 291-294.
12. Пардаев М., Пардаев А. Жиззах воҳасининг IV-VI асрлардаги кулоллик идишлари // ЎММТ. 29-нашри. Самарқанд: Сугдиён, 1998. Б. 58-69.
13. Шигин А.Е. Сары-курган – крепость в Фергане // СА. № 1. Москва: Наука, 1984. С. 192-198.
14. Ширинов Т. Ш., Матбобоев Б. Х. Иванов Б. Г. Аҳмад Ал-Фарғоний даврида Кубо шаҳри. Тошкент: Фан, 1998. 88 б.

**JANUBIY OROLBO'YI HUDUDIDA BRO'NZA DAVRI AHOLISI
CHORVACHILIGINING MODDIY ASHYOLARDA AKS ETISHI****Sh.X. Sadaddinov, o'qituvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch**

Annatatsiya. Maqolada Xorazm vohasida chorvachilik xo'jaligini arxeologik jihatidan o'rganilish tarixi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Vinogradov A.B, Itina M.A, Kes A.S, Mamedov E.D, Vinogradova E.A, Qaynazoy, O'zbekiston, Amudaryo, Qoraqum, Qizilqum, Burli-3, Jonbos-4, Qo'shqala, Sulton Sanjar, Qavat-3, Jonbos-30, Yakka Parsan-2.

Аннотация. В статье проанализирована история археологического изучения животноводческого хозяйства в Хорезмском оазисе.

Ключевые слова: Виноградов А.В., Итина М.А., Кес А.С., Мамедов Э.Д., Виноградова Е.А., Кайназой, Узбекистан, Амударья, Каракумы, Кызылкумы, Бурли-3, Жонбос-4, Кушкала, Султан-Санджар, Кават-3, Жонбос-30, Якка-Парсан-2.

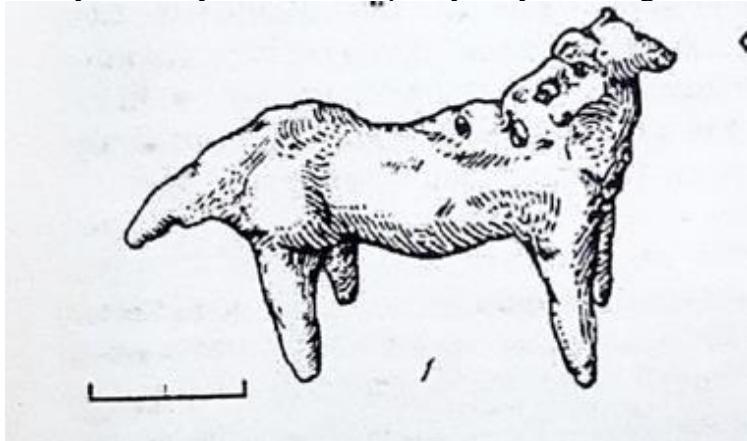
Abstract. The article analyzes the history of archaeological research on livestock farming in the Khorezm oasis.

Key words: Vinogradov A.V., Itina M.A., Kes A.S., Mamedov E.D., Vinogradova E.A., Qaynazoy, Uzbekistan, Amu Darya, Karakum, Kyzylkum, Burli-3, Jonbos-4, Qoshqala, Sultan Sanjar, Qavat-3, Jonbos-30, Yakka Parsan-2.

Kirish. Kaynazoy erasi uchunchi va to'rtinchi davrlarda kechgan paleotektonik harakatlarining bir necha marotaba takrorlanishi natijasida tarkib topgan bir qator tabiiy-iqtisodiy hududlar geomorfologiyasida bir qator o'zgarishlar O'zbekistonning fizik geografik holatida o'z aksini topganligi kuzatiladi. Ma'lumki mil.avv VIII-VII ming yilliklarda Amudaryo suv toshqini munosabati bilan Qoraqum sochma qum uyumlari oralig'idagi botiqliklarni suv havzalariga aylantirib, nishoblashgan shimoliy tomon yo'nalishini olib boorish jarayonida Buyuk muzlik shimol tomon chekingandan keyin sernam va serunum tekislikni o'ng va so'l sohil hududlariga ajratgan, bu holat hozirgi vaqtda ham davom etmoqda. Mazkur maqolada Amudaryo sohil hududlarida tosh davri so'nggi bosqichidan bronza oxirigacha ajdodlarimizning honaki uy chorvachiligi xo'jaligini olib borishi tarixini yoritish nazarga olingan. Janubiy Orolbo'yi hududida olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida topilgan moddiy madaniyat yodgorliklari ushbu hududda bronza davri aholisi chorvachilik bilan shug'ullanganini tasdiqlaydi. Xususan, Qavat-3, Tozabog'yob, Jonbos-4, Ko'kcha-15 kabi manzilgohlarda topilgan loydan yasalgan hayvon haykalchalari qadimgi odamlar hayvonlarga bo'lgan ehtiyojini va mehrini aks ettiradi. Ushbu haykalchalar orasida ot, echki, qo'y va it tasvirlari ko'p uchraydi. Bundan tashqari, topilgan suyak izlari, maxsus ajratilgan qo'ralar izlari, uy-joy qoldiqlari yonida hayvonlarning saqlangan suyaklari qadimgi odamlar chorvachilikni o'z xo'jalik faoliyatining ajralmas qismi sifatida yuritganini ko'rsatadi. Ko'plab topilmalar shuni isbotlaydiki, bronza davriga kelib hayvonlar nafaqat oziq-ovqat manbai, balki transport va diniy ramz sifatida ham ahamiyatga ega bo'lgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Paleogeografik tadqiqotlar natijalariga ko'ra bundan IV-III yarim million yillar Qoraqum, Qizilqum va Orol dengizi oralig'i tekislik bo'lgan [1-C 290-291] Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi xodimlari asarlarida tosh davri so'nggi bosqichiga qadar ibtidoiy ovchilarning manzilgohlari to'g'risida fikr-mulohazalari kuzatilmaydi. E.A.Vinogradova ma'lumotiga ko'ra, Sulton Uvays tog'i xududida o'rnashgan ibtidoiy ovchilar Burli-3 manzilgohida istiqomat qilib, ovchilikni olib borganlar, bu jarayon mill.avv IV ming yilliklargacha davom etgan [2-C 74-77]. Xorazm vohasi neolit davru urug' jamolari turar joylarini arxeologik jihatdan tadqiqi qilgan A.V.Vinogradov asarlarida Jonboy-4 manzilgohi urug' jamoalarining tevarak-atroflarini o'zlashtirish maqsadida yer sathiga yog'och ustunlari shaklida bunyod qilingan manzilgohlar madaniy qatlamlarida suyak qoldiqlari olingan, lekin uy hayvonlari muqaddasligi isbot qilingan uy hayvonlari haykalchalari qoldiqlari olingan emas. [3-C 177C 4-C 78-89]. M.A.Itina Amudaryo so'l sohili hududi Tuyamo'yin hududida neolit davriga oid Qo'shqala,

Sulton Sanjar, Qarriqizil manzilgohlari madaniy qatlamlaridan tosh mehnat qurollari olingan [5-C 66-72] Mill.avv II ming yillik o'rtalarida Janubiy Oqchadaryo havzasida Tozabog'yob madaniyati olib borgan aholi uy chorvachiligiga katta e'tibor berganlar. Misol tariqasida M.A.Itina amalga oshirgan qozishma ishlari natijasida ot, qo'y haykalchalari o'rganilgan. Jumladan Qavat-3 manzilgohi uy-honasi biridan ot haykalchasi olingan, (1- rasm) uzunligi 7sm, balandligi 3,5sm bunday ot haykalchalari Ko'kcha-15 va Jonbos-30 manzilgohlaridan ham olingan. [6-C 103-106 7-C 137-138] M.A.Itinaning monografiyasida uy hayvonlari orasidagi N4 haykal bosh qismi tuyani eslatadi. Tadqiqotchi ushbu haykalni Tuya deb, Oltintepa tuya haykalchasiga o'xshatgan.

1-rasm. Qavat-3 manzilgohidan topilgan ot haykalchalari.

M.A.Itina Janubiy Oqchadaryo hududida Yakka-Parsan-2 manzilgohi madaniy qatlamidan 20 ta uy hayvonlari suyaklari olingan. [8-C 128].

Tadqiqot metodologiyasi quyidagicha belgilab olindi [Research methodology]

Obyektivlik, tarixiy-xronologik izchillik, nazariy-qiyosiy tahlil munozara, umumlashtirish, mantiqiy xulosa, arxeologiya, etnografiya, geografiya fanlari natijalaridan foydalaniladi.

Tahlil va natijalar: Xorazm arxeologiya-etnografiya ensiklopediyasi hodimlarini Oqchadaryo havzasi, Tuyamo'yin va Sariqamish havzasi hududlarida olib brogan arxeologik izlanishlar natijalarini ilmiy tahliliga asos qilib olgan asarlarida qayd qilingan tarixiy ma'lumotlar bronza davri aholisini uy chorvachiligi xo'jaligini olib borish va rivojlantirish tarixi tahlil qilindi. Yuqorida keltirilgan arxeologik topilmalar tahlili shuni ko'rsatadiki, bronza davri aholisi chorvachilik bilan faol shug'ullangan. Qavat-3, Jonbos-4 va Ko'kcha-15 kabi manzilgohlardan topilgan loydan yasalgan hayvon haykalchalari, suyak izlari va boshqa moddiy dalillar bu faoliyatning voqea hayotidagi o'rnini tasdiqlaydi. Chorvachilik o'z davrida aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, turmush tarzi va diniy e'tiqodlarini ifodalash vositasi bo'lgan. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hayvonlarga nisbatan bo'lgan hurmat va diniy-ritual ishonchlar ularning badiiy ifodasida, ya'ni haykalchalarda aks etgan. Bu holat qadimgi jamiyatda chorva hayvonlarining nafaqat iqtisodiy, balki madaniy va ma'naviy hayotdagi ahamiyatini ham ko'rsatadi. Darhaqiqat, Xorazm ekspeditsiyasi ajdodlarimizning so'nggi tosh davridan bronza davrigacha xo'jalik faoliyatlarida tevarak-atroflardan ozuqa izlab yurgan hayvonlarni qo'lga o'rgatish jarayonida ularni muqaddas sifatida dunyoqarashini haykallarda aks ettirmaganlar. Bronza davridan boshlab Oqchadaryo havzasida Yonboshqal'a baladligi tevarak-atrofida ustunlik qilgan suv havzalari inomidan unumli foydalangan, bronza davri aholisi (oziq-ovqat tarkibida, teri, jun, sut mahsulotlari kundalik ehtiyojlarini ta'minlash) uy chorvachiligini rivojlantirishga e'tibor berganlar. Ushbu fikr-mulohazalarni umumlashtirib, yakuniy natijalar quyidagicha qayd qilindi:

- Sulton-Uvays tog'i ovchilari tevarak-atrofdan ozuqa izlab yurgan hayvonlar bilan tanish bo'lganlar, lekin ularni qo'lga o'rgatish g'oyasidan ancha uzoqda bo'lgan.

- Jonbos-4 manzilgohi urug' jamolari yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatib, uy chorvachiligi xo'jaligini tashkil qilganlar.

- Bronza davriga kelganda uy chorvachiligi tarkibini qo'y, ot kabi hayvonlar hisobiga ko'paytirgan.

- Xo'jalikda otning parvarish qilinishi ot-ulov xizmatini yo'lga qo'ygan hamda arava transporti faoliyat oliob borgan.

Xulosa va takliflar: yuqorida qayd qilingan tahlil va natijalar mohiyatidan quyidagi xulosa va tahlillar ishlab chiqildi: xulosalar quyidagicha ma'noga ega:

- Geologik jarayonlar natijasida tarixan tarkib topgan Xorazm vohasi tekislik bo'lgan. Amudaryo dinamikasi davrida mazkur tekislik o'ng va so'l sohil hududlariga bo'lingan. O'ng sohilda Oqchadaryo va Orolbo'yi, so'l sohilda esa Sariqamishbo'yi havzalari Xorazm vohasini Geografik muhitini tasvir qilgan.

- So'nggi tosh davridan mezolit davrigacha Sulton Uvays tog'i hududida o'rnatilgan Burli-3 manzilgohi ovchilari ozuqa izlab yurgan yovvoyi hayvonlarni qo'lga o'rgatmaganlar, ular kundalik hayotlarida kuzatishni oliob borganlar.

- Mazkur holatda o'zgarishlar mezolit davrida yuz bergan, qo'lga o'rgatib, parvarish qilishni boshlaganlar.

- Janubiy Orolbo'yi aholisi bronza davridayoq chorvachilik faoliyatini rivojlantirgan.

- Moddiy madaniyat yodgorliklari ushbu faoliyatni isbotlab beradi.

- Haykalchalar diniy-marosimiy va ma'naviy qarashlarni ham ifodalagan.

Takliflar quyidagicha ilgari surildi:

1. Bronza davri aholisini chorvachilik xo'jaligini rivojlantirishga bo'lgan omillarni tahlil qilish;

2. Bronza davri aholisi olib borgan xo'jalik madaniyati etno-toponomiyasini izohlash.

3. Ajdodlarimiz Amudaryo suv toshqini sharoyitida uy chorvachiligini rivojlantirishga e'tibor berish kabi tahlillar ilgari surildi.

4. Arxeologik qazilmalarda chorvachilik faoliyatiga oid topilmalarni chuqur o'rganish davom ettirilsin.

5. Muzeylarda qadimgi chorvachilikka oid ashyolar targ'iboti kuchaytirilsin.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Виноградов А.В., Итина М.А. Кесь А.С., Мамедов Э.Д. Палеогеографическая обусловленность расселения древнего человека в пустынях Средней Азии // Первообытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. — М.: Наука, 1974. — С. 290–291

2. Виноградова Е.А. Первые палеолитические находки в Султануиздаге // Приаралье в древности и средневековье. — М.: Наука, 1998.

3. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. — М.: Наука, 1968.

4. Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. — М.: Наука, 1981.

5. Итина М.А. Памятники эпохи неолита и бронзы /Древности Южного Хорезма //Тр.ХАЭЭ-М.: Наука 1991.Т.XVT-C.68-70.

6. Итина М.А. Раскопки стоянки Кават-3 в 1958// МХЭ, М,Наука, 1959.

7. Итина М.А. История степных племен Южного Приаралья: (II – начало I тысячелетия до н. э.). — Москва: Наука, 1977. — 239 с., 2 б. ил. — (Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. Т. 10).

8. Итина М.А. Поселение Якке-Парсан-2 (раскопки 1958–1959 гг.) // МХЭ, М,Наука, 1963. — Вып. 6.

UO'K 93/94

XVI ASR BOSHIDA MOVAROUNNAHRDA PUL MUOMALASI INQIROZI VA KUCHKINCHIXON ISLOHOTINING IJTIMOIIY ASOSI

B.N. Sirojov, tayanch doktorant, O'zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. XVI asr boshlarida Movarounnahr hududida pul muomalasining izdan chiqishi jiddiy iqtisodiy inqirozga olib keldi. Ushbu maqolada Shayboniylar davlati hukmdori Kuchkinchixon tomonidan olib borilgan pul islohotining sabablari, bosqichlari va ijtimoiy-iqtisodiy natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqot tarixiy manbalar va zamonaviy tarixshunoslik yondashuvlari asosida olib borilgan bo'lib, pul siyosatining markazlashuvi va jamiyatdagi ijtimoiy qatlamlar hayotiga ta'siri ochib beriladi.

Kalit so'zlar: pul muomalasi, tangashunoslik, Kuchkinchixon, Shayboniylar, islohot, Movarounnahr, inqiroz, iqtisodiy siyosat

Аннотация. В начале XVI века в Мавераннахре произошёл кризис денежного обращения, что привело к экономическому спаду. В данной статье рассматриваются причины и этапы

денежной реформы, проведенной правителем государства Шейбанидов Кучкинчиханом, а также её социально-экономические последствия. Исследование основано на анализе исторических источников и современных подходов в историографии, с акцентом на централизацию денежной политики и её влияние на различные слои общества.

Ключевые слова: денежное обращение, нумизматика, Кучкинчихан, Шейбаниды, реформа, Мавераннахр, кризис, экономическая политика

Abstract. In the early 16th century, the region of Transoxiana experienced a breakdown in monetary circulation, leading to a deep economic crisis. This article examines the causes, phases, and socio-economic impact of the currency reform carried out by Kuchkinchi Khan of the Shaybanid state. Based on historical chronicles and contemporary historiographical perspectives, the study highlights the centralization of fiscal policy and its consequences on various social groups within the region.

Key words: monetary circulation, numismatics, Kuchkinchi Khan, Shaybanids, reform, Transoxiana, crisis, economic policy

XVI asr boshlarida Movarounnahr hududida yuzaga kelgan siyosiy o'zgarishlar va yangi Shayboniylar sulolasi hukmronligi davlat boshqaruvi bilan birga iqtisodiy tartibotni ham qayta shakllantirish zaruratini yuzaga chiqardi. Bu davrda mavjud bo'lgan tangalarning qadrsizlanishi, mis tangalarning haddan ziyod ko'payib ketishi va davlat nazoratisiz zarbxonalar faoliyati pul muomalasining izdan chiqishiga olib keldi. Ayniqsa, Kuchkinchixon (1511–1530) hukmronligi yillarida bu holat eng yuqori cho'qqisiga yetdi [1; 88 c.].

Kuchkinchixon davriga kelib, mamlakatda pul muomalasi juda jiddiy inqirozga yuz tutgan edi. Turli hududlarda muomalaga chiqarilgan fuluslar (mis tangalar) soni haddan ortib ketgan, ularning og'irligi va sof metalli pasaygan, natijada bozorlarda qadrsizlangan [4; 266 b.].

Ayniqsa, Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlarda eski tangalar narxlarini sun'iy oshirib, savdo-sotiqdagi barqarorlikni yo'qotgan edi [3; 140 b.].

Davlat moliyasining muvozanatsizligi va bozor ishonchining yo'qolishi kuchli iqtisodiy islohotlarni talab qilardi. Kuchkinchixon aynan shunday sharoitda zarbxonalarni markazlashtirish, tangalarning standart og'irligini va metall sifatini tartibga solish, hamda ishonchli pul siyosatini yo'lga qo'yishga kirishdi [5; 147 b.].

Uning maqsadi pul muomalasini davlat nazoratiga qaytarish, bozorlarda barqarorlik o'rnatish va xalqaro savdo munosabatlarida Shayboniylar nomini qayta tiklash edi [6; 112 b.].

Adabiyotlar sharxi: Movarounnahrda XVI asr boshlaridagi pul inqirozini yoritishda birlamchi tarixiy manbalar muhim rol o'ynaydi. Hofiz Tanish al-Buxoriy o'zining *Sharafnoma-yi shohiy* asarida Kuchkinchixon hukmronligi yillarida ijtimoiy-siyosiy jarayonlarni keng tasvirlab bergan bo'lib, unda tangalar islohoti bevosita qayd etilmagan bo'lsa-da, iqtisodiy beqarorlik kontekstda seziladi [4; 122 b.].

Davlatxoja Dovudning *Denejnoe obrashchenie v Bukhare i Samarkande* nomli fundamental tadqiqotida esa XVI asr boshidagi pul muomalasining aniq tavsifi, tangalarning og'irligi, metall tarkibi va ularning qadrsizlanish sabablari batafsil ko'rib chiqiladi [1; 55 c.].

Abu Tohirxoja Samarqandiy o'zining *Samariya* asarida Buxoro va Samarqandda pul muomalasining og'ir ahvoli, bozorlarda qadrsiz tangalarning ko'pligi va narxlar nomutanosibligini muhim tarixiy dalillar bilan taqdim etadi [3; 101 b.].

Ziyodulla Muqimov esa o'zining zamonaviy ilmiy tadqiqotida Shayboniylar davlatida pul siyosatining markazlashuvi, tangalar orqali siyosiy hokimiyat ifodalanishi va islohotlarning huquqiy asoslari haqida ma'lumot beradi [5; 167 b.].

Shuningdek, R.G. Muqminovanning ijtimoiy tabaqalanish bo'yicha tadqiqotlari orqali pul qadrsizlanishining jamiyatdagi past va o'rta qatlamlarga qanday ta'sir qilgani aniqlanadi [7; 66 c.].

Metodologiya: Mazkur maqola tarixiy-tahliliy yondashuv asosida yozilgan bo'lib, birlamchi manbalar (risolalar, tarixiy voqealar ishtirokchilarining yozuvlari) va zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlariga tayangan. Manbalarni tanlashda ularning ilmiy ishonchliligi, davrga mosligi, pul muomalasiga doir aniqligi hisobga olindi [10; 198 c.].

Tahlilda numizmatik manbalarga alohida e'tibor qaratildi. Tangalarning metall tarkibi, og'irligi, yozuvlari, zarbxona belgisi, shuningdek, muomaladagi tangalar soni tahlil qilindi [2; 84 c.].

Manbalarni o'rganishda qiyosiy-tarixiy metod ham qo'llanildi. Jumladan, Movarounnahrda pul siyosati Usmonlilar va Safaviylar davlatlaridagi tangashunoslik siyosati bilan taqqoslab baholandi [11; 115 s.].

Ayrim hollarda pul muomalasining ahvolini aniqlashda vaqfnoma va soliq daftarlari kabi hujjatlar ham tahlil qilindi. Ular orqali pul qadsizlanishining xalq turmush darajasiga ta'siri kuzatildi [8; 41 c.].

Bundan tashqari, ba'zi iqtiboslar Abu Tohirxoja Samarqandiyning *Samariya* asaridagi bevosita guvohliklardan olindi. U, savdogarlar orasida tangalarning qadsizlanishi qanday salbiy kayfiyatlar tug'dirganini bayon etadi [3; 119 6.].

Tadqiqot natijalari: XVI asr boshida Movarounnahrda mis tangalarning haddan ortiq ko'payib ketishi iqtisodiy muvozanatni izdan chiqardi. Bozor muomalasidagi tangalar turli og'irlikda, sifatsiz va tartibsiz zarb qilingan edi. Bu ahvol bozorlarda qadsizlikni kuchaytirib, xalqning pulga ishonchini yo'qotdi [1; 58 c.]. Kuchkinchixon muomaladagi mavjud tangalarni musodara qilish va yangilarini chiqarish orqali islohotga kirishdi. U davlat tomonidan nazorat ostida bo'lgan zarbxonalarda yirik va og'ir mis tangalar — "muhrlangan pul" chiqarilishini tashkil qildi [2; 96 c.].

Tangalar ustiga Qur'on oyatlari, hukmdorning ismi va zarbxona joyi tushirilgan bo'lib, bu diniy-siyosiy qonuniylikni ta'minlashga xizmat qilgan [4; 139 6.]. Islohotdan so'ng savdo-sotiq tiklana boshladi. Xalq tangalarga nisbatan ishonchni qayta orttirdi, narxlar barqarorlashdi, g'aznaga tushumlar ko'paydi [6; 118 6.]. Vaqfnomalarda qayd etilishicha, yangi tartibdagi tangalar muomalaga kiritilgach, Buxoro va Samarqand bozorlarida qadsiz fuluslar chetlatila boshlandi va savdo faoliyati jonlandi [3; 125 6.].

Muhokama: Kuchkinchixon tomonidan olib borilgan pul islohotlari iqtisodiy barqarorlikni tiklashda qisqa muddatda samaradorlik ko'rsatdi. Ammo bu islohotlar hududlar bo'yicha turlicha natija berdi: markaziy shaharlar — Buxoro, Samarqand, Termizda pul muomalasi tezda tartibga keltirilgan bo'lsa-da, chekka viloyatlarda, ayniqsa, Xorazm va Farg'ona vohalarida eski fuluslar hanuz muomalada qolgan [9; 174 6.].

Islohotlar nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy jihatdan ham muhim edi. Davlatning tangaga muhr bosishi — kuch va nazorat ramzi bo'lib xizmat qilgan. Bu amaliyot Safaviylar va Usmonlilar bilan o'xshashlik kasb etadi [12; 67 s.].

Kuchkinchixon tangalari siyosiy xabardorlik vositasi sifatida ishlatilgan -ularning dizayni, Qur'on oyatlari, hukmdor nomi va titulining bitilishi diniy-siyosiy qonuniylikni kuchaytirgan [11; 127 s.].

Ziyodulla Muqimov tangalar siyosiy hokimiyatni ifodalovchi vosita sifatida tahlil qilib, Shayboniylar pul islohoti orqali markaziylashtirish siyosatini amalga oshirganini qayd etadi [5; 174 b.].

Pul qadsizlanishining aholi qatlamlariga ta'siri esa muhim muhokama ob'ektidir. R.G. Muqminova ma'lumotlariga ko'ra, aynan o'rta va past qatlam vakillari bu holatdan eng ko'p zarar ko'rgan [7; 66 c.].

Xulosa: Shayboniylar davlatining ilk yillarida, ayniqsa Kuchkinchixon (1511–1530) hukmronligi davrida yuzaga kelgan iqtisodiy inqiroz mamlakat pul tizimini tubdan isloh qilish zaruratini yuzaga chiqardi. Mis tangalarning haddan ziyod ko'payib ketishi, ularning sifatsizligi va qadsizlanishi jamiyatda ishonchsizlikni kuchaytirgan, savdo aloqalarini izdan chiqargan.

Kuchkinchixon tomonidan amalga oshirilgan pul islohoti bu holatga qarshi qat'iy chora edi. Davlat nazoratidagi zarbxonalarda sifatli, og'ir va Qur'on oyatlari, hukmdor ismi bilan muhrlangan tangalarning chiqarilishi nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va diniy qonuniylik timsoliga aylangan. Islohot qisqa muddatda iqtisodiy muvozanatni tiklash, savdo-sotiqni faollashtirish va davlat fiskal siyosatini barqarorlashtirishga xizmat qilgan.

Ammo islohotlarning amaliy ta'siri hududlar bo'yicha bir xil kechmagan. Markaziy shaharlarda tez natija bergan bo'lsa-da, chekka viloyatlarda fuluslar hanuz muomalada qolgan. Pul

qadrsizlanishining eng og'ir zarbasi aynan o'rta va past ijtimoiy qatlamlarga tegdi, bu esa davlat iqtisodiy siyosatining ijtimoiy ta'sirini hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Kuchkinchixonning islohot siyosati o'z davri uchun noyob bo'lib, o'rta asr Movarounnahrida davlat boshqaruvi va iqtisodiyot uyg'unligini ta'minlashda muhim tarixiy tajriba bo'lib xizmat qilgan. Ushbu tajriba hozirgi kunda ham regional pul siyosatining tarixiy ildizlarini o'rganishda qimmatli manba sifatida dolzarbligini saqlab qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Давлатходжа Довуд. *Денежное обращение в Бухаре и Самарканде*. – Ташкент: Фан, 1984. – 55, 58, 88 с.
2. Камышев Н.А. *Монетное дело в Средней Азии*. – Ташкент: Фан, 1959. – 84, 96 с.
3. Абу Тоҳирхожа Самарқандий. *Самария*. – Тошкент: Фан, 1993. – 101, 119, 125, 140 б.
4. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. *Шарафнома-йи шоҳий*. Т. 1. – Тошкент: Фан, 2001. – 122, 139, 266 б.
5. Ziyodulla Muqimov. *Shayboniylar davlati va huquqi*. – Toshkent: Muharrir, 2023. – 147, 167, 174 b.
6. Р.Р. Алимова. *Ўрта асрларда Марказий Осиё иқтисодиёти*. – Тошкент: Фан, 1990. – 112, 118 б.
7. Р.Г. Муқминова. *Ўзбекистон шаҳарларида аҳолининг ижтимоий таркиби*. – Тошкент: Фан, 1973. – 66 с.
8. Ахмедов Б.А. *Историко-географическая литература Средней Азии*. – Ташкент: Фан, 1977. – 41 с.
9. Озод Машарипов. *Хоразнома*. 2-китоб. – Тошкент: Юксалиш, 2022. – 174 б.
10. Семионов А.А., Давидович Е.А. *Материалы по истории узбеков и таджиков*. – Москва: Наука, 1940. – 198 с.
11. *Safevî-Özbek Siyasi İlişkileri*. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2012. – 115, 127 s.
12. *Orta Asya ve Osmanlı İlişkileri*. – İstanbul: Bilim Yayıncılık, 2019. – 67 s.

UO'K 93/94

1920–1930-YILLARDA O'ZBEKISTONDA QISHLOQ XO'JALIGINI KOLLEKTIVLASHTIRISH: SIYOSAT, MAFKURA VA AMALIYOT *Sh.Turg'unov, o'qituvchi, Qo'qon universiteti Andijon filiali, Andijon*

Annotatsiya. Ushbu maqolada 1920–1930-yillarda O'zbekistonda kollektivlashtirish jarayonida boy va o'rtahol dehqonlarning iqtisodiy mavqei, ularning ijtimoiy roli hamda sovet sinfiy siyosatining ta'siri tahlil qilingan. Yer-suv islohotlari natijasida o'rtahol dehqonlar qatlamining kuchayishi, boy xo'jaliklarning iqtisodiy faoliyati va sovet mafkurasi asosida ularning “kulak” sifatida talqin etilishi tarixiy manbalar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sovet hokimiyatining sinfiy siyosati o'zbek qishloqlarida tabiiy iqtisodiy muvozanatni buzib, ijtimoiy to'qnashuv va iqtisodiy inqirozlarga olib kelgan.

Kalit so'zlar: kollektivlashtirish, boy dehqonlar, o'rtahol dehqonlar, sovet siyosati, yer-suv islohoti, sinfiy kurash, iqtisodiy tabaqalanish, paxtachilik.

Аннотация. В статье анализируется экономическое положение зажиточных и середняцких крестьян в Узбекистане в годы коллективизации (1925–1930 гг.), а также влияние советской классовой политики на их судьбу. На основе исторических источников раскрываются результаты земельно-водной реформы, укрепление слоя середняков, экономическая деятельность кулацких хозяйств и их идеологическое осуждение советской властью. Результаты исследования показывают, что классовая политика привела к разрушению естественного экономического баланса, социальным конфликтам и экономическому кризису в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: коллективизация, зажиточные крестьяне, середняки, советская политика, земельно-водная реформа, классовая борьба, экономическая стратификация, хлопководство.

Abstract. This article examines the economic position of wealthy and middle peasants in Uzbekistan during the collectivization period (1925–1930) and analyzes the impact of Soviet class policy on rural society. Based on historical sources, it explores the effects of land and water reforms, the strengthening of the middle-peasant stratum, and the ideological labeling of prosperous farmers as “kulaks.” The findings indicate that Soviet class-based policies disrupted the natural economic balance of Uzbek villages, leading to social tensions and an agricultural crisis.

Keywords: collectivization, wealthy peasants, middle peasants, Soviet policy, land and water reform, class struggle, economic stratification, cotton production.

Kirish. XX asrning 20-yillari O'zbek qishloqlari uchun tub burilish davri bo'lib, bu yillarda iqtisodiy va ijtimoiy hayotda chuqur o'zgarishlar yuz berdi. 1917-yil inqilobidan so'ng sovet hokimiyati O'zbekistonda ham yangi iqtisodiy-siyosiy tartiblarni joriy etishga kirishdi. Asosiy maqsad qishloq xo'jaligini isloh qilib, uni sovet mafkurasi talablariga moslashtirish edi.

Kollektivlashtirishga tayyorgarlik jarayonida dehqonlarni kambag'al, o'rtahol va boy qatlamlarga ajratish hamda ularning o'zaro sinfiy qarama-qarshiligini kuchaytirish siyosatining markaziy yo'nalishiga aylandi. Holbuki, o'zbek qishloq xo'jaligi asrlar davomida dehqonchilik va chorvachilikning uyg'un tizimiga asoslangan bo'lib, tabaqaviy farqlar tabiiy iqtisodiy jarayonlar natijasi edi. Sovet hokimiyati esa bu farqlarni mafkuraviy asosda keskinlashtirib, kambag'allarni "tayanch kuch", boylarni esa "kulak" sifatida ta'qib qildi.

Mazkur davrni o'rganish qishloq xo'jaligidagi islohotlarning mohiyatini ochib berish bilan birga, sovet mafkurasining mahalliy sharoitda qanday amalga oshirilganini ko'rsatadi. Shu bois tadqiqotning dolzarbligi O'zbekistonda kollektivlashtirish siyosatining dastlabki bosqichini tahlil qilish va dehqonlar tabaqalanishining iqtisodiy-siyosiy oqibatlarini yoritish bilan belgilanadi. Maqolada 1925–1929-yillardagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar tarixiy manbalar asosida o'rganilib, sovet sinfiy siyosatining natijalari ilmiy nuqtai nazardan baholanadi.

Material va metodlar. Mazkur tadqiqot metodologiyasi tarixiy manbalarni chuqur va tizimli tahlil qilish, mavjud ilmiy yondashuvlarni solishtirish tamoyillariga asoslanadi. Asosiy empirik manbalar sifatida O'zbekiston Markaziy davlat arxivida saqlanayotgan 1920–1930-yillarga oid statistik ma'lumotlar, hukumat qarorlari va viloyat hisobotlaridan foydalanildi. Ushbu hujjatlar o'sha davr iqtisodiy-siyosiy jarayonlarini bevosita aks ettiradi [6,70].

Shuningdek, "Qizil O'zbekiston" kabi matbuot nashrlaridagi materiallar kontent-tahlil qilinib, sovet mafkuraviy nutqi, dehqonlarning tabaqalanishi va "kulak" tushunchasining shakllanish jarayoni o'rganildi. R. Aminova, G. Ishonxo'jaeva, N. Mahkamova kabi sovet tarixchilari asarlari orqali rasmiy tarixiy talqinlar yo'nalishi aniqlab olindi.

Tahlilda tarixiy-taqqoslama va statistik metodlardan foydalanilib, O'zbekiston tajribasi Rossiya va Qozog'istondagi kollektivlashtirish jarayonlari bilan solishtirildi. Tadqiqotning vaqt doirasi 1925–1929-yillarni, hududiy chegarasi esa O'zbekiston SSR qishloq xo'jalik hududlarini qamrab oladi. Bu yondashuv manbalarni faqat to'plash bilan cheklanmay, ularni ilmiy talqin va nazariy umumlashmalar orqali tahlil qilish imkonini berdi.

Tahlillar va natijalar. O'zbekistonda kollektivlashtirish davridagi siyosiy jarayonlarni tushunish uchun, avvalo dehqonlarning ijtimoiy va mulkiy tabaqalanishini tahlil etish zarur. 1917-yildan so'ng sovet hokimiyati qishloq aholisini kambag'al, o'rtahol va boy-quloqlarga ajratdi. Bu tasnif mulkiy holat, yer maydoni, ekin miqdori va ish hayvonlariga asoslangan bo'lib, sovet mafkurasi ruhida shakllandi.

O'zbek qishloqlarida esa ilgari "boy", "o'rtahol", "chorikor", "yarimchi", "mardikor", "koranda" kabi turli guruhlar mavjud bo'lib, ularning iqtisodiy farqlari tabiiy jarayonlar natijasi edi. Sovet hokimiyati bu tizimni mafkuraviy asosda qayta talqin qildi.

XX asr boshlarida qishloqlarda eng katta qatlamni kambag'al dehqonlar tashkil etgan. Sovetlar ularni "qishloq xo'jalik proletariati" deb atab, yer-mulksiz "batraklar", yarimchi va chorikorlarni esa "mayda dehqonlar" sifatida tasnifladilar. Ular yollanma mehnat bilan kun kechirib, asosan mavsumiy ishlarda og'ir sharoitda mehnat qilishgan.

1920-yillarda Rossiya kapitalining kirib kelishi va paxtachilikning kengayishi yersiz dehqonlar sonini ko'paytirib, batraklar qatlamini yanada kengaytirdi. Bu qatlam kollektivlashtirish jarayonida iqtisodiy va ijtimoiy zo'ravonliklarning asosiy qurboniga aylandi.

O'sha davr qishloq xo'jaligida chorikorchilik, ijarachilik va sherikchilik eng keng tarqalgan tizimlar bo'lib, ular o'zaro kelishuv asosida hosilni taqsimlashga asoslangan edi. Chorikorlar yer, urug'lik va ish hayvonlarini yer egasidan olib ishlagan, hosildan turli nisbatlarda ulush olgan. Biroq hosilsiz yillarda ular umuman daromadsiz qolishgan.

Umuman olganda, o'sha davrda mayda dehqonlar iqtisodiy muvozanatning asosiy qismini tashkil etgan bo'lsa-da, ularning daromadi yetarli emas edi. Sovetlarning tabaqalashtirish siyosati esa ushbu tabiiy ijtimoiy tizimni buzib, iqtisodiy ziddiyatlarni kuchaytirdi.

1925-yilgi statistik ma'lumotlarga ko'ra, o'zbek qishloqlaridagi kambag'al dehqonlar va ikki desyatnagacha yeri bo'lgan xo'jaliklar umumiy xo'jaliklarning qariyb 72 foizini tashkil etgan bo'lib, bu ularning iqtisodiy zaifligini ko'rsatadi [4,69]. Sovet siyosatida o'rtahol dehqonlar asosiy tayanch sifatida e'tirof etilgan, ammo ularning mezonlari aniq belgilanmagan. Masalan, Qoraqalpog'istonda o'rtahol xo'jalik 1,5 tanob yer, 20–25 qo'y va 1–2 omochga ega xo'jalik sifatida belgilangan [1,44]. O'rtahol dehqonlar bir tomondan kambag'allar bilan murosa qilib sovet siyosatiga moslashgan, ikkinchi tomondan esa mahsulotni bozorda sotib iqtisodiy mavqeini mustahkamlashga intilgan.

Boylar esa iqtisodiy faoliyatining turiga ko'ra farqlanib, yiriklari paxta zavodlari qurish, ishchi yollash va savdo bilan shug'ullangan, o'rta boylar 15–20 desyatn yerda dehqonchilik qilgan, mayda boylar esa 7–10 desyatn yerga ega bo'lgan. Ular chorikorlik va ijarani keng qo'llab, ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaganlar. Shu bois yirik yer egaligi mavjud bo'lsa-da, yirik xo'jaliklar shakllanmagan. Ko'chmanchi hududlarda esa tabaqalanish chorva soni bilan belgilanib, yirik chorvadorlar asosiy mavqega ega bo'lgan.

1925-yildan boshlangan yer-suv islohoti yerga xususiy mulkchilikni tugatish va uni milliyalashtirishni ko'zlagan. Natijada ortiqcha yerlar davlat fondiga o'tkazilib, 23 ming xo'jalikdan yer musodara qilindi. 474 ming desyatina yer qayta taqsimlangan bo'lsa-da, uning atigi 10 foizi yangi xo'jaliklarga berilgan, asosiy qismi kolxoz va sovxozlarga ajratilgan [1,92].

Islohotlar natijasida qishloqlarda tabaqaviy tarkib o'zgardi: kambag'allar ulushi 76 foizdan 43 foizga tushdi, o'rtahol dehqonlar 17 foizdan 52 foizga ko'tarildi, boylar esa 5 foiz atrofida saqlanib qoldi. Bu o'rtahol qatlamning iqtisodiy mavqei mustahkamlanib, u jamiyatning tayanch kuchiga aylanganini ko'rsatadi.

O'zbekistondagi kollektivlashtirish jarayonini Rossiya va Qozog'iston tajribalari bilan taqqoslash, uning o'ziga xos jihatlarini ko'rsatadi. O'zbek qishloqlarida paxtachilik asosiy tarmoq bo'lgani sababli boy dehqonlarning iqtisodiy mavqei mustahkam edi. Rossiyada don yetishtirish, Qozog'istonda esa chorvachilik ustuvor bo'lgani uchun tabaqalanish jarayoni boshqacharoq kechdi. Shu bois O'zbekistonda kollektivlashtirish oqibatlari og'irroq bo'lib, paxtaning kamayishi butun ittifoq miqyosida iqtisodiy muammolar keltirib chiqardi [2,58].

Sovet siyosatining asosiy kamchiligi — iqtisodiy real holatni emas, mafkuraviy dogmalarni ustun qo'yganidir. Natijada, iqtisodiy jihatdan faol o'rtahol dehqonlar ham “kulak” sifatida jazolandi, bu esa ijtimoiy adolatsizlik, norozilik va iqtisodiy inqirozga sabab bo'ldi [3,73].

Bundan tashqari, mahalliy dehqonchilik tizimining o'ziga xos shakllari — sherikchilik, chorikorchilik va ijarachilik — “ekspluatatsiya vositasi” sifatida baholanib, yo'q qilindi. Aslida esa bu institutlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida muhim rol o'ynagan va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlab turgan tizimlar edi.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, 1925–1929-yillarda O'zbekistonda dehqonlar tabaqalanishi tabiiy iqtisodiy jarayon emas, balki sovet hokimiyatining bevosita aralashuvi natijasida yuzaga keldi. Kambag'allar ulushi kamayib, o'rtahol dehqonlar asosiy qatlamga aylandi, boylar esa iqtisodiy jihatdan mustahkamlandi. Biroq sinfiy siyosat bu jarayonni sun'iy keskinlashtirib, qishloqlarda ijtimoiy to'qnashuvlarga sabab bo'ldi.

Qisqa muddatda ayrim qatlamlarning mavqei o'zgargan bo'lsa-da, uzoq muddatli natijalar salbiy bo'ldi. O'rtahol dehqonlar “kulak” sifatida ta'qib qilinib, iqtisodiy faoliyatdan chetlashtirildi, bu esa ishlab chiqarishning pasayishi va noroziliklarning kuchayishiga olib keldi.

Mazkur siyosat O'zbekiston tarixida chuqur iz qoldirib, nafaqat qishloq xo'jaligini, balki butun jamiyat ijtimoiy tuzilmasini o'zgartirdi. Shu bois, bu davrni o'rganish nafaqat tarixiy haqiqatni aniqlash, balki bugungi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni anglash uchun ham muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Aminova R.H. O'zbekistonda sovet hokimiyatining agrar siyosati va uning soxtalashtiruvchilari. –T.: O'zbekiston, 1972. – 182 b.
2. Алдажуманов К. С., Каирғалиев М.К., Осипов В.П., Романов Ю.И. Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг. сборник документов и материалов. – Алматы, 1998. 263 с.
3. Гельман Э.Р. О роли кулачества в Российской истории. - М.:2005. – 156 с.
4. Ибрагимова А.Ю. Победа ленинского кооперативного плана в Узбекистане (1923-1933гг). –Т.: Фан, 1969. - С.192.

5. Ишонхўжаева З.Р., Иоффе В.Г. Репрессивная политика тоталитарного режима в Узбекистане 20–80-е годы XX века. Учебно-методическое пособие. –Т.: Университет, 2003. – С. 48.

6. Социалистическое переустройство сельского хозяйства в Узбекистане (1917 1926 гг.). Сборник документов. Т.. Изд.АН Узб ССР, 1962, С.57.

UO'K 327(575.1) + 323.1(575.1) + 330(575.1)

O'ZBEKISTON TASHQI SIYOSATINING BARQARORLIKKA QARATILGAN STRATEGIK MAQSADLARI

B.Sh. Tuxtayev, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosiy strategiyasida barqarorlikni ta'minlash masalasi ilmiy-tahliliy jihatdan o'rganilgan. Tadqiqotda mamlakatning ichki barqarorlik va mintaqaviy xavfsizlikni mustahkamlashga qaratilgan strategik maqsadlari, ularni amalga oshirish mexanizmlari va vositalari kompleks tahlil qilingan. O'zbekistonning mintaqaviy va global barqarorlikni ta'minlashdagi tashabbuslari, preventiv diplomatiya amaliyoti, nizolarni oldini olish va hal etish bo'yicha yondashuvlari batafsil ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda barqarorlikni ta'minlashning iqtisodiy, siyosiy, xavfsizlik va gumanitar o'lchovlari, shuningdek, pandemiya va boshqa global tahdidlar sharoitida barqarorlikni saqlash strategiyasi tahlil etilgan. Maqola natijalari O'zbekistonning barqarorlikka qaratilgan tashqi siyosiy strategiyasi kompleks xarakterga ega bo'lib, milliy, mintaqaviy va global darajalarda samarali mexanizmlarni o'z ichiga olganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, tashqi siyosiy strategiya, barqarorlik, mintaqaviy xavfsizlik, strategik maqsadlar, preventiv diplomatiya, nizolarni oldini olish, Markaziy Osiyo, geosiyosiy barqarorlik, iqtisodiy xavfsizlik.

Аннотация. В статье научно-аналитически исследуется вопрос обеспечения устойчивости во внешнеполитической стратегии Республики Узбекистан. В исследовании проводится комплексный анализ стратегических целей страны, направленных на укрепление внутренней стабильности и региональной безопасности, а также механизмов и инструментов их реализации. Подробно рассматриваются инициативы Узбекистана в обеспечении региональной и глобальной устойчивости, практика превентивной дипломатии, подходы к предотвращению и урегулированию конфликтов. В работе анализируются экономические, политические, гуманитарные и обеспечивающие безопасность измерения устойчивости, а также стратегия ее поддержания в условиях пандемии и других глобальных угроз. Результаты показывают, что внешнеполитическая стратегия Узбекистана, направленная на устойчивость, имеет комплексный характер и включает эффективные механизмы на национальном, региональном и глобальном уровнях.

Ключевые слова: Узбекистан, внешнеполитическая стратегия, устойчивость, региональная безопасность, стратегические цели, превентивная дипломатия, предотвращение конфликтов, Центральная Азия, геополитическая устойчивость, экономическая безопасность.

Abstract. The article provides a scientific and analytical study of the issue of ensuring stability within the foreign policy strategy of the Republic of Uzbekistan. The research offers a comprehensive analysis of the country's strategic objectives aimed at strengthening internal stability and regional security, as well as the mechanisms and tools for their implementation. Uzbekistan's initiatives in promoting regional and global stability, the practice of preventive diplomacy, and its approaches to conflict prevention and resolution are examined in detail. The study also analyzes the economic, political, security, and humanitarian dimensions of stability, along with strategies for maintaining resilience amid pandemics and other global threats. The findings demonstrate that Uzbekistan's foreign policy strategy toward stability is comprehensive in nature, encompassing effective mechanisms at national, regional, and global levels.

Keywords: Uzbekistan, foreign policy strategy, stability, regional security, strategic objectives, preventive diplomacy, conflict prevention, Central Asia, geopolitical stability, economic security.

Kirish. Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida barqarorlik masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. Globallashuv jarayonlarining chuqurlashuvi, geosiyosiy raqobatning kuchayishi, yangi tipdagi tahdidlarning paydo bo'lishi sharoitida davlatlar o'z xavfsizligini ta'minlash bilan bir qatorda, mintaqaviy va global barqarorlikka hissa qo'shishga majburlar. O'zbekiston Respublikasi o'zining geografik o'rni, tarixiy tajribasi va strategik salohiyatidan kelib chiqib, barqarorlikni ta'minlashni tashqi siyosatining ustuvor vazifasi deb belgilagan.

Prezident Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganidek, barqarorlik va xavfsizlik masalalari O'zbekiston uchun nafaqat milliy manfaatlarni himoya qilish, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasining tinch va barqaror rivojlanishini ta'minlash nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega. Mamlakatning barqarorlikka qaratilgan strategik maqsadlari ko'p qirrali bo'lib, ular siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalarni qamrab oladi. Ushbu maqolada O'zbekiston tashqi siyosatining barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan strategik maqsadlari va ularni amalga oshirish mexanizmlari ilmiy-tahliliy jihatdan o'rganiladi.

O'zbekiston tashqi siyosatida barqarorlik konsepsiyasi keng ma'noda tushuniladi va u nafaqat an'anaviy xavfsizlik masalalarini, balki iqtisodiy, ekologik, ijtimoiy va madaniy omillarni ham o'z ichiga oladi. Mamlakat rahbariyati barqarorlikni statik holat emas, balki dinamik jarayon sifatida qaraydi. Bu jarayon doimiy rivojlanish, o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish va yangi chaqiriqlarga samarali javob berishni talab etadi.

O'zbekistonning barqarorlik konsepsiyasi quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi. Birinchidan, barqarorlik kompleks yondashuvni talab etadi va u faqat harbiy-siyosiy vositalar bilan emas, balki iqtisodiy hamkorlik, madaniy aloqalar va insoniy munosabatlarni rivojlantirish orqali ta'minlanadi. Ikkinchidan, barqarorlik bo'linmas tushuncha bo'lib, bir davlatning xavfsizligi boshqa davlatlar xavfsizligidan ajralmagan holda qaraladi. Uchinchidan, barqarorlikni ta'minlashda preventiv diplomatiya va nizolarni erta bosqichda oldini olish muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston barqarorlikni ta'minlashda ichki va tashqi omillarning o'zaro bog'liqligini e'tirof etadi. Ichki barqarorlik mustahkam davlat institutlari, samarali boshqaruv, iqtisodiy o'sish va ijtimoiy adolat orqali ta'minlanadi. Tashqi barqarorlik esa qo'shnilar bilan yaxshi munosabatlar, mintaqaviy hamkorlik va xalqaro huquq normalariga rioya qilish orqali erishiladi. O'zbekiston bu ikki jihatni o'zaro to'ldiruvchi deb hisoblaydi va ularni muvozanatli rivojlantirishga intiladi.

O'zbekiston tashqi siyosatining eng muhim strategik maqsadlaridan biri Markaziy Osiyo mintaqasida barqarorlik va xavfsizlikni mustahkamlashdir. Mamlakat rahbariyati mintaqaviy barqarorliksiz milliy xavfsizlikni ta'minlash mumkin emasligini yaxshi tushunadi. Shu bois O'zbekiston qo'shni davlatlar bilan munosabatlarni yaxshilash va mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirishga alohida e'tibor qaratadi.

Markaziy Osiyo davlatlari bilan yaqin hamkorlik o'rnatish O'zbekistonning ustuvor vazifasidir. Prezident Mirziyoev tashabbusi bilan ishga tushirilgan Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining konsultativ uchrashuvlari mexanizmi mintaqaviy barqarorlikni mustahkamlashda muhim rol o'ynamoqda. Bu format doirasida siyosiy, iqtisodiy, xavfsizlik, ekologik va gumanitar masalalar bo'yicha doimiy dialog olib borilmoqda. Mintaqa davlatlari o'rtasida o'zaro ishonch va hamkorlik muhiti shakllanishi barqarorlikning muhim omili hisoblanadi.

Chegara xavfsizligi va transchegaraviy tahdidlarga qarshi kurashish barqarorlikni ta'minlashning ajralmas qismidir. O'zbekiston barcha qo'shni davlatlar bilan davlat chegaralarini delimitatsiya va demarkatsiya qilish jarayonini yakunladi. Bu mintaqada potensial nizo manbalarini bartaraf etishga xizmat qildi. Chegara xizmatlari o'rtasidagi hamkorlik terrorizm, ekstremizm, narkotrafik va noqonuniy migratsiyaga qarshi kurashda samarali natijalar bermoqda.

Iqtisodiy integratsiya va savdo-transport aloqalarini rivojlantirish mintaqaviy barqarorlikning iqtisodiy poydevorini yaratishga qaratilgan. O'zbekiston mintaqa davlatlari bilan erkin savdo rejimini o'rnatish, transport kommunikatsiyalarini modernizatsiya qilish va yangi yo'laklarni ochish bo'yicha faol ishlamoqda. Markaziy Osiyoni yagona iqtisodiy makon sifatida rivojlantirish uzoq muddatli barqarorlikni ta'minlashning muhim shartidir.

Mintaqaviy energetika hamkorligi O'zbekistonning energetika strategiyasida muhim o'rin tutadi. Markaziy Osiyo yagona elektr energetikasi tizimini tiklash, gaz va elektr energiyasi eksportini

diversifikatsiya qilish, transmintaqaviy energetika loyihalarida ishtirok etish barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. CASA-1000, TAPI gaz quvuri kabi loyihalar mintaqaviy energetika integratsiyasini chuqurlashtiradi.

Xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar doirasida hamkorlik O'zbekistonning barqarorlik strategiyasining muhim vositasidir. Mamlakat BMT, ShHT, MDH, Turkiy davlatlar tashkiloti, Islom hamkorlik tashkiloti kabi tashkilotlarda faol ishtirok etadi. Bu tashkilotlar barqarorlik va xavfsizlik masalalarini hal etishda samarali platforma vazifasini bajaradi.

Shanxay hamkorlik tashkiloti doirasida O'zbekiston mintaqaviy xavfsizlik, iqtisodiy hamkorlik va madaniy aloqalarni rivojlantirishda faol ishtirok etadi. ShHTning xavfsizlik, iqtisodiy va gumanitar sohalardagi dasturlari Markaziy Osiyo barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi. O'zbekiston ShHT doirasida terrorizm, separatizm va ekstremizmga qarshi kurashish bo'yicha hamkorlikni kuchaytirishni qo'llab-quvvatlaydi.

O'zbekiston tashqi siyosatining barqarorlikka qaratilgan strategik maqsadlari mamlakatning milliy manfaatlarini, mintaqaviy reallik va global tendensiyalarni hisobga olgan holda shakllantirilgan. Bu strategiya kompleks xarakterga ega bo'lib, siyosiy, iqtisodiy, xavfsizlik va gumanitar sohalarni qamrab oladi. Mamlakat barqarorlikni statik holat emas, balki doimiy rivojlanish va yangilanish jarayoni sifatida qaraydi.

O'zbekistonning barqarorlik strategiyasi bir necha darajada amalga oshirilmoqda. Milliy darajada institutsional islohotlar, iqtisodiy modernizatsiya va ijtimoiy taraqqiyot orqali ichki barqarorlik mustahkamlanmoqda. Mintaqaviy darajada qo'shnilar bilan hamkorlik, integratsiya jarayonlari va umumiy tahdidlarga birgalikda javob berish mexanizmlari rivojlantirilmoqda. Global darajada xalqaro tashkilotlar doirasida faollik, ko'p tomonlama diplomatiya va global muammolarni hal etishda ishtirok kuchaytirilmoqda.

Kelajakda O'zbekiston barqarorlik strategiyasini yangi chaqiriqlar va imkoniyatlarga moslashtirishda davom etadi. Texnologik rivojlanish, iqlim o'zgarishi, demografik o'zgarishlar va geosiyosiy transformatsiyalar yangi yondashuvlarni talab etadi. Biroq O'zbekistonning barqarorlikka intilishi, mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlash va tinchlikni saqlashga bo'lgan sodiqligi o'zgarmas qoladi. Mamlakatning barqarorlik strategiyasi nafaqat milliy manfaatlariga, balki butun Markaziy Osiyo mintaqasining barqaror taraqqiyotiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullaev E.V. O'zbekiston va mintaqaviy xavfsizlik: strategiya va amaliyot / E.V. Abdullaev, R.R. Nazarov. – Toshkent: TDSHI nashriyoti, 2020. – 378 b.
2. Ganiev T.A. Markaziy Osiyoda barqarorlik omillari: nazariya va amaliyot / T.A. Ganiev // Xalqaro munosabatlar. – 2021. – №5. – B. 34-49.
3. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi / Sh.M. Mirziyoev. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
4. Rasulov A.N. O'zbekistonning suv diplomatiyasi: mintaqaviy barqarorlik kontekstida / A.N. Rasulov, B.S. Safarov // Markaziy Osiyo va Qafqoz. – 2022. – №3. – B. 89-104.
5. Yuldashev F.X. Afg'oniston masalasi va O'zbekistonning tashqi siyosiy strategiyasi / F.X. Yuldashev. – Samarqand: SamDChTI, 2021. – 296.

UO'K 93/94

1920-1991 YILLARDA SURXONDARYO HUDUDIDA UMUMTA'LIM YO'NALISHIDAGI DASTLABKI MAFKURAVIY G'OYALARNI TARG'IB ETISH

Dj.S. Umarov, mustaqil tadqiqotchi, PhD, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqola 1920-1991 yillarda Surxondaryo viloyatida umumta'lim tizimi doirasida sovet mafkuraviy g'oyalarni targ'ib etish jarayonini tahlil qiladi. Maqolada sovet davrida ta'lim tizimining shakllanishi, bolsheviklar mafkurasining umumta'lim maktablarida targ'ib qilinishi, mahalliy xalqning bu jarayonga munosabati va Surxondaryo viloyatining o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqotda tarixiy hujjatlar, ilmiy adabiyotlar va arxiv materiallariga asoslanilgan bo'lib, mafkuraviy targ'ibotning ta'lim sohasidagi o'rni va uning ijtimoiy-siyosiy ta'siri ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Surxondaryo, umumta'lim, mafkura, sovet davri, ta'lim tizimi, bolsheviklar, targ'ibot.

Аннотация. В данной статье анализируется процесс пропаганды советских идеологических идей в системе общего образования Сурхандарьинской области в период с 1920 по 1991 год. В статье освещается формирование системы образования в советский период, пропаганда большевистской идеологии в общеобразовательных школах, отношение местного населения к этому процессу и особенности Сурхандарьинской области. Исследование основано на исторических документах, научной литературе и архивных материалах, рассматривается роль идеологической пропаганды в сфере образования и её социально-политическое влияние.

Ключевые слова: Сурхандарья, общее образование, идеология, советский период, система образования, большевики, пропаганда.

Abstract. This article analyzes the process of promoting Soviet ideological ideas within the general education system in Surkhandarya region during 1920-1991. The article highlights the formation of the education system during the Soviet era, the propagation of Bolshevik ideology in general education schools, the local population's attitude towards this process, and the unique characteristics of Surkhandarya region. The research is based on historical documents, scientific literature, and archival materials, examining the role of ideological propaganda in education and its socio-political impact.

Key words: Surkhandarya, general education, ideology, Soviet era, education system, Bolsheviks, propaganda.

Kirish. 1920-yillardan boshlab O'zbekiston hududida, xususan, Surxondaryo viloyatida sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan ta'lim tizimida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Sovet rejimi ta'limni nafaqat savodsizlikni bartaraf etish vositasi, balki kommunistik mafkurani targ'ib qilishning asosiy platformasi sifatida ko'rdi. Surxondaryo viloyati, o'zining geografik joylashuvi, etnik tarkibi va iqtisodiy-siyosiy xususiyatlari bilan sovet mafkurasini joriy etishda muayyan qiyinchiliklar va o'ziga xos yondashuvlarni talab qildi. Ushbu maqola Surxondaryo hududida umumta'lim yo'nalishida dastlabki mafkuraviy g'oyalarni targ'ib etish jarayonini o'rganishga bag'ishlanadi. Tadqiqotning maqsadi – sovet davrida ta'lim tizimi orqali mafkuraviy targ'ibotning tashkil etilishi, usullari va natijalarini tahlil qilishdir.

1. Surxondaryo viloyatida sovet ta'lim tizimining shakllanishi

Sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan Surxondaryo viloyatida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va uni bolsheviklar mafkurasiga moslashtirish jarayoni boshlandi. 1920-yillarda viloyatda savodsizlik darajasi yuqori bo'lib, aholining aksariyati qishloq xo'jaligi bilan shug'ullangan edi. Sovet rejimi savodsizlikni tugatish uchun likbez (likvidatsiya bezgramotnosti) kampaniyalarini yo'lga qo'ydi. Bu kampaniyalar doirasida Surxondaryo viloyatida yangi maktablar ochildi, o'qituvchilar tayyorlandi va o'zbek tilida darsliklar nashr etildi.

1924-yilda O'zbekiston Sovet Sotsialistik Respublikasi tashkil topishi bilan ta'lim tizimi markazlashdi. Surxondaryo viloyatida umumta'lim maktablari soni o'sdi, lekin infratuzilma va malakali kadrlar yetishmasligi muammo bo'lib qoldi. Viloyatning chekka hududlarida, masalan, Sariosiyo va Boysun tumanlarida, maktablar soni kam edi, bu esa mafkuraviy targ'ibotni kengaytirishda qiyinchiliklar tug'dirdi. Shu bilan birga, sovet hokimiyati ta'lim tizimini mafkuraviy asosda qurishga intildi. Maktab darsliklarida kommunizm, sinfiy kurash va sovet davlatining ustunligi g'oyalari targ'ib qilindi.

2. Mafkuraviy g'oyalarni targ'ib qilish usullari

Sovet davrida Surxondaryo viloyatida mafkuraviy targ'ibotning asosiy vositalaridan biri umumta'lim maktablari bo'ldi. Quyidagi usullar keng qo'llanilgan:

2.1. Darsliklar va o'quv dasturlari

1920-1930-yillarda nashr qilingan darsliklarda sovet rejimining asosiy g'oyalari – sinfiy kurash, kollektivizm va kommunistik jamiyat qurish g'oyalari targ'ib qilindi. Surxondaryo maktablarida o'zbek va rus tillarida chop etilgan darsliklarda Lenin, Stalin va boshqa kommunistik rahbarlarning faoliyati ulug'landi. O'quv dasturlari bolalarni sovet vatanparvarligi ruhida

tarbiyalashga qaratildi. Masalan, adabiyot darslarida G'afur G'ulom, Hamid Olimjon kabi shoirlarning sovet g'oyalari targ'ib qiluvchi asarlari o'qitildi.

2.2. O'qituvchilarning roli

O'qituvchilar mafkuraviy targ'ibotning asosiy tashuvchilari hisoblanardi. Surxondaryo viloyatida o'qituvchilar maxsus kurslarda kommunistik mafkura asoslarini o'rgandilar va bu bilimlarni o'quvchilarga yetkazishga majbur edilar. Biroq, mahalliy o'qituvchilar orasida sovet mafkurasiga qarshi passiv qarshilik ham kuzatildi. Ayrim o'qituvchilar diniy va milliy an'analarni targ'ib qilishda davom etdilar, bu esa sovet hokimiyati tomonidan repressiyalarga sabab bo'ldi.

2.3. Pioneer va komsomol tashkilotlari

Pioneer va komsomol tashkilotlari Surxondaryo maktablarida faol ish yuritdi. Ushbu tashkilotlar orqali yoshlar kommunistik g'oyalarga jalb qilindi. Pioneer lagerlari, ma'ruzalar va sport musobaqalari mafkuraviy targ'ibotni qiziqarli shaklda yetkazishga xizmat qildi. Surxondaryo viloyatida pioneer tashkilotlari 1930-yillarda kengaydi va 1950-yillarga kelib deyarli barcha maktablarni qamrab oldi.

2.4. Madaniy va ommaviy tadbirlar

Sovet hokimiyati Surxondaryo viloyatida mafkuraviy g'oyalarni targ'ib qilish uchun madaniy tadbirlardan foydalandi. Teatr tomoshalari, kinofilmlar va xalq bayramlari orqali kommunistik g'oyalar ommaga yetkazildi. Masalan, Termiz shahrida tashkil etilgan madaniyat uylari sovet mafkurasini targ'ib qiluvchi markazlarga aylandi.

3. Surxondaryo viloyatining o'ziga xos xususiyatlari

Surxondaryo viloyati sovet mafkurasini targ'ib qilishda o'ziga xos xususiyatlarga ega edi. Viloyatning Afg'oniston bilan chegaradoshligi, etnik tarkibning xilma-xilligi (o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar va boshqalar) va diniy an'analarning chuqur ildiz otganligi mafkuraviy targ'ibotni murakkablashtirdi. Quyidagi omillar alohida e'tiborga loyiq:

3.1. Etnik va diniy omillar

Surxondaryo viloyatida islom an'analari kuchli bo'lib, sovet hokimiyatining ateistik targ'iboti mahalliy aholi orasida qarshiliklarga sabab bo'ldi. Sovet rejimi diniy ta'limni taqiqlab, maktablarda kommunistik g'oyalarni joriy qildi, lekin aholining bir qismi diniy qadriyatlarini yashirincha saqlab qoldi. Bu esa mafkuraviy targ'ibotning samaradorligini pasaytirdi.

3.2. Geografik va iqtisodiy omillar

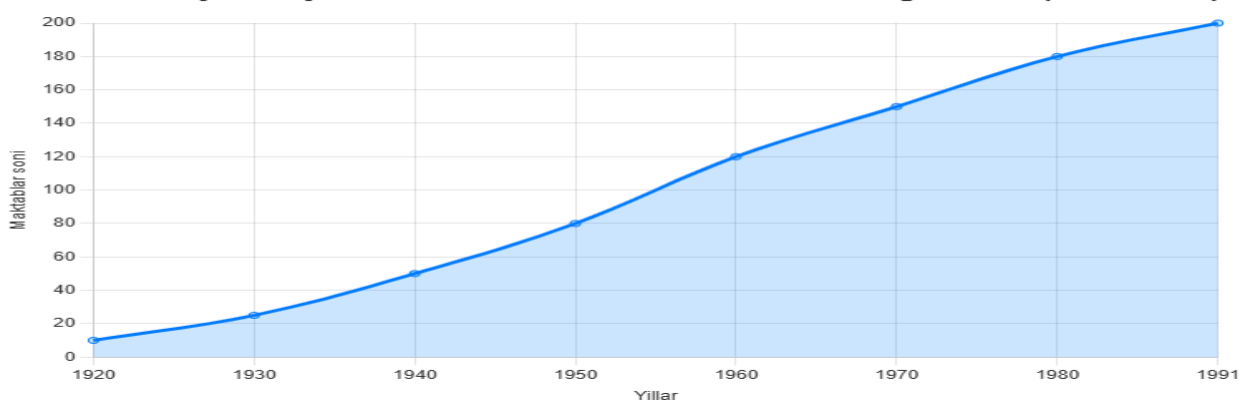
Viloyatning chekka hududlari, masalan, Boysun va Sariosiyo tumanlari, infratuzilma jihatidan zaif edi. Bu maktablar ochish va o'qituvchilar yetkazib berishda qiyinchiliklar tug'dirdi. Shu sababli, sovet mafkurasini targ'ib qilish asosan viloyat markazi – Termiz shahrida va unga yaqin hududlarda faol bo'ldi.

3.3. Mahalliy elitaga ta'sir

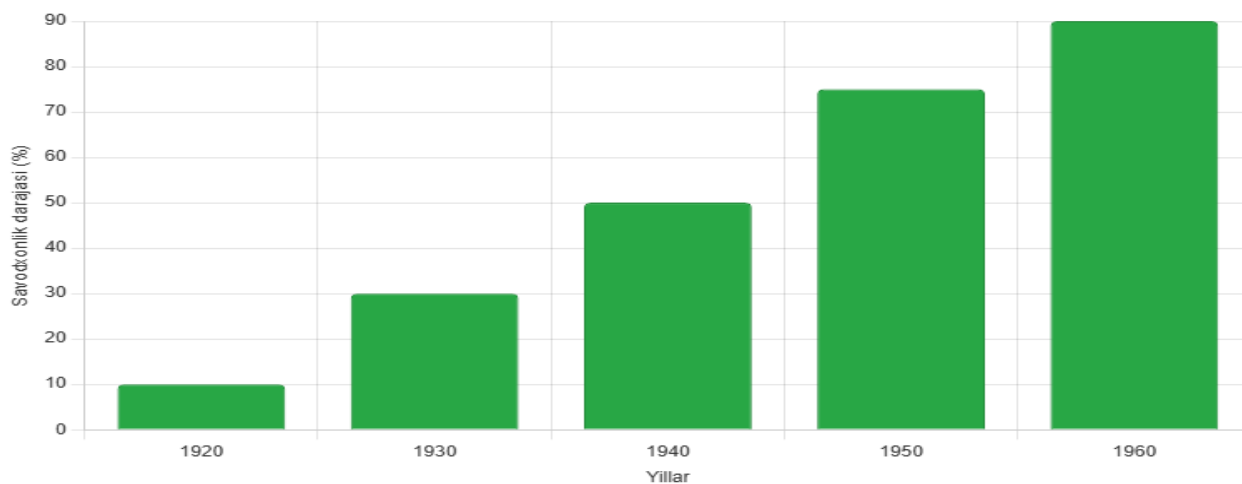
Sovet hokimiyati mahalliy ziyolilar va diniy rahbarlarga qarshi repressiyalar o'tkazdi. 1920-1930-yillarda Surxondaryo viloyatida ko'plab ma'rifatparvarlar va diniy arboblarni qatag'on qilindi. Bu mahalliy aholi orasida sovet mafkurasiga nisbatan salbiy munosabat shakllanishiga olib keldi.

Chizma 1

Surxondaryo viloyatida umumta'lim maktablari sonining o'sishi (1920-1991)

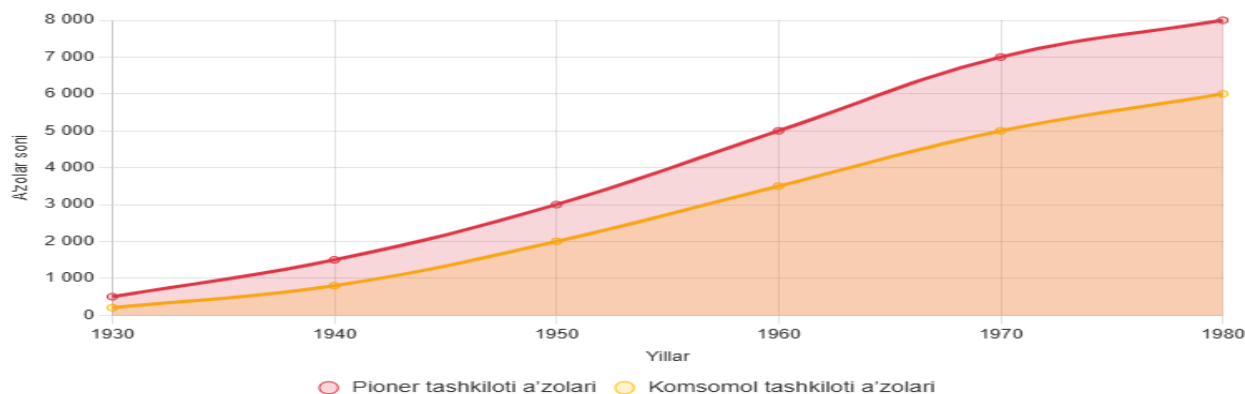

Chizma 2

Surxondaryo viloyatida savodxonlik darajasining o'sishi (1920-1960)**4. Ma'kuraviy targ'ibotning natijalari va ta'siri**

Sovet davrida Surxondaryo viloyatida ma'kuraviy targ'ibot aralash natijalarga erishdi. Bir tomondan, savodsizlik darajasi sezilarli darajada kamaydi, yangi maktablar ochildi va o'qituvchilar soni oshdi. 1960-yillarga kelib viloyatda umumta'lim maktablari tarmog'i kengaydi, bu esa sovet ma'kurasining kengroq qatlamlarga yetib borishiga imkon berdi. Biroq, mahalliy aholi orasida kommunistik g'oyalarga to'liq singib ketish kuzatilmadi. Diniy va milliy an'analar yashirin shaklda saqlanib, sovet ma'kurasiga muqobil bo'lib qoldi.

Ma'kuraviy targ'ibotning ijtimoiy ta'siri ham muhim edi. Kommunistik g'oyalar yosh avlodni sovet jamiyatiga moslashtirishda muayyan rol o'ynadi, lekin ayni paytda mahalliy madaniyat va an'alarga putur yetkazdi. Surxondaryo viloyatida sovet ma'kurasining targ'iboti natijasida yangi ijtimoiy tabaqalar – sovet ziyolilari va kadrlar shakllandi, lekin bu jarayon mahalliy aholi orasida ikkilanish va qarshiliklarni ham keltirib chiqardi.

Chizma 3**Surxondaryo viloyatida pioner va komsomol tashkilotlari a'zolari soni (1930-1980)**

Xulosa. 1920-1991 yillarda Surxondaryo viloyatida umumta'lim yo'nalishida ma'kuraviy g'oyalarni targ'ib etish sovet hokimiyatining asosiy strategiyalaridan biri bo'ldi. Ta'lim tizimi orqali kommunistik ma'kura keng targ'ib qilindi, lekin viloyatning etnik, diniy va geografik xususiyatlari bu jarayonni murakkablashtirdi. Sovet rejimi savodsizlikni bartaraf etish va ta'lim tizimini modernizatsiya qilishda muayyan yutuqlarga erishgan bo'lsa-da, mahalliy aholi orasida kommunistik g'oyalarga to'liq singib ketish kuzatilmadi. Ushbu tadqiqot Surxondaryo viloyatida sovet ma'kurasining ta'lim orqali targ'ib qilinishi jarayonini tahlil qilib, uning ijtimoiy-siyosiy ta'sirini yoritdi. Kelgusida ushbu mavzu bo'yicha arxiv materiallarini chuqurroq o'rganish va mahalliy aholi munosabatlarini tahlil qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Абдуллаев А. *Ўзбекистон мактаб таълими тарихи*. – Тошкент: Фан, 2007.
2. Саидов А.Х. *Миллий истиқлол гоҳиси: асосий тушунча ва тамойиллар*. – Тошкент: Академия, 2002.
3. Иброҳимов И. *Ўзбекистон тарихида мафкуравий жараёнлар*. – Тошкент: Ўқитувчи, 1998.

4. Холиқназар А. *Сиёсий таълим тарихи ва тажрибаси (1917–1991)*. – Тошкент: Sharq, 2011.
5. Исомиддинов Х. *Таълим тизимидаги мафкуравий ўзгаришлар (XX аср)*. – Тошкент: Фан, 2005.
6. Қосимов Б., Хайдаров А. *Идеология назарияси ва амалиёти*. – Тошкент: Akademnashr, 2010.
7. Ўзбекистон Республикаси марказий давлат архиви (ЎЗР МДА), Фондлар: 2457, 1970, 1317 – (Сурхондарёдаги мактаблар ва мафкуравий тadbirlar бўйича архив материаллари).

UO'K 346.26:719:341.355

SOVET HOKIMIYATI DAVRIDA O'ZBEKISTONDAGI MADANIY MEROS OBYEKTLARIGA BO'LGAN MUNOSABAT

L.Sh.Xo'jayeva, o'qituvchi, Navoiy davlat universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada Sovet hokimiyati davrida O'zbekistondagi madaniy meros obyektlariga bo'lgan munosabat, jumladan, ular ommaviy tarzda davlat ixtiyoriga o'tkazilganligi va ko'p hollarda yo'q qilinganligi, masjidlar, madrasalar va maqbaralar, diniy inshootlarning zarar ko'rganligi, omborxona, tikuv tsexi, qamoqxona, magazin yoki axlatxona sifatida foydalanilganligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Masjidlar, madrasa, maqbara, diniy inshootlar omborxona, tikuv sexi, qamoqxona, magazin, axlatxona, din, diniy obida, muzey, san'at, bino, homiyat, majmua, monumental, yodgolik, arxeologik, xaroba, ibodatxona, meros, qo'riqxona, qal'a, inshoot.

Annotatsiya. В статье представлена информация об отношении к объектам культурного наследия в Узбекистане в советское время, включая их массовое присвоение государством и, во многих случаях, разрушение, повреждение мечетей, медресе и мавзолеев, а также религиозных зданий, а также их использование в качестве складов, швейных цехов, тюрем, амбаров или свалок.

Ключевые слова: Мечети, медресе, мавзолеи, культовые сооружения, склады, швейные мастерские, тюрьмы, склады, свалки, религия, религиозный памятник, музей, искусство, здание, меценатство, комплекс, монументальный, мемориальный, археологический, руины, храм, наследие, заповедник, крепость, сооружение.

Abstract. The article presents information about the attitude towards cultural heritage sites in Uzbekistan during the Soviet era, including their mass appropriation by the state and, in many cases, the destruction, damage to mosques, madrassas and mausoleums, as well as religious buildings, as well as their use as warehouses, sewing workshops, prisons, barns or dumps.

Keywords: Mosques, madrasahs, mausoleums, religious buildings warehouse, sewing workshops, prisons, warehouses, garbage dumps, religion, religious monument, museum, art, building, patronage, complex, monumental, memorial, archaeological, ruin, temple, heritage, reserve, fortress, construction.

Kirish. 1917 yilda tarix sahnasida hokimiyatni qo'lga kiritgan sovetlar o'zlarining davlatchilik asoslarini mustahkamlash maqsadida bir qator ijobiy tadbirlarni amalga oshirishini e'lon qilib kirdikorlarini xaspo'shlash yo'lini tutgan. Xususan, Sovet hokimiyati o'zining dastlabki yillarida Turkistonda moddiy-madaniy yodgorliklarni saqlash va muhofaza qilishga qaratilgan bir qator chora-tadbirlarni ko'rdi. Ammo yodgorliklarni muhofaza qilish bilan shug'ullanuvchi davlat tasarrufida bo'lgan tashkilot mavjud emas edi. Natijada Turkiston hududidagi yodgorliklarni muhofaza qilish, ularni saqlab qolish hamda qayta tiklash ishlari tizimli ravishda amalga oshirilmay qoldi.

Mavzuning dolzarbligi. Sovet hukumati dinga oid olib borgan siyosati natijasida o'z mafkurasidan kelib chiqib dastlabki cheklovlarni o'rnatdi. Jumladan, Turkiston o'lkasidagi boy milliy madaniyat va moddiy-ashyoviy boyliklarni muhofaza qilish bahonasida madaniyat yodgorliklari va ularning tassarrufidagi boyliklarni davlat ixtiyoriga o'tkazildi. Muzey tashkil qilish bahonasida hududlardagi turli san'at hamda adabiyot namunalari, monumental asarlari kabi moddiy ashyoviy buyumlarni ommaviy ravishda yig'ib olib, bir qismini muzeylarga qoldirib, qolganini o'zlashtirib yuborishdi. 1919 yil 11 noyabrda TASSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi Soveti qadimiy yodgorliklar va san'at asarlarini saqlash va o'rganish maqsadida "Qadimiy yodgorliklar va san'atni muhofaza etish

to'g'risida" maxsus dekret chiqardi.[1] Unga ko'ra, barcha hujjatli va ashyoviy buyumlar, tarixiy va san'at yodgorliklari kimda bo'lishidan qat'iy nazar, zudlik bilan ularni davlat ro'yxatidan o'tkazish hamda tuzish, hisobga olishni tashkil qilish zaruriy ekanligi belgilab qo'yildi. SHuningdek, "Muzey ishlari, san'at va qadimiy yodgorliklarni muhofaza qilish kollegiyasi" ruxsatisiz mavjud yodgorliklarni bir joydan boshqa joyga ko'chirish, ularni ta'mirlash va tuzatish ishlari taqiqlandi.

1960 yil 14 martda Respublika hukumati Diniy nazorat ixtiyorida 13 ta mozorlarni yopish va ulardan keladigan daromadlardan diniy tashkilotlarni maxrum qilish maqsadida O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti huzuridagi moddiy madaniyat yodgorliklarini asrash davlat qo'mitasiga qaytarib berdi.[2] Sovetlarning bunday siyosati ortidan ko'plab muqaddas qadamjo va qabristonlar yopilib, u erdagi diniy shaxslar haydab chiqarildi hamda aholining bu joylarni ziyoratga kelishi taqiqlandi. Bunday siyosatning mohiyatida kishilar dunyoqarashidan islom unsurlarini olib tashlash, diniy qadriyatlar va ularga kuch berib turgan muqaddas joylarni yo'q qilib o'rniga sotsializm mafkurasini kengroq singdirish g'oyasi yotgan.

XX asr 60-yillarida sovet jamiyatining ijtimoiy-siyosiy hayotiga sun'iy ravishda "rivojlangan sotsializm" g'oyasi kiritildi. Bu esa o'z navbatida madaniyat sohasini ham chetlab o'tmadi va ayni shu davrda mazkur g'oya O'zbekiston ma'naviy-madaniy hayotiga ham majburiy tarzda tatbiq etildi. SHu yillarda madaniyatga xos va uning rivojlanishi uchun muhim omil bo'lgan erkinlik tamoyillariga ham tamomila chek qo'yildi.[3] Shu tariqa sovet davlati madaniy yodgorliklarni tassarruf etibgina qolmay ularni idora etishda monopol huquqni o'zida saqlab qoldi.

Tadqiqot natijalari va tahlil. Sovet davlatining ikkiyuzlama siyosati natijasida madaniy yodgorliklar asta sekin tanazzulga yuz tuta boshladi. Qariyb yo'qolib ketish arafasiga kelib qolgan va hatto ba'zilarini qayta tiklashning iloji bo'lmay qolgachgina sovet hokimiyati ayrim tarixiy yodgorlikni O'zbekiston SSR Ministrlar Soveti huzuridagi Moddiy madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish qo'mitasi tasarrufiga o'tkazishga ruxsat berdi. Jumladan, 1960 yili Buxoro oblasti "Xazor qishloq sovetining "Qizil-Oktyabr" kolxozi, Dalmun qishloq sovetining "Moskva" kolxozi kolxozchilari umumiy yig'ilishida Deggaron masjidi va Xazora qal'asi uchun 2,76 gektar, Xoja Romish va Muli Sang uchun 6,15 gektar, Qasri Romish uchun 0,83 gektar, Xushkantepa uchun 0,96 gektar, Qozoqontepa uchun 10,48 gektar, Chiqirtepa uchun 4,20 gektar er maydoni arxeologik yodgorliklari qo'riqlanadigan hudud uchun ajratilib, bu joylar Moddiy madaniyat yodgorliklarini muhofaza qilish qo'mitasi tasarrufiga o'tkazishga qaror qilgan.[4]

Sovet davlatida madaniy meros ob'ektlaridan turli maqsadlarda foydalanishni o'z o'rniga qo'ygan. Respublikadagi turli tarixiy yodgorliklardan garaj, omborxona, kutubxona, magazin, qamoqxona va boshqa maqsadlarda foydalangan. Qarshi shahridagi Odina masjididan sovet hukmronligi yillarida turli maqsadlarda foydalanildi. 1938 yili masjid atrofi 6 metr dan balandroq devorlar bilan o'ralib, qamoqxonaga aylantirilgan. Qarshi shahrining eski shahar mavzeida joylashgan bu binoni aholi "Toshturma" deb atab, unga O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar ministrligiga qarashli UYA-64/Iz-5 izolyatori joylashtirilgan.[5]

Shuningdek, Ikkinchi jahon urushi yillarida Qarshi shahridagi Bekmir qozoq madrasasi binosidan frontdagi askarlarga jo'natiladigan kiyim kechaklarni vaqtincha saqlash omborxonasi sifatida foydalanilgan. Madrasaning ikkinchi qavati esa askarlarga harbiy kiyim va poyabzal tikadigan tikuvchilik sexi sifatida faoliyat yuritgan.[6]

Buxoro shahridagi Amir Olimxon madrasasiga Pavlik Morozov nomli bolalar kutubxonasi joylashtirilgan. Kutubxonani boshqa munosibroq joyga ko'chirish bo'yicha aholining bir necha bor bergan takliflaridan so'ng shahar partiya sovetining buyrug'i chiqqanligiga qaramasdan muassasa ko'chirilmay qolavergan.[7]

Afrosiyob xarobalari qarshisidagi salobatli Bibixonim jome masjidi asrlar davomida shahar ko'rkiga ko'rk qo'shib kelgan. Biroq sovet hukumati davrida masjid qarshisida Bibixonim nomi bilan bog'liq bir madrasa qoldiqlari topilgan bir vaqtda bu obidan ustiga odatdagidek, hech qanday tartib-rejasiz, shoshilinch ravishda do'konlar qurdirilgan.[8]

Sovetlar XX asrning 70-yillarida Minorai Kalon yaqiniga to'rt qavatli zardo'zlik kombinati qurmoqchi bo'lishdi. Korxona texnologiyasiga ko'ra, minora yonidagi baland beton sepoya ustiga o'rnatilgan tuxumsimon ulkan suvdonga o'xshash suvxona zarur edi. Bu bema'ni loyihani

ma'qullovchi bir necha majlislar bo'lib o'tgan. Mazkur ishga e'tiroz bildirganlarning ogohlantirishlari inobatga olinmadi, loyiha zo'rma-zo'raki tasdiqlandi. Ammo binokorlar xomcho'ti bo'yicha kombinatga kanalizatsiya, issiq-sovuq suv keltirish uchun buldozerlar bilan ko'hna shahar bag'rini yorib o'tish kerak ekan, shu bahona bo'ldi-yu, kombinat qurilmadi, Buxoro markazi bir falokatdan holi qoldi.[8]

Xiva Ichan qal'asining eng mo'tabar va mashhur ziyoratgohlaridan biri xalq orasida avliyo nomi bilan ardoqlangan mutafakkir shoir Pahlavon Mahmudning qadamjo maqbarasidir. Bu erda Xiva xonlarining keyingi bir silsilasi dafn etilgan. Qarangki, sovet davrida ana shu me'moriy majmua uning chirog'ini yoqib, sahnini supurib turgan ixlosmandlardan xoli etilib, ateistik muzeyga aylantirildi.[8]

To'g'ri, sovet davrida bu yerda eng murakkab ta'mirlash ishlari amalga oshirilgan: qiyshaygan ikki minora qulashdan asrab qolingan. Lekin XX asrning 70-80 yillarda madrasaga e'tibor nihoyatda susayib ketdi. Hovli atrofida binoning ikkinchi qavati hujralarini tiklash haqidagi loyiha turli bahonalar bilan amalga oshmay qolib ketdi. Sovet davrida Registon o'ramidagi qator noyob obidalar, shu jumladan, podsholar maqbarasi ham buzib tashlandi, qabr toshlari muzeylarga o'g'irlab ketildi. Bir vaqtlar Ko'ksaroy joylashgan Ark-Qal'a tepasida qad ko'tarib turgan XIV asrning noyob me'moriy yodgorligi-Qutb Chahordaxum nomini olgan Nuriddin Basir maqbarasi ham atayin portlatildi.[8]

Uch darvozali, 7 paxsali, balandligi 4-5 metr atrofida, uzunligi taxminan 3000 metrga teng devor, umumiy maydoni (sathi) taxminan 110 kv. m yoki 1.1 gektar maydonda beklar qarorgohi, turli binolar-sayisxona, zindon, xazina, masjid kabi inshootlari bo'lgan Karmana arkining tuprog'i 1956 yilda Toshkent-Buxoro yo'li qurilishi uchun ishlatildi.[9] Uning o'rni taxminan 30 xonadonga uy-joy qurish uchun beril yuborildi.[10]

Xulosa. Sovet davridagi siyosat madaniy merosni himoya qilayotganlik niqobi ostida, ko'p hollarda ularni yo'q qilish, xususiylashtirish, ateistik mafkuraga bo'ysundirish, yodgorliklarni boshqa maqsadlarda ishlatish kabi tajovuzkor siyosatga asoslangan. Bu yondashuv O'zbekistondagi boy tarixiy-madaniy merosga qattiq zarar yetkazdi, ko'plab noyob obidalar qarovsiz qoldi, buzib tashlandi yoki esdan chiqarildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTAR RO'YXATI:

1. Нечкин Д.И. Задачи и ближайшие сели Комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы в Средней Азии // Известия Средазкомстариса. – Тошкент, 1926. – № Вып.1. – 123 с.
2. O'z MA, R-837-fond, 32-ro'yxat, 7230-yig'ma jild, 5-varaq.
3. Yuldasheva D. O'zbekistonda sovet hokimiyatining moddiy-madaniy yodgorliklarga bo'lgan munosabati (1917-1990 yy.) tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori dis. Avtoreferati. -B.17
4. O'z MA, R-2296-fond, 4-ro'yxat, 44-yig'ma jild, 6-7-varaqlar.
5. Kattaboev S. Odina masjidi qismati // Qashqadaryo, 2005 yil 16 sentyabr.
6. Allayev M. Qashqadaryo viloyati tarixiy-madaniy meros obyektlarini ta'mirlash va muhofaza qilish tarixi (1991 – 2021 yy.) tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori. diss. ... -B.19
7. Aminov N., Salimov S. Obidalar nidosi // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1987 yil 20 noyabr
8. Zoxidov P. Xarobalar faryodi // O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1992 yil 17 yanvar
9. Sattorov U. Navoiy viloyati. -Toshkent: Yangi asr avlodi.2004 yil.-B.25
10. Xotamov A., Xalilov Sh. Karmana arki. // Navoiy ovozi, 1994 yil. 29 iyul

UO'K [316.346.32-057.81:271.2-75](470+571)

YOSHLAR TARBIYASIDA DINIY-MA'RIFIY TUSHUNCHANING O'RNI VA AHAMIYATI

R.D.Yuldashev, PhD, dots., Samarqand Davlat Universiteti, Samarqand

Annatsiya. *Yoshlarning dunyoviy va diniy dunyoqarashini uyg'un tarzda shakllantirish va rivojlantirish Yangilanayotgan O'zbekistonda ma'rifatparvarlikka asoslangan fuqarolik jamiyatini barpo etishning tayanch omillaridan biri sanaladi. Asosiy maqsadi erkin fuqarolik jamiyatini shakllantirish va inson qadrini yuksaltirish orqali xalqparvar davlatni barpo etishdir. Ushbu ilmiy maqolada Yangi O'zbekistonni barpo etishda yoshlarning dunyoqarashini shakllantirish va rivojlantirishning zamonaviy kontseptual asoslarini ishlab chiqish va amalda qo'llash masalasi yuzasidan ilmiy-amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fikrlar bayon qilingan.*

Kalit so'zlar: *Yangi O'zbekiston, yoshlar, jahon, zamonaviy fikrlash, din, diniy tashkilot, diniy-ma'rifiy tarbiya, ijtimoiy tarbiya, diniy guruh va jamoa, diniy e'tiqodlar, jamiyatda diniy bag'rikenglik va konfessiyalararo totuvlik.*

Аннотация. *Гармоничное формирование и развитие светского и религиозного мировоззрения молодежи является одним из базовых факторов построения в обновляющемся Узбекистане гражданского общества, основанного на просвещении. Основная цель-построение народно-демократического государства путем формирования свободного гражданского общества и повышения ценности человека. В данной научной статье изложены идеи, имеющие научно-практическое значение по вопросу разработки и практического применения современных концептуальных основ формирования и развития мировоззрения молодежи в построении нового Узбекистана.*

Ключевые слова. *Новый Узбекистан, Молодежь, мир, современное мышление, религия, религиозная организация, религиозно-просветительское воспитание, социальное воспитание, религиозная группа и сообщество, религиозные убеждения, религиозная терпимость и межконфессиональная гармония в обществе.*

Abstract. *The harmonious formation and development of the secular and religious worldview of young people is considered one of the key factors in the establishment of a civil society based on enlightenment in an updated Uzbekistan. The main goal is to build a nationalistic state by forming a free civil society and elevating human value. This scientific article describes the ideas of scientific and practical importance on the issue of developing and putting into practice the modern conceptual foundations of the formation and development of the worldview of young people in the construction of a new Uzbekistan.*

Key words. *New Uzbekistan, Youth, World, modern thinking, religion, religious organization, religious and educational education, social education, religious group and community, religious beliefs, religious tolerance and interconfessional harmony in society.*

Kirish: Dinni ijtimoiy fenomen sifatida tan olmaslik, ayniqsa odamlarning diniy his-tuyg'ulari bilan o'ynashish hamma vaqt jamiyat hayotida keskin o'zgarishlar, ag'dar-to'ntarlar, halokat va falokatlarining paydo bo'lishiga sababchi bo'lgan. Madomiki, din ijtimoiy hodisa ekan, uning mohiyati nimada degan savol tug'iladi? Bu savolga javob berish uchun oldin "din" atamasining ma'nosini tushunib yetish zarur bo'ladi. Bu xususta: "Arab tilidagi manbalarda qayd etilishicha, din so'zi "دِين" ("dâna") fe'lidan yasalgan bo'lib, "kingadir bo'ysunmoq, bo'yin egmoq, itoat etmoq, kimdandir qarzdor bo'lmoq, e'tiqod qilmoq, qilgan ishiga yarasha mukofotlamoq"; "diynun" so'zi esa, "din, imon, ajr-mukofot, qilingan ishga yarasha berilgan haq" kabi ma'nolarni bildiradi.

O'zbek tili lug'at adabiyotlarida "din" – ishonch, ishonmoq, e'tiqod, mulk, hukm, hisob, jazo, tadbir, bo'ysunish, itoat qilish, ibodat, parhez, yo'l tutish, odat qilish, e'tiqod qilish ma'nolarini bildirishi keltirib o'tiladi.

Islomdan avval turkiy xalqlarning din tushunchasini ifodalash uchun turli davrlarda "drm", "darm", "nom" va "den" kabi so'zlarni ishlatganlari ma'lum. Ulardan "drm", "darm" din, aqida ma'nosida sanskritcha (qadim hind tili) "dharma"dan (Pali tilida dhamma); "nom" din ishonch, qonun ma'nosida sug'd tilidan kirib kelganligi aytiladi.

O'zbek tilidagi "din" ma'nosini beruvchi atamalar barcha tillarda mavjud. Jumladan, zardushtiylarning manbasi "Avesto"da "din" sifatida "daena", qadimgi fors pahlaviy tilida "den", "din", "dena", "daena" so'zi ishlatilib, «yo'l», «mazhab», «marosim», «uslub», «tarz» kabi ma'nolarni bildirgan. Ibroniylar tilida istifoda qilinadigan «dath» so'zi «din» tushunchasini ifodalash uchun umumiy termin bo'lib, «hukm», «amr» va «qonun» ma'nolarini anglatgan.

Rus tilida din ma'nosini anglatadigan «religiya» so'zining kelib chiqishi borasida lug'atlarda bir qancha yondashuvlar keltirib o'tilgan. Ulardan ba'zilariga ko'ra mazkur atama lotincha «religio» so'zidan kelib chiqib, «diyonat, dindorlik, taqvodorlik, xudojo'ylik, mo'minlik, taqvo, muqaddas narsa yoki joy, qadamjo, ziyoratgoh, ibodat topinish-sig'inish va u bilan bog'liq diniy marosimlar» degan ma'nolarni anglatadi.

Ikkinchi guruh tilshunoslar «religio» so'zi semantik, ma'no va morfologik jihatdan «relegere» so'zi bilan bog'liq bo'lib, «yangidan to'plamoq, yangidan tanlashga kirishmoq, qayta ishlab chiqish uchun oldingi sintezga qaytish» kabi ma'nolarni anglatadi, deb ta'kidlaydilar» [2: 7-8].

Tadqiqot metodologiyasi: Odamlar, jamoalar, xalqlarning u yoki bu narsa, hodisa va voqeikka nisbatan bo'ladigan e'tiqodlari din maqomiga ega bo'lishi uchun quyidagi uch asosiy xususiyatga ega bo'lishi lozim.

1. G'ayritabiiy-mo'jizaviy ilohlar haqidagi tasavvurning, ya'ni sig'inish, topinish ob'ekti bo'lgan – Xudoning mavjud bo'lishi. Ularni transtsendent va immanent ilohlarga bo'lish mumkin. Bunda: “Transtsendent ilohlarga insonlar olamidan tashqarida, insonlarga hech qanday aloqasi bo'lmagan, qusur va nuqsonlardan xoli Xudolar kiradi. Bunga misol sifatida tom ma'noda islom dinidagi Alloh taolo va qisman xristianlikdagi Ota Xudo, yahudiylkdagi Yaxvelarni keltirish mumkin.

Immanent ilohlar deganda esa tabiatning bir bo'lagi sifatida tasavvur qilingan, insonlarga o'xshab ketadigan, biroq g'ayrioddiy yaratuvchilik, buzg'unchilik, rizqlantiruvchilik kabi kuchlarga ega bo'lgan Xudolar kiradi. Bunday turdagi ilohlar ko'pincha yo antropomorf (inson qiyofasida) yo zooantropomorf (yarim odam yarim hayvon) yoki zoomorf (hayvon) shaklda tasavvur qilinadi. Bunga misol sifatida Qadimgi Misr, Yunon, Rim sivilizatsiyalari, zamonaviy Hindiston, Xitoy, Yaponiya dinlarini sanash mumkin” [2: 8].

2. Yaratganni (Xudoni) insonlarni bog'lab turuvchi ibodat va marosimlar bo'lishi shart. Masalan, namoz, ro'za, qurbonlik, aqiqa, amri ma'ruf, xatna, haj va boshqalar.

3. Diniy tashkilotlarning mavjudligi. “Diniy tashkilot – diniy ehtiyojlarni birgalikda qondirish va qondirishga ko'maklashish maqsadida tuziladigan va diniy marosimlarni ado etish asosida ish ko'radigan ixtiyoriy, teng huquqli va o'z-o'zini boshqaruvchi uyushma” [4: 71]. Bir so'z bilan aytganda bu bir din izdoshlarining jamoaviy ravishda o'z diniy rasmlar, ibodat marosimlarini o'tkazadigan, diniy ta'lim oladigan muassasalaridir. Bu, islomda – masjid, madrasa, xristianlikda – cherkov, seminariya, yahudiylkd – sinagoga va hokazo.

Bugungi kunda jahonda 8,175,716,385 kishi yashayotgan bo'lsa, ularning 2,6 milliard xristianlik, 2,2 milliard islom, 1,2 milliard induizm, 0,5 milliard buddizm diniga e'tiqod qiladilar. 1,2 milliard esa dinsiz teizm, agnostizm, ateizmchilar qatoriga kiradi [5]. Demak, jahon aholisining

6 milliarddan ortiqrog'i dindorlar olamiga mansub kishilar hisoblanadi. Shunga ko'ra, ularning yo'lbo'shchilari, faol qatlamlari muntazam ravishda diniy-ma'rifiy tarbiya ishlarini olib borish bilan shug'ullanadilar.

Tahlil va natijalar: Xo'sh, shunday ekan, diniy -ma'rifiy tarbiya nima, degan savol tug'iladi?. Bu savolga javob berish odamlar yashayotgan jamiyatning maqsadini aniqlashdan boshlanadi. Yangilanayotgan O'zbekistonning asosiy maqsadi esa “erkin fuqarolik jamiyatini shakllantirish va inson qadrini yuksaltirish orqali xalqparvar davlatni barpo etish” [1: 10]. orqali odamlarning farovon yashashini ta'minlashdan iborat. Bu buyuk maqsadning tamal toshlaridan birini yuksak axloqiy-ma'naviy fazilatlarga ega bo'lgan shaxslarlar tashkil qiladi. Ana shu jarayonda din kuchli ma'rifiy quroli sifatida odamlarning tarbiyasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Madomiki, din ijtimoiy hodisa ekan, u albatta ijtimoiylashuv jarayonining ajralmas qismi ijtimoiy tarbiyaning bir qismi hisoblanadi. Ijtimoiy tarbiya nima? Bu xususda professor A.Choriev: “Ijtimoiy tarbiya jarayoni bir butun, yaxlit sistema bo'lib, jamiyatning barcha sotsial institutlari (oil, maktabgacha tarbiya muassasalari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlari, mehnat jamoalari, mahalla kengashlari), jamoat tashkilotlari, siyosiy partiyalar, madaniy-ma'rifiy uyushmalar amalga oshirayotgan barcha tarbiyaviy-mafkuraviy tadbirlarni, shuningdek, madaniy meros, milliy qadriyatlar, jamoatchilik fikrining tarbiyaviy-mafkuraviy imkoniyatlarini ham o'zida qamrab oladi. Boshqacha aytganimizda, ijtimoiy tarbiya - tarbiyaviy ta'sirning maqsadi va vazifalari, ustuvor yo'nalishlari va sohalari, omillari va vositalari, uslublari va usullarini o'zida mujassamlashtiradi. Ijtimoiy tarbiya - tarbiyaning ongli, aniq maqsad tomon yo'naltirilgan qismi ekanligini unutmaslik darkor. Boshqacha aytganimizda, ijtimoiy tarbiya – mafkuraning o'zidir.” [6: 20], Klayv Erriker (Clive Erricker): “Ijtimoiy tarbiya - bu ijtimoiy ahamiyatga ega qadriyatlar, qarashlar, g'oyalar, xatti-harakatlar va muloqot usullarini o'zlashtirish va ijtimoiy ahamiyatga ega fazilatlarni rivojlantirishning maqsadli jarayonidir [7] – degan ta'rif va

tavsiflarni berganlar. Birinchi ta'rifda ijtimoiy tarbiya mafkura bilan tenglashtirilgan, ikkinchi ta'rifda esa ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan fazilatlariga nimalar kirishi ko'rsatilmay qolib ketgan. Birinchi ta'rifda ijtimoiy tarbiyani amalga oshiruvchi mexanazmlar tizimi aniq ko'rsatilgan bo'lsa, ikkinchi ta'rifda bu haqda hech narsa deyilmagan. Bu savolga aniqroq javob berish uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim.

1. Ijtimoiy tarbiya - bu shaxsning ijtimoiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi muayyan tarbiya strategiyalaridan iborat bo'lib, uning maqsadi jamiyatda moddiy va ma'naviy farovon yashashni qo'llab-quvvatlash, jamiyat a'zolari o'rtasidagi axloqiy-ma'naviy muhitni yaxshilash, marginallik muammolarini hal qilishdir.

2. Ijtimoiy tarbiyaning vazifalari, bir tomondan, marginallik muammolarining oldini olish bo'lsa; ikkinchi tomondan ijtimoiylashuv jarayonlarini optimallashtirishi, uchinchi tomondan esa barcha odamlarga o'z huquqlarini amalga oshirish kafolatlarini berish ham kerak buladi.

3. Ijtimoiy tarbiyaning usullari bilan bog'liq masalalar, xususan jamiyat hayotida yuz berayotgan o'zgarishlarni kuzatib boruvchi odamlar o'rtasidagi xatti-harakatlar va munosabatlar, ma'lum qadriyatlar va an'analarni rad etuvchi, o'z me'yorlari va qadriyatlari tizimini tasdiqlovchi guruhlarini aniqlash, ularning xatti-harakatlaridagi noadekvat tomonlarni bilish va tuzatish ishlarini tashkillashtirishni ham hisobga olish kerak.

Demak, yuqorida bayon qilingan har bir holatda progressiv ahamiyat kasb etadigan transformatsiyalashuv strategiyasini aniqlash va tanlash uchun odamlarning turmush tarzi, ularning muammolari, ular o'rtasidagi munosabatlar haqida ma'lumotlar to'plash orqali xulosalar chiqarishni ham inobatga olish kerakligini yoddan chiqarmaslik lozim.

Ma'lumki, insonning rivojlanishi juda murakkab jarayon bo'lib, uning ko'p yillik tarixiy taqdirida hamroh bo'lgan va hozirgi davrda ham muhim rol o'ynayotgan ijtimoiy hodisalardan biri - bu dindir. Har qanday din o'zining jamiyatdagi mavqeini saqlab qolish, ayni vaqtda kuchaytirish uchun diniy-ma'rifiy ta'lim va tarbiya ishlarini takomillashtirib boradilar.

Xo'sh, shunday ekan diniy-ma'rifiy tarbiya deganda nimani tushunmoq kerak? Bu xususda bir qator qomusiy lug'atlarda quyidagicha ta'riflar berilgan. Masalan, "Diniy tarbiya – bu odamlar ongga diniy mafkura va xudojo'y xulq-atvorni singdirishdir" [8: 217], "Diniy tarbiya - bu muayyan din aqidalariga asoslangan tarbiya tizimidir. Din tarbiyaviy ta'sir orqali insonning ma'naviy hayotiga kirib boradi va uning irodasini din talab qiladigan harakatlarni amalga oshirishga yo'naltiradi", "Diniy tarbiya - bu bir tashkilot yoki din ta'limotiga qat'iy mos keladigan fikrlash va xulq-atvorni shakllantirishning maqsadli jarayonidir", "Diniy tarbiya – bu dindorlarning dunyoqarashini, dunyoni his etishini, muayyan konfessiyaning (dinning) aqidalari va doktorinal tamoyillariga mos keladigan munosabatlar va xulq-atvor normalarini singdirish orqali maqsadli va tizimli ravishda tarbiyalashdir", "Diniy tarbiya - bu dindorlarning nisbatan nazorat ostida ijtimoiylashuvining ajralmas qismi (oilaviy tarbiya va ijtimoiy tarbiya bilan birga)" [9]. Bunda "diniy-ma'rifiy tarbiya" tushunchasiga, odatda "din", "ma'rifat" va "tarbiya" so'zlarining mazmunidan kelib chiqqan holda integral tushuncha sifatida quyidagicha ta'rif berish mumkin.

Diniy-ma'rifiy tarbiya – bu diniy, guruh, jamoa, tashkilotlarning yetakchilari tomonidan har bir individ, shaxs, kishi, odamlarga Allohning mavjudligini, uning mo'jizaviy kuchga ega ekanligini anglatish, axloqiy-ma'naviy qadriyatlarga boy bo'lgan diniy urf-odatlariga qat'iy amal qilgan holda ruhiy kamolotga erishi orqali «ikki dunyo» hayoti saodatiga erishish uchun to'g'ri yo'ldan borishni o'rgatishga qaratilgan faoliyatidir. Diniy-ma'rifiy tarbiyadan maqsad - bu kishilarga nafaqat Yaratganning va payg'ambarlar hamda din peshvolarining ta'limotini o'rgatishni, balki ayni vaqtda ularning jamiyatda tutgan o'rnini, fuqarolik burchi va mas'uliyatini ham to'g'ri anglab yetish zarurligini ko'rsatish bilan ham ifodalanadi.

Aslini olganda diniy-ma'rifiy tarbiyaning markazida «ikki dunyo»ning borligini, unda insonning o'limidan keyingi ikkinchi dunyoga borishda diniy aqida, marosim, urf-odatlarning rolini sakrallashtirish [10: 441] fenomeni yotadi. Demak, bunda atrofdagi voqelikda yuz berayotgan hodisalarni, unda insonning paydo bo'lishi va umrguzaronlik qilishlarini muqaddas mazmun bilan ta'minlashga, xususan diniy urf-odatlarni, marosimlarni ularni muqaddaslashtirish masalasiga alohida ma'no berish muhim ahamiyat kasb etadi.

Diniy-ma'rifiy tarbiyani ikki: aqliy (ratsional) va ilohiy (mistik) darajalarga ajratish mumkin.

1. Diniy-ma'rifiy tarbiyaning aqliy (ratsional) darajasi. Bunda asosan quyidagi komponentlar: axborot olish va uni uzatish; axloqiy-ma'naviy qadriyatlar qoidalarga qat'iy amal qilish; voqelikdagi o'zgarishlarga qarab faol harakat qilishini ta'minlashni yo'lga qo'yish masalasi yotadi. Xuddi shu jarayonda ikki holat: birinchidan, dunyoviy bilimlarga asoslangan dunyoqarashning o'rnini aql orqali idrok qilish, uni dinga qarama-qarshi qo'ymaslik; ikkinchisi diniy bag'rikenglikni kengaytirib konfessiyaviylikka keng yo'l ochib berish.

2. Diniy-ma'rifiy tarbiyaning mistik [11] darajasi. Masalan, bu darajada xristian dini tarbiya jarayonida dindorlarning ilohiyat olami bilan aloqa qila olishiga ishonishdan iborat diniy e'tiqodni shakllantirish va rivojlantirish uchun turli marosimlarga tayyorgarlik ko'rish va qatnashishni, uyda ibodat qilishni, muqaddas narsalarni hurmat qilish va e'zozlab avaylash tuyg'usini rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Diniy-ma'rifiy tarbiya turli xil shakllar qo'llaniladi, ularning ko'pchiligi tashqi ko'rinishi bilan ijtimoiy tarbiya shakllariga o'xshab ketadi. Masalan, tarbiyaviy darslar tizimi: seminarlar, ma'ruzalar va boshqalar. Shuningdek, diniy bayram tadbirlari, ekskursiyalar, havaskorlar uyushmalari, xor, orkestrlar va boshqalar. Diniy-ma'rifiy tarbiya ishida ommaviy tarzda tashkillashtirilayotgan barcha tadbirlarga «muqaddas»lik maqomini berishga harakat qilinadi.

Diniy-ma'rifiy tarbiya ishlarini ommaviy tarzda tashkillashtirishda: ruhoniylar, diniy va dunyoviy (bir qator mamlakatlarda) ta'lim muassasalarining o'qituvchilari, bolalar va o'smirlar birlashmalari tarbiyachilari, diniy va dunyoviy tashkilotlarda faoliyat yurituvchi, masalan, skautlar [12] tomonidan amalga oshiriladi. Ayni vaqtda diniy tashkilotlar tomonidan nazorat qilinadigan va ommaviy axborot vositalari orqali yoritilib boriladi. Bu ishga oilada esa dindorlar, ota-onalar, qarindoshlar, diniy jamoa a'zolari va boshqalar jalb qilinadi. Shu tariqa diniy-ma'rifiy tarbiya jarayonida ma'lum bir mazhabga tegishli bo'lgan fikrlash, shu asosda xatti-harakatlar sodir etish xususiyatlariga, turmush tarziga, shuningdek, jamiyatda moslashish va cheklash strategiyalariga xos bo'lgan iymon-e'tiqodlalar yangi avlodlarining paydo bo'lishiga olib keluvchi qiymat-me'yoriy tizimlar ishlab chiqiladi.

Diniy-ma'rifiy tarbiya ikkita negizga – yuksak axloqiylik va teran oqilalikka tayangandagina ko'zlangan maqsadda erishishi mumkin bo'ladi. Chunki, yuksak axloqiylik barcha insoniylik fazilatlarini yuzaga chiqarsa, teran oqilalik esa insonni har hil bo'lmag'ur illatlardan himoya qiladi. Frantsuz yozuvchisi, faylasuf Shamfor Sebastʼen-Rosh Nikola (1741-1794) yozganidek: “Agar faqat axloqqagina tayanilsa, unda siz g'irt befahmlar yoki dodvoychi dardisarlarni, faqat oqillikka tayanilsa - xudbin shaxsiyatparastlarni tarbiyalab yetishtirishingiz mumkin. Usib-ulg'ayish har jihatdan, jismoniy ham, unga uyg'un holda aqliy, estetik, axloqiy jihatdan ham mutanosib bo'lmog'i kerak” [13: 146].

Diniy-ma'rifiy tarbiyaning ahamiyati quyidagilar bilan belgilanadi

1. Diniy e'tiqodlarning kishilar amal qilishi kerak bo'lgan axloqiy-ma'naviy qadriyatlarini belgilab beradi, bunda har bir so'zni o'ylab gapirish, shunga muvofiq tarzda o'zini tutishni talab qiladi.

2. Zamonaviy jamiyatning bir qismi bo'lgan turli dinlar va e'tiqodlar haqidagi bilimlarning rivojlanib borish tendentsiyalarini bilish uchun muhim ilmiy-amaliy tadqiqotlar olib borish zarurligini ta'kidlaydi.

3. Xudo haqidagi, insonning o'zi va mavjud voqelikning tabiati haqidagi g'oyalar, unda nima yaxshi-yu, nima yomon, inson bo'lish nimani anglatishi haqidagi savollarga javob topish imkoniyatini beradi.

4. Yoshlarda islomiylik, nasroniylik kabi asosiy dinlar, boshqa diniy an'analar va hayotning turli savollariga javob beradigan dunyoviy va diniy dunyoqarashni tushuntirib berish bo'yicha bilimlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

5. Jamiyatda o'zaro hurmat va bag'rikenglikni mustahkamlash orqali yoshlar shaxsining rivojlanishiga, kelajakda ijtimoiy hamjihatlikning yanada barqaror tus olishiga yordam beradi.

6. Yoshlarning o'z-o'zini, o'z xatti-harakatlarini, turmush tarzidagi ma'naviy muhitni yaxshilashda dinning ahamiyati borligini chuqur anglash imkonini beradi.

7. Ta'lim-tarbiya muassasalarida o'quv dasturi doirasida diniy e'tiqodlarni o'rganishning ma'naviy, axloqiy, madaniy va ijtimoiy taraqqiyotga erishishda muhim ahamiyat kasb etishini har tomonlama asoslab beradi.

8. Diniy tushunchalarining zamonaviy jamiyatning axloqiy-ma'naviy va madaniy hayotidagi rolini o'rganish orqali odamlarda axloqiy ong va falsafiy tushunchalarni rivojlantirishga olib keladi.

9. Yoshlarni katta sershovqin hayotiga tayyorlash, ularning bandligi va umrbod ta'lim-tarbiya olishida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, bolalar va yoshlarga o'ziga ishongan shaxslar va mas'uliyatli fuqarolar bo'lib yetishishlariga yordam beradi.

10. Maktabda o'quvchilar o'rtasida ahillikni rivojlantirishga muhim hissa qo'shadi.

Xulosa o'rnida N.D.Nikandrov yozganidek: "Diniy tarbiya haqiqat va ezgulik qadriyatlarini bilish, ko'nikma va tushunishni ta'minlaydi, odamlarning axloqiy mulohazalar qilish qobiliyatini mustahkamlaydi, shuningdek, to'g'ri tanlov qilish uchun turli xil qarorlar qabul qiladi" [14: 9-14].

Diniy-ma'rifiy tarbiya turli millat vakillarini tushunish va e'tirof etishni rivojlantirish uchun yaxshi asos yaratadi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirishga yordam beradi, diniy kamsitishlarning oldini oladi.

XXI asrga kelib din odamlar uchun kuchli ijtimoiylashtiruvchi omilga aylanib bormoqda. Din ana shu ijtimoiylashtiruvchi prizma orqali olamni dunyoviy va diniy omillarni uyg'unlashtirish orqali yangicha falsafiy ko'z bilan qarovchi tafakkur tarziga aylanib bormoqda. Bugungi kunda diniy-ma'rifiy tarbiyani yangi bosqichga ko'tarish yoshlarni:

- a) hayot va mehnatga puxta tayyorgarlik ko'rish;
- b) boshqa odamlar bilan hamkorlik qilishga tayyorlash;
- v) o'zgalarni hurmat qilish;
- g) boshqalarning dini va madaniyatiga hurmat ko'rsati;
- d) turli qarashlar va fikrlar xilma-xilligini e'tirof etish;
- ye) har qanday adolatsizliklar bilan murosasiz bo'lish;
- yo) atrof-muhitni asrash va kundan-kunga yaxshilab borish;
- j) doimo ma'naviy-ruhiy muhitni yaxshi tomonga o'zgartirib borish;

z) xalqlar o'rtasida tinch-totuv, urush-janjallsiz yashashni targ'ib-tashviq qilish orqali zamon ruhiga mos keladigan diniy va dunyoviy dunyoqarashlarni uyg'unlashtirish tizimini yaratishga hissa qo'shishni oliy maqsad sifatida qaramoqda. Chunki, yoshlarning dunyoviy va diniy dunyoqarashini uyg'un tarzda shakllantirish va rivojlantirish Yangilanayotgan O'zbekistonda ma'rifatparvarlikka asoslangan fuqarolik jamiyatini barpo etishning tayanch omillaridan biri sanaladi.

Xulosa va takliflar: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichida "Fuqarolarning vijdon erkinligi huquqi kafolatlarini yanada mustahkamlash hamda diniy-ma'rifiy sohadagi islohotlarni yangi bosqichga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida "Farmon qabul qilindi va unda diniy-ma'rifiy soha faoliyatini takomillashtirishning ustuvor yo'nalishlari qilib quyidagilar:"

a) jamiyatda diniy bag'rikenglik va konfessiyalararo totuvlikni yanada mustahkamlashga oid ilg'or mexanizmlarni joriy etish;

b) ilm-fan va jahon sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk ajdodlarning insonparvarlik, ezgulik, tinchlik va bag'rikenglik kabi umuminsoniy va oliyjanob g'oyalarga asoslangan diniy-falsafiy merosini chuqur o'rganish hamda keng targ'ib etish;

v) diniy-ma'rifiy sohada kadrlar tayyorlash tizimini tubdan takomillashtirish orqali zamon talablariga mos mutaxassislarni yetishtirish;

g) aholi orasida birdamlik, o'zaro hurmat va mehr-oqibat ruhini kuchaytirish, ijtimoiy-ma'naviy muhit barqarorligini ta'minlashga qaratilgan dolzarb ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash;

d) diniy-ma'rifiy sohadagi xalqaro hamkorlik munosabatlarini yanada rivojlantirish hamda samaradorligini oshirish" kabilar belgilandi.

Demak, ushbu Farmon mamlakatimiz yoshlarining dunyoviy va diniy dunyoqarashlarini uyg'un shakllantirib borishni kafolatlovchi huquqiy asoslaridan biri sanaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. Тўлдирилган иккинчи нашри. Тошкент: "Ўзбекистон", 2022. - Б.10.
2. Диншунослик асослари (Ўқув қўлланма). – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бишлашмаси, 2013.- Б.7-8.
3. Диншунослик асослари (Ўқув қўлланма). – Тошкент: «Тошкент ислом университети» нашриёт-матбаа бишлашмаси, 2013.- Б.8.
4. Ислон. Энциклопедия. – Т.: " Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2003. - Б.71.
5. <https://sevabashirov.livejournal.com/579959.html>
6. Анвар Чориев. Инсон фалсафаси. Ижтимоий тарбия. Учинчи китоб. – Қарши: " Илм-фан маънавият" нашриёти., 2024. - Б.20.
7. Clive Erricker. Religious education and social and emotional aspects of learning (SEAL). / Clive Erricker. The Religious Education Handbook. [Electronic resource]. URL: <http://re-handbook.org.uk/> (date of access: 14.11.2016).
8. Профессиональное образование. Словарь. Ключевые понятия, термины, актуальная лексика. — М.: НМЦ СПО, 1999.- С.217.
9. Религиозное воспитание. Педагогическая энциклопедия // <https://didacts.ru/termin/religioznoe-vospitanie.html>
10. Сакральний(лотинча sacra) - muqaddas - diniy kult va marosimga tegishli muqaddas; tantanali// Словарь иностранных слов – М.: " Рус.яз..1985 - С.441.
11. Мистика –юнунча «mystikos -яширин, сирли» деган сўзлардан олинган бўлиб, ғайритабиий оламга, илоҳлар ва илоҳий кучларга, инсоннинг илоҳият олами билан алоқа қила олишига ишонишдан иборат диний эътиқод.//Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2-жилд. – Б.602.
12. Скаут сўзининг ўзи инглиз тилидан разведка ходими деб таржима қилинган. Скаутлар ҳаракати ёшларнинг жамиятда конструктив ўрин эгаллаши учун ёшларнинг жисмоний, маънавий ва ақлий ривожланиши билан шуғулланувчи бутунжаҳон болалар ҳаракатидир. Бунга Скаут усули деб аталадиган амалий очик ҳавода фаолият олиб боришга қаратилган норасмий таълим орқали эришилади. Скаут ташкилоти ихтиёрий, сиёсий эмас ва мустақилдир.// Википедия. https://ru.wikipedia.org/wiki/Скаутское_движение.
13. Шамфор Себастьян-Рок Никола. Максимы и мысли. М.: Арт Презент, 2012. – С. 146// <https://www.livelib.ru/author/490475/top-sebastenrok-nikola-de-shamfor>
14. Никандров Н. Д. Светское образование и духовное просвещение: проблемы взаимодействия. [Текст] / Н. Д. Никандров // Педагогика, 2010. № 3. С. 9-14.

UO'K 37.061

OILA INSTITUTINI MUSTAHKAMLASH: DAVLAT SIYOSATINING USTUVOR YO'NALISHLARI

M.A. Yuldasheva, o'qituvchi, Xorazm viloyati PMM, Urganch

Annotatsiya. Mamlakatda oila institutini mustahkamlash, xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, ularning sog'ligini mustahkamlash hamda munosib mehnat va turmush sharoitini yaratish, onalik va bolalikni himoyalash, ijtimoiy-maishiy shart-sharoitlarni yaxshilash va boshqa qator masalalarda hukumat tomonidan qabul qilingan Farmon va qarorlar asosida keng ko'lamli ishlar amalga oshirib kelindi.

Kalit so'zlar: oilaviy munosabatlar, oila instituti, ijtimoiy siyosat, onalik va bolalik himoyasi, sog'liqni saqlash tizimi, xotin-qizlar bandligi, ayollar migratsiyasi.

Аннотация. Принятое правительством постановление об укреплении института семьи в стране, защите прав и законных интересов женщин, укреплении их здоровья и создании достойных условий труда и жизни, охране материнства и детства, улучшении социально-бытовых условий и других вопросах на его основе решений были проведены масштабные работы.

Ключевые слова: семейные отношения, институт семьи, социальная политика, охрана материнства и детства, система здравоохранения, женская занятость, женская миграция.

Abstract. The decision adopted by the government on strengthening the institution of the family in the country, protecting the rights and legitimate interests of women, strengthening their health and creating decent working and living conditions, protecting motherhood and childhood, improving social and living conditions and other issues based on its decisions, large-scale work was carried out.

Key words: *family relations, family institution, social policy, motherhood and child protection, health care system, women's employment, women's migration.*

O'zbekistonda mustaqillik yillarida oilani ijtimoiy va huquqiy himoya qilish, oilaviy munosabatlarning huquqiy asoslarini takomillashtirish masalasiga alohida e'tibor qaratib kelindi. Uning jamiyatdagi o'rni va mavqeyini oshirish eng muhim vazifa sifatida izchil ro'yobga chiqarilmoqda. Zero, oila mustahkamligi jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy, milliy ravnaqi, taraqqiyotini belgilovchi hal qiluvchi omil hisoblanadi. Davlat ijtimoiy siyosatining tarkibiy qismi hisoblangan oila siyosati aholi, jumladan, xotin-qizlar bandligini va real daromadlarini izchil oshirib borishga, ular farovonligini oshirishga, ijtimoiy muhofaza qilish va sog'liqni saqlash tizimini takomillashtirishga qaratilgan. Bu esa, ayollarning davlat va jamiyat hayotidagi ishtiroki kengayib, ularning oiladagi mavqeyi mustahkamlanib borishini ta'minlamogda.

O'zbekiston taraqqiyotining yangi bosqichida ayollarning turmush sharoitini yanada yaxshilash, huquqiy, iqtisodiy va ma'naviy manfaatlarini davlat darajasida himoya qilish, jamiyat hayotining barcha jabhalarida ularning ishtirokini kuchaytirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayoni.

Tarixiylik, tizimlilik, muammoviy-xronologik, mantiqiylik qiyosiy tahlil.

O'zbekistonda oilani rivojlantirishga global darajada Birlashgan Millatlar Tashkilotining Barqaror taraqqiyot maqsadlari doirasida, shuningdek, 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi doirasida e'tibor qaratib kelindi. Harakatlar strategiyasining "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari" deb nomlangan to'rtinchi yo'nalishida "...fuqarolarni ijtimoiy himoya qilish va ularning salomatligini saqlash, ...aholining muhtoj qatlamlariga ko'rsatiladigan ijtimoiy yordam sifatini oshirish, xotin-qizlarning ijtimoiy- siyosiy hayotdagi maqomini oshirish, sog'liqni saqlash sohasini isloh qilish" chora-tadbirlari belgilanib, bu borada qator ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash va oila institutini mustahkamlash sohasidagi faoliyatni tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni qabul qilinganligi buning yorqin ifodasidir. Mazkur Farmon bilan xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlariga so'zsiz rioya qilinishini ta'minlash, onalik va bolalikni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, shuningdek, oila institutini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratildi. Prezident Farmoniga muvofiq, Xotin-qizlarni va oilani qo'llab-quvvatlash jamoat fondi tashkil etildi [1]. Joylarda og'ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan xotin-qizlarni, shu jumladan, nogironligi bo'lgan ayollarni o'z vaqtida aniqlash, ular bilan yakka tartibda hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan ishlarni olib borish bo'yicha muayyan tizim yo'lga qo'yildi. Alohida dastur asosida 10 000 nafarga yaqin og'ir turmush sharoitida yashayotgan ayollar bandligi ta'minlandi va bunga 38 mlrd 261 mln so'm mablag' yo'naltirildi. Ularning 14 000 nafariga tibbiy yordam ko'rsatildi, 13500 nafarining bandligi ta'minlandi, 22000 nafariga 21 mlrd so'm miqdoridagi moddiy yordamlar berildi. Xotin- qizlarni va oilani qo'llab-quvvatlash jamoat fondi mablag'lari hisobidan 1464 nafar og'ir turmush sharoitida yashayotgan va nogironligi bo'lgan xotin-qizlarga arzon uy-joylar uchun 54,6 mlrd so'm boshlang'ich badal pullari to'lab berildi. Mahallalarda 9000dan ortiq xotin-qizlar bilan ishlash va oilalarda ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash bo'yicha mutaxassis ish olib bormogda [2]. Mazkur Farmon Xotin-qizlar qo'mitalari faoliyatida tub burilish yasadi. Chunki bu Farmon Xotin-qizlar qo'mitalari va xotin-qizlar hamda oilalar manfaatlarini himoyalovchi muhim huquqiy asoslardan biriga aylandi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Oila ilmiy-amaliy tadqiqot markazi faoliyatini tashkil etish" chora-tadbirlari to'g'risida"gi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 14-martdagi 229-sonli Qaroriga muvofiq, oila institutining jamiyatdagi nufuzini oshirish va mustahkamlash maqsadida vazirlik maqomiga ega tuzilma tashkil etildi [3]. Oilalardagi barqarorlikni muhofaza qilish maqsadida markazning joylarda hududiy boshqarmalari, tuman, shahar bo'limlari faoliyati yo'lga qo'yildi.

2018-yil davomida "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazining hududiy boshqarmalari, tuman va shahar bo'limlari tomonidan 21200 dan ziyod jismoniy va yuridik shaxslarning murojaati qabul

qilinib, ular muammolariga ijobiy yechim topildi. Jumladan, tashkilot tomonidan oilaviy muammolar, ish bilan ta'minlash, moddiy yordam, huquqiy maslahat va tibbiy yordam ko'rsatish yuzasidan qilingan murojaatlar bo'yicha fuqarolarga, xususan, xotin-qizlarga tegishli ko'mak berildi. Bugungi kunda mamlakatimizda 8 milliondan ortiq oila bor. Ularning 2 milliondan ortig'i yosh oila hisoblanadi, – deydi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazi direktorining o'rinbosari Dilbar Alimjonova. Binobarin, jamiyatdagi har qanday qusur va kamchiliklarning tub ildizi aksar hollarda oilalardagi ijtimoiy- ma'naviy muhitdan kelib chiqadi. Shunday ekan, barqaror va farovon mamlakat negizini, avvalo, mustahkam oilalar tashkil etadi [4].

Oilaning ijtimoiy muhofazasi, onalik va bolalik masalalariga mas'ul bo'lgan Xorazm viloyati Xotin- qizlar qo'mitasi tomonidan oilalar mustahkamligini ta'minlashda qator chora-tadbirlar amalga oshirib kelindi. Xorazm viloyati bo'yicha 2016-yilda 14932ta nikoh qayd etilgan bo'lsa, nikohdan ajralish holati 1152tani tashkil etgan (20-ilovaga qarang). 2017-yilda 16397ta nikoh va 1325ta oilaviy ajrimlarqayd etilgan. 2018-yilda FHDYO bo'limlarida 16000ta nikoh va 1000ta ajralishlar ro'yxatga olingan [5]. 2018-yilda 2017-yilga nisbatan oilaviy ajralishlar soni 1325dan 1025taga kamayganligini kuzatish mumkin. 1543ta ajralish yoqasiga kelib qolgan oilalarning 1394tasi yarashtirib qo'yildi. Nikohdan ajralganlik holatlari o'rganilib, tahlil qilinganida, ajralishlar Urganch shahri, Urganch, Shovot va Qo'shko'pir tumanlarida yuqori ko'rsatkichligicha qolganligi kuzatildi. Sabablari tahlil qilinganda, oilaviy kelishmovchiliklar bilan 578ta, farzandsizlikdan 154ta, uzoq muddat birga oila bo'lib yashamaslikdan 52ta, ichkilik va giyohvandlikdan 38ta, xiyonat oqibatida 32ta oilalar buzilib ketgan. 1073ta notinch oilalarning manzillari shakllantirilib, ular bilan profilaktik ishlar olib borilishi natijasida 951ta oilada tinch va farovon hayot ta'minlangan [6].

Ayollar migratsiyasi o'ziga xos murakkab va ziddiyatlarga boy bo'lgan jarayon bo'lib, migratsiya natijasida muayyan oilaning ijtimoiy- iqtisodiy ahvoli yaxshilanadi, ammo ota-onalardan biri yoki har ikkisinin ishtirokisiz oilani saqlab qolish va farzandlar tarbiyasini to'laqonli tashkil etish imkoni kamayadi. Migratsiya muammosining o'ziga xosligi shundaki, jamiyat hayotining turli ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarini qamrab olib, o'zining keng qamrovli ta'sirini namoyon etadi[7].

Xotin-qizlar salomatligini ta'minlashda siyosiy partiyalar tomonidan tashkil etib kelinayotgan loyihalar ham samarali natijalarni bermoqda. Xususan, O'zLiDeP Xorazm viloyat Kengashi tomonidan "Sog'lom oila – mustahkam oila" loyihasi doirasida 2016-yil davomida 176 marotaba bepul tibbiy ko'riklar tashkil etilib, ularda 11467 nafar xotin-qizlar bepul tibbiy ko'rikdan o'tkazildi [8]. Mazkur loyiha doirasida 2017-yil davomida O'zLiDeP Xorazm viloyat Kengashi tomonidan belgilangan vazifalarni amalga oshirishga ko'maklashish maqsadida 49 marotaba bepul tibbiy ko'riklar tashkil etilib, ularda 8954 nafar xotin-qizlar bepul tibbiy ko'rikdan o'tkazildi. 2018-yilda esa 3602 nafar xotin-qizlar 57 marotaba bepul tibbiy ko'riklardan o'tkazildi. Bulardan, Urganch shahar, Urganch tumani, Hazorasp, Xiva tumani, Yangibozor tumanlarida tibbiy ko'riklar yaxshi tashkil etilgan bo'lsa, Bog'ot, Yangiariq tumanlarida ko'riklar o'tkazish bo'yicha sustkashliklarga yo'l qo'yilgan [9]. 2019-yilda 48 ta tadbir o'tkazilib, ularda 2398 nafar xotin-qizlar ishtirok etdi. Mazkur tadbirlarda 11 marotaba bepul tibbiy ko'riklar tashkil etilib, ularda 1003 nafar xotin-qizlar bepul tibbiy ko'rikdan o'tkazilgan [10]. Partiyaning "Farovon oila" loyihasi doirasida jami 32 ta tadbir tashkil etilib, ularda 1354 nafar ishtirokchi qatnashgan. Mazkur loyiha bo'yicha Hazorasp va Shovot tumanlarida tadbirlar yaxshi tashkil etilgan.

Xulosa qilib aytganda, kuzatuvlar tahlilidan kelib chiqib ta'kidlash joizki, oila mustahkamligini ta'minlashda ayol ma'naviyati muhim ahamiyatga ega. Chunki o'zbek ayollariga xos bo'lgan sharqona xususiyatlar oiladagi sog'lom ma'naviy muhitni ta'minlashda muhim omillardan biri sanaladi. Ularning ma'lumotlilik darajasi oiladagi mavqeyini mustahkamlashda va o'z o'rniga ega bo'lishida alohida ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ayollar manfaatiga e'tiborni kuchaytirib//www. uza.uz/oz/culture/ayollar-manfaatiga-etiborni- kuchaytirib-27-07-2019.

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 14-martdagi "Xotin- qizlarni va oilani qo'llab-quvvatlash davlat maqsadli jamg'armasi faoliyatini tashkil etish to'g'risidagi" 201-son Qarori//www.lex.uz. Toshkent shahri. 2018-yil 14-mart.

3. Konstitutsiya oila totuvligining mezoni //www.uza.uz/oz/society/konstitutsiya-oila-totuvligin`ing-mezoni-27-11-2018.

4. Xorazm viloyati bo'yicha tuzilgan nikohlar va ajrimlar soni//www.xorazmstat.uz/uz/rasmiy- statistika.

5. Bekchanova D. Ayol rozi bo'lsa, oila baxtli, jamiyat tinch bo'ladi//gujum.uz/ozbekiston/ xorazm-viloyati-xotin-qizlar-qomitasi-raisi- gulsara-qurbanbayeva-ayol-rozi-bolsa-oila-baxtli- jamiyat-tinch-boladi/

6. Murtazayeva R.H.Globallashuv sharoitida aholi migratsiyasining feminizatsiyalashuvi. "Xotin- qizlar ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlarning muhim omili" mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani maqolalar to'plami. 26- fevral 2019-yil.

7. Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal demokratik partiyasi Xorazm viloyati Kengashi "Ayollarning siyosiy faolligini, jamiyatdagi o'rni va mavqeyini oshirish" bo'limining 2016-yil davomida amalga oshirilgan ishlari yuzasidan hisoboti.// joriy arxiv 2016-yil ma'lumotlari.//Urganch, 2016.

8. Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati - O'zbekiston Liberal – Demokratik partiyasi Xorazm viloyat Kengashi "Ayollarning siyosiy faolligi, jamiyatdagi o'rni va mavqeyini oshirish" bo'limining yillik yakuniy natijalari bo'yicha tahliliy ma'lumoti // joriy arxiv 2018-yil ma'lumotlari.// Urganch, 2018.

9. Tadbirkorlar va ishbilarmonlar harakati – O'zbekiston Liberal demokratik partiyasi Xorazm viloyati Kengashi "Ayollarning siyosiy faolligini, jamiyatdagi o'rni va mavqeyini oshirish" bo'limining 2019-yil davomida amalga oshirilgan ishlari yuzasidan hisoboti// joriy arxiv 2019-yil ma'lumotlari, Urganch, 2019.

УЎК 908

ЖАНУБИЙ ЎЗБЕКИСТОНДА ОЛИБ БОРИЛГАН ТАДҚИҚОТЛАР

Р.Ахмадалиева, ўқитувчи, Фаргона давлат техника университети, Фаргона

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбек-Россия қўшма ҳамкорлик экспедицияси томонидан Амур Темур I Тешик тош I ва Тешик тош 2, Мачайдара, Тўдахотин I ва 2 зорларида олиб борилган илмий тадқиқотлар ва дала тадқиқот ишлари натижалари ёритилиб берилган. Шунингдек Жарсой I ва II Тошсой, Қизилолмасой II устахонасининг қўйи қатлами каби ёдгорликлар топилиши ҳақида фикр юритилган. Мақолада археолог академик Ўткир Исломовнинг Ўзбекистоннинг қадимий тарихини ёритишидаги хизматлари кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: дала тадқиқот ишлари, тарихий ёдгорликлар, археологик ишлар, топилмалар.

Аннотация. В данной статье описаны результаты научных и полевых исследований, проведенных узбекско-российской совместной экспедицией в пещерах Амур Темур-1, Тешикташ-1, Тешикташ-2, Мачайдара, Тудакхотин-1 и 2. Также изложены сведения об открытии таких памятников, как Ярсай I и II, Тошсой, нижний слой мастерской Кизилалмасай II. В статье раскрыты заслуги академика-археолога Уткира Исламова в освещении древней истории Узбекистана.

Ключевые слова: полевые исследования, исторические памятники, археологические работы, находки.

Abstract. This article describes the results of scientific and field research conducted by the Uzbek-Russian joint expedition in the caves of Amir Temur-1, Teshiktash-1, Teshiktash-2, Machaidara, Tudakhotin-1 and 2. Information about the discovery of such monuments as Yarsai I and II, Toshsoy, the lower layer of the Kizilalmasai II workshop. The article reveals the merits of academician-archaeologist Utkir Islamov in covering the ancient history of Uzbekistan.

Keywords: field research, historical monuments, archaeological works, findings.

2002-2003 йилларда Ўзбекистоннинг тош даврини ўрганиш бўйича Ўзбекистон (ЎЗР ФА Археология институти)-Россия (РФА СБ Археология, антропология ва этнография институти) халқаро ҳамкор экспедицияси Бойсунтоғда илмий тадқиқот ишларини олиб борди. Баҳорги-кузги мавсумларда олиб борилган изланишлар натижасида ўрта ва сўнгги палеолит даврларига оид Амир-Темур-1 ва Тешик-тош-2 каби янги ғор маконлар очилди ва тадқиқ қилинди. Қўлга киритилган натижалар қатор илмий мақолаларда ва дала тадқиқот ишларига бағишланган йиллик илмий ҳисоботларда тўлиқ акс эттирилган. 2003 йилгача Мачайдарада иккита

ёдгорлик ҳақида анча тўлиқ маълумотлар берилган. Улардан бири – Тешик-тош ғори бўлиб, у ҳақидаги маълумотлар монография шаклида чоп этилган эди. Бундан ташқари, "ММТИҚХ" («КСИИМК») журналининг 1940 йилги сонидида А.П. Окладниковнинг Амир-Темир ғорида олиб борилган қазилмалари ҳақидаги қисқача баённомаси эълон қилинган[1]. Шунингдек, бу ердаги мезолит даврига оид Мачай ғори тўлиқ ўрганилган бўлиб, унинг натижалари Ў.И. Исломов томонидан қатор мақолаларда ва битта монографияда акс эттирилган эди[2].

Тешик-тош-2 топилмажойи Тешик-тош ғоридан тахминан 100 м чамаси пастроқда, Завтолош дараси бўйлаб биринчи ғор билан битта қайирда, денгиз сатҳидан – 1875 м мутлоқ баландликда жойлашган. У жанубий-шарқдан шимолий-ғарбга қараб чўзилган унгури бўлиб, бўйи 61,6 м ва эни 15 м гача бўлган қояли йирик айвон кўринишига эга. Айвоннинг поли анча тик нишаб, қиялашув бурчаги 25°. Томи баланд, кириш қисмидаги энг баланд нуқтаси (капельная линия) – 8–10 м га етади. Ғорнинг ичидаги бўшлиқнинг шаклланишида карстли ва гравитацион жараёнлар иштирок этган. Айвоннинг ичида иккита эски қазилмаларнинг қулаб ётган чуқур ўралари сақланиб қолган. Улардан бири қияликнинг пастида, иккинчиси юқорида, ғорнинг марказий қисмига яқинроқда жойлашган. 2003 йилда 2-қазилманинг шарқий деворидан 3x4 м кесма қазилма амалга оширилди. Қазилманинг умумий майдони 12 м² ни ташкил қилади ва қояли полгача бўлган қатламлар 7 м чуқурликкача етказилди. Умуман, Тешик-тош-2 ғорининг ғовак қатламлари (17 та стратиграфик горизонтлар аниқланган) жигаррангли турли тусдаги лойли плейстоцен даври лесс қатламларидан иборат. Кесма бўйлаб пастга қараб ётқизиларнинг ранги ўзгариб, тўқ тусга кириб боради ва намлик ортиб боради. Айрим жойларида лойли қатламлар чиринди қатламчалар ва охактошнинг йирик бўлақларидан иборат ётқизилари билан алмашинади. Чириндили горизонтлар қумли бўлиб, бу ғорда қисқа муддатли, вақти-вақти билан оқиб турадиган сув оқимларининг натижасидир.

Қазилмалар жараёнида ғорнинг қатламларидан 28 та тош буюм аниқланди. Хомашё сифатида қадимги одамлар маҳаллий охактошнинг нисбатан кучлироқ кремнийлашганларини танлаб олганлар. Шундай бўлса-да, бу хомашёнинг сифати паст бўлиб, кўплаб ички ёриқлар ва бўшлиқларга ҳамда бегона қўшимчаларга эга.

Тош буюмлар амалда ғорнинг барча ғовак қатламларида учрайди (2-14) ва улар стратиграфик ҳамда планиграфик жиҳатдан ҳеч қандай концентрация ҳосил қилмайди. Археологик материалларга эга жами 6 та шартли горизонтлар ажратилган.

Қазилма натижаларидан келиб чиқиб, катта ишонч билан айтиш мумкинки, Тешик-тош-2 ғорида ёрқин акс этган маданий қатлам йўқ. Артефактларнинг характери ва уларнинг қатламларда ётиши шароитлари аниқ хронологик талқинларни амалга ошириш имконини бермайди. Афтидан, асосий материаллар А.П. Окладников томонидан тадқиқ қилинган Тешик-тош ғори материалларига яқин ва мусте даврига оиддир. Шундай бўлса-да, биринчи горизонтдан топилган тўғри призматик пластина кўпроқ юқори палеолит даврининг индустрияларига мос келади[3]. Турли чуқурликларда жойлашган кам сонли топилмалар бу ғорнинг ибтидоий одамлар бир неча маротаба ташриф буюрганлигини, аммо бу ташрифлар жуда қисқа муддатли ва тасодифий бўлганлигидан гувоҳлик беради. Аниқроғи, Завтолошсой орқали Ҳисор тизмасидан Мачайдарага ёки аксинча бўлган йўлдаги транзит, яъни тўхтаб ўтиш жойи вазифасини ўтаган. Негаки, Завтолошсой орқали бу йўналишдаги йўл энг қисқа йўл бўлган. Узоқ муддат яшаш ва давомли тўхташлар учун анча қулай бўлган ғор ён атрофда жойлашган Тешик-тош макони бўлган ва бу археологик материаллар билан ўз тасдиғини топади.

Амир-Темир-1 ғори. Ғор Юқори Мачай қишлоғидан 2,5 км ғарбда ($A=273^\circ$), шу номли сойнинг юқорисида жойлашган ва мутлоқ баландлиги 1740 м. Ғорнинг келиб чиқиши карстли, тарҳи дўғасимон, узунлиги 70 м, эни 23 м га яқин. Оғзи шимолий-шарққа қараган. Ёдгорлик И.Ф. Ламаев томонидан очилган ва 1938-1939 йилларда А.П. Окладников бошчилигида ўрганилган, 1939 йилда эса ғорда Г.В. Парфенов тадқиқотлар олиб борган[4]. Шу йиллардаги ғорнинг қазиб ўрганилган майдони 15 м² ни ташкил қилган. Қазилмалар натижасида ғорда учта маданий қатламлар аниқланган ва улардан юқори иккитаси голоцен ва пастки биттаси мусте даврига оид деб топилган (чуқурлиги ер сатҳидан 1 м). Ғорнинг

марказий қисмида деворлари бузилиб кетган А.П. Окладников қазилмаларининг ўрни сақланиб қолган ва у жануб - шимол йўналишида амалга оширилган. Қазилманинг шарқий деворида, жанубий бурчагига яқинроқ жойдан кесма қазилмаси амалга оширилган. Кесманинг ҳажми 1x0,5 м ва чуқурлиги 1,9 м га етказилган[5].

Ўзбекистон мустақилликка эришганидан кейин дунёнинг етакчи археология марказларида юртимизнинг энг қадимги ўтмишини ўрганишга бўлган қизиқиш янада ортди. Ўзбекистон ФА Археология институти билан Россия, Полша, Франция, Япония ва Хитой каби давлатларнинг тош даврини ўрганиш бўйича етакчи илмий марказлари билан шартномалар тузилди. Институт тош даври археологияси бўлими бошлиғи ва ЎЗР ФА етакчи олими сифатида Ў.И. Исломов ушбу шартномаларнинг бошида турибгина қолмасдан, бундай ҳамкорликларни биринчи бўлиб бошлаб берди. Унинг раҳбарлигида 1994 йилда Ўзбекистон-Россия (РФА Археология институтининг Санкт-Петербург бўлими) халқаро ҳамкор экспедицияси ташкил этилди. Тадқиқотлар Тошкент воҳасидаги Кўлбулоқ маконини ўрганишдан бошланди. Экспедиция ишларида Ў.И. Исломов билан биргаликда археолог Н.К. Анисюткин қатнашди. Экспедиция ишларига Археология институтининг маҳаллий аспирантлари ва талабалар таклиф қилинди. Натижада, 2 йил давом этган ушбу тош даври археологиясининг илмий-амалий дала мактабига айлантирилди. Экспедиция оламшумул натижаларни берди. Бу ерда нафақат Кўлбулоқ маконининг маданий-даврий ва стратиграфик масалаларига ойдинлик киритилди, балки Охангарон водийсида Жарсой 1 ва 2, Тошсой, Қизилолмасой 2 устахонасининг қуйи қатлами каби бетакрор ёдгорликлар топилди ва Ўзбекистоннинг қадимги тош даври тарихи янги ёдгорликлар, янги маданиятлар ва янги маълумотлар билан бойитилди.

Ў.И. Исломов мутахассис сифатида Россиянинг энг илғор тош даври археологияси илмий маркази бўлган Санкт-Петербург шаҳрида мутахассис бўлиб шакллانганлиги учун ҳозирда МДХ нинг энг етакчи олимлари ва мактаблари билан билан дўстона алоқада эди. 1998 йилда Ў.И. Исломов яна бир ҳамкор дўсти, Новосибирскдаги РФА СБ Археология, антропология ва этнография институти директори, РФА академик котиби, академик А.П. Деревянко билан шартнома имзолайди ва умрининг охиригача ушбу халқаро ҳамкор экспедицияга раҳбарлик қилади. Бу экспедиция оламшумул илмий кашфиётларни амалга оширди. Тошкент воҳасининг Обирахмат ғорида бошланган тадқиқотлар, юқорида таъкидлаганимиздек, катта резонансли натижаларни берди. Илк мартаба Ўзбекистон ҳудудидан неандерталлар билан замонавий типдаги одамнинг генетик жиҳатдан омукталашган тури топилди. Обирахмат, Кўлбулоқ, Қизилолма материаллари асосида Ўзбекистонда илк мартаба ўрта палеолитдан сўнгги палеолитга ўтиш жараёнларини ўзида акс эттирган маданият қайд қилинди.

Тўдахотин 1 ва 2 ёдгорликлари топиб ўрганилди. Натижада, Ўзбекистонда жуда кам сонли бўлган сўнгги палеолит даврий ёдгорликлари базаси яна 2 та янги ёдгорликлар билан бойитилди. Бундан ташқари, Тўдахотин маконлари материаллари асосида Ўзбекистонда микролитизация жараёнлари анча эрта, сўнгги палеолит даврининг ўрталаридан бошланганлиги фанга маълум қилинди.

Халқаро ҳамкор экспедициянинг Кўлбулоқда ўтказилган тадқиқотлари бизнинг аввалги тасаввурларимизни кординал даражада ўзгартириб юборди. Кўлбулоқ макони материалларининг аксарияти юқорида жойлашган сойлардан сел ёрдамида оқизиб келтирилганлиги, бу ерда мавжуд ва аксарияти тишсимон мусте маданиятига хос деб топилган қуролларнинг механик постдепозицион характерда эканлиги аниқланди. Оқибатда Ўзбекистонда тишсимон мусте маданиятининг ҳукм сурганлиги шубҳа остига олинди. Ҳозир ҳам ўз фаолиятини давом эттираётган Ўзбекистон-Россия (РФА СБ Археология, антропология ва этнография институти) халқаро экспедицияси ўзида турли давлатларнинг ёш тадқиқотчиларини бирлаштирган илмий-амалий дала археологияси мактабига айлантирилган ва бу борада Ў.И. Исломов бошлаб берган ишлар давом этмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Окладников А.П. Амир-Темир, новый памятник каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) \\\ КСИИМК. – 1940. – Вып. 6. –С. 67-69.

2. Исламов У.И. Пеёра Мачай. Т. Изд во "ФАН" 1971. -С. 190.

3. Деревянко А.П., Ширинов Т.Ш., Аношкин А.А., Борисов М.А., Гладышев С.А. Исследование грота Тешик-Таш-2 (Республика Узбекистан) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. –С. 101-105.

4. Окладников А.П. Амир-Темир, новый памятник каменного века в горах Байсун-Тау (Узбекистан) \ КСИИМК. – 1940. – Вып. 6. –С. 67-69. Парфенов Г.В. Каменный период Сурхан-Дарьинской области УзССР (по материалам к археологической карте УзССР). – Термез, 1941. (Рукопись, архив Археологического музея г. Термез (Узбекистан), дело № 167. – 23 п.);

5. Аношкин А.А., Гладышев С.А., Борисов М.А., Семин А.А. Археологическая разведка в районе хребта Байсун-Тау (Узбекистан). // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий: Мат-лы Годовой сессии ИАЭТ СО РАН 2003 г., посвящ. 95-летию со дня рожд. академика А.П. Окладникова. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2003. – Т. IX, ч. I. –С. 18-26.

УЎК: 94 (571.1)

XIX АСРДА ШАХРИСАБЗ БЕКЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТИ ВА МАЪМУРИЙ ҲУДУДИ

Х.М.Камалова, тадқиқотчи, Иқтисодиёт ва педагогика университети, Қарши

Аннотация. Ушбу мақолада Бухоро амирлигининг муҳим иқтисодий ва сиёсий ҳудудларидан бири ҳисобланган Шаҳрисабз беклигининг XIX асрдаги ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, аҳоли турмуш тарзи, ҳўжалиги, этник таркиби, маъмурий ҳудуди ва сиёсий чегаралари ҳақида маълумот берилади.

Калим сўзлар: “Катта подшолик уйи”, Шаҳрисабз Афросиёби, Чорсу, Сомон бозори, гузар.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о социально-экономической жизни, образе жизни, хозяйстве, этническом составе, административной территории и политических границах Шахрисабз бека, который является одним из важных экономических и политических районов Бухарского эмирата.

Ключевые слова: “Большой царский дом”, Шахрисабзский Афросиаб, Чорсу, Солон базар, гузар

Abstract. This article provides information on the socio-economic life, lifestyle, economy, ethnic composition, administrative territory, and political borders of Shakhrisabz Bek, which was one of the important economic and political districts of the Bukhara Emirate.

Key words: “Great Royal House”, Shahrisabz Afrasiab, Chorsu, Saman bazaar, guzar.

Кеш воҳасининг географик жойлашуви, аҳолисининг турмуш тарзи, иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, ҳамда бу воҳанинг тузилишини ўрганиш Ўрта Осиё тарихининг босқичларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Бухоро амирлиги таркибидаги Қашқадарё воҳаси географик жиҳатдан иккита йирик тарихий вилоятга Шаҳрисабз ва Қаршига бўлинган. Шаҳрисабз (Қадимги Кеш) Қашқадарёнинг юқори оқимида жойлашган бўлиб, шарқдан Ҳисор тоғ тизмалари билан ўралган. Ўрта асрларда Кеш воҳаси Зарафшон тоғлари этаги ва Ғуздорарё атрофида жойлашган ҳудудларни ўз ичига олган. Археологларнинг таъкидлашича, воҳа пойтахти ҳам Кеш номи билан аталган. У Китоб ва Шаҳрисабз ўртасида жойлашган[1].

XIX аср охири ва XX аср бошларида Қашқадарё воҳаси, шу жумладан Шаҳрисабз беклиги Бухоро амирлигининг муҳим сиёсий-маъмурий, иқтисодий ва маданий марказларидан бири ҳисобланган. Аҳоли сони жиҳатидан Қарши ва Шаҳрисабз бекликлари амирликда олдинги ўринларни эгаллаган[2]. Тадқиқотчилар таъкидлашича, қўрғонда бек, унинг оиласи ва ҳокимиятни бошқарувчи вакиллар истикомат қилган. Сарой аъёнлари ҳам бек қўрғонига, яқин гузарларда яшаган. Масалан, Санги охур гузарида “Катта подшолик уйи” жойлашган бўлиб, унда бекликнинг юқори табақа аҳолиси истикомат қилган ва ҳурматли меҳмонлар кутиб олинган [3].

Шаҳрисабз беклигининг маркази Шаҳрисабз шаҳри бўлиб, у ўзининг тузилиши, курилиши, тарихийлиги ва салобатлиги билан амирликда муҳим аҳамият касб этган. Манба ва адабиётларда қайд этилишича, Шаҳрисабз шаҳри тузилиши жихатидан Ўрта Осиё шаҳарларидан фарқланмаган, яъни кўрғон, қалъа ва работдан иборат бўлган [4].

Шаҳрисабз шаҳрининг географик жихатдан қулайлиги унинг Буюк Ипак йўлида, Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларини Ўзбекистоннинг энг қадимий ва йирик шаҳри Самарқанд билан боғловчи йўл устида жойлашганлигидадир. У Зарафшон ва Ҳисор тоғларининг этакларидаги ерлари унумдор жуда гўзал Китоб ва Шаҳрисабз чўкмасида Қашқадарё билан Танхоз дарёларининг қўшиладиган еридан унча олис бўлмаган боғлар, экинзорлар бағридадир. Шаҳар атрофидаги ерлар деҳқончилик ва боғдорчилик учун жуда қулай бўлган[5]. Чор Россияси зобити Григорьев томонидан ёзиб қолдирилган маълумотларга кўра, Самарқанддан жануброқда ундан бир кунлик масофада маҳаллий халқ гоҳ Ургут, гоҳ Қоратепа деб атайдиган тоғ тизмалари ортида, катта карвон савдо йўлларида бир оз четроқда унча катта бўлмаган Шаҳрисабз беклиги жойлашган. Беклик бир-биридан 4-5 тош масофа узоқликда жойлашган бир неча қишлоқлардан ташкил топган. Воҳа уч томондан тоғлар билан ўралган ва Ҳисор, Самарқанд вилоятлари ҳамда Бухоронинг Чироқчи, Қарши, Яккабоғ ерлари билан чегарадош бўлган. Шаҳрисабз беклигига воҳанинг жанубий ва қисман ғарбий қисмида жойлашган қишлоқлар қараган. Шарқий томонда иккита дарё - яъни тоғ ёнбағирлари Тошкўприк (баъзилар уни Улоч ҳам деб атайдилар) ва Танхоз мавжуд.

Ўзбеклар Оқсув деб атайдиган ҳамда Ҳазрати Султондан бошланадиган Оқдарё бўйида Қорасув, Миришкор, Мўминобод, Бешкапа, Буми, Чори, Шакартепа, Сойбўйи, Бўзари, Шавкан, Полмон яна Улоч каби қишлоқлар бўлиб, улардан энг йириклари 200 хонадонли Мўминобод ва 100 хонадонли Қорасув, Миришкор, Улоч қишлоқлари бўлган. Шаҳарга яқин қишлоқларга шимол томонига жойлашган Керайит, Синабоғ, Хўжамуродбахши, Тарахли, Говжаллоб ва бошқа томондан Занги, Сариосиё, Говушмон, Тўхлибой, Капкан, Хўжахуросон, Ўртақўрғон, Шаматон, Чоштепа, Қўнғирот, Тезгузар каби 30 га яқин қишлоқлар кирган. Китоб ва Шаҳрисабз ўзларига яқин қишлоқлар билан бирга ягона “Чим” девор билан ўраб олинган[6]. Шаҳрисабз шаҳри уч қисм — ўрта кўрғон, қалъа ва работдан иборат бўлган. Бек кўрғони шаҳарнинг шимоли-шарқий бурчагида жойлашган ҳамда у халқ орасида Шаҳрисабз Афросиёби номи билан аталган. Кўрғоннинг иккита дарвозаси бўлиб, шарқий дарвоза Тўпхона, жанубий дарвоза Кўк дарвоза деб номланган [7]. Кўрғон олдида шаҳарнинг асосий майдон — Регистон жойлашган. Шаҳар марказида жойлашган айланма гумбазли Чорсудан шаҳарнинг тўрт томонига кўчалар кетган ва бу кўчалар орқали шаҳар дарвозаларига борилган. Шаҳарни ташқи муҳитдан ажратиб турувчи қалъа деворларининг 6 та дарвозаси бўлган. Шимолий дарвоза — Китоб, шарқий дарвоза — Кунчиқар, ғарбий дарвоза — Қушхона, жанубий дарвоза (Яккабоғ) Чармгар деб аталиб, унинг ёнида Катта Чармгар ва Кичик Чармгар гузарлари жойлашгани боис, Чармгар номлари билан ҳам юритилган [8]. Бундан ташқари, жануби-шарқий бурчада иккинчи даражали Қалмиқ дарвоза ва Симхона дарвозалари ҳам мавжуд бўлган. Шаҳарда 7 та карвонсарой ва 2 та ҳаммом бор эди. Шаҳар гузарларга бўлинган ва ҳар бир гузар ўз масжидига эга бўлган. Шунингдек, тадқиқ қилинаётган даврда Хўжа Мирҳамид ва Ҳазрати Малик Аждар масжидлари ҳам шаҳарни асосий масжидлари ҳисобланган. А. Л. Кун келтирган маълумотларга кўра, XIX асрнинг охирида шаҳарда 14 та гузар мавжуд бўлган [9]. XX аср бошига келиб эса гузарларнинг сони 52 тага етган.

Аҳолининг асосий қисмини ўзбеклар ташкил этган. Ўзбеклардан ташқари, тожиклар, яхудийлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам истиқомат қилган. Шунингдек шаҳарда яхудийларга қарашли ўнга яқин уй-жойлар мавжуд бўлган[10]. Шунингдек, шаҳарнинг шимоли-ғарбий томонида жойлашган Сўпигузарда шаҳар дин пешволарининг уй-жойлари бўлган. Бундан ташқари, Култепа, Ҳазрати Шайх, Ҳазрати Имом гузарларида яшовчи хўжалар Ҳазрати Шайх ва Ҳазрати Имом мазорларига келиб тушган хайру эҳсонлар ҳисобидан ҳаёт кечирганлар. Хўжагузар ва Эшонгузар эса деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланган.

Шаҳарда ҳар кун савдо бўладиган бозордан ташқари, бир қанча майда бозорлар ҳам мавжуд бўлган. Жумладан, шаҳарнинг ғарбий қисмида жойлашган Сомон бозорида чорва

моллари савдоси олиб борилган. Шаҳарнинг ғарбий қисмидаги Сомон бозори ҳудудида ҳам каттагина карвонсарой мавжуд бўлиб, унда ғарбий ҳудуддан келган ва асосан, чорва моллари савдоси билан шуғулланувчи савдогарлар тўхтаб ўтганлар.

Шаҳрисабз беклигининг маркази бўлган Шаҳрисабз шаҳри ўзининг аҳамияти ва катталиги жиҳатдан XIX аср охири ва XX аср бошларида Бухоро амирлигида учинчи шаҳар ҳисобланган. Шаҳарда хунармандчилик гузарлари, бозорлар, карвонсаройлар ташқари, кўплаб масжидлар, мадрасалар, ҳаммом ва бошқа жамоатчилик бинолари ҳам қад кўтарган. Умуман, Шаҳрисабз шаҳри нафақат хунармандчилик, балки йирик савдо ва маданий марказ ҳам бўлган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Сагдуллаев А.С. Гау Суғд – Наутака-Кеш // San`at. – Тошкент, 2001. – №1. – Б. 7.
2. Сафаров Д.Т. XIX аср охири ва XX аср бошларида Қуйи Қашқадарёдаҳолиси (тарихийэтнографик маълумотлар) // Қадимий Қарши. Ўрта Осиё шаҳарсозлиги ва маданияти тарихи. – Қарши: – Насаф, 1999. –Б. 152.
3. Ҳамидова М. Қашқадарё хунармандчилиги тарихи. – Ташкент, 2021, 4-жилд, – №7. – Б. 32.
4. Григорьев В.В. Очерки Шахрисабзского бекства. М. 1958. – С. 57.
5. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Том. 11. – Б. 28.
6. Давлатова С. Бухоро амирлигида манғитлар сулоласи билан кенагаслар уруғи ўртасидаги ихтилофлар. – Тошкент, 1995. – Б. 95.
7. Дресвянская Г., Усманова З. Из истории Кеша. – Ташкент, 1976. – С. 7.
8. Кун А. Очерки Шахрисабзского // ЗРГО. Т. VI. – СПб., 1880 г. – С. 224.
9. Сухарева О. А. К истории городов. – Ташкент: Издательство АН Уз.ССР, 1958. – С. 130.
10. Бекчурин Й. Шахрисабзские владения по рассказам Джерабека Бабабека // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. – СПб. 1873. Вып. II. – С. 85.

УЎК 94(47)“1873”

ХИВА ХОНЛАРИНИНГ ҚАБУЛ МАРОСИМЛАРИ

Ш.С. Матякубов, катта илмий ходим, Хоразм Маъмун академияси, Хива

Аннотация. Мақолада муаллиф Хива хонларининг қабул маросимларига оид маълумотлар беради.

Калим сўзлар: Хоразм, Хива, Эрон, Қўнғиротлар сулоласи, Хон, Қўҳна Арк, Ризоқулихон Ҳидоят, Армени Вамбери, қабул, элчи.

Аннотация. В статье автор приводит сведения о приёме Хивинских ханов.

Ключевые слова: Хорезм, Хива, Иран, Династия Кунградов, Хан, Куня Арк, Ризокулихан Ҳидоят, Армени Вамбери, приём, посол.

Abstract. In this article, the author provides information about the reception of the Khiva khans.

Key words: Khorezm, Khiva, Iran, Kungrad Dynasty, Khan, Kunya Ark, Rizokuli Khan Hidayat, Armeni Vamberi, reception, ambassador.

Қўнғирот сулоласига мансуб бўлган Хива хонлари XIX аср давомида ва XX-аср бошларида Ичон-Қалъа ҳудудида жойлашган атрофи мустаҳкам ,баланд химоя деворлари билан ўралган Қўҳна Арк қўрғонида яшаганлар. Фақат Раҳимқулихон 1842-1846 йилларда ўзи учун отаси Оллоқулихон томонидан 1830-1838 йиллар давомида барпо этган Тош ховли саройида яшаган ва хонликни бошқарган. 1846 йилда тахтга ўтирган Муҳаммад Аминхон ўзининг хонлик бошқарувини яна Қўҳна Арк қўрғонида давом эттирган. Хонликнинг ҳар кунги тартиб-одатига кўра, эрталаблари нонушта маҳалида хон ҳузурига мударрислар таклиф этилганлар. Улар хон олдида шариат қонун- қоидалари ва баъзи диний масалалар тўғрисида фикр юритганлар. Агар хон мудрай бошласа мударрис чиқиб кетган. Бу эрталабки ором вақти бўлиб икки-уч соатга чўзилган. Хон уйғонганидан кейин вазир ва бошқалар саломга кирган, саломга қирувчилар аниқ шахслар эмас эди. Ким хоҳласа ўша одам кира олган. Хон мартабали кишиларга ўтиришга изн берган, бошқа тоифадаги кишилар хон ҳузурида салом бериб, қоидага кўра фотиҳа ўқиб қайтиб кетганлар. Агарда бирор киши ҳадя олиб келса хон уни очиқ чехра билан қабул қилган. Масалан, биров 10 дона олма келтиради, бошқа биров бир барра қўзичоқ. Хонга нимаики келтирилса айб саналмаган. Шундан кейин хон ҳукмдор сифатида ўз вазифасини бажаришга

киришган. Давлат аҳамиятига молик муҳим масалалар, сиёсат билан шуғулланилган, сўнгра тушлик овқат тортилган.

Қабул маросимлари хонларнинг қудратини, улуғворлиги ва бадавлатлигини намоён қилиб, хонларнинг қимматбаҳо зеб зийнатлар билан безатилган кийимлари ва тантанали жиҳозлари саройга хон қабулига келган авом халқнинг орзу-умидлари ва мақсадларининг ҳукмдорлар учун нақадар аҳамиятсизлигини сездиришга қаратилган бўлиши ҳам мумкин.

1740 йилда Элбарсхон ибн Шохниёзхон ҳукмронлиги даврида Хоразмга келган Оренбург полкининг поручиги Дмитрий Гладышев хон ҳазратлари ўтовда Орол беклари ва ўзининг амалдорлари билан ўтирганлигини кўрганлигини ёзиб қолдиради. Шунингдек хон ҳазратлари энг ҳурматли жойда ўтовнинг энг тўрида ўтирганлигини, унинг икки томонида қирққа яқин хивалик зодагонлар ўтирардилар деб маълумот беради.

1757 йилда Темурғозихон даврида Россия давлати томонидан Хоразмга разведка мақсадида келган таржимон Гуляевнинг қабул маросими тўғрисида ҳикоя қилишича, олтинчи феврал куни уни хоннинг ҳовлисига олиб бориб, уни хон ўтирадиган хонага киритадилар, ясовул хонга унинг келганлиги тўғрисида маълум қилади. Гуляев тиз чўкиб ўтиради ва ясовул унинг ўнг елкасига қўлини теккизади, шундан сўнг ясовуллар уни эшиккача кузатиб, кутишини тайинлашади. Ичкарига хон ҳузурига кирганидан кейин Хон ҳазратлари ундан сўрайди: Соғ-омонмисан эй элчи? Сенинг келишинг биз учун табаррукдир!

1851 йилда Эрон ҳукмдори Носириддиншоҳ томонидан Хива хони Муҳаммад Аминхон ҳузурига иккала қўшни мамлакатларнинг ўртасидаги дўстона муносабатларни барқарорлаштириш, эронлик асир, тутқин ва кулларни озод этиб ўз юртига қайтариш учун музокаралар олиб бориш мақсадида Эрон давлати номидан Ризоқулихон Ҳидоят элчилиги йўсини билан Хивага келади. Ризоқулихон Ҳидоят ўзининг Хивада кўрган-кечирганлари тўғрисида ёзган “Сафаратномаи Хоразм” асарида Хива хони қабули тўғрисида қуйидаги маълумотларни ёзади: “Аҳолининг бой табақасими ёки қуйи қатлам аҳолисиданми фарқи йўқ, кимнинг хонга арзи бўлса исталган кун ҳеч қаршиликсиз хон ҳазратлари яъни Муҳаммад Аминхон ҳузурига бориб, арзини айта олган. Агар арзгўй масаласи дунёвий масала бўлса, хоннинг ўзи ҳукм чиқарган, агар шаръиятга таалукли масала бўлса, қозикалонга ҳавола қиладилар”[1].

Қўнғиротлар сулоласи хони Муҳаммад Раҳимхон I- бобоси Муҳаммад Амин инок бошлаган Хоразм хонлигидаги халқларни бирлаштириш ишини муваффақиятли амалга оширди. “Унинг фармони билан ўзи раислигида хонликда Олий Кенгаш тузилди” [2]. Унинг қабулхонасида бўлган рус элчисининг ёзишича, дарвозадан кўриниш хонагача бўлган йўл учта ҳовлидан ўтарди. Сарой дарвозаси ёнидаги биринчи ҳовлида элчилар хон қабулини кутганлар, иккинчисида етита тўп турган, учинчисида эса хон девони (кенгаши) нинг йиғилишлари ўтказилган ва ниҳоят даҳлиздан сўнг кўринишхонанинг энг катта ҳовлиси жойлашган.

Саййид Муҳаммадхон хонлик бошқаруви даврида 1863 йилда Хивага Венгриядан ўттиздан ортиқ тилларни, мусулмончилик қонун-қоида ва урф-одатларни мукамал билган тилшунос олим Арминий Вамбери-Рашид афанди номи билан Эрон орқали савдо қарвонларига қўшилиб келган. Унинг мақсади моҳар тили билан туркий тилларни ўхшашлигини аниқлаш ва моҳарлар тилининг тарихини ўрганиш эди. А. Вамбери ўзининг “Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат” деб номланган асарининг дебочасида “мен назарий билганимни амалиётда ўзим қўллаб, венгер тили билан туркий-татар тилларининг ўхшашлик даражасини аниқлашни истадим”[3] деб ёзади. Бир ой давомида Хивада яшаган Вамбери Саййид Муҳаммадхоннинг иззатли меҳмонига айланади. Биринчи учрашувда хонда яхши таассурот қолдирган олимга хон пул ва эшак ҳадя қилади. Олим пулни олмасдан эшакни мамнуният билан қабул қилади ва унда шаҳар атрофларини кезиб чиқади. Тўплаган маълумотлари асосида “Ўрта Осиё бўйлаб саёҳат” номли асар ёзади ва жаҳонга машҳур олим сифатида танилади. Ўзининг Хива хонининг қабулида бўлганлиги тўғрисида эсталикларида шундай дейди: “Эртаси куни мени ёнимга хоннинг кичкина совғаси билан ясовул келди ва саройга бугун кечқурун боришим тўғрисида, хоннинг буйруғини етказди. Қушбеги йўқлиги сабабли,

мени меҳтар қабул қилди. Мен урф-одат бўйича дуои салом бериб меҳтар билан сўрашдим. Мен бир оз кутиб турдим, кейин икки ясовул мени ҳурмат билан кузатиб бордилар, парда кўтарилди ва мен кўз олдимда Хоразм хонини кўрдим. Хон ҳазратлари баланд жойда, чап кўлини баҳмалдан тикилган думалоқ ёстикка тираганча ўтирарди. Мен кўлимни дуо қилиш учун кўтардим. Хон ва шу ердагилар ҳам менга қўшилиб кўлини дуога кўтардилар. Шундан сўнг мен Қуръондан қисқагина сурани айтдим ва одатдаги калимадан сўнг “омин” дедим. Хон ёнига яқин келганимда, хон ҳазратлари менга икки кўлини кўришиш учун узатди”[4]. Яна Вамбери Саййид Муҳаммадхон томонидан халқ қабули тўғрисида шундай ёзади: “Бир соатлик пешин намозидан кейин хон ташқарига чиқади ва айвонда ўтириб қабулга келганларнинг арзини тинглайди. Арзга келган аҳолининг барча табақаси хон томонидан қабул қилинади. Қабулга келган хотин,эркак ва болалар ҳар хил кийим-кечакда ярим яланғоч ҳолда бўлса ҳам хон олдига қабулга битта-биттадан киритилади. Қабулга кирган киши хоннинг олдига жуда яқин бориб, ўзини бемалол тутиб,арзини баён қилади. Хоннинг гапларига эътироз билдиради,баъзи ҳатто хоннинг бир имоси билан жаллод кўлига тушишини билса ҳам, хон билан қаттиқ баҳслашиб қолади”[5]. Аср намози бу толиқтирадиган арз тинглаш маросимига хотима беради. Шундан сўнг эса хон от миниб, шаҳар ташқарисига сайр қилади. Хон саройдан ташқарига чиққанида кўк мовут чопон кийади, либос кийиш жиҳатидан бошқа одамлардан унчалик фарқ қилмаган яъни хон кийинишида ўзгача зеб бермайди, фақат бошида қимматбаҳо жиғали чўғирмаси бўлган. Отлиқ юрганида отнинг думига ялтироқ кумуш безаклар тақилган. Хоннинг саройдан чиқиб келишини сурнайчи ва карнайчи ҳалойикқа маълум қилади. Хон отга миниб олдида уч марта сурнай, отга миниб би билан бир бора карнай чалинган. Хон саройидаги шотир- яъни хоннинг шахсий тан соқчиси, хоннинг отини жоловини ушлаб юрган. Ҳалойик хонни кўрганда салом беришса ҳудайчи хон учун алик олган. Хон кун ботиш олдида албатта сайрдан қайтиб, саройда бўлиши керак эди, чунки намозшом намозини хон ўз сарой аҳллари билан бирга ўқиган, сўнгра кечки овқатни тановул қилади. Кечки овқатда хон ўз яқинлари билан бирга ёлғиз қолган. Шуниси аҳамиятлики Хива хонлари ичкиликни кам ичганлар, лекин хоннинг қариндош уруғлари ва амалдорлар керагидан ортиқ ичар эдилар дейилади манбааларда.

Вамбери хон қабули бўлиб ўтадиган хон саройи ҳақида ҳам аниқ маълумотлар бериб ўтади: “Ўрта Осиёдаги барча ҳукмдорларнинг саройи каби Хива Арки ҳам жуда мустаҳкам ва иккита қалъа девори билан ўраб олинган. Дарвозадан киргач соқчилар, навкарлар ва бошқа хизматкорлар билан тўла биринчи ҳовлига кирилади. Арк кўрғонига кираваришда симметрик нақшлар билан безатилган иккита узун тўплар турибди, афтидан улар Деҳлида ишланган бўлса керак”[6].

Хулоса қилиб айтганда хонлиқнинг ички сиёсий бошқарувида хон қабули масаласи ҳам жиддий аҳамият касб этган. Чунки хон қабуллари орқали ҳукмдор ва амалдорлар хон қабулиги келган халқ дарди, унинг ташвиши ва муаммолари эшитиш орқали узоқ ва яқин ҳудуд ва манзиллардаги умумий аҳволлар билан ҳам танишиб борганлар. Шунингдек хон қабули орқали хонлиқ салтанатидаги ички, ташқи ва умумий бошқарув ҳолатидан ҳам бохабар бўлиб борганлар. Энг асосийси Хива хонлигига қўшни ва узоқ ташқи юртлардан келган хорижий элчи, сайёҳ, ҳарбий ва савдогарлар ҳам хон қабулида бўлиб иккала томон учун муҳим ва манфаатли бўлган шартнома ва келишувларга эришганликларини алоҳида таъкидлаш лозим бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Ризокулихон Ҳидоят. Сафаратномаи Хоразм.Тошкент. ” Янги аср авлоди”. 2009.Б.160.
- 2.Веселовский.Н.И.Очерки...-С.292.
- 3.Вамбери.А. Путешествие по Средней Азии в 1863г. Туркестанский сборник.Т.ХІІ.1869г.
- 4.Вамбери.А.Очерки Средней Азии.-М.,1868.-С.86.
- 5.Ўша жойда.
- 6.Вамбери.А.Очерки Средней Азии.-М.,1868.-С.81.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВИДОВОГО СОСТАВА ФАУНЫ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ ПО ЗООАРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ

(поздний бронзовый-ранний железный век).

Г.Р. Мурзалиева, с.н.с, Национальный центр археологии АН РУз, Ташкент

Annotatsiya. *Maqola Bibiona Chust (Farg'ona vodiysi) yodgorligidan topilgan hayvonlarning suyak qoldiqlarini zooarxeologik tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, u so'ngi bronza – ilk temir davriga oid. Suyak materiallarini (777 dona) o'rganish asosida mayda qoramol (82,3%) yirik qoramoldan (17,7%) son jixatidan ustun ekanligi aniqlangan bo'lib, bu hududda chorvachilik xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi. Suyaklarni aniqlash usullari, ularning kvadratlar bo'yicha taqsimlanishi va hayvonlarning xo'jalik ahamiyatini talqin qilish masalalari ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlari: *Фаргона водийси, зооархеология, сўнги бронза-илк темир даври, чорвачилик, Бибиона-Чуст.*

Аннотация. *Статья посвящена зооархеологическому анализу фаунистических остатков из памятника Бибиона Чуст (Ферганская долина), датированного поздним бронзовым – ранним железным веком. На основе исследования костных материалов (777 экз.) выявлено преобладание мелкого рогатого скота (82,3%) над крупным (17,7%), что отражает особенности скотоводческой экономики региона. Рассматриваются методы идентификации костей, их распределение по квадратам и интерпретация хозяйственного значения животных.*

Ключевые слова: *Ферганская долина, зооархеология, поздний бронзовый -ранний железный век, скотоводство, Бибиона -Чуст.*

Abstract. *The article presents a zooarchaeological analysis of faunal remains from the Bibion Chust site (Fergana Valley), dated to the Late Bronze – Early Iron Age. Based on the study of bone materials (777 specimens), a predominance of small ruminants (82.3%) over large livestock (17.7%) was revealed, reflecting specific features of the pastoral economy in the region. The methods of bone identification, their spatial distribution across excavation units, and the interpretation of animals' economic significance are discussed.*

Key words: *Fergana Valley, zooarchaeology, Late Bronze Age - Early Iron Age, pastoralism, Bibiona - Chust.*

Введение. Ферганская долина является ключевым регионом для изучения древних скотоводческих и земледельческих культур Средней Азии. Поздний бронзовый и ранний железный века (II–I тыс. до н.э.) характеризуются формированием оседло-земледельческих обществ с развитым животноводством.[5] Зооархеологические исследования позволяют реконструировать хозяйственные стратегии, экологические адаптации и культурные взаимодействия древнего населения.

Актуальность темы. Изучение фаунистических остатков имеет большое значение для понимания экономических моделей древних обществ. Преобладание тех или иных видов животных может указывать на специализацию скотоводства, адаптацию к природным условиям и торговые связи. В данном контексте памятник Бибиона Чуст представляет особый интерес, так как отражает переходный период от бронзового к железному веку.

Несмотря на значительное количество археологических работ по Ферганской долине. [8,11] зооархеологические исследования остаются фрагментарными. Анализ фаунистических материалов из Бибиона Чуст вносит вклад в понимание: роли животноводства в экономике, видового состава домашних животных, пространственного распределения костных остатков на памятнике.

Цель и задачи. Целью исследования является- реконструкция хозяйственного уклада населения Ферганской долины в поздний бронзовый – ранний железный век на основе зооархеологических данных.

Задачи исследования:

1. Определить видовой состав фауны.
2. Проанализировать количественное распределение костей.
3. Интерпретировать хозяйственное значение животных.

Краткая характеристика анатомического строения костей.

Пяточная кость (*calcaneus*)-кость первого ряда заплюсны- расположена позади (у стопоходящих –снизу) и частично снаружи от астрагала, с которым она преимущественно сочленяется. Ей принадлежит важная роль: она служит местом прикрепления сухожилий мышц-сгибателей голеностопного сустава и частично- местом начала мышц-сгибателей стопы. [3]

Кости мозгового отдела головы, или кости черепа-*ossa cranii*. Кости мозгового отдела головы, или кости черепа-(*ossa cranii*)- в своей основе имеет четыре непарных (затылочная, клиновидная, межтеменная, решетчатая) и четыре парных (височная, теменная, лобная, крыловидная) кости. Все перечисленные кости участвуют в образовании полости черепа (*cavum cranii*) и глазницы (*orbita*). [9]

Верхнечелюстная кость- *os maxillare*. Парная, составляет основу лицевого отдела скелета головы. Она образует большую часть костной основы носовой полости, крышу ротовой, прочную опору для верхних клыков и коренных зубов, включает в себя верхнечелюстную пазуху. Каудально она граничит со слезной, скуловой, небной, решетчатой: медиально – с вентраной носовой раковиной, сошником, одноименной костью и ростралью – с резцовой костью.

На верхнечелюстной кости различают тело, лицевую, носовую, глазничную, крылонебную поверхности и небные отростки. [4]

Нижняя челюсть. Нижнечелюстная кость, или нижняя челюсть- *mandibula*,-парная, подвижно соединяется с черепом и составляет значительную часть костной основы ротовой полости. Правая и левая нижние челюсти у одних видов животных очень рано срастаются между собой (свинья, лошадь), тогда как у других постоянно сохраняют фиброзное соединение (жвачные, хищные). Между нижними челюстями, которые в каудальном направлении несколько расходятся в боковые стороны, заключено межчелюстное пространство(*spatium intermandibulare*).

Нижнечелюстная кость состоит из тела и ветви. [9]

Материалы и методика.

Материал для исследования был собран в 2023 году на памятнике Бибиона Чуст археологом Национального центра археологии АН РУз Баратовым С.Р. [1]

Обнаруженные кости были разделены на две части:

1. Первая часть (сдана в публикацию) включала анализ трубчатых костей-281(КРС-38,МРС-243), таранных костей- 38(КРС-5,МРС-33), рогов-10(КРС-1,МРС-9), копыт-4(КРС-3,МРС-1), челюстей-10 (КРС-3,МРС-7), лопаток-19(КРС-5,МРС-14) и позвонков-62(КРС-16,МРС-46) (общее количество – 424 экз.).

2. Вторая часть (представлена в данной статье) включает рёбра, зубы, фаланги, фрагменты черепов и другие элементы.

Для определения костей использовались определительные атласы [2, 12] и сравнительные коллекции. Статистическая обработка данных проводилась с применением методов, описанных в работах [7, 13].

Результаты исследования:

1.Количественное распределение костей по видам животных.

Всего проанализировано 777 костей, из которых: Мелкий рогатый скот (МРС)-640 экз.(82.3%), крупный рогатый скот (КРС)-137 экз.(17.7%).

2.Видовой состав костей

Наибольшее количество костей приходится на:рёбра-125 экз.(98-МРС,27-КРС),зубы-85 экз.(44-МРС,41-КРС),неидентифицированные фрагменты-465 экз.(424-МРС, 41-КРС).

Средние показатели: фаланги-45экз.(5.8%).

Наименьшее количество зафиксировано среди: фрагментов черепа, челюстей с зубами, головок трубчатых костей, тазовых костей, пяточных костей (*calcaneus*).

3. Распределение костей по квадратам.

Наибольшая концентрация костей обнаружена в : кв.2А-188 экз., кв.7А-103 экз. А в остальных квадратах в наименьшем количестве.

Таблица 2.

Распределение количества и видов костей животных по квадратам

№	Кв .	Видовой состав костей																		Об щи й
		Фрагме нт черепа		Челюст ная кость (с зубами)		Зуб		Реберн ая кость		Головк а трубча той кости		Фаланг а		лодыж ка		Салсан еус (пяточ ная кост		Кости не пригод ны для анализ а		
Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М	Й Қ М	М Қ М			
1	кв. О А	-	3	-	-	1	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	-	5	12	
2	кв. ОБ	-	-	-	2	-	-	-	7	-	-	2	1	-	-	-	-	1	24	37
3	кв. ОГ	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	8	
4	кв. О Д	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	
5	кв. 01 А	-	-	1	4	1	-	1	7	-	-	-	2	-	-	-	-	9	25	
6	кв. 01 Б	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	1	2	-	-	-	-	14	19	
7	кв. 1,2 ,3Б	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	3	
8	кв. 1-2	-	-	-	-	2	1	1	1	-	-	-	2	-	-	-	-	4	11	
9	кв. 1А	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	
10	кв. 1Б	-	1	-	-	-	4	-	-	-	-	1	3	-	-	-	-	35	44	
11	кв. 1Г	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	3	
12	кв. 1Д	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	17	19
13	кв. 2А	-	1	-	-	16	13	12	16	-	2	1	5	-	1	-	5	14	102	188
14	кв. 2Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	
15	кв. 3А	-	-	-	-	-	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	7	24	35
15	кв. 3В	-	-	-	-	4	4	1	16	-	1	3	1	-	-	-	1	4	28	63
16	кв. 3Г	-	4	-	-	-	2	1	4	-	-	2	1	-	-	-	-	5	25	44
17	кв. 3Д	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	
18	кв. 4А	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	14	16

1 9	КВ. 4Г	-	2	-	-	2	4	3	19	-	-	2	-	-	1	-	1	-	4	38
2 0	КВ. 4Б	-	-	-	-	-	6	-	6	-	-	-	-	-	-	-	1	1	11	25
2 1	КВ. 5Б	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2	-	6	10
2 2	КВ. 6А	-	-	2	7	3	2	2	4	-	-	3	1	-	-	1	2	2	28	57
2 3	КВ. 6Б	-	2	-	-	-	1	3	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1	8
2 4	КВ. 6Г	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2
2 5	КВ. 7А	-	1	1	5	10	4	-	15	-	-	4	2	-	-	-	-	6	55	103
			15 (1. 9)	4 (0. 5)	18 (2. 3)	41 (5. 3)	44 (5. 7)	27 (3. 5)	98 (1 2.6)	-	3 (0. 4)	22 (2. 8)	23 (2. 9)	-	3 (0. 4)	2 (0. 3)	12 (1. 6)	41 (5. 3)	42 (4. 54. 5)	777
	Вс ег о	15 (1.9)		22 (2.8)		85 (10.9)		125 (16,1)		3 (0.4)		45 (5.8)		3 (0.4)		14 (1.8)		465 (59.9)		(10 0 %)

Интерпретация результатов

Преобладание костей МРС (82,3%) над КРС (17,7%) может быть связано с:

1. Экономической эффективностью – овцы и козы требуют меньше корма и быстрее размножаются [14].
2. Использованием вторичных продуктов – шерсть, молоко, кожа [6].
3. Адаптацией к засушливым условиям – мелкий скот лучше переносит недостаток воды [10].

Выводы:

1. В фаунистическом материале Бибиона Чуст, как в первой таблице (первая часть материала), где анализу подлежали 424 экз. костей (МРС-83,3%), так и во второй 777 экз. (вторая часть материала) доминируют кости мелкого рогатого скота (82,3%).
2. Наибольшее количество костей относится к рёбрам, зубам и неидентифицированным фрагментам.
3. Полученные данные свидетельствуют о скотоводческой специализации населения Ферганской долины в позднем бронзовом – раннем железном веках.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баратов С. Р. Отчёт о раскопках памятника Бибиона Чуст в 2023 г. // Архив НЦА АН РУз.
2. Громова В. И. Определитель млекопитающих по костям скелета. – М. : Изд-во АН, 1950. – 120 с.
3. Громова В. И. Определитель по крупным костям заплюсны. Вып. 2. – М., 1960. – С. 5.
4. Дюмин М. С., Исаенков Е. А., Волкова М. В., Тимофеева Г. С. Остеология и артродология домашних животных. – Иваново, 2018. – С. 43.
5. Заднепровский Ю. А. Древнеземледельческая культура Ферганы // МИА. – 1962. – Вып. 118. – С. 45–50.
6. Кузьмина Е. Е. Откуда пришли индоарии? – М. : Наука, 1994. – 210 с.
7. Левин М. Г. Остеологические материалы как источник по истории хозяйства. – Л. : Наука, 1973. – 156 с.
8. Матбабаев Б. Х. Ранний город Ферганы и вопросы начального этапа государственности. – Ташкент, 2002. – 180 с.
9. Юдичев Ю. Ф., Дегтярев В. В., Хонин Г. А. Анатомия животных. – Оренбург, 2013. – С. 80, 104–105.
10. Benecke, N. The Evolution of Human-Animal Relationships in the Bronze Age // Journal of Archaeological Science. – 2006. – Vol. 33. – P. 1589–1604.
11. Isomiddinov, M., Aloxunov, A. The Fergana Valley in the Bronze and Iron Ages. – Fergana, 2021. – P. 72–85.
12. Olsen, S. J. Mammal Remains from Archaeological Sites. – Cambridge : Harvard University Press, 1964. – P. 45–67.
13. Reitz, E. J., Wing, E. S. Zooarchaeology. – Cambridge : Cambridge University Press, 2008. – P. 89–112.
14. Sherratt, A. Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Products Revolution // Cambridge Archaeological Journal. – 1981. – Vol. 11. – P. 261–305.

**МИЛЛИЙ МАТБУОТИМИЗНИНГ ТАБИАТИМИЗНИ АСРАШ, АТРОФ-МУҲИТ
МУСОФФОЛИГИНИ ВА ЭКОЛОГИК БАРҚАРОРЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДАГИ
ЎРНИ: “ХОРАЗМ ҲАҚИҚАТИ” ГАЗЕТАСИ МИСОЛИДА**

**О. Нафуллаев, “Хоразм ҳақиқати” ва “Хорезмская правда” газеталари бирлашган
тахририяти мухбири, Ўзбекистон Журналистлар уюшмаси аъзоси, Урганч**

Аннотация. Мақолада “Хоразм ҳақиқати” газетасининг атроф-муҳитни, табиатни асраб-авайлашни ёритишдаги ўрни ва аҳамияти тадқиқ этилган. Газетанинг илк сонларидаёқ табиатни асраш мавзусидаги материаллар, Орол денгизи муаммоси бўйича олимларнинг фикр-мулоҳазалари ёритиб келинганлиги, шунингдек, 2025 йил – “Атроф-муҳитни асраш ва “яшил иқтисодиёт” йили” давлат дастурининг ижросини таъминлаш борасидаги олиб борилаётган кенг қўламли амалий ишларнинг жамоатчиликка етказишда ушбу нашрнинг муҳим ўрни очиқ берилган.

Калит сўзлар: Хоразм вилояти, “Хоразм ҳақиқати” газетаси, атроф-муҳит, табиатни асраш, Орол муаммоси ечимлари, “Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси доирасидаги амалий ишлар, боғлар яратиши, “Ишонч телефонлари” фуқаролар хизматида.

Аннотация. В статье рассматриваются роль и значение газеты «Хоразм ҳақиқати» в освещении вопросов охраны окружающей среды и природы. В первых номерах газеты публиковались материалы по охране природы, взгляды учёных на проблему Аральского моря, а также отмечена важная роль этого издания в информировании общественности о масштабной практической работе, проводимой по реализации государственной программы «2025 год – Год охраны окружающей среды и «зелёной экономики»».

Ключевые слова: Хорезмская область, газета «Хоразм ҳақиқати», окружающая среда, охрана природы, пути решения проблемы Аральского моря, практическая работа в рамках национального проекта «Зеленое пространство», создание парков.

Abstract. The article examines the role and importance of the newspaper "Khorazm Haqiqati" in covering the environment and nature conservation. The newspaper's first issues covered materials on nature conservation, the views of scientists on the Aral Sea problem, and the important role of this publication in informing the public about the large-scale practical work being carried out to ensure the implementation of the state program "2025 - the Year of Environmental Protection and "Green Economy".

Keywords: Khorezm region, “Khorazm Haqiqati”, environment, nature conservation, solutions to the Aral Sea problem, practical work within the framework of the "Green Space" national project, creation of parks.

“Хоразм ҳақиқати” газетасининг илк сони 1920 йил 8 мартдан чоп этила бошланган. Ўтган 105 йил давомида газетада ёритилаётган мавзулар кенг қамровли, ранг-баранг бўлиб, уларни муштарийлар катта қизиқиш билан мутолаа қилганлар. Жумладан, атроф-муҳитни авайлаш, табиатимизни асраш, боғлар, гулзорлар барпо этиш каби йўналишлар ҳам газетанинг энг долзарб мавзуларидан бири бўлган ва бугунги кунда ҳам ана шу мавзуларда қўплаб таҳлилий мақолалар, лавҳалар чоп этиб келинмоқда. Сўнгги йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экологик барқарорликни таъминлаш ва “яшил иқтисодиёт”га босқичма-босқич ўтиш масалалари давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида белгиланмоқда. Хусусан, Орол денгизи муаммоси ва унинг натижасида юзага келган оқибатларни бартараф этиш, биоэкологик мувозанатни тиклаш, аҳолининг ҳаёт сифатини янада оширишга қаратилган кенг қамровли ислохотлар тизимли ва изчил равишда амалга оширилмоқда.

Айнан ана шундай муҳим жараёнлар кенг жамоатчиликка етказилишида оммавий ахборот воситалари, жумладан, маҳаллий матбуот нашрларининг роли бекиёсдир. Бу борада Хоразм вилояти ҳокимлигининг нашри бўлган “Хоразм ҳақиқати” газетаси мисолида олиб борилаётган ишлар алоҳида эътирофга лойиқ.

2025 йилнинг “Атроф-муҳитни асраш ва яшил иқтисодиёт йили” деб эълон қилиниши барча соҳаларда, хусусан, саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, қурилиш, энергетика тармоқларида табиатни асраш ва ресурслардан оқилона фойдаланишга бўлган муносабатни янада жонлантирди. Мазкур жараёнлар маҳаллий оммавий ахборот воситаларида, хусусан, “Хоразм ҳақиқати” газетасида изчил ёритилиб, аҳоли ўртасида экологик маданиятни ҳамда ёшларнинг экологик билимларини оширишга хизмат қилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, “Хоразм ҳақиқати” газетаси ўз фаолиятининг илк кунлариданок экологик муаммоларни ёритиш, табиатни муҳофаза қилиш масалаларини кўтаришга алоҳида эътибор қаратган. Газета саҳифаларида чоп этилган мақолаларда экологик масалалар, айниқса, муаммолар ва уларнинг ечимлари, маҳаллий даражада амалга оширилаётган лойиҳалар, фуқароларнинг бевосита иштирокини таъминлаш каби мавзулар кенг ёритилиб келинмоқда.

Газета архиви таҳлиллари шуни кўрсатмоқдаки, Орол денгизи билан боғлиқ экологик муаммо ва унинг минтақадаги ижтимоий-иқтисодий ҳолатга таъсири мавзуси ҳам доимо газета диққат марказида бўлиб келган. Бу ҳолат маҳаллий оммавий ахборот воситаларининг нафақат ахборот тарқатувчи, балки жамоатчилик онгини шакллантирувчи муҳим ижтимоий институт сифатидаги вазифасини яна бир бор тасдиқлайди.

Масалан, мисолларга мурожаат қилайлик. “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1978 йил 2 сентябрь 171-сонида “Табиат неъматлари кўриги” сарлавҳаси остида чоп қилинган мақолада Урганч шаҳридаги маданият ва истироҳат боғида табиат неъматлари кўргазмаси очилганлиги хусусида сўз юритилади. Унда воҳамиз далалари, боғларида етиштирилган ноз-неъматлар ҳақида фикр юритилиб, шунингдек, вилоятдаги мактабларда боғдорчилик, гулчилик асослари ёшлар томонидан ўрганилаётганлиги қайд этилган.

Яъни, ушбу мақолада ҳар қарич ердан оқилона фойдаланиш, агротехника қоидалари асосида экинларни парвариш қилиш ҳақида сўз юритилади. Айниқса, боғлар, гулзорлар барпо этиш атроф-муҳит мусаффолигини сақлашда, табиатимизни янада гуллаб, чирой очишида алоҳида аҳамиятга эга эканлиги қайд этилган.

“Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1980 йил 8 апрель 65-сонида “Шу куннинг муҳим иши” рукни остидаги “Кўчат экин” сарлавҳаси билан чоп этилган мақолада ҳам баҳор фаслида ота-боболаримиз удумига кўра кўчат ўтқазиб, янги боғлар барпо қилишдек хайрли ишларни бажариш муҳимлиги қайд этилган. Ушбу мақолада “Боғ-роғларни барпо этиш соҳибкорларнинг ишигина бўлиб қолмай, область суғориш системалари ва коммунал хўжалик бошқармалари ҳамда саноат корхоналари коллективлари, мактаб ўқувчилари – барча-барчанинг ҳам жонажон иши бўлмоғи зарур”, дея қайд этилади. “Баҳорда кўчат экиш, боғлар барпо этиш, мавжуд боғлардаги дарахтларга шакл беришнинг муваффақияти аввало бу ишга пухта тайёргарлик кўришга, мевали ва манзарали дарахт кўчатларини жойларга ўз вақтида етказиб беришга, ўтказилган кўчатларни тўғри асрашга, ҳосилдор ерларни ажратишга боғлиқ”, дея қайд этилади мақолада. Ушбу мақолада ҳам “Вақт зиқ. Кўкламги экиш бошланиб кетди. Барча ерда кўчат экиш, янги боғлар барпо этиш, мавжуд боғларга парваришни кучайтириш юзасидан белгиланган тадбирларнинг сўзсиз амалга оширишга эришайлик”, дея қайд этилади.

Бундан кўриниб турибдики, “Хоразм ҳақиқати” газетасида инсон саломатлигини мустаҳкамлашда атроф-муҳитдаги яшиллик оламининг ўрни кўрсатилиб, ҳудудларни боғларга буркаш, боғлар барпо этишга чорловчи мақолалар мунтазам чоп қилинган.

Шунингдек, мазкур газета таҳририяти доимий равишда атроф-муҳитни авайлаш, айниқса, боғлар яратиш бўйича кўплаб ташаббусларни илгари сурган. Масалан, газета таҳририятининг ташаббуси билан 1980-йилларда вилоятимизнинг барча туманларида боғлар, масалан, “Абу Райҳон Беруний”, “Алишер Навоий”, “Оғаҳий”, “Абдулла Қодирий”, “Аваз Ўтар”, “Шерозий”, “Хожихон Болтаев”, “Комилжон Отаниёзов” номидаги боғлар ташкил этилди. Ўша йилларда газетанинг бош муҳаррири бўлиб фаолият юритаётган Эркин Самандаров раҳбарлигида оммавий ахборот воситалари вакиллари иштирокида айнан ушбу боғларда маънавий-маърифий, ижодий учрашувлар ўтказилиб, она табиатимизни асраш,

серқуёш юртимизда етиштирилаётган ширин-шакар мевалар, полиз маҳсулотлари ва бободехқонларнинг фидойи меҳнатлари алоҳида эътироф этилар эди.

Ушбу боғларнинг яратилиши, уларда кўплаб манзарали, мевали дарахтлар кўчатлари ўтқазилаётганлиги ҳақида ҳам газета журналистлари мақолалар тайёрлаб, чоп этиб борган. Газетадаги боғлар яратиш бўйича мақолалар чоп қилинганидан кейин вилоятнинг жуда кўплаган ҳудудларида янгидан боғлар ташкил этила бошлаган.

Шунингдек, “Хоразм ҳақиқати” газетаси Орол денгизини асраш борасида доимо бонг уриб келган. Масалан, “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1980 йил 5 июнь 109-сонида “Орол денгизи мададга муҳтож” сарлавҳаси билан география фанлари кандидати М.Эшжоновнинг мақоласи чоп этилган. Жумладан, ушбу мақолада “...Кейинги йилларда Амударё орқали суғориладиган ерлар кенгайиб бориши натижасида дарёда сув камайиб бораётгани ва Орол денгизига камдан-кам сув қуйилаётгани яхши маълум. Орол денгизи биз яшаётган жойдан 300 кмларча узоқда жойлашган бўлишига қарамай, денгизга ҳар йили қуйилаётган сув камайиб, денгиз сатҳи пасайиб кетиши сўзсиз воҳамиз микроиклимнинг ўзгаришига сабабчи бўлмоқда. Шунингдек, денгиз атрофида вужудга келган тузлар шамол таъсирида учиб, суғориладиган ерлар унумдорлигига ҳам салбий таъсир қилиши мумкин.

...Орол денгизи чўл зонасида жойлашганлиги сабабли унинг юзасидан ҳар йили 1 метр сув буғланади. Бу эса денгизга дарёлар олиб келган сув, ёғин ва ерости сувларидан анча ортикдир. Денгиз сувининг шўрлиги 11-12 промиллидан 14 промиллигача етади. Сув миқдорининг йилдан-йилга камийиб бориши туфайли денгиз сувининг шўрлиги ортиб бормоқда”.

Шунингдек, муаллиф ушбу мақоласида “Орол денгизига сув йил сайин камайиб, тузлар очиқ ҳавога чиқиб қолса, шамол билан келтирилган туз заррачалари воҳамиз экинларининг гул ва баргларида тушиб, уларни қуритади. Ҳосилдорлигини жиддий камайтиради. Шўрланган ерни ювиш учун янада кўпроқ сув талаб этилади.”, дея олим бундан 45 йил олдин “Хоразм ҳақиқати” газетаси орқали Орол денгизининг мададга муҳтожлигини қайд этиб, сувнинг ҳар қатрасидан тежаб, оқилона фойдаланиш муҳим вазифа эканлигини таъкидлайди.

Шунингдек, бу борада ўзининг қатор таклифларини ҳам билдиради. Бир сўз билан айтганда, “Хоразм ҳақиқати” газетасининг бундан 40-50 йил олдин чоп этилган сонларида ҳам айнан атроф-муҳитнинг мусавфоллигини сақлаш, Орол денгизи атрофидаги муаммоларни бартараф этиш бўйича долзарб мавзуларда олимларнинг, сув хўжалиги мутахассисларининг, экологларнинг ҳамда журналистларнинг фикр-мулоҳазалари ўрин олган чуқур таҳлилга эга бўлган мақолалари эълон қилинган. Бироқ, собиқ шўролар даврида бу борадаги оғриқли масалалар, муаммоларга бефарқ муносабатда бўлинган. Мана, ўша масъулиятсизлик, эътиборсизликнинг натижасида Орол денгизи атрофида муаммолар йилдан-йилга тўпланиб қолган.

Кейинги йилларда Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳнамолигида Орол денгизига узоқ йиллар давомида тўпланиб қолган муаммоларни ечишга қаратилган амалий ишлар изчил давом этмоқда. Ва бу ўзининг кенг қўламдаги ижобий самараларини бераяпти.

“Хоразм ҳақиқати” газетаси ўтган йиллар давомида доимо атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, экологиямизни асраш, Орол муаммоларини бартараф этишга қаратилган материалларни журналистиканинг турли жанрларидан фойдаланган ҳолда чоп этиб келмоқда.

2025 йил – “Атроф-муҳитни асраш ва “яшил иқтисодиёт” йилида ҳам газетада дастур ижросини таъминлаш, атроф-муҳитни, табиатимизни асраб-авайлаш каби қатор мавзуларда мақолалар мунтазам равишда бериб борилаяпти. Айниқса, Ўзбекистон Экологик партияси Хоразм вилояти Кенгаши томонидан Орол денгизи сатҳида яшиллик оламини яратиш, кўпайтириш (бўён экиш) бўйича олиб бораётган ишлари тўғрисида мақолалар ёритиб борилаяпти.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, атроф-муҳит тозаллигига путур етказадиган баъзи ҳолатлар ҳалиям сақланиб қолмоқда. Масалан, хазонларни ёкиш, белгиланмаган жойларга, ариқ-зовурларга турли нарсаларни, чиқиндиларни ташлаш ҳолатлари кузатилмоқда.

Бундай ҳолатларнинг, яъни атроф-муҳит мусоффолигини тоза сақлашда маиший чиқиндиларни ўз вақтида олиб кетиш, хазонларни ёқмаслик, ариқ, зовурларга турли нарсаларни ташламаслик муҳимлиги тўғрисида газетада танқидий-таҳлилий мақолалар бериб борилаёпти. Масалан, “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 2024-2025 йиллардаги сонларида бир неча маротаба Урганч шаҳридаги собиқ “Матбуот уйи” биносининг орқа томонида маиший чиқиндилар тўпланиб қолганлиги ва бу атрофга салбий таъсир кўрсатаётганлиги ҳақида журналист С.Раҳимберганованинг бир нечта танқидий-таҳлилий мавзудаги мақолалари чоп этилган. Газета ушбу муаммони бартараф этишга жиддий киришганлиги натижасида бугунги кунда ушбу ҳудуд ободонлаштирилди.

Газета жойлардаги атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатадиган бундай кўринишлар тўғрисида мақолаларни доимо, изчил равишда ва тизимли тарзда ёритмоқда. Айниқса, таҳририят ҳузурида фаолият юритаётган “Ишонч телефони”га вилоятимизнинг қаерида атроф-муҳитга салбий таъсир кўрсатаётган манзаралар, ҳолатлар бўлса, фуқароларнинг ўзлари кўнғироқ қилиб, хабар беришяпти. Таҳририят эса “Ишонч телефонлари”га келган кўнғироқлар асосида бу тўғридаги таҳлилий-танқидий мақолаларни чоп қилиб, камчиликларга барҳам бераёпти.

Она табиатни асраш, атроф-муҳит мусоффолигини сақлаш мавзуси таҳририят ходимлари учун энг долзарб мавзулардан бўлиб, шу кунларда “Хоразм ҳақиқати” газетасида “2025 йил – Атроф-муҳитни асраш ва “яшил иқтисодиёт” йили”, “Дастур ижроси - амалда”, “Табиат ва инсон”, “Атроф-муҳитни асрайлик” каби ўнлаган рукнларда мақолалар чоп этилмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, “Хоразм ҳақиқати” газетаси мисолида кўриниб турибдики, оммавий ахборот воситалари атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва “яшил иқтисодиёт”га ўтиш жараёнида муҳим ахборот манбаи, жамоатчилик назорати воситаси ва экологик тарбияни шакллантирувчи восита сифатида алоҳида ўрин тутди. Бу борадаги изчиллик ва илмий ёндашувлар эса давлат сиёсатидаги экологик устуворликни амалий жиҳатдан таъминлашга хизмат қилмоқда.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. 2025 йил “Атроф-муҳитни асраш ва яшил иқтисодиёт йили” давлат дастури.
2. “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1978 йил 2 сентябрь 171-сонидagi “Табиат неъматлари кўриги” сарлавҳали мақола.
3. “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1980 йил 8 апрель 65-сонидagi “Шу куннинг муҳим иши” рукни остидаги “Кўчат экин” сарлавҳали мақола.
4. “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 1980 йил 5 июнь 109-сонидagi “Орол денгизи мададга мухтож” сарлавҳали мақола.
5. “Воҳа солномаси”/ Масъул маҳаррир С.Раҳимберганова. – Урганч: Хоразм нашриёти, 2010.
6. “Хоразм ҳақиқати” газетасининг 2024-2025 йиллардаги чоп этилган сонлари.

УДК 94(47)»17/19»(=512 1)

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ КИПЧАКОВ В КОНТЕКСТЕ ЭТНОГЕНЕЗА КАРАКАЛПАКОВ

Т. Нуриев, преподаватель, Университет инновационных технологий, Нукус

Аннотация. Мақолада қипчоқлар этногенези, уларнинг этномаданий ва маънавий алоҳалари таҳлил қилинган. Асосий эътибор XIV–XV асрларга қаратилган бўлиб, бу даврда Олтин Ўрда парчаланиши натижасида қипчоқлар кўплаб туркий халқлар, жумладан, қарақалпоқлар таркибига кириб борган. Қипчоқ этник омили туркий халқлар этник таркибини шакллантиришида муҳим ўрин тутди. Қипчоқлар тарихи ва уларнинг қарақалпоқлар этногенезидаги ўрнини ўрганиши нафақат тарихий-этнографик, балки назарий-методологик жиҳатдан ҳам долзарб масала сифатида қаралади.

Калит сўзлар: қипчоқлар, қарақалпоқлар, этногенез, миграцион жараёнлар, туркий халқлар, этномаданият

Аннотация. В статье анализируется этногенез кипчаков, их этнокультурные и духовные связи. Основное внимание было уделено XIV–XV векам, когда в результате распада

Золотой Орды кипчаки вошли в состав многих тюркских народов, в том числе и каракалпаков. Кипчакский этнический фактор играет важную роль в формировании этнического состава тюркских народов. Изучение истории кипчаков и их роли в этногенезе каракалпаков рассматривается как актуальная проблема не только с историко-этнографической, но и с теоретико-методологической точки зрения.

Ключевые слова: кипчаки, каракалпаки, этногенез, миграционные процессы, тюркские народы, этнокультура

Abstract. The article analyzes the ethnogenesis of the Kipchaks, their ethnocultural and spiritual connections. The main focus was on the 14th-15th centuries, when, as a result of the disintegration of the Golden Horde, the Kipchaks became part of many Turkic peoples, including the Karakalpaks. The Kipchak ethnic factor plays an important role in the formation of the ethnic composition of the Turkic peoples. The study of the history of the Kipchaks and their role in the ethnogenesis of the Karakalpaks is considered as a relevant problem not only from a historical-ethnographic, but also from a theoretical-methodological point of view.

Key words: Kipchaks, Karakalpaks, ethnogenesis, migration processes, Turkic peoples, ethnoculture.

Актуальным являются вопросы исследования этногенетических, этнокультурных и духовных контактов кипчаков вследствие миграционных процессов в их среде. Особенно значительным для исследуемой темы был период XIV-XV вв., когда после распада Золотой Орды или, как её называли: страны кипчаков или Дешт-и Кыпчакской степи, обитатели её стали составной частью многих тюркских этносов во вновь образованных государствах, в том числе каракалпаков. Рассматривается именно кипчакский этнический компонент в среде тюркских народов.

Среди исследователей, которые занимались изучением прошлого кочевых народов, в том числе кипчаков в составе тюрков, необходимо отметить Н.А.Аристову, А.Харузина. В.Н.Татищев обратил особое внимание на племя кипчак и просил П.И.Рычкова «внятно изъяснить» происхождение этнонима кипчак. Н.М.Карамзин предполагал этногенетические связи между кипчаками и кыргызами. Труд П.В.Голубовского «Печенеги, торки и половцы до нашествия татар» – первая специальная работа, посвящённая кипчакам, не потерявшая своего значения по настоящее время. Большой вклад в изучение этнической группы кипчаков внес В.В.Радлов, собравший ценные сведения о родоплеменном составе многих тюркских народов Центральной Азии. В советской историографии начало изучению различных аспектов истории кипчаков было положено капитальными трудами В.В.Бартольда. С.Г.Кляшторный и Т.И.Султанов отметили, что в арабских источниках кипчаки впервые упомянуты в сочинении арабского автора Ибн Хордадбега в середине IX в. среди племен, соседей страны турфанских уйгуров, а у Махмуда Кашгари „местность кыпчаков— указана близ Кашгара. Здесь нельзя не остановиться на публикациях Мурада Аджиева, выделенных российской академической наукой в разряд так называемых «девиантных» работ [1].

Основная часть. Первые предположения ученых, начиная с Н.А.Аристовой о нахождении предков кипчаков на Алтае, а именно в Верхнем Приобье под названием «цуюше» или «кюеше» сегодня многократно доказаны не одним поколением исследователей и не вызывают сомнений. Они упоминаются в числе пяти народов, покорённых гуннским правителем Модэ-шаньюем в 201 г. «на севере». К VIII в. наблюдается переход к названию «кыпчак» [2, 131]. В сведениях ал-Нувайри и ибн-Халдуна уже к кыпчакам относят печенегов («пацинаки», «пачинакиты», «баджнак», кимаки). Под «кыпчаками» как в тюркских, так и в арабских источниках понимается объединение, с небольшими разночтениями в названии: «кыпчак» - «кыбчак» (хыфчак).

У Константина Багрянородного кипчаки получили название команов и куманов, в составе кипчаков были уже печенеги, канглы, и огузы. Название «куманы/команы» кипчаки получили по мере продвижения на запад, оно обозначало объединения печенегов и огузов,

канглы (по Махмуду Кашгари, «Канглы – это знатное лицо у кыпчаков»), позже вошедших в состав кыпчаков.

Кыпчаков своими предками считают казахи, каракалпаки, кумыки, карачаевцы, татары, башкиры, киргизы, алтайцы, узбеки и многие другие народы. Кыпчакская кровь течет в жилах русских, грузин, египтян, монголов, таджиков.

Вообще, трудно себе представить значение кыпчаков в истории Азии и Европы. В различные времена они населяли земли от Китая и до Венгрии, от Сибири до Индии.

В историографии темы необходимо отметить вклад Н.А.Аристова, который на основе данных археологических источников подтвердил древнее алтайское происхождение кыпчаков, проследил их миграционные пути в Среднюю Азию и Казахстан, в Приаралье, а также сделал вывод об европеоидности кыпчаков [3, 57-60].

Самое раннее свидетельство о существовании этнонима кыпчак было найдено в Центральной Монголии южнее р.Селенги в 1909 г. Г.Рамstedтом [4, 101-106]. Памятник тюркского рунического письма в честь Бильге кагана содержал надпись, относящуюся к кыпчакам: «когда тюрки-кыпчаки властвовали над нами пятьдесят лет».

Этот факт подтверждает и Абулгази в легенде об Огуз-хане: «Он послал род кыпчаков, чтобы они поселились между страной Ит-Барак (верховья Енисея) и Яиком (Уралом). С той поры там и находятся летние и зимние кочевья кыпчаков» [5, 86].

О древности кыпчакского этнокомпонента упомянул Ч.Ч.Валиханов в статье «Киргизское родословие»: «не считаю нужным говорить о древности кыпчаков, канглы, уйсун. Канглы и кыпчаки, как сильные народы тюркские, упоминаются еще в баснословную эпоху Огуза» [6, 86].

Кыпчаки упоминаются в работах В.Н.Татищева. Он обратил особое внимание на племя кыпчак и просил П.И.Рычкова «внятно изъяснить» происхождение этнонима кыпчак [7, 17].

Труд П.В.Голубовского – первая специальная работа, посвященная кыпчакам, не потерявшая своего значения по настоящее время. В работе приведены все известные в русской историографии ценные материалы о кыпчаках к XIX в. [8, 17].

Большой вклад в изучение этнической группы кыпчаков внес В.В.Радлов, собравший ценные сведения о родоплеменном составе многих тюркских народов Центральной Азии. Он отметил наличие племенных и родовых подразделений с названием кыпчак среди алтайцев, казахов, узбеков, каракалпаков [9, 17]. Заслуживает трактовки Радлова: **Кыпчак** - употребляется всегда вместе с прилагательным "кобы" - "пустой, никчемный, пустынный" и имеет, вероятно, одинаковое с ним значение. Кыпчак - пустое дерево. Кыпчак - сердитый, вспыльчивый человек, которого всякое дело возбуждает.

Таким образом, в XIX веке ученые обработали имевшийся к тому времени источниковый материал и сошлись во мнении, что половцы, команы, куманы и кыпчаки – суть обозначение одного и того же или близкородственного народа.

Огромный вклад в изучение этногенеза кыпчаков внес В.В.Бартольд. Он подтвердил гипотезу о том, что кыпчаки составили основное ядро в этногенезе казахского, узбекского и каракалпакского народов. Одним из самых важных в понимании исторического пути кыпчакского этноса является его вывод об их разрозненности: «мы видим, что Махмуд Кашгари еще не говорит о несомненно происходящем уже в то время движении кыпчаков, которым было суждено занять огромное пространство. Во время передвижения кыпчаки, насколько известно, не находились под властью сильной династии. Были отдельные кыпчакские ханы, но хана всех кыпчаков никогда не было». В.В.Бартольд не только проследил и подтвердил, что места расселения кыпчаков получили название «Дешт-и-Кыпчак», но и доказал принадлежность половцов к кыпчакам [10, 550-551].

Л.Н.Гумилев подтверждает, что кыпчаки являются потомками западных динлинов и половцы унаследовали от них светлую окраску волос [11, 266-267].

Впервые комплексное исследование истории кыпчаков, хозяйственного уклада, всех его отраслей, таких как скотоводство, земледелие, добыча и плавка руды, ремесла и торговля, предпринял на основе археологических данных А.Х.Маргулан [12, 550-551].

К.Ш.Шаниязову принадлежит изучение кыпчаков в составе узбеков, начиная с первых, известных сведений о происхождении кыпчаков [13, 55].

Миграционные процессы, история этногенетических и этнокультурных контактов в Дешт-и-Кыпчакской степи, в особенности кыпчаков в составе тюрков, являлись самостоятельным исследованием Фарида Шафиева [14, 52].

С.М.Ахинжановым подробно прослежена история кыпчаков в степях Казахстана домонгольского времени. Он провел значительные по масштабам раскопки памятников средневековых кочевников в Верхнем Прииртышье [15, 198-202].

Б.Е.Кумековым был сделан исчерпывающий анализ арабских источников, дающих сведения о кыпчаках. Под его руководством создан международный центр кыпчаковедения в Казахском национальном университете [16, 19].

С.Плетнева рассматривала историю кыпчаков в рамках восточноевропейских степей [17, 198-202].

Среди трудов каракалпакских ученых важное место в историографии занимает монография Д.Айтмуратова [18].

Ученые Татарстана Д.М.Исхаков и И.Л.Измайлов рассмотрели кыпчакский этномассив как основу татарской народности [19].

Труд Ю.С.Худякова посвящен древнетюркскому культурному феномену и заслуживает его вывод: «древние тюрки перестали существовать в качестве самостоятельного этноса без видимых внешних причин, таких как завоевание, истребление, миграция» [20, 67].

Вместе с тем, публикуются и «девиантные» труды, не подтвержденные фактами из истории, Мурада Аджи, который видит почти у всех народов Европы и Азии «кыпчакские корни» [21].

В работах С.К.Алымкуловой проведены интеграционные исследования кыпчакского этнического компонента в составе тюркских народов [22].

В 1030 году кыпчаки появляются на границах Хорезма: о них пишет в письме своему сюзерену хорезмшах Алтунташ (1017-1031). Впоследствии и вплоть до монгольского нашествия кыпчаки играли в Хорезме значительную роль. Женой шаха Текеша и матерью последнего хорезмшаха Мухаммада была дочь кыпчакского хана Джанкиши - свояченица Теркен-хатун. (у Джувейни она из канглов). Ан-Насави писал: "Когда власть перешла к султану Мухаммаду по наследству от его отца Текеша, к нему примкнули племена йемек и соседние с ними. Благодаря этому ими умножились силы [султана], а он возвысил их положение"

В конце XI века кыпчаки появляются в окрестностях Тараза, где воздвигают укрепление Канджак Сангир. Укрепление используется кыпчаками в борьбе с карлуками, часть которых признает власть кыпчакских ханов. Западное направление экспансии кыпчакских племен характеризуется перемещением значительного числа племен. Сначала кыпчаки в союзе с огузами изгоняют из степей племена печенегов. Затем та же участь коснулась и самих огузов. Движение этих племен отслеживается и древнерусскими источниками: в южнорусских степях появляются печенеги.

В XI веке вся огромная степь огузов получает наименование Дешт-и Кыпчака, об этом нам сообщает персидский поэт Насир-и Хисроу.

В итоге всех этих событий кыпчаки расселяются на огромных территориях от Алтая до Европы. Западное направление экспансии кыпчакских племен характеризуется перемещением значительного числа племен. Сначала кыпчаки в союзе с огузами изгоняют из степей племена печенегов. Затем та же участь коснулась и самих огузов. Движение этих племен отслеживается и древнерусскими источниками: в южнорусских степях появляются печенеги. Вслед за ними прибывают огузы, называемые русскими "торками", и затем эти степи занимают половцы – кыпчаки.

Большинство князей северо-восточной Руси имели кыпчакские корни. В XI веке вся огромная степь огузов получает наименование Дешт-и Кыпчака, об этом нам сообщает персидский поэт Насир-и Хисроу.

Этнический процесс идет по восходящей линии, единство языка, генеалогические традиции и однотипность форм хозяйствования подводят вплотную кыпчаков к заключительной фазе этногенеза - созданию народности. Но волею судеб этому не суждено было сбыться. События XII века повернули историю кыпчаков вспять и предопределили дальнейшее развитие Азии на многие века вперед.

Нашествие монголов действительно причинило огромные беды племенам кыпчаков. Плано Карпини, описывая свою поездку, считал нужным сообщить, что видел «многочисленные головы и кости мертвых людей, лежащие на земле подобно навозу...». Карпини как раз здесь и говорит об истреблении монголами кыпчаков, а равно и канглийцев. Проезжавший через Степь в то же время, что и Карпини, Смбаг Спарамет тоже пишет, что видел там «несколько удивительных гор, состоящих из груды костей тех, кого у мертвили монголы». Монгольское завоевание напрямую коснулось кыпчаков. Первыми были покорены восточные кыпчаки, принявшие сторону восставших против монголов меркитов.

Монголы Чингисхана поступили жестоко с кыпчаками, так как они видели в них угрозу своему существованию. Неудивительно, что историки говорят о цивилизации кыпчаков. Кыпчаки были заклятыми врагами монголов и монголы гнали кыпчаков вплоть до Европы и до Ближний Восток с единственной целью уничтожить их. Захватчики - монголы Чингиз-хана взяли себе в жены местных женщин из кыпчаков в качестве трофея, и постепенно ассимилировались, становясь тюркоязычными. Дети, родившиеся от отца монголо - тюрчанки-кыпчачки стали говорить на языке своих матерей, а не на языке своих отцов.

При завоевании Хорезма кыпчаки истреблялись как наиболее сильные из кочевых союзников хорезмшахов. Ан-Насави пишет: "Кыпчакские племена были связаны с домом хорезмшахов дружбой и любовью, ибо и в давние времена, и ныне у них рождались дети только от матерей из числа посватанных и введенных в этот дом дочерей кыпчакских владык. Поэтому Чингиз-хан и его сыновья сделали все для полного уничтожения кыпчаков, так как те были опорой силы хорезмшахов, корнем их славы и основой многочисленности их войск".

Брат знаменитого Джелал ад-Дина, сын Мухаммада от кыпчакской жены - Узлаг-шах, вместе с войском йемеков погибает в сражении с монголами на юге от Хорезма. Множество кыпчаков продается монголами на невольничьих рынках Востока. Интересную легенду приводит В.Тизенгаузен: "Случилось, что человек из племени Дурут, по имени Мангуш, сын Котяна, вышел охотиться; встретил его человек из племени Токсоба, по имени Ак Кубул - а между обоими племенами было старинное соперничество - и взял его в плен да убил его. Послали разведчика Джамгара, он вернулся и сообщил об убийстве Мангуша. Тогда Котян собрал племя свое и пошел на Ак Кубула. Когда [Ак Кубул] услышал об этом, то он собрал людей и приготовился. В сражении победа была за Дурутами, тогда Ак Кубул отправил своего брата Унсура к Джучи-хану (сын Чингизхана) с предложением совместного наказания Дурутов. Джучи напал на них со своими войсками, многих взял в плен. Отсюда и пошли кыпчаки на рынки рабами". Сложно полностью охватить этот период истории кыпчаков, еще сложнее проследить их дальнейшую судьбу. Кыпчаки участвовали в этногенезе многих народов - от венгров и до сибирских татар, поэтому целесообразней рассматривать их историю уже в ключе этногенеза того или иного народа. До сих пор, сделана всего лишь одна попытка рассмотрения роли кыпчаков в этногенезе их потомков - это работа К.Ш.Шаниязова "К этнической истории узбекского народа. Историко-этнографическое исследование на материалах кыпчакского компонента", вышедшая в печать в 1964 году.

К.Ш.Шаниязов исследует историю кыпчаков как одного из основных компонентов в сложении узбекского народа. Работа в основном построена на историко-этнографическом материале, автор изучает историю той части кыпчаков, которые вследствие бурных событий послемонгольского времени ушли из Дешт-и Кыпчака в Среднюю Азию, где постепенно переходили к оседлости, теряя свои родовые и племенные названия и сливаясь с местным земледельческим населением. К.Ш.Шаниязов описывает общую картину истории кыпчаков с первых известий о их появлении на исторической арене, пытаясь выяснить истоки их

происхождения, восстановить историю вплоть до монгольского нашествия. В работе приведена довольно полная сводка работ по кыпчаковедению.

Закключение. Таким образом, название Дешт-и-Кыпчак означало "Степь от Иртыша до Волги". Кыпчакский суперэтнос обитал западнее Волги. Изучая кыпчаков, я, естественно, не мог обратить внимание на их связь с каракалпаками. В результате пришел к выводу о том, что происхождение каракалпаков напрямую связано с кыпчаками.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен.- Бишкек, 2003; Алымкулова С.К. Кыпчаки в составе тюркских народов (этнополитические аспекты).-Бишкек: Кыргыз Жер, 2013; Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.- Алма-Ата: Гылым, 1989; Бартольд В.В. Кыпчаки // Бартольд В.В. Соч. в 10-ти т.- М., 1968.- Т.5.- С. 550- 551; Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар.- Киев, 1884; Карамзин М.Н. История государства Российского в 3-х кн..- М.: Книга, 1988-1989; Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий.- Алма-Ата: Просвещение, 1992; Татищев В.Н. История Российская с самых древнейших времен.- М., 1768-1769; Харузин А.Н. К вопросу о происхождении киргизского народа // Этногр. обозрение.- 1895.- Кн. 26, № 3.- С.49-92; Аджи М. Европа. Тюрки. Великая степь.- М.: АСТ, 2004; Его же. Полюнь Половецкого поля.- М.: Пик-контекст, 1994; Его же. Тюрки и мир: сокровенная история.- М.: АСТ, 2008; Его же. Кыпчаки. Древняя история тюрков и Великой Степи.- М.: Новости, 1999.
2. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст] / Н.Я.Бичурин (Иакинф).- М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.- Т.1.
3. Аристов Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен. – Бишкек, 2003.
4. Керейтов Р.Х. Этноним «кыпчак» у ногайцев // ПЛ. 1993. № 1-2/5-6.
5. Абул Гази. Родословное древо тюрков. – Казань, 1906.
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1984. Т.1.
7. Записки П.И.Рычкова// Русский архив. 1905. Кн.3. Вып.11.
8. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. – Киев, 1884.
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. – Санкт-Петербург, 1893.
10. Бартольд В.В. Сочинения в 10 томах. – Москва, 1968. Т.1.
11. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – Москва, 1967.
12. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. –Алма-Ата, 1950
13. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент, 1974.
14. Шафиев Ф. Этногенез и история миграций тюркских кочевников: закономерности процесса ассимиляций. – Баку, 2000.
15. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана.- Алма-Ата, 1989.
16. Кумеков Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков УШ-ХІУ вв. – Алма-Ата, 1987.
17. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – Москва, 1982
18. Айтмуратов Д. Тюркские этнонимы: каракалпак, черные клобуки, черкес, башкурт, кыргыз, уйгур, тюрк, печенег, сак, массагет, скиф. – Нукус, 1986.
19. Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар. – Казань, 2007.
20. Худяков Ю.С. Древнетюркский культурный феномен в Центральной Азии. – Новосибирск, 2007.
21. Аджи М. Кыпчаки. Древняя история тюрков и Великой Степи. – Москва, 1999.
22. Alimkulova S. Kupchaks in the content of uzbeks and karakalpaks//The 11 Central Asia international confereens. – Korea. 2013; Алымкулова С.К. Кыпчаки в составе тюркских народов (этнополитические аспекты). – Бишкек, 2013; Алымкулова С.К. Кыпчаки в составе тюркских народов (этнополитические аспекты). Автореф. дисс.... доктора ист. наук. – Бишкек, 2014.

УЎК 908

XX АСРНИНГ 80-ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА АМАЛГА ОШИРИЛГАН РЕПРЕССИЯЛАР

(сабаблар, оқибатлар, натижалар)

Ж.Э.Тангрикулов, ўқитувчи

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда 1983-1989 йилларда амалга оширилган «пахта иши», «ўзбеклар иши» уйдирмаларининг сабаблари, натижалари, оқибатлари ўрганилган.

Калит сўзлар: «пахта иши», «ўзбеклар иши», «қайта қуриш», қизил террор, «жазо отряди», коррупция, тергов, репрессия, қатагон, хотира.

Аннотация. В данной статье изучаются причины, результаты и последствия фальсифицированных дел «хлопковое дело» и «узбекское дело», реализованных в Узбекистане в 1983–1989 годах.

Ключевые слова: «хлопковое дело», «узбекское дело», «перестройка», красный террор, «карательный отряд», коррупция, следствие, репрессия, гонения, память.

Abstract. This article examines the causes, outcomes, and consequences of the fabricated “Cotton Affair” and “Uzbek Affair” that took place in Uzbekistan between 1983 and 1989.

Keywords: “Cotton Affair,” “Uzbek Affair,” “Perestroika,” Red Terror, “punitive squad,” corruption, investigation, repression, persecution, memory.

Кириш. 1983-1989 йилларда амалга оширилган «пахта иши», «ўзбеклар иши» номли уйдирмалар Ўзбекистон тарихида ҳали чуқур ўрганилиши ва илмий таҳлил этилиши лозим бўлган мавзулардан ҳисобланади. Мазкур мақолада тадқиқотчилар томонидан шу мавзуга доир тадқиқот ишлари, хотиралар ўрганилган ҳамда матбуот саҳифаларида ёритилган қатор ишлар таҳлил этилган. Собиқ совет давлатининг XX асрнинг сўнгги чорагида юритган сиёсати натижасида давлат парчаланишининг тезлашиши ва иттифокдош Республикаларнинг мустақилликка эришишининг сабаблари таҳлил этилди.

XX асрнинг 80-йилларида Ўзбекистон Республикаси сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётининг барча жабҳаларида қийин ҳолатни бошидан кечирди. Собиқ Совет Иттифокидаги бошбошдоқликлар ва қизил террор республикада 1983 йилнинг баҳорида бошланди. 1984 йилнинг 23 июнида бўлиб ўтган Ўзбекистон компартиясининг «тарихий» XVI пленумида Ўзбекистон Комфирқаси МҚнинг биринчи котиби И.Усмонхўжаев республикадаги барча вилоятларда жинояткорона иш услуби мавжудлиги тан олган ҳолда, уларни шафқатсиз қош қилиш зарурлиги таъкидлади. XVI пленум «ўзбек халқига ишонч йўқ», деган шармандали ҳукм чиқарди. Кейинги чора-тадбирларнинг барчаси ана шу ишончсизликдан келиб чиқди. Энг фожиали жойи шундаки, четдан кадрлар таклиф қилмай туриб, Ўзбекистонда ҳаётни тўғри йўлга қўйиб бўлмайди [1] деган фикр шакллантирилди. Фирқа раҳбарлари марказий ўлкалардан юртимизга ходимлар сафарбар этилишини Москвадан бот-бот илтимос қилиб, жиноятчиликка барҳам бериш учун терговчи ва прокурорларга эҳтиёж катталигини қайта-қайта таъкидларди. «Собиқ фирқа, шўро хўжалик ходимлари ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари раҳбарларининг турли жиноий иш қилган катта бир қисми фирқавий ва жиноий жавобгарликка тортилди» [2. Б.184], - дея таъкидланди КПССнинг XXVII съездида. Тез муддат ичида Ўзбекистон Республикаси прокурор, унинг ўринбосари, Ички ишлар вазирининг биринчи муовини ва бошқа бир қатор раҳбарлик вазифаларига янги «ишнинг кўзини» биладиган кадрлар тайинланди. Республиканинг барча вилоятларида ҳам аҳвол шундай эди. Янги раҳбарлар олиб борилаётган тергов ҳаракатлари, суд жараёнларини таҳлил этиб, маълумотларни зудлик билан марказга юборар эди. Рақамлар қанчалик кўп бўлса, юқоридан олинадиган баҳо ҳам шунчалик юқори бўларди [3]. Қонунларга нисбатан менсимай муносабатда бўлиш, кўзбўямачилик ва порахўрлик, лаганбардорлик ва сафсатабозликни рағбатлантириш фактлари жамиятдаги маънавий муҳитга жуда ёмон таъсир ўтказди.... Ҳамма нарсга кечириладиган вазият вужудга келди, талабчанлик, интизом, жавобгарлик пасайиб кетди [4. Б.14].

Иттифокда юзага келган бундай салбий жараёнлар марказдан юборилган «кадрлар тўдаси» ҳамда СССР Прокуратураси ходимларининг фаолияти натижасида Ўзбекистонда ҳам илдиз отди. Бевосита марказ топшириғи билан иш кўрган собиқ СССР Прокуратурасининг алоҳида ишлар бўйича терговчилари Т.Гдлян ва Н.Иванов бошлик гуруҳнинг жиноий хатти-ҳаракати туфайли 1983-1989 йилларда бутун халққа туҳмат қилиб, ўғри, муттаҳам, порахўрга чиқардилар, минглаб юртдошларимизни қамоқларда қийнашди, юзлаб бегуноҳ фуқаролар узоқ Сибир тайгаларида азоб чекишга маҳкум этилиб, кўплари қурбон бўлди, репрессияга (лотинча (repressio) босим, тазйиқ) учради [5. Б. 312-313].

Ўзбекистонда «пахта иши», «ўзбек иши» деган уйдирмалар тўқилиб, юзлаб, минглаб оилалар жабр кўрди. 1984-1989 йилларда «пахта иши» юзасидан 17 минг киши устидан тергов

ишлари олиб борилди [6]. Республикамизда «пахта иши» бўйича бу йилларда тухмат ва адолатсизликлар сабабли халқимизнинг 4,5 мингдан зиёдроқ вакили ноҳақ [7. Б.3], аксарияти айбсиз бўлиб, асоссиз жиноий жавобгарликка тортилдилар. Бу жараёнлар КПСС Марказий Комитетининг 1987 йил 27-28 январдаги пленумида марказнинг бир қатор шахарлар, областлар, ўлкалар ва республикалари қатори Ўзбекистонда ҳам ...кадрларнинг айниши, социалистик қонунчиликнинг бузиш каби ҳоллар билан боғлиқ салбий жараёнлар ниҳоятда хунук формаларда намоён бўлганлиги [4.1. Б.16-17] алоҳида таъкидлаб ўтилганидан сўнг янада авж олди. Натижада “жазо отряди”нинг кўлами, 1988 йилга келиб чўққисига кўтарилди [6.1].

Бунга қуйидаги омиллар: юқори орган раҳбарларининг иродасизлиги [9]; амалдаги қонунларнинг қўпол равишда бузилиши, депутатларнинг Республика Олий Совети қарорисиз жиноий жавобгарликка тортилиши (қонунга биноан Республика Олий Совет депутатлари мазкур орган розилигисиз жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас); жиноятчиликка қариши курашнинг ғайриқонуний дастурини илгари суришлиши; мамлакатда коррупциянинг «илдиз отган»лиги ва уни бартараф этиш тўғрисида марказ кўрсатмалари; Гдлян группаси билан маҳаллий итоткорларнинг биргаликдаги ҳаракати; аламзадаларнинг «қулай фурсат»дан фойдаланиб, эски гина-адоватлари натижасида шахсан ўзларига ноқулай одамлардан қутулишга уринганликлари; тергов жараёнларидаги садизм, Колима лагери ва бошқа хилдаги усуллар орқали айбланувчиларга доимий ўтказилган руҳий босим, айбланувчиларнинг хотинлари, болалари, бошқа қариндош-уруғлари бир ойдан тортиб тўққиз ойгача қамаб қўйилиши; одамлар Гдлянни ҳурматли арбоблар ёнида доимий кўриши натижасида унга бўлган ишончнинг шаклланиши; Т.Х.Гдлян ва Н.В.Иванов ва уларнинг тарафдорлари томонидан Республика ҳамда марказ ОАВларида омма эътиборини чалғитувчи, уйдирма маълумотларнинг доимий бериб берилганлиги; терговчилар терговга жалб этилган шахслар устидан тушган чақув маълумотларни текширувдан ўтказмасликни бош қоида қилиб олганлиги; ҳалокатга юз тутаётган тузумнинг сўнгги талвасаси ва бошқалар сабаб бўлди.

Ўтказилган азоб-уқубатлар натижасида тергов жараёнларида ва қамоқхоналарда бир қатор маҳбуслар «айб»ларини тан олишга мажбур бўлдилар, айримлари эса вафот этдилар. Бу қонунсизликларнинг чуқур илдиз отишига эса марказдан келган тергов гуруҳига мамлакатда эркин фаолият юритиши учун барча имкониятлар яратиб берилганлиги ҳамда мамлакатда малакали ҳуқуқшунос кадрларнинг ниҳоятда тақчиллиги сабаб бўлди. Хусусан, XX асрнинг 50-йилларидан бошлаб мамлакатда юқори малакали ҳуқуқшунослар тайёрлашга етарли эътибор берилмади. 1952 йилда Тошкент ҳуқуқшунослик институти тугатилди. Бу ҳол ҳуқуқшунослар тайёрлашни миқдор жиҳатидан ҳам, шунингдек, сифат жиҳатидан ҳам пасайишига олиб келди. Ўзбекистон ҳуқуқшунослар сони жиҳатидан собиқ иттифокдош республикалар ичида охириги ўринда эди. Собиқ СССРда ҳар ўн минг аҳолига 24 ҳуқуқшунос, Эстония ССРда 38 ҳуқуқшунос тўғри келган бўлса, Ўзбекистон ССРда эса 12 нафар ҳуқуқшунос тўғри келган.

Қонунларга, қонунийликка ва ҳуқуқий касбларга менсимасдан муносабатда бўлиш ҳуқуқ-тартибот бузилишининг, ҳукумат вакиллариининг, фуқароларнинг шаъни ва обрў-эътиборини камситиш фактлари сабабларидан бири бўлиб хизмат қилди.

Собиқ шўро тузумида репрессиялар доимий равишда, изчилликда олиб борилди. Иккинчи жаҳон уруши даврида, ундан сўнг тўқиб чиқарилган руҳонийлар, миллатчилар иши бўйича кўплаб адабиёт, санъат, илм-фан, дин арбоблари қатағон қилинди. XX асрнинг 40-50 йилларда таслимчиларга, антисоветларга қарши кураш баҳонасида кўплаб юртдошларимиз қатағон домига тортилди. XX асрнинг 80-йилларида «пахта иши», «ўзбек иши» деб номланган сохта ишлар бўйича ...беғуноҳ кишилар қатағон қилинди. Бу каби тизимли равишда олиб борилган қатағонлар Ўзбекистонда «Бериячилик»ни қайта тирилишига уриниб кўриш эканлигини ҳамма ҳам тушиниб етгани йўқ.

Хулоса қилиб айтганда ўзбек халқига нисбатан қилинган бу қатағонлар мамлакат ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳасини сезиларли заифлаштирди. Меҳнатнинг муносиб баҳоланмаслиги, маҳаллий кадрларга нисбатан ишончсизлик уларнинг салоҳиятига

жиддий зарба берди. Натижада фуқароларнинг советлар режимида бўлган муносабати ўзгарди. Ўзбекистонда 1983-1989 йилларда амалга оширилган «пахта иши», «ўзбеклар иши» номли ўйлаб топилган уйдирмалар натижасида фуқароларнинг мустақилликка бўлган интилиши кучайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. «Московское ЭХО» — «Ўзбекское дело». «Известия». 2 февраля, 1991 года.
2. Совет Иттифоқи коммунистик партияси XXVII съездининг материаллари. Т.: Ўзбекистон. 1986.
3. «Московская правда». 31 декабря, 1988 года, 3, 4 января, 1989 года.
4. КПСС МК пленумининг материаллари. 1987 йил 27-28 январь. Т.: Ўзбекистон. 1987.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 7-жилд. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти. Т.: 2004.
6. Совет Ўзбекистони газетаси. 1991 йил 17 апрель.
7. Т.Қаҳрамонов. Иблис исканжасида 1643 кун. Т.: - «Ёзувчи». 1999 йил.

УЎК 392 (575.172)

САМАРҚАНД ҚОРАҚАЛПОҚЛАРИНИНГ ДАФН МАРОСИМЛАРИДА ДИНИЙ ВА АНЪАНАВИЙ ҚАДРИЯТЛАР УЙҒУНЛИГИ

Қ.Ж. Турекеев, PhD, доц., Инновацион технологиялар университети, Нукус

Аннотация. Мақолада Самарқанд вилоятидаги қорақалпоқлар дафн маросимларида ислоний анъаналари ва маҳаллий урф-одатлар уйғунлиги таҳлил этилган. Шунингдек, илмий ишда майитни ювиш, кафанлаш, жаноза намози, ирим-сиримлар ва мажик ритуаллар орқали ислон ва қадимий этник қарашилар симбиози ёритилган.

Калим сўзлар: дафн маросими, қорақалпоқлар, ислон, урф-одат, ирим-сирим, жаноза, мажик ритуал

Аннотация. В статье проанализировано сочетание исламских традиций и местных обычаев в похоронных обрядах каракалпачков Самаркандской области. Также в научной работе освещён симбиоз ислама и древних этнических представлений через такие ритуалы, как омовение умершего, обертывание в саван, молитва джаназы, суеверия и магические обряды.

Ключевые слова: похоронный обряд, каракалпачки, ислам, обычай, суеверие, джаназы, магический ритуал

Abstract. The article analyzes the combination of Islamic traditions and local customs in the funeral rites of the Karakalpaks of the Samarkand region. The scientific work also highlights the symbiosis of Islam and ancient ethnic ideas through such rituals as washing the deceased, wrapping in a shroud, the Janazah prayer, superstitions and magical rites.

Key words: funeral rite, Karakalpaks, Islam, custom, superstition, Janazah, magical ritual.

Ушбу маросимлар, аввало, инсон ҳаётининг табиий поёни – кексайган ёки оғир бемор шахснинг бу дунёдан кўчиши билан боғлиқ ҳолатлар сифатида намоён бўлади. Айниқса, кекса инсоннинг вафоти тасодуфий эмас, балки кутилган ва хос бир тартиб ичида кечади. У киши ўзининг охирги кунлари яқинлашганини ҳис этиб, яқинлари билан сўнгги суҳбатлар ўтказади, ҳаётдан кўнгиш тўйдириб видолашади. Агар марҳум бой ва обрўли шахс бўлса, у фарзандлари ўртасида мерос масалаларини ҳал этилади. Баъзи ҳолатларда ўзининг мотам маросимлар – маракалари хусусида маслаҳат беради. Бу каби одатлар маҳаллий маданият ва урф-одатларда қадимийдан шаклланиб келган руҳий ва ижтимоий анъаналарнинг ёрқин ифодаси сифатида эъзозланиб келинган.

Қорақалпоқ халқининг анъанавий диний-мифологик қарашларига кўра, инсоннинг жони узилиши – бу табиий жараён ҳисобланади. Агар инсон ҳаётдан кўз юмса, бу ҳолат «жонини Азроил олди» ёки «у Оллоҳнинг амри билан жон таслим этди» (қорақалпоқ субэтнос тилида тилида: «оны Азрейил сойды», «оны қудай тала алып кетти») каби иборалар билан ифода этилади.

Бундай вазиятларда жон узилган жойдаги барча нарсалар – хусусан, озиқ-овқат, сув нопок сифатида қабул қилиниб, улардан фойдаланишдан тийиладилар. Бу эътиқодга кўра, жон

узилган пайтда инсон қони атрофга сочилиши мумкин деган диний қараш асисда шакилланган бўлиб, у жойдаги барча ёгулик нарсалар ифлосланган деб қаралади.

Шунингдек, инсон ҳаётдан кўз юммоқда эканлиги маълум бўлганда, унинг оғзига «Калимаи шаҳодат»ни айттиришга ҳаракат қилинади. Агар беморнинг ўзи бу сўзларни талаффуз қила олмаса, ёнига чақирилган имом ёки мулла унинг қулоғига «Ла илаҳа иллаллоҳ» сўзини эшиттириб, ўзи айтади. Аксар ҳолатларда, агар мулла ёки диний шахс бўлмаса, яқин қариндошлардан бири бу вазифани бажаради. Бу амалиёт мусулмон анъаналарида инсонни охиратга руҳий жиҳатдан тайёрлаш ва иймон билан ҳаётдан узилишга ёрдам бериш мақсадида бажарилади [9].

Қорақалпоқ халқининг дафн ва мотам анъаналарида инсоннинг вафотидан кейин амалга ошириладиган ишлар муайян тартиб ва қоидалар асосида ташкил этилади. Инсон ҳаётдан кўз юмгандан сўнг энг аввало унинг яқинлари, қариндош-уруғлари, дўстлари ва иш жойидаги танишларига хабар берилади. Бу жараён жуда масъулиятли ҳисобланади, чунки жаноза намозига етиб келиш ва унда иштирок этиш учун зарур тайёргарлик шу хабар орқали бошланади. Шунингдек, жаноза маросимида иштирок этиш муҳим аҳамиятга эга. Биринчидан, бу марҳумни охирги манзилига кузатиш ва унга нисбатан ҳурмат-эҳтиромни ифода этиш сифатида қаралади. Иккинчидан эса, жаноза намози мусулмон шахс учун манавий бурч, яъни ислом динда фарз ҳисобланадиган амал сифатида тушунилади. Шу сабабдан ҳам мазкур маросимда иштирок этиш орқали кишилар нафақат марҳум ҳақида дуо қилади ҳамда ўз бурчларини адо этадилар.

Самарқанд қорақалпоқларида орасида мавжуд одатга кўра, марҳум эрталаб вафот этган бўлса, у ҳолда шу куннинг ўзида дафн этилиши лозим билишади. Агар вафот тушдан кейин ёки кечқурун рўй берган бўлса, дафн маросими эртаси куни ўтказилади. Бундай ҳолатда, жонозани адо этиш ва зарур тайёргарлик ишларини тўлақонли ташкил қилиш имкони яратилади.

Марҳумнинг яқинлари ва маҳалладошлар йиғилиб, жаноза ва мотам маросимларини қандай ўтказиш масаласини муҳокама қиладилар. Бу жараёнда оила катталари, маҳалланинг нуфузли қариялари ва диний шахслар иштирок этадилар. Агар вафот этган киши ҳурматли, ёши улуғ инсон бўлса, унга «*бир ақшам меҳмон*» (яъни, бир кеча тунатиб, меҳмонларга таом тортиш) одатига амал қилинади. Агарда майит бир окшом меҳмон қилинса, меҳмонларга қўй сўйилиб, таом тортиқ этилади. 1970–80-йилларда бу анъана кенг тарқалган бўлса-да, кейинги йилларда унинг амал қилиниши камайиб, фақат иқтисодий имконияти бор оилалар томонидан сақланиб қолмоқда [7].

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш жоизки, айрим ҳолларда, марҳум жони узилганидан сўнг бир неча соат ичида дафн этишга уриниш ҳолатлари ўчраб турган. Айниқса бу ҳолат кечқурун вафот этган кишиларга нисбатан амалга оширилган. Бу борада ахборотчилардан бири – Мирзаева Кимё (1948-й.т.) шундай дейди: «*Менинг ёш пайтимда агар бир кун тунатилса, ўликнинг тили қотиб қолади, кейин у нариги дунёдаги суроқчи фаришталар – Накир ва Мункарнинг саволларига жавоб бера олмайди, деб чироқ ёруғлиги ёрдамидан майитни дафн қилар эди*» [9].

Бу каби эътиқодий қарашлар, фақат Самарқанд қорақалпоқларида, балки Ўзбекистоннинг бошқа минтақаларида ҳам кузатилган. Хусусан, Фарғона водийси ўзбеклари орасида ҳам шунга ўхшаш маросим ва иримлар мавжуд экани этнограф Кармышева асарларида қайд этилган [4, 140].

Энди эса майитни дафнга тайёрлаш билан боғлиқ урф-одатларга тўхталиб ўтсак. Ўликни дафнга тайёрлаш жараёни, одатда, уни поклаш, кафанлаш ва дафн этиш каби маросимларни ўз ичига олади. Айниқса, марҳумни сув билан ювишга доир одатлар бу жараёнда муҳим аҳамият касб этади.

Самарқанд вилояти ва умуман, Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида истикомат қилувчи ўзбек ва тожик этносларига мансуб аҳоли ўртасида ўликни махсус шахслар – «*ювувчи*», «*гассол*», «*покчи*», «*мурдашуй*» каби шахслар томонидан ювиш урф қилингани турли этнографик манбаларда қайд этилган [4, 144; 5, 61].

Бироқ, Самарқанд вилоятида асрлар давомида ўзбек ва тожиклар билан қўшни бўлиб яшаб келаётган қорақалпоқ этнографик гуруҳи вакиллари бу майитни дафнга таёрлаш билан боғлиқ одатларни бажариш чоғида махсус ўлик ювувчилар хизматидан умуман фойдаланмасликлари билан ажралиб турадилар. Улар майитни бегона шахсга, айниқса профессионал мурдашуйга ювдиришни оғир гуноҳ, деб ҳисоблашади ва бу ишни фақат ўз яқин қариндошлари бажаришини мақбул деб билишади.

Олиб борилган изланишларимиз давомида аниқланишича, қорақалпоқлар орасида майитни поклаш ишлари фақат марҳумнинг яқин қариндошлари – отаси, акаси, ўғли, амакиси ёки тағаси каби беш нафар киши томонидан амалга оширилади. Бу шахслар халқ орасида “суякчи” деб аталади. Айрим ҳолатларда “суякчи”лар олдиндан тайинланиб қўйилади – яъни, ҳаётининг сўнгги палласига етиб келган баъзи кекса кишилар васиятномасида кимлар уни ювиши, яъни “суякка кириши”ни белгилаб қўядилар. Қоида тариқасида, бундай васиятлар албатта бажо келтирилади ва васият қилинган шахслар бу ишни ўзларининг маҳрум олидаги бурчи деб ҳисоблашади.

Шу ўринда майитни ювиш билан боғлиқ масалага юзлансак. Самарқанд вилояти Жомбой ва Булунгур туманларида истиқомат қиладиган қорақалпоқ этник гуруҳи вакиллари ўртасида майитни ювишда асосан беш нафар киши иштирок этиши шарт деб ҳисобланади. Бунда майит ҳам ҳисобга олиниб, умумий ҳисобда беш киши иштирок этади. Бироқ мазкур туманларнинг айрим кишлоқларида олиб борилган изланишлар давомида, ушбу маросимда 5, 7 ёки 9 нафар киши иштирок этган ҳолатлар ҳам кузатилди [10].

Ушбу маросимда фойдаланиладиган идишлардаги сув сони ҳам тоқ сонли бўлишига алоҳида эътибор берилади. Бу ҳолат Ислом дини ақидаларига боғлиқ бўлиб, ҳадисда шундай дейилади: «Тоқ марта ювинглар: уч марта, ёки беш марта, ёки етти марта. Ювишни тандан бошланг, таҳорат олинадиган жойлардан бошланг» [1, 340].

Жомбой туманида олиб борган изланишларимиз шуни кўрсатдики, ушбу қоидаларга риоя этилган ҳолда, Ўрта Осиё халқларида кенг тарқалган урф-одатларга монанд равишда майит илиқ сувда ювилади. Этник гуруҳ вакиллариининг эътиқодий қарашларига кўра, майит ҳам тирик инсон каби ҳис қилиш, эшитиш қобилятига эга, деб ҳисобланади. Шу боисдан, ўликни ювиш жараёнида алоҳида эҳтиёткорлик билан, гўёки тирик инсонни ювинаётгандек, эҳтиром билан поклашга ҳаракат қилинади.

Маросимни бошлашдан аввал, суякчилар махсус оқ матодан тикилган қўлқопларни кийишади ва кейин дин қоидалари асосида ювишга киришилади. Қоидага кўра, ювиш жараёни майитнинг ўнг томонидан, бош қисмидан бошланади. Бу жараёнда иштирок этувчи ҳар бир кишининг ўзига хос вазифаси бўлади: бири Қуръони Карим оятларини тиловат қилса, бошқаси сувни тайёрлаш ва олиб келиш билан шуғулланади, қолганлари эса ювиш ишини амалга оширади.

Шунингдек, тайёрланган сувнинг тўлиқ равишда майитни ювишга ҳаракат қилишади. Аммо баъзан сувдан оз миқдорда ортиб қолиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Бундай ҳолларда мазкур сув муқаддас деб ҳисобланиб, айрим ҳолларда шифобериш хусусиятга эга, деб ишонилади.

Агар марҳум кекса, серфарзанд, жамоат орасида ҳурмат-эътибор қозонган, табарруқ шахс бўлса, уни ювишда фойдаланилган сув магик сеҳирга эга, деб билишади. Айниқса, ирим-сиримларга ишонувчи баъзи аёллар бу сувдан бефарзандликка қарши курашда магик восита сифатида кенг фойдаланади. Кекса онахонлар фарзанд тилаб юрган, чилладан қутулишни истаган бепушт ва умидвор аёлларни шу сув билан ювиш орқали турли магик амалларни бажаради. Айрим фарзанд аёлларининг эътиқодига кўра, бундай ритуал бажарилса, аёл келажакда фарзанд кўриши мумкин, деб ишонилади [9].

Бундай магик одатлар Жанубий Орол минтақасида яшовчи қорақалпоқлар орасида ҳам кузатилган. Масалан, ўтган асрда болага кўз тегиб, у касал бўлиб қолса, баъзи оилалар болани майит ювилган сувга чўмдириб, шифо топишига умид қилганлар [3, 153].

Ўзбеклар орасида ҳам шунга ухшаш ирим-сиримлар мавжуд. Масалан, Самарқанд қорақалпоқлари каби, айрим ўзбеклар ҳам бефарзандликка қарши ушбу сувдан фаол

фойдаланганлар [5, 67]. Хоразмда ҳам ўлик сувига оид бундай урф-одатлар кенг тарқалган. Таниқли рус этнографи Г.П. Снесарев шундай ёзади: «Узоқ умр, соғлиқ ва қўплаб насл қолдиришни истаган кишилар одатда марҳумни уйдан олиб чиқиш пайтини кутар, юзи ва танасини шу сув билан ювар эдилар. Бефарзанд аёллар ҳам шу сув орқали ўз муаммосидан халос бўлишга умид қилганлар» [6, 125].

Ёши улуг, табаррук ва Ислом динига сидқидилдан хизмат қилган инсонларни ювишда ишлатилган сув билан бирга қўлқоплар муқаддас деб ҳисобланган. Бундай қўлқоплар, айниқса, табиблар ҳамда турли ирим-сиримларга ишонувчи аёллар томонидан шифобахш ёки сеҳрли хусусиятларга эга восита сифатида фойдаланилган.

Самарқанд вилоятидаги қорақалпоқ этнографик гуруҳи вакилларида агар аёл киши туғруқдан сўнг кўкрагида оғриқ хис қилса, шифо топиш умидида мазкур қўлқопни ирим учун бир неча марта кўкрагига теккизиб шифо топишга ҳаракат қилган. Қўлқопни магик хусусияти билан боғлиқ ирим-сиримлар нафақат аёллар орасида балки, ҳайвонларга ҳам тааллуқли бўлган. Масалан, сигир сути чиқмай қолган ҳолатларда, унинг елинига ушбу қўлқопни «Бисмилла» сўзини айтиб бир неча марта теккизилса, сут қайта чиқади, деган ишонч кенг тарқалган [9].

Бундай эътиқодий қарашлар қорақалпоқлар каби бошқа этнослар орасида ҳам кенг тарқалган. Масалан, Фарғона водийси ўзбеклари орасида ҳам мазкур қўлқоплар фарзандсизликка қарши магик возита сифатида қўлланилганлиги этнографик адабиётларда қайд этиб ўтилган [2, 116].

Майит ювилгандан сўнг, исломий қоидаларга мувофиқ, у кафан билан ўралади. Қорақалпоқлар орасида ушбу кийим «кэпин» деб аталади. Одатда, у оқ рангда бўлиб, эркаклар учун 3 қисмдан жами 23 метр, аёллар учун эса 5 қисмдан иборат бўлиб, 25 метр мато ишлатилади [9].

«Охират кийими» саналган ушбу кафанни ирим қилиб ҳар ким ҳам тикавермаган. Шу сабабли, уни асосан ёши улуг кишилар ёки муллалар тарафидан таёрланган. Майит кафанлангандан сўнг, қорақалпоқ этник гуруҳи анъанасига кўра, унинг устига янги матолар ташланган. Хусусан, эркаклар учун 5, аёллар учун эса 7 та янги мато ёпилган. Шунингдек, эркакларга чопон, аёлларга эса румолларни тобут устига ташлаш анъанага айланган. Шунини ҳам қайд этиш жоизки баъзи ҳолларда тобут устига гилам ҳам ташланади.

Бу матолар ўликни нарғи дунёга йўллаш рамзи сифатида қаралиб, уларни жаназа вақтида муллалар ва қабристон хизмати билан шуғулланувчи кишилар олишган. Ахборотчи Пулатова Мисхол (1936 й.) маълумотларига кўра, агар вафот этган киши ёши улуг бўлса, унинг матоларини одамлар «табарак» деб, талашиб олишган [9].

Исломий маросимлар тизимида майитни охирги манзилига кузатиш, нафақат диний, балки инсонийлик қадриятларни ҳам ўз ичига олган мураккаб ижтимоий амалиёт ҳисобланади. Қорақалпоқ этник гуруҳларида ушбу маросим анъанавий урф-одатлар билан уйғунлашган ҳолда бажарилади.

Кафанлаш ва турли ирим-сиримлардан сўнг, жаноза намозини (салот ал-жаноза) ўқишга тайёргарлик кўрилади. Қоидага кўра, майит қибла томонга қаратилиб ётқизилади, намоз ўқувчилар эса унинг орқа томонида саф тузишади. Табут ёнида асосан жамоа эркаклари жамланади. Марҳум ҳаёт давомида бошқа кишилар олдида қарзи бўлган-бўлмагани ҳақида сўралади. Агар қарз мавжуд бўлса, марҳумнинг фарзандлари ёки яқин қариндошлари уни тўлашга кафиллик беради. Бу амалиёт нафақат шариат қоидаси, балки қорақалпоқлар ўртасидаги мустаҳкам ижтимоий муносабатларнинг бир ифодаси сифатида қабул қилинади. Ана шундан сўнггина жаноза намози адо этилади.

Жаноза намозидан сўнг марҳум сўнгги йўлга кузатилади. Бу маросимга мулла бошчилигида қабристонга олиб борилади. Самарқанд вилоятидаги қорақалпоқ этнографик гуруҳлари орасида қабр тузилиши бўйича икки асосий шакл – жарма ва лаҳад қабрлари мавжуд. Қайси шаклда қабр тайёрланишидан қатъи назар, марҳумнинг юзи қибла томонга қаратилган ҳолда қабрга жойлаштирилади. Бу эътиқод, мусулмон киши ҳаётининг сўнгги нуқтаси ҳам Аллоҳ томон йўналган бўлиши керак, деган диний ақидани ифода этади.

Шу билан бирга, маҳаллий урф-одатларга кўра, қабри ким қавлаган бўлса, айнан ўша шахс дафн маросимида иштирок этиши шарт деб ҳисобланади. Майит гўрга қўйилган сўнг, уни белкураклар билан кўмишади. Марҳум қабрга дафн этилгандан сўнг амалга ошириладиган маросимлар исломий ақидалар, анъанавий урф-одатлари ва анимистик қарашлар билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларнинг бир-бирини билан чамбарчас боғлиқ булиб умумий мазмун касб этади. Ана шундай одатлардан бири бу марҳумнинг яхши кишилиги билан боғлиқ қараш ҳисобланади. Яъни, майит дафн қилинганидан сўнг, маҳаллий урфга кўра мулла қабристонга бирге келган кишилардан «У қандай одам эди?» – деб сўрайди. Йиғилганлар эса «У яхши одам эди», – деб такрорлайди [7].

Самарқанд қорақалпоқлари орасида ушбу гувоҳлик маросими баъзан жаноза намози пайтида ҳам сўралиш ҳолатлар мавжуд. Бу анъана халқ орасида шундай эътиқод билан мустаҳкамланган: ким оламдан ўтса, у ҳақида фақат яхши сўзлар айтилиши, унинг фазилатлари ва инсоний хислатлари доим эслаб турилиши лозим. Бу нафақат марҳумга бўлган ҳурмат, балки жамоавий хотирани сақлашнинг ҳам бир кўриниши сифатида қаралади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Хадис. (Ал жомий Ас-саҳих). 1-Жилд. – Ташкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. 560 б.
2. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. Ташкент: 2007. 276 б.
3. Есбергенов Х., Атамуратов А. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус: Каракалпакстан, 1975. 212 с.
4. Кармышева Б.Х. Архаическая символика в погребально-поминальной обрядности узбеков Ферганы // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии (историко-этнографические очерки). Отв. ред. В.Н. Басилов. М.: Наука, 1986. С. 139-181.
5. Пайзиева М. Ўзбекларнинг анъанавий ва замонавий мотам маросимлари. Ташкент: Yangi nashr, 2014. 176 б.
6. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. 336 с.
7. Муаллифнинг дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Жомбой тумани. Ахборотчи Хужамкулов Наримон, 1952 й. т.
8. Муаллифнинг дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Жомбой тумани. Ахборотчи Пулатова Мисхон, 1936 й. т.
9. Муаллифнинг дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Булунғур тумани. Ахборотчи Мирзаева Кимё, 1945 й. т.
10. Муаллифнинг дала ёзувлари. Самарқанд вилояти, Булунғур тумани. Ахборотчи Рахманова Улмакан, 1946

УДК:327.56: 930

ИНИЦИАТИВА «ОДИН ПОЯС, ОДИН ПУТЬ» И ВЕЛИКИЙ ШЕЛКОВЫЙ ПУТЬ: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И СОВРЕМЕННОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Н.С.Турсунова, независимый исследователь

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XXI asr globallashuvi va yangi chaqiriqlar kontekstida “Bir kamar, bir yo‘l” tashabbusi hamda Buyuk Ipak yo‘li g‘oya va maqsadlarini qayta tiklash masalalari ko‘rib chiqiladi. Bu tashabbusning Xitoyga siyosiy ta’siri va uning boshqa mamlakatlar uchun ahamiyati o‘rganiladi. Shuningdek, Buyuk Ipak yo‘li va “Bir belbog‘, bir yo‘l” tashabbusining madaniy ahamiyati va o‘zaro bog‘liqligi texnologiya, bilim va madaniy almashinuv nuqtai nazaridan taqqoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *Ipak yo‘lining tiklanishi, iqtisodiy integratsiya, madaniy aloqalar, “Bir kamar, bir yo‘l” tashabbusi.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается проект «Один пояс, один путь», возрождение идей и целей Великого шелкового пути в условиях глобализации XXI века и новых вызовов. В статье раскрывается политическое влияние инициативы на КНР и его значение для других государств. Также сравнивается культурное значение, взаимосвязь Великого шелкового пути и проекта «Один пояс, один путь» в сфере обмена технологиями, знаниями и культурными традициями.*

Ключевые слова: *Возрождение Шелкового пути, экономическая интеграция, культурная связь, инициатива «Один пояс, один путь».*

Abstract. *This article examines the "One Belt, One Road" initiative and the revival of the ideas and goals of the Great Silk Road in the context of 21st-century globalization and new challenges. It explores the initiative's political impact on China and its significance for other countries. It also compares the cultural significance and interconnectedness of the Great Silk Road and the "One Belt, One Road" initiative in terms of technology, knowledge, and cultural exchange.*

Keywords: *Silk Road revival, economic integration, cultural connections, "One Belt, One Road" initiative.*

Введение: Шелковый путь, существовавший с II века до н. э. до XVI века н.э., был одним из важнейших торговых маршрутов древнего мира, соединявшим Восток и Запад. Великий Шелковый путь служил не только путём продвижения товаров, но пространством для коммуникации и способствовал распространению различных идей, традиций, языков и т.д. Торговый маршрут стимулировал экономический рост городов и поселений вдоль пути. Межкультурные контакты способствовали созданию оригинальных произведений искусства, в которых сплелись культурные традиции различных народностей.

Инициатива «Один пояс, один путь», выдвинутая Китаем в 2013 году, является крупнейшей геополитической и экономической инициативой XXI века, направленной на создание новой сети торговых и инвестиционных маршрутов, охватывающей 150 стран. Инициатива «Один пояс, один путь» предусматривает своего рода возрождение идей Шелкового пути в условиях глобализации, предоставляя возможность для расширения инфраструктурной сети, увеличения торговли и укрепления международных отношений. Цель данной статьи – исследовать аналогии и различия между историческим и современным торговыми путями, оценить влияние ОПОП на развитие международных экономических и культурных связей.

Материалы. В данной статье использованы исторические источники и исследования по Великому Шелковому пути, официальные документы и отчеты по инициативе «Один пояс, один путь», аналитические обзоры международных организаций (Всемирный банк), статьи и исследования, касающиеся влияния ОПОП на различные регионы, примеры реализуемых инфраструктурных и культурных проектов в рамках ОПОП.

Методы. Методология исследования включает историко-сравнительный анализ, который способствует выявлению преемственности между Шелковым путем и ОПОП.

Результаты. Как и древний Великий шелковый путь, ОПОП ставит своей целью соединение Востока и Запада посредством торговли и обмена. Однако масштабы и задачи ОПОП значительно расширены. Если древний маршрут охватывал в основном сухопутные и морские пути, связывающие Китай, Индию, Среднюю Азию и Европу, то современный проект включает в себя более глобальный подход, охватывая страны Азии, Африки, Европы и Латинской Америки.

ОПОП, как и Великий шелковый путь, способствует экономической интеграции через развитие транспортной инфраструктуры, создание торговых маршрутов и логистических цепочек. Китай вкладывает значительные средства в строительство железных дорог, портов, автомагистралей и энергетических проектов, что должно облегчить доступ к мировым рынкам для стран-участниц. Примером такого проекта является строительство железной дороги «Китай - Кыргызстан - Узбекистан». Соглашение о реализации стратегического проекта было подписано 6 июня 2024 года в Пекине [8]. Реализация данного проекта расширит географию торговли и перевозок из Китая в страны Персидского залива, Европы через территорию Республики Узбекистан.

Основное внимание ОПОП уделяет строительству инфраструктуры, включая железные дороги, порты и энергетические проекты, что позволяет снизить транспортные расходы и увеличить скорость перемещения товаров и людей между Востоком и Западом. Согласно исследованию, после завершения всех работ время в пути вдоль экономических коридоров ОПОП сократится почти на 12 процентов. Что касается остального мира, то, согласно оценкам,

время в пути сократится в среднем на 3 процента; это свидетельствует о том, что страны и регионы, не входящие в ОПОП, также извлекают выгоду [6, с.13].

ОПОП как и Великий Шелковый путь способствует развитию не только экономических, но и культурных связей между странами. В рамках проекта ОПОП Китай использует свои культурные ресурсы для укрепления дипломатических связей. Примером может служить инициатива «Институты Конфуция», которые способствуют изучению китайского языка и культуры за рубежом. С каждым годом растёт количество людей, изучающих китайский язык. Некоторые ученые подчеркивают важность языка и культуры в содействии развитию китайской и мировой культуры и международных гуманитарных обменов в контексте проекта «Один пояс, один путь». Язык фиксирует историю существования нации и пропитывает ее культурным духом, язык становится окном, отражающим национальную культуру [5, с.7]. Китай также активно продвигает свое культурное наследие через различные форумы и культурные мероприятия, что способствует укреплению его «мягкой силы» в странах-участницах проекта. ОПОП поддерживает обмены в области науки и образования. Многие китайские университеты предлагают стипендии для студентов из стран, участвующих в проекте, что способствует распространению китайских технологий, знаний и подходов к управлению.

Инициатива «Один пояс, один путь» позволяет стране укреплять свои геополитические позиции, углублять двусторонние связи и создавать новый экономический порядок, что вызывает как поддержку, так и опасения со стороны различных стран. Ежегодно растёт число реализованных и запущенных совместных проектов в сфере экономики и торговли, транспорта и связи, науки и образования, культуры и искусства. Каждый из них открывает широкие перспективы для стран и международных организаций, для всех, кто вовлечён в орбиту Инициативы. Примером может служить сопряжение «Пояса и Пути» с ЕврАзЭС [1, с. 156].

Дискуссия. Современный мир сталкивается с геополитической конкуренцией, и проект ОПОП становится объектом как поддержки, так и критики. Некоторые страны видят в инициативе угрозу своему влиянию в регионе и опасаются роста политического влияния Китая. США и страны ЕС выдвигают свои альтернативные проекты. К примеру, Глобальный портал ЕС и Индо-тихоокеанская стратегия. Это все создает почву для политической конкуренции.

Закключение. Проект «Один пояс, один путь» продолжает развиваться, несмотря на критику и вызовы. Устойчивость этого проекта будет зависеть от его способности адаптироваться к глобальным изменениям, таким как переход к "зеленой" экономике, цифровизация торговли и рост региональных конфликтов. «Пояс и Путь», в определённом смысле, открыл «второе дыхание» для развития глобальной экономики, создал дополнительные условия для роста мировой экономики, укрепления международного торгово-экономического сотрудничества [1, с. 155].

Таким образом, на протяжении многих лет существования Великий шелковый путь представлял собой торговый маршрут, который создал условия для экономической и культурной интеграции стран Запада и Востока. Его влияние на развитие мировой торговли, культурного обмена и дипломатии было колоссальным и оставило след в истории развития цивилизаций. Проект «Один пояс, один путь» способствует воссозданию идей Великого шелкового пути в новом контексте глобализации, стимулируя экономическую интеграцию, культурный обмен и международное сотрудничество.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алимов Р.К. О современном Китае, поясах сотрудничества и путях развития. Москва: Издательство «Весь мир», 2021. – 392с., ил.
2. Гао Вэньцзин. Роль международных культурных связей КНР в реализации инициативы «Один пояс, один путь»: диссертация. Санкт-Петербург. 2022. 321 с.
3. Ду Гэгэ. Культурное и гуманитарное сотрудничество как один из способов диалога Китая и стран Центральной Азии: сб.науч.ст. Дипломатия Беларуси в условиях новых вызовов : материалы II Междунар. науч. конф., Минск, 21 марта 2024 г. / Белорус. гос. ун-т ; редкол.: Е. А. Достанко (гл. ред.) [и др.]. – Минск : БГУ, 2024. – С. 164-168.

4. Макогон Ю.В. Новый Великий шелковый путь: история, состояние, перспективы: сб. науч. ст. // ЭВД. 2018. №3 (53). С. 49-55.
5. Сы Сюй. Великий Шелковый путь как метафора, концепция и стратегия социокультурного развития: автореферат. Екатеринбург. 2023.
6. Экономика одного пояса, одного пути: возможности и риски транспортных коридоров. Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк. 2020. С. 170.
7. Выступление Председателя КНР Си Цзиньпина в Назарбаев университете. http://kz.chinaembassy.gov.cn/rus/zhgx/201309/t20130916_1045309.htm

УДК 93/94

ВОЕННЫЙ ПЕРЕВОРОТ 1958 ГОДА В ПАКИСТАНЕ: ПРЕДПОСЫЛКИ, ХОД И ПОСЛЕДСТВИЯ

А.Эргашев, независимый исследователь, Национальный педагогический университет Узбекистана, Ташкент

Annotatsiya. Maqolada mamlakat siyosiy tarixida burilish nuqtasi bo'lgan 1958-yilda Pokistonda yuz bergan harbiy to'ntarishning dastlabki shartlari, borishi va oqibatlari ko'rib chiqiladi. Muallif siyosiy beqarorlikning ichki sabablarini, jumladan barqaror konstitutsiyaviy tuzumning yo'qligi, mintaqaviy qarama-qarshiliklar, partiya va parlament institutlarining zaifligini tahlil qiladi. General Ayubxonning harbiy rejimining shakllanishiga yordam bergan omillar sifatida armiya va byurokratiyaning rolga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: Pokiston, harbiy to'ntarish, Ayubxon, Iskandar Mirzo, armiya, siyosiy beqarorlik, asosiy demokratiya.

Аннотация. В статье рассматриваются предпосылки, ход и последствия военного переворота 1958 года в Пакистане, ставшего переломным событием в политической истории страны. Автор анализирует внутренние причины политической нестабильности, включая отсутствие устойчивой конституционной системы, региональные противоречия и слабость партийно-парламентских институтов. Особое внимание уделяется роли армии и бюрократии как факторов, способствовавших формированию военного режима генерала Айюба Хана.

Ключевые слова: Пакистан, военный переворот, Айюб Хан, Искандер Мирза, армия, политическая нестабильность, базисная демократия.

Abstract. The article examines the preconditions, course, and consequences of the 1958 military coup in Pakistan, which became a turning point in the country's political history. The author analyzes the internal causes of political instability, including the absence of a stable constitutional system, regional contradictions, and the weakness of party and parliamentary institutions. Particular attention is paid to the role of the army and bureaucracy as factors that contributed to the formation of the military regime of General Ayub Khan.

Keywords: Pakistan, military coup, Ayub Khan, Iskander Mirza, army, political instability, basic democracy.

Предпосылки переворота и роль военных в событиях 1958 года. Политическая нестабильность в Пакистане в 1950-е годы стала ключевым фактором, подготовившим почву для военного переворота 1958 года.

С момента образования государства в 1947 году в стране так и не удалось выработать устойчивую систему демократического управления. Политическая элита оказалась расколотой, а борьба между различными группировками – особенно между региональными и этническими элитами – препятствовала формированию единого курса развития. Эта раздробленность выражалась в постоянных конфликтах внутри парламентской системы и в неспособности центральной власти обеспечить баланс интересов между различными социальными и национальными группами.

Одним из главных проявлений кризиса было отсутствие постоянной конституции на протяжении первых лет независимости. Попытки выработать конституционные механизмы,

способные отразить многообразие интересов населения, наталкивались на сопротивление политических элит.

Конституция 1956 года, закрепившая Пакистан как исламскую республику с парламентской формой правления, так и не смогла стать инструментом политической стабильности. Частые смены кабинетов министров, коррупция и слабость государственных институтов подрывали доверие к демократическим процедурам и породили ощущение хронического кризиса власти [1]. Кроме того, постоянная ротация министров препятствовала реализации долгосрочных реформ, что ещё больше усиливало нестабильность.

Дополнительным источником напряжённости стал конфликт между Восточным и Западным Пакистаном. Восточная часть страны, обладавшая большинством населения, ощущала дискриминацию в распределении ресурсов и политическом представительстве. Экономическая диспропорция была очевидна: львиная доля государственных инвестиций направлялась в Западный Пакистан, тогда как Восток, несмотря на численное превосходство, оставался в положении периферии.

В то же время западные элиты стремились сохранить доминирующее положение, что ещё больше углубляло раскол [2]. Эти противоречия усиливали сепаратистские настроения в Восточном Пакистане и формировали долгосрочный источник нестабильности, который в дальнейшем привёл к трагическим событиям 1971 года.

В этих условиях армия и бюрократия постепенно усиливали свои позиции как единственные силы, способные обеспечить порядок. Военные рассматривались как оплот стабильности и модернизации, что повышало их авторитет в глазах части общества. Генерал Айюб Хан, занимавший пост главнокомандующего, воспринимался как фигура, способная восстановить управляемость и дисциплину в стране [6].

Военная среда, с её жёсткой иерархией и дисциплиной, выглядела более надёжной по сравнению с хаотичной политической ареной. К осени 1958 года политический кризис достиг апогея. Президент Искандер Мирза, утративший контроль над парламентом, попытался опереться на армию для сохранения власти.

Президент в своем выступлении по радио от 7 октября 1958 года заявил, что с «глубочайшей тревогой» наблюдал за действиями «авантюристов и эксплуататоров». Он признал несостоятельность Конституции, поскольку «она полна опасных компромиссов, способных привести к внутреннему распаду Пакистана, если не устранить изначально присущий ей недуг». Чтобы исправить их, страну необходимо сначала привести в порядок мирной революцией». Поэтому он отменил Конституцию, упразднил политические партии, распустил Национальный парламент и провинциальные ассамблеи и объявил военное положение:

«До тех пор, пока не будут приняты альтернативные меры, в Пакистане будет действовать военное положение. Настоящим я назначаю генерала Мохаммада Аюба Хана, главнокомандующего армией Пакистана, Главным администратором военного положения и передаю ему под командование все Вооружённые силы Пакистана.

7 октября 1958 года он издал указ о роспуске национального и провинциальных собраний, отмене действия Конституции 1956 года и введении военного положения» [7].

Этот шаг означал признание неспособности гражданских институтов справиться с вызовами времени. Однако его расчёты не оправдались. Уже через двадцать дней, 27 октября 1958 года, генерал Айюб Хан отстранил Мирзу от власти и отправил его в отставку, установив собственное военное правление. Этот шаг знаменовал собой превращение армии из инструмента поддержки гражданской власти в самостоятельного и решающего политического игрока [3].

Один из дискуссионных вопросов, на который обращает внимание Герберт Фельдман и который продолжает обсуждаться историками, заключается в том, на каких основаниях генерал Айюб Хан и его военные соратники к вечеру 27 октября пришли к выводу о целесообразности и необходимости передачи всей полноты исполнительной власти одному человеку, в то время как Мирза мог бы сохранять статус так называемого «конституционного

главы государства». Очевидно, такая возможность либо не была предоставлена Мирзе, либо, если и существовала, была им отвергнута. Это обстоятельство наводит на мысль, что убедительное объяснение следует искать в тех факторах, которые стали известны генералу Айюбу, но о которых он предпочёл умолчать. Поскольку новый президент не раскрыл этих обстоятельств, делать окончательные выводы представляется затруднительным; тем не менее это остаётся предметом общественного интереса и исторической дискуссии, которая, вероятно, будет продолжаться и впредь, даже если момент для раскрытия полной информации ещё не наступил [5].

Правительство было морально несостоятельным, а его законность вызывала сомнения. Хотя военные меры по захвату власти должны были быть скрытными, вероятность предательства была крайне мала. Армия полностью поддерживала действия своего главнокомандующего; гражданское население было более чем готово к вторжению солдат; а те, кого это коснулось больше всего – коррумпированные, продажные политики и их сторонники – были слишком поглощены своими делами, чтобы осознать, что их время подходит к концу.

Таким образом, армия окончательно вышла на авансцену политической жизни, что определило траекторию развития Пакистана на десятилетия вперёд. Новая администрация немедленно приступила к демонтажу старых институтов. Деятельность политических партий была запрещена, Конституция – отменена, а вся полнота власти сосредоточилась в руках военного руководства. Был создан Военный совет (Military Council), который сочетал функции законодательного и исполнительного органа. В стране установился режим военной диктатуры, узаконивший прямое участие армии в политике [1]. Фактически произошло перераспределение власти от гражданских структур к военным, что изменило саму логику политической системы.

Последствия переворота 1958 года и институционализация военного режима. Военный переворот 1958 года стал водоразделом в истории Пакистана. Он не только завершил первый этап парламентских экспериментов, но и положил начало длительной эпохе, когда армия превратилась в главный политический институт. Режим генерала Айюба Хана сформировал специфическую модель военного правления, основанного на сочетании авторитарных методов и стремления к модернизации. Эта модель, несмотря на определённые успехи, породила новые противоречия, которые со временем стали источником очередных кризисов.

Мировая реакция на приход Аюба к власти была взвешенной и разумной. Из дипломатических и пресс-репортажей из Пакистана стало очевидно, что его правительство неэффективно и коррумпировано. Западные правительства – в целом не коррумпированные – считали, что им следует поддержать свержение необоснованной и даже пагубной администрации. Сигналы одобрения были многочисленны [7].

Одним из первых шагов нового режима стало издание Закона о революционном совете (Laws Continuance in Force Order), который закрепил власть армии и приостановил действие демократических институтов. Политические партии были распущены, а деятельность многих их лидеров ограничена. Это означало фактическое прекращение партийно-парламентской системы, существовавшей в стране с момента принятия Конституции 1956 года [4]. Формально провозглашалось сохранение элементов демократии, однако на деле все рычаги власти перешли под контроль военного руководства.

Айюб Хан провозгласил курс на создание «новой политической системы», которая должна была заменить парламентскую демократию. В 1960 году он инициировал введение института «базисной демократии» (Basic Democracies), включавшего многоуровневую систему местных советов. Формально она представлялась как форма народного участия, однако в действительности служила механизмом контроля сверху. Через эту систему обеспечивалась как мобилизация населения, так и легитимизация режима [1].

Таким образом, политическая модернизация носила ограниченный и во многом декоративный характер. Важным элементом политики Айюба Хана стали экономические

реформы. В 1960-е годы в Пакистане наблюдался значительный рост промышленного производства и развитие инфраструктуры. Благодаря иностранным инвестициям, прежде всего американским, в стране происходила модернизация сельского хозяйства – внедрялись новые сорта пшеницы и риса, расширялась ирригационная сеть. Однако быстрый экономический рост сопровождался социальным неравенством. Большая часть выгод доставалась городским предпринимателям и землевладельцам, тогда как бедные слои населения оставались в стороне от процессов модернизации.

Особое значение имели аграрные реформы 1959 года, которые ограничивали крупное землевладение и стимулировали передачу земли в руки мелких фермеров. Однако эффективность реформ была ограниченной: многие латифундисты сумели сохранить свои позиции, а социальная база режима среди сельского населения так и не укрепились [2]. Несмотря на реформаторские усилия, социальная структура общества оставалась во многом прежней, а напряжение в деревне сохранялось.

Военный режим Айюба Хана стремился укрепить позиции Пакистана в системе международных союзов. Сохранялось участие в СЕАТО и СЕНТО, а также тесное сотрудничество с США, которые поддерживали военное правительство как стабильного союзника в борьбе против СССР и Китая. Однако односторонняя ориентация на Запад вызвала внутреннюю критику, особенно в условиях нарастающего конфликта с Индией по вопросу Кашмира [3].

Внешнеполитический курс усиливал как международные позиции Пакистана, так и внутренние противоречия. Айюб был встречен с особым почтением во время своего визита в США в мае 1958 года, но его заявление два года спустя о том, что Пакистан может «вести дела» с СССР, было воспринято в Вашингтоне с подозрением. Отношения между США и Пакистаном стали неопределёнными, и помощь США Индии увеличилась. К тому времени, как Аюб стал президентом, «Индия стала крупнейшим получателем помощи как от США, так и от СССР, заставив пакистанцев усомниться в ценности союза [с США] больше, чем когда-либо» [7]. Пакистан хотел утвердиться в качестве суверенного государства, но сначала ему нужно было разобраться с проблемами во внутреннем управлении.

Главным результатом переворота 1958 года стало институциональное закрепление роли армии в политической системе. Армия превратилась не только в гаранта внутренней стабильности, но и в источник власти, претендующий на право определять стратегические направления развития страны. Это создало модель, в которой военные вмешательства стали восприниматься как легитимный инструмент «коррекции» политического курса. Подобная практика закреплялась в общественном сознании, создавая предпосылки для будущих переворотов.

Кроме этого, переворот 1958 года имел двойственный характер. С одной стороны, он стабилизировал ситуацию и обеспечил модернизацию ряда сфер. С другой – привёл к разрушению демократических институтов и установлению практики военного доминирования, последствия которой сохранялись в Пакистане на протяжении последующих десятилетий [6].

Военный переворот 1958 года в Пакистане стал рубежным событием, определившим дальнейшую траекторию политического развития страны. Он подвёл итог первому, крайне нестабильному десятилетию независимости, показав неспособность гражданских институтов справиться с вызовами времени. Армия и бюрократия превратились в ключевых акторов политической жизни, а режим генерала Айюба Хана закрепил модель, при которой военные стали восприниматься как легитимная сила, способная «корректировать» политический курс.

Несмотря на определённые достижения в сфере модернизации и экономического развития, переворот привёл к ослаблению демократических институтов и формированию авторитарной системы управления. Его долгосрочным последствием стало институциональное закрепление роли армии как главного политического игрока, что создало прецедент для последующих вмешательств военных в государственные дела.

Таким образом, события 1958 года оказались не только реакцией на кризис, но и фактором, надолго предопределившим специфику политической культуры Пакистана, где баланс между демократией и авторитаризмом до сих пор остаётся одной из ключевых проблем государственного развития.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ahmed Mushtaq. Law and Politics in Pakistan (1947–1971). – Karachi: Oxford University Press, 1972.
2. Ганковский Ю.В., Полонская Л.Р. История Пакистана. Москва: ИВЛ, 1961.
3. Callard K. Pakistan: A Political Study. – London: George Allen & Unwin, 1957.
4. Choudhury G. W. Constitutional Development in Pakistan. – London: Longmans, 1969.
5. Feldman H. Revolution in Pakistan: A Study of Martial Law Administration. – London: Oxford University Press, 1967.
6. Cohen S. P. The Pakistan Army. – Berkeley: University of California Press, 1984.

УЎК: 458:058(95)

ХІХ АСР ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСР БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДАГИ ҲАЙВОНОТ ОЛАМИНИ ХОРИЖЛИК ТАБИАТШУНОСЛАР ТОМОНИДАН ЎРГАНИЛИШИ

Ш.З. Юсуфалиев, мустақил изланувчи, Денов тадбиркорлик ва педагогика институти, Денов, директор, Тошкент давлат Тиббиёт университети Тиббиёт тарихи музейи, Тошкент

Аннотация. Мазкур мақолада XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги ҳайвонот оламини хориж География жамиятлари табиатишунос олимлари томонидан ўрганилиши, минтақанинг фаунага бойлиги ҳақидаги қарашлари тарихий нуқтаи назардан тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Фауна, Туркистон фаунаси, тоғ фаунаси, илмий экспедиция, ихтиология соҳаси, орнитология соҳаси, география жамияти.

Аннотация. В статье рассматривается изучение фауны Туркестана во второй половине XIX — начале XX века натуралистами иностранных географических обществ и их взгляды на богатство фауны региона с исторической точки зрения.

Ключевые слова: фауна, фауна Туркестана, горная фауна, научная экспедиция, ихтиология, орнитология, географическое общество.

Abstract. This article examines the study of the fauna of Turkestan in the second half of the 19th century - the beginning of the 20th century by naturalists of foreign geographical societies, and their views on the richness of the region's fauna from a historical point of view.

Key words: Fauna, Turkestan fauna, mountain fauna, scientific expedition, ichthyology, ornithology, geographical society.

Кириш. XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасидаги фаунани ўрганишга ўша даврда рус табиатшуносларидан ташқари, француз, немис ва инглиз табиатшунослари ҳам қизиқиш билдиришган ҳамда минтақа ҳайвонот олами тўғрисида қимматли маълумотлар тўплашган.

1878 йилда Франия Маориф вазирлиги томонидан Туркистон ўлкасини ўрганиш мақсадида Э.Ужфальви раҳбарлигида илмий экспедиция ташкил этилади. Мазкур экспедиция 1880 йилгача давом этиб, ўлканининг табиати билан биргаликда фаунаси[1] ҳақида ҳам муҳим аҳамиятга эга тадқиқотлар яратилди. Э.Ужфальви Туркистон ўлкасида ов қилиш жараёнлари ҳақида ҳам маълумотлар бериб ўтган.

Асосий қисм. Орол денгизига қуйиладиган Сирдарё қирғоқларида тулки, бўри, ёввойи эчки, бўрсик, кулранг қуёнларни, қамишзорларда йўлбарсларни, ўрмонзор қисмида қирғовулларни, дарёда суда сузадиган қушларни кўплаб турларини учратиш мумкин. Э.Ужфальви кузатувлари натижасидан кўриш мумкинки, Фарғона водийсининг фаунаси ҳам жуда бой бўлиб, буғу, Қорадарё қирғоқларида қарқара, ибис, турна, ғоз, ўрдак, сувда сузадиган ва ботқоқда яшайдиган қушларни барча турлари, кўк ва қора қарғача учратганлигини қайд

этган. У Зарафшон воҳасининг юқори қисмида тулки, бўри, қоплон, бургут каби йиртқич ҳайвон ва қушлар[2] мавжудлигини таъкидлайди.

Туркистон ўлкаси, хусусан, Бухоро амирлиги фаунаси бўйича қимматли маълумотларни тўплаган немис табиатшуноси Э.Ф.Эверсманн ўлкада табиий фанларни ривожланишига катта хизмат қилган. У фаолияти давомида минтақа бўйлаб ҳайвонот оламининг кўплаб янги турларини кашф этган. Муаллиф ўлка табиатидаги сутэмизувчилар фаунасини каталогини тузади. Тоғли ҳудудларда ҳам Туркистон фаунаси хилма-хиллигини таъкидлаб, тулкиларнинг кўп турлари, сувсарлар, бўрсик, типратиканлар, ёввойи чўчкалар[3] кенг тарқалганлигини қайд этади.

Туркистон ўлкаси табиатшунослиги бўйича илмий экспедициялар ташкил этган яна бир немис олими А.Леман бўлиб, у XIX асрнинг биринчи ярмига, яъни 1842 йил вафотига қадар минтақа табиий фанлари ривожига улкан ҳисса қўшган. А.Леман тадқиқотларида Туркистон ўлкаси фаунасига алоҳида тўхталиб, Амударё ва Сирдарё қамишзорларида йўлбарслар, Зарафшоннинг юқори қисмида чизиқли гиеналар, Самарқанд яқинида калтакесакнинг янги турлари учрашини таъкидлаган. У Туркистон ўлкасидаги ихтиология соҳасининг ривожланишига ҳам катта хизмат қилган. А.Леман Бухоро амирлиги хавзаларида, Зарафшон ва Амударё дарёларида учрайдиган балиқларнинг кўплаб турлари, хусусан, бакра, осентрина, карп, лакка, сазан, саугон ва бошқа кўплаб балиқ турларини ўрганган ва уларни рўйхатини тузган. Шунингдек, муаллиф тадқиқотида юқорида номлари зикр этилган балиқларни Бухоро ва Самарқанд бозорларида сотилаётганлигини[4] ҳам гувоҳи бўлганлигини ёзиб қолдирган.

1871 йилда Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфман таклифи билан немис табиатшунос олими А.Петцхольд Туркистон ўлкасига илмий экспедиция ташкил этади. У Туркистон табиатини тадқиқ этиш билан бир қаторда ўлканинг фаунасини ўрганишга ҳам катта қизиқиш билдирган. Хусусан, муаллиф ўлкада йўлбарс, йўл-йўл чизиқли гиена, шоқол, ёввойи чўчка, архар, тоғ қўйи, жайрон, тошбақа, илон, калтакесаклар ва бошқа ҳайвонларни учрашини, хаттоки, генерал-губернаторнинг ёзги қароргоҳи қўриқчиларининг ёнида йўлбарс жасадини кўрганлигини[5] қайд этган.

А.Петцхольдни ҳайратга солган яна бир жиҳат Туркистон қушлари бўлиб, у ўлкада одамларга яқин кела оладиган қушлар кўплигини, хаттоки, одамлар хонадонлари ичида ин қуриб яшайдиган қушлар борлигини кўриб, буни орнитология соҳаси учун янгилик сифатида[6] баҳолаган.

Немис География жамияти томонидан 1880 йилда Туркистон ўлкасига жўнатилган А.Шульц минтақа фаунаси ҳақида қимматли маълумотларни тўплашган муяссар бўлган. Жумладан, у Туркистонда яшайдиган йиртқич ҳайвонлардан гиена, йўлбарс, силовсин, бўри, тулкиларнинг бир қанча турлари, каракал, шоқол, бўрсик, гепард, қуница, ирбис, дашт ва сахроларда яшовчи жайрон, қулон, ёввойи чўчка ва бошқа ҳайвонларни рўйхатини тузган. А.Шульц Туркистон ўлкасидаги қушларини ўрганиб, Сибир, Тибет, Олтой, Араб-Африка, Ҳиндистон қуш турларига каби хилма-хиллигини алоҳида қайд этган. Муаллиф ўлкада 66 хил балиқ турларини борлигини аниқлаб, уларнинг 55 тури қарплар оиласига мансублигини[7] билдирган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Буюк Британия Қироллик География жамияти томонидан Туркистон ўлкасига юборилган Ҳ.Лансделл нафақат Туркистон, балки Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларидаги фаунанинг ўрганиб, бу ерларда жуда кўп жайрон, кийиклар, тулки, типратикан, тошбақалар каби кўплаб ҳайвонларни учратганлигини қайд этади. Шунингдек, у тадқиқотида Туркистон генерал-губернаторлиги ҳудудларида қушларнинг 36 турини, жумладан, тасқараларнинг 5 турини, бургутларнинг 10 га яқин турини, жўрчи, оспрей, қалхат, қарчиғай, қирғий, лочин, сапсан, тўрғоқ, жиғалтой ва бошқа шу каби ов қилишга мўлжалланган қушларни[8] борлигини келтирган.

XIX асрнинг охирида Дания Қироллиги география жамияти аъзоси Оле Олуфсен ҳам Туркистон ўлкасида ташкил этилган экспедицияларда фаол иштирок этиб, Ўрта Осиё табиати, ҳайвонот олами, айниқса, Бухоро амирлиги фаунаси ҳақида қимматли маълумотларни тўплаган. Муаллиф минтақада ҳайвонларнинг турли туман турлари учрашини таъкидлаб, чўл-

дашт, тоғ фауналарининг ўлка иқлимига мослашиб кетганлигини, иссиқ жойларда буталар сарғиш рангда бўлганлиги сабабли ҳайвонларнинг ташқи кўриниши ҳам сариқ рангда эканлигини, уларни бундай шароитда пайқаш қийинлигини билдириб ўтган. Оле Олуфсен ўлканинг тоғ фаунасини кенг ўрганиб, архарлар экспедиция аъзоларини ҳайратга солганлигини, архарларнинг тўдаларини Қизил-артдан Яшил кўлга кетаётганида кўрганлигини, уларни овлаш ҳам осон эмаслигини, овчидан катта маҳорат талаб қилишини, унинг териси маҳаллий аҳоли томонидан кийим сифатида ишлатилишини қайд этган. Ҳаттоки, муаллиф тоғда экспедиция давомида 40 даража совуқда бир неча ҳафта архар терисига ўраниб, жуда иссиқ ётганини ҳам ҳайрат билан эслайди[9].

Оле Олуфсен асарида тоғ ҳудуди ҳайвонот оламида йиртқич ҳайвонлар ҳақида ҳам қизиқарли маълумотлар бўлиб, улардан шоҳ йўлбарс, айиқлар, леопардлар, бўрилар, тулкилар, бўрсиқлар ва силовсинлар ўлкада кўп сонда эканлигини, бу йиртқич ҳайвонлар емак излаш мақсадида аҳоли манзилгоҳларига келиб, чорва молларига ҳужум қилиб, аҳолига катта зарар келтирганлигини[10] ёзиб қолдирган. Муаллиф шунингдек, бу йиртқич ҳайвонларнинг мўйнаси қиммат бўлганлиги учун маҳаллий аҳоли томонидан уларни овланиб, териси совға сифатида ишлатилганлини ҳам алоҳида қайд этган.

1888-1889-йилларда Ўрта Осиёга саёҳат қилган Буюк Британия сиёсий арбоби, Лордлар палатаси раиси Ж.Н.Керзон минтақа тарихини ўрганиб, ўлкада чорвачилик соҳасидаги муҳим статистик маълумотларни қайд этган. Жумладан, у Туркистонда 4 миллион 810000 минг бош қўй ва эчкилар, 645000 минг бош отлар, 382200 минг бош туялар, 525000 бош шохдор чорвалар, жами 6 миллион 362000 минг бош чорва ҳайвонлари[11] борлигини ёзиб қолдирган.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, Туркистон ўлкасидаги ҳайвонот оламини илмий тадқиқ этилишида француз, немис ва инглиз табиатшунос олимларининг хизматлари катта бўлди. Улар томонидан ўлкадаги фаунанинг хилма-хил турларининг тадқиқ этилиши XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида минтақада табиий фанлар ва билимларнинг юксалишига муносиб ҳисса қўшган.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари) [Матн] / Лойиҳа раҳбари Д.Х.Зияева. – Тошкент: “Akademnashr”, 2019. – Б. 322.
2. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари)... – Б. 322-324.
3. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари)... – Б. 341-345.
4. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари)... – Б. 345-348.
5. Турсунов Р.Н. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида экологик вазият ва атроф-муҳит муҳофазаси масалалари [Матн]: Монография / Р.Н.Турсунов. – Тошкент: “Firdavs-Shoh” nashriyoti. 2023. – Б.99.
6. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари)... – Б. 354.
7. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари)... – Б. 365-366.
8. Henry Lansdell. Russian Central Asia including including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv. – London. 1885. – P. 415-416.
9. Olufsen O. The Emir of Bokhara and his country. – London. 1911. – P. 272-273.
10. Ўзбекистон ҳудудида табиий фанлар йўналишидаги илмий тадқиқот ва экспедициялар (XIX аср – XX аср бошлари)... – Б. 386-387.
11. George Nathaniel Curzon. Russia in Central Asia in 1889 and the Anglo-Russian question. – London. 1889. – P. 255.

UDC 378.016:811.111

DEVELOPING WRITTEN ARGUMENTATIVE COMPETENCE AMONG LANGUAGE STUDENTS*D.B.Abbasova, Master's degree student, Webster University, Tashkent*

Annotatsiya. Oliy ta'limda aniq va ishonchli matnlar yozish muhim ahamiyatga ega. Til universitetlarida bu ko'nikma o'qituvchi, tarjimon yoki tadqiqotchi bo'lishni istagan talabalar uchun ayniqsa zarurdir. Maqolada bir semestrlik o'qitish dasturi — aniq yo'riqnoma, yo'naltirilgan mashq, tengdoshlar tahlili va o'qituvchi fikr-mulohazasi orqali talabalar yozma argumentativ kompetensiyasining rivojlanishi o'rganiladi. Natijalar matn tuzilishi va dalillardan foydalanishda yaxshilanishni ko'rsatdi. Shuningdek, maqolada o'qituvchilar uchun tavsiyalar va sun'iy intellekt texnologiyalarining ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: argumentativ yozuv, yozma kompetensiya, scaffolding, peer review, feedback

Аннотация. Умение писать ясно и убедительно особенно важно для студентов языковых вузов, которые готовятся стать преподавателями, переводчиками или исследователями. В статье рассматривается, как односеместровая программа, включающая поэтапное обучение, взаимную проверку и обратную связь преподавателя, помогает развивать письменную аргументативную компетенцию. Результаты показывают улучшение структуры, логики и уверенности студентов. Также обсуждается роль технологий, включая искусственный интеллект, в развитии навыков письма.

Ключевые слова: аргументативное письмо, письменная компетенция, поддержка, рецензирование, обратная связь

Abstract. The ability to write clear and convincing texts is very important in higher education, especially for language university students preparing to become teachers, translators, or researchers. This study explores how a one-semester program including explicit instruction, guided practice, peer review, and teacher feedback develops students' argumentative writing competence. The results show noticeable progress in organization, use of evidence, and confidence. However, difficulties remain in generating ideas, applying counterarguments, and managing writing anxiety. The article gives practical recommendations for teachers and discusses how technology, including AI, can support students in improving their writing.

Keywords: argumentative writing, writing competence, scaffolding, peer review, feedback, language students

Introduction. In modern education, students need to express ideas logically and coherently. Argumentative writing helps them think critically and justify opinions using evidence. For language university students, this skill is essential because they must argue effectively in a second language and follow academic conventions. Yet, many struggle with organizing ideas, linking arguments, and giving clear examples. Fear of mistakes often reduces confidence. This study examines whether a structured program improves students' argumentative writing, which aspects show the most progress, and what difficulties remain.

Literature Review. Argumentative writing depends on logical reasoning, clear structure, and evidence. Ferretti and Lewis (2013) found that direct teaching of claims, evidence, and counterarguments improves writing quality. Still, many EFL students face problems with planning and coherence (Ng et al., 2024), while teachers often prioritize grammar (Hattie & Timperley, 2007).

Research shows that scaffolding and genre-based instruction are effective (Taheri, n.d.; Meral et al., 2022). Feedback supports deeper learning (Anonymous, 2025). Debate and peer interaction also build argumentation skills (Iman, 2017). Therefore, explicit instruction, collaboration, and feedback are key to developing argumentative competence.

Methods. The research was carried out at the English Department of Fergana State University. Sixty students were divided into control and experimental groups. The experimental group followed a one-semester program that included:

1. Lessons on essay structure and argumentation;
2. Step-by-step writing practice;
3. Peer review and teacher feedback on coherence and logic;
4. Reflective journals for self-assessment.

Data were collected through pre- and post-tests and questionnaires. Essays were evaluated based on clarity, organization, evidence, counterarguments, and grammar. Quantitative (t-tests) and qualitative methods were used for analysis.

Results and Discussion. The experimental group made strong progress in organization, logical flow, and evidence use. Students learned to include counterarguments and connectors more effectively. They also became more confident and motivated. Peer review helped them recognize weaknesses in their own writing. However, some difficulties persisted, such as using sources properly and managing time. The findings support earlier studies (Ferretti & Lewis, 2013; Hattie & Timperley, 2007), showing that explicit instruction and feedback are powerful tools for developing argument writing.

Conclusion. A well-structured teaching program that combines explanation, guided practice, feedback, and reflection effectively improves students' argumentative writing. Learners enhanced their ability to organize essays, use evidence, and express counterarguments logically. Teachers are encouraged to use model texts, collaborative tasks, and reflective writing to build long-term competence. Integrating argumentative writing into different subjects can strengthen academic thinking and communication skills.

REFERENCES:

1. Andrews, R., Torgerson, C. J., Low, G., & McGuinn, N. (2009). *Teaching argument writing to 7–14-year-olds: An international review of successful practice*. *Cambridge Journal of Education*, 39(3), 291–310.
2. Anonymous. (2025). *Effects of feedback on deep-level features of argumentative writing in EFL students*. *Reading and Writing*. Springer.
3. Ferretti, R., & Lewis, W. (2013). *Argumentation in collaboration: Explicit instruction and writing performance*. *Contemporary Educational Psychology*, 38(1), 36–49.
4. Hattie, J., & Timperley, H. (2007). *The power of feedback*. *Review of Educational Research*, 77(1), 81–112.
5. Iman, J. N. (2017). *Debate instruction in the EFL classroom: Impacts on critical thinking and speaking skill*. *International Journal of Instruction*, 10(4), 87–108.
6. Mallahi, O. (2024). *Exploring the status of argumentative essay writing strategies and problems of Iranian EFL learners*. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 9.
7. Meral, E., Kayaalp, F., & Başçı-Namlı, Z. (2022). *The role of argumentative writing in teaching controversial issues: A mixed-methods research*. *International Journal of Contemporary Educational Research*, 9(1), 143–163.
8. Ng, N. T., et al. (2024). *The cognitive challenges in argumentative writing for EFL learners: A scoping review*. *International Journal of Academic Research in Progressive Education and Development*, 13(4).
9. Suh, S., Bang, J., & Han, J. W. (2025). *Developing critical thinking in second-language learners: Exploring generative AI like ChatGPT as a tool for argumentative essay writing*. *arXiv preprint*.
10. Taheri, P. (n.d.). *Improving EFL learners' argumentative writing ability: Teacher vs peer scaffolding*. *TEL Journal*.

UDK 37.02

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COLLOCATIONS IN DEVELOPING STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE

N.K.Abbasova, PhD, Associate Professor, Fergana State University, Fergana
Sh.F.Adhamova, Master's Student, Webster University in Tashkent, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'rta maktab o'quvchilari o'rtasida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishda kollokatsiyalarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kollokatsiyalar, kommunikativ kompetensiya, ingliz tili o'rganuvchilari, so'z boyligini o'zlashtirish, leksik ravonlik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются роль и значение коллокаций в формировании коммуникативной компетенции у учащихся средних школ.

Ключевые слова: *коллокации, коммуникативная компетенция, учащиеся EFL, усвоение лексики, лексическая беглость*

Abstract. *This paper explores the role and importance of collocations in fostering communicative competence among secondary school students.*

Keywords: *collocations, communicative competence, EFL students, vocabulary acquisition, lexical fluency.*

Introduction. Communicative competence—the ability to use language effectively and appropriately in real-life situations—is a central aim in modern language education. According to Canale and Swain (1980), communicative competence encompasses grammatical, sociolinguistic, discourse, and strategic components. While grammar and vocabulary are often emphasized in traditional classrooms, the ability to combine words naturally—through collocations—is a crucial yet underrepresented aspect of vocabulary development.

Collocations refer to combinations of words that frequently occur together and sound “natural” to native speakers, such as “make a decision”, “fast food”, or “take a risk”. Unlike isolated vocabulary items, collocations reflect authentic language usage and are essential for producing fluent and idiomatic speech. Learners who understand and use collocations appropriately are more likely to express their ideas clearly and be understood by others.

Methods. This research employs a qualitative case study approach to explore the effectiveness of collocation-based instruction in enhancing students' communicative competence. The study was conducted in a secondary school in Tashkent, Uzbekistan, over the course of 8 weeks. The participants included 60 students aged 14–16 years from two intermediate-level English classes and two experienced English language teachers. The aim was to investigate how the integration of collocational instruction into regular English lessons could improve students' fluency, lexical accuracy, and overall language use.

Each week, students were introduced to a new set of 10–15 high-frequency collocations organized by topic (e.g., school, hobbies, emotions, technology). These were presented through authentic materials such as news articles, short dialogues, video clips, and listening texts. Lessons also incorporated visual aids, context-building activities, and peer collaboration.

The following instruments were used to collect data:

- **Pre-test and post-test:** Designed to assess students' ability to recognize and use English collocations appropriately in both speaking and writing.
- **Classroom observations:** Conducted weekly to monitor how collocations were taught and used by students during interaction.
- **Teacher journals:** Teachers recorded their reflections on students' progress, engagement, and challenges.
- **Student questionnaires:** Administered before and after the study to gather learners' attitudes, difficulties, and perceptions of collocation learning.
- **Samples of student work:** Writing assignments and speaking transcripts were analyzed for collocational accuracy and variety.

The analysis of collected data revealed that explicit instruction in collocations had a positive and measurable impact on students' communicative competence. The results are presented across several key areas: linguistic performance, student perceptions, and teacher observations.

Improvements in Lexical Fluency

Comparative analysis of pre- and post-tests showed a significant increase in students' ability to recall and use collocations accurately. On average, students used 42% more correct collocations in their writing tasks after the intervention. For instance, phrases like “make progress”, “strong opinion”, and “face challenges” were used appropriately in written essays, compared to awkward expressions like “do progress” or “have opinion” in the pre-test.

In oral performance, role-plays and presentations became more fluent and natural. Students used phrases such as “take part in discussions”, “express an opinion”, and “deal with problems”

without hesitation. Teachers also noted that students began self-correcting collocational errors during classroom interactions.

Reduction in Language Transfer Errors

One of the key findings was a noticeable decrease in L1-based collocational errors. Prior to the study, students frequently translated phrases directly from Uzbek or Russian, resulting in unnatural expressions. After the intervention, errors such as “do a break” or “write an exam” were largely eliminated and replaced with correct forms like “take a break” and “sit an exam”.

Greater Engagement and Motivation

Survey results indicated that 84% of students found collocation-focused activities enjoyable and useful, particularly the interactive ones (e.g., games, speaking tasks, and quizzes). Many reported that learning collocations made it easier to speak and write in English because “it feels more like real English.” Students also mentioned that collocations helped them remember vocabulary better than individual words. Teachers noted an improvement in students’ autonomy and language awareness. They observed that students began noticing collocations in texts and attempted to use them outside of assigned tasks. Furthermore, the thematic organization of collocations helped with lesson planning and curriculum integration.

The findings of this study confirm that collocations play a central role in the development of communicative competence in EFL learners. By equipping students with the ability to use word combinations naturally and appropriately, teachers can help bridge the gap between grammatical knowledge and fluent language use.

Collocational Competence as a Core of Communicative Ability

As previous researchers have argued (e.g., Lewis, 2000; Hill, 2000), the mastery of collocations is an essential aspect of language fluency. Learners who internalize common collocations are able to **retrieve language chunks quickly**, resulting in more automatic and idiomatic speech. This is especially important for teenage learners, who are beginning to express more abstract thoughts and emotions and need precise language to do so.

Importance of Contextualized and Thematic Instruction

The use of thematic units to teach collocations was particularly effective in this study. Students were able to associate new collocations with familiar situations, which aided retention and encouraged usage. Contextualized learning also enhanced students’ ability to understand subtle differences between similar collocations (e.g., “take responsibility” vs. “have a responsibility”).

Furthermore, integrating collocations into speaking and writing activities ensured that they were not learned in isolation but rather embedded in meaningful communication. This aligns with sociocultural theories of language learning, which emphasize interaction and authentic language use as drivers of development.

Digital Tools for Autonomous Learning

The integration of technology provided learners with access to real-world language input and fostered a sense of learner independence. Tools like COCA, JustTheWord, and Quizlet enabled students to explore collocations beyond the classroom and take control of their vocabulary development. This digital component is especially relevant for today’s learners, who are comfortable with technology and benefit from multimedia engagement.

Pedagogical Implications and Challenges

Although the study shows promising results, it also highlights challenges. Some students initially struggled with the concept of learning word combinations rather than individual words. Moreover, not all teachers were fully equipped to teach collocations systematically due to lack of training or appropriate resources. Therefore, professional development in collocational instruction is essential.

Additionally, collocation learning requires long-term exposure and recycling. One limitation of this study is the relatively short duration (8 weeks). Future programs should integrate collocation work over entire academic terms, ensuring sufficient reinforcement and application.

Conclusion. The results of this study provide compelling evidence that the deliberate and structured teaching of collocations plays a significant role in enhancing communicative competence

among secondary school EFL learners. As communicative competence encompasses not only grammatical accuracy but also fluency, appropriateness, and lexical richness, collocational knowledge emerges as a vital component in helping students express themselves naturally and effectively.

However, the study also underscores the need for professional development in this area. Many teachers lack specific training in teaching collocations or access to appropriate instructional resources. To maximize the benefits of collocation-based instruction, curriculum designers should integrate collocational learning into all language skills and across various proficiency levels.

REFERENCES:

1. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. *Applied Linguistics*, 1(1), 1–47. <https://doi.org/10.1093/applin/I.1.1>
2. Hill, J. (2000). Collocational competence. *English Teaching Professional*, 15, 3–6.
3. Lewis, M. (2000). *Teaching Collocation: Further Developments in the Lexical Approach*. Hove: Language Teaching Publications.

UDC 370.1

FROM THEORY TO PRACTICE: PEDAGOGICAL STRATEGIES FOR TEACHING DISCOURSE ANALYSIS

N.E.Abduramanova, teacher, Uzbekistan State University of World Languages, Tashkent

Annotatsiya. *Ushbu maqolada filologiya va tilshunoslik yo'nalishidagi talabalarga diskurs tahlilini o'qitishda samarali pedagogik strategiyalar tahlil qilinadi. Maqolada zamonaviy tadqiqotlar va o'qituvchilik tajribasiga asoslangan bir qator metodlar — bosqichma-bosqich tahlil, jamoaviy muhokama, refleksiv kundaliklar yuritish, multimodal va real matnlar bilan ishlash — keltirilgan.*

Kalit so'zlar: *diskurs tahlili, filologik ta'lim, pedagogika, refleksiya, multimodal diskurs, amaliy tilshunoslik, o'quv amaliyoti.*

Аннотация. *В статье рассматриваются эффективные педагогические стратегии преподавания дискурсивного анализа студентам-филологам и лингвистам. Опираясь на современные исследования и преподавательский опыт, в статье описываются такие методы, как поэтапный анализ, коллективное обсуждение интерпретаций, ведение рефлексивных журналов, а также работа с мультимодальными и аутентичными текстами.*

Ключевые слова: *дискурсивный анализ, филологическое образование, педагогика, рефлексия, мультимодальный дискурс, прикладная лингвистика, учебная практика*

Abstract. *This article explores effective pedagogical strategies for teaching discourse analysis to philology and linguistics students. Drawing on contemporary research and classroom experience, the paper outlines several methods, including scaffolded analysis, collaborative interpretation, reflexive journaling, and the use of multimodal and real-world discourse data.*

Keywords: *discourse analysis, philology education, pedagogy, reflexivity, multimodal discourse, applied linguistics, classroom practice*

Discourse analysis is one of the most intellectually stimulating yet pedagogically challenging areas in modern philology. For many students in linguistics and language education, the subject seems abstract and theoretically dense — a field filled with terms like intertextuality, ideology, and cohesion, yet seemingly distant from real communication. As a teacher-in-training, I have observed that students often understand the definitions but struggle to “see” discourse in action. This article explores practical ways to teach discourse analysis that go beyond theoretical explanation. Drawing on classroom experience, teacher development research, and key works by scholars such as Gee (2014), Fairclough [2] (2015), and van Dijk (2018), I will outline strategies that help students move from knowing discourse theory to doing discourse analysis. My goal is to show that discourse analysis can be made tangible, interactive, and empowering — even for students who initially find it intimidating.

Discourse analysis is not just about studying language; it's about understanding how language constructs social reality. However, the challenge in teaching it lies in translating abstract frameworks into practical classroom activities. From my own teaching practice and from observations of peers, I've noticed three recurring problems:

Students struggle to apply theory. They can define “discourse,” but they hesitate when asked to analyze an actual text or conversation.

Discourse analysis feels too subjective. Many fear that their interpretations might be “wrong,” since unlike grammar, discourse analysis has no single correct answer. Theoretical overload discourages engagement. Too much exposure to terminology before practice can make the course feel more like philosophy than linguistics. Therefore, the classroom must become a laboratory for discourse, not a lecture hall of definitions. Practical engagement helps students develop what Gee [3] calls “situated meanings” — an ability to interpret language within real contexts rather than in isolation.

Scaffolding analysis through guided tasks strategy. When students first encounter discourse analysis, they need structure. I usually begin with guided worksheets that take them through the basic analytical stages:

- Identifying the communicative situation (who is speaking, to whom, and why).
- Highlighting key lexical or grammatical choices.
- Examining how meaning depends on context.
- Discussing what social identities or relationships are constructed.

For instance, I provide a short transcript — perhaps a teacher-student exchange or a short news excerpt — and model the first steps of analysis. Working together, the class identifies patterns, before moving into small groups for independent practice. This approach echoes what Swales[5] described as genre-based scaffolding: beginning with collective analysis before expecting autonomous work. Students later report feeling more confident applying discourse concepts because they have “seen” how it works in practice.

Micro-analysis before macro-theory strategy. Instead of starting with theoretical lectures, I now begin with small data samples — a few lines of dialogue, a brief social media comment, or a paragraph from a news report. Students observe and discuss what they notice linguistically and contextually.

Peer dialogue and collaborative analysis strategy. One of the most productive moments in a discourse analysis class happens when students compare interpretations. For example, two groups may analyze the same political speech but reach different conclusions about the speaker's stance. Rather than seeking a “correct” answer, we focus on explaining why their analyses differ.

This process, known as dialogic learning, develops critical awareness and reflection. As Bakhtin[1] famously argued, meaning emerges through dialogue. In my classroom, collaborative discussion becomes both a methodological and epistemological tool — a reminder that discourse itself is dialogic.

Reflexive journals and analytic memos strategy. Another essential component of teaching practical discourse analysis is developing reflexivity — an awareness of how our own beliefs, identities, and cultural backgrounds shape interpretation. I encourage students to keep short “analytic diaries” where they record reflections such as: Why did I interpret this utterance in this way? What assumptions am I bringing to the data? How might another person view this differently? Such reflexive practice mirrors what Fairclough [2] and Wodak describe as critical reflexivity in discourse studies. It helps students move from describing linguistic features to interrogating social meaning.

Over time, these journals become powerful tools for assessing progress. Students realize that their analytic voice — their sense of what matters in a text — evolves with practice.

Integrating multimodal and real-world data strategy. Today's discourse rarely exists in purely linguistic form. Tweets, memes, news videos, and advertisements all blend text, image, and sound. For philology students, this multimodality presents both challenge and opportunity. When teaching, I often bring in authentic examples: an Instagram caption, a news headline, or a short video clip. Students analyze how visuals and words interact to produce meaning.

According to Kress and van Leeuwen[4] multimodal literacy is essential for understanding contemporary discourse. By introducing such examples, students learn that discourse analysis is not limited to text, but extends to the broader semiotic environment — an essential realization for modern philologists.

Classroom discourse as data strategy. One of the most engaging activities is to analyze our own classroom talk. After recording a short segment of group discussion (with consent), we transcribe and examine it together. Students identify how turns are taken, how questions are structured, and how authority or cooperation is expressed. Suddenly, abstract concepts like turn-taking, repair, or power relations become vividly concrete.

Gradual autonomy and project work strategy. As students gain confidence, I gradually reduce scaffolding. In the final part of the course, they design small independent projects: selecting a text type, collecting data, and conducting their own discourse analysis. Examples include analyzing gender representations in advertisements, politeness strategies in online discussions, or the rhetoric of university mission statements. These projects serve as capstones that integrate theory, method, and reflection. Students often express pride in producing work that feels “authentic” — research-like, relevant, and deeply interpretive.

Of course, teaching discourse analysis practically is not without obstacles. Three stand out from my experience: *Time constraints.* Close analysis of even short texts takes time. It's essential to plan manageable tasks and accept that less content with deeper engagement often produces better learning.

Student anxiety. Some students initially dislike the open-endedness of interpretation. Continuous reassurance that multiple readings can coexist is key.

Assessment difficulties. Evaluating interpretive work is subjective. I focus on clarity of argument, use of evidence, and consistency with theoretical principles, rather than “right” answers.

In the end, the teaching of discourse analysis should mirror discourse itself: dynamic, dialogic, and deeply contextual. The shift from theory to practice is not a simplification — it is, in fact, the very essence of understanding how meaning works in the world.

REFERENCES:

1. Bakhtin, M. M. (1981). *The Dialogic Imagination*. University of Texas Press.
2. Fairclough, N. (2015). *Language and Power* (3rd ed.). Routledge.
3. Gee, J. P. (2014). *An Introduction to Discourse Analysis: Theory and Method* (4th ed.). Routledge.
4. Kress, G., & van Leeuwen, T. (2006). *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. Routledge.
5. Swales, J. (1990). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge University Press.

UO'K 37.02

SPORT TA'LIM MUASSASALARIDA JISMONIY IMKONIYATI CHEKLANGAN VA NOGIRONLIGI BO'LGAN SHAXSLAR UCHUN YARATILGAN IMKONIYATLAR

Sh.Bolliyeva, mustaqil tadqiqotchi, Qarshi davlat universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslar uchun sport ta'lim muassasalarida yaratilayotgan shart-sharoitlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Paralimpiya harakati, nogironlar sporti, inklyuziv ta'lim, jismoniy imkoniyati cheklangan shaxslar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash

Аннотация. В данной статье анализируются создаваемые условия для лиц с ограниченными возможностями и инвалидностью в спортивных образовательных учреждениях Узбекистана.

Ключевые слова: Паралимпийское движение, спорт для инвалидов, инклюзивное образование, люди с ограниченными возможностями, социальная поддержка.

Abstract. This article analyzes the conditions created for persons with disabilities in sports educational institutions of Uzbekistan.

Keywords: Paralympic movement, disability sports, inclusive education, people with disabilities, social support

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2021 yil O'zbekistonda jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarga sport bilan shug'ullanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish, ularning xalqaro sport maydonlarida munosib ishtirok etishlarini ta'minlash hamda davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash maqsadida "Paralimpiya harakatini rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorni imzoladi.

Qarorga muvofiq barcha turdagi sport ta'lim muassasalarida jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslar uchun sport bo'limlarini bosqichma-bosqich tashkil etish hamda iqtidorga ega bo'lgan jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarni tanlab olish, ularni sport turlariga yo'naltirish, tayyorlash hamda oliy sport mahoratiga erishishni ta'minlovchi uzluksiz yagona kompleks tizimni joriy etish belgilandi.

Shuningdek, hujjat bilan paralimpiya sport turlari bo'yicha malakali mutaxassislarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini yaratish hamda ilmiy tadqiqotlar olib borish ko'zda tutilgan. Sport ta'lim muassasalarida (shu jumladan, oliy ta'lim muassasalarida) faoliyat yuritayotgan paralimpiya sport turlari bo'yicha mutaxassislarning mehnatiga haq to'lash va rag'batlantirish tizimini kuchaytirish kabi masalalar ham qarorda o'z ifodasini topgan.

Bundan tashqari, qaror bilan jismoniy imkoniyati cheklangan va nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyatda munosib o'rin egallashlarini rag'batlantirish, jismoniy va ijtimoiy moslashuvi integratsiyasini dasturiy-uslubiy ta'minlash rejalashtirilmoqda.

Respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin mamlakatimizda nogiron bolalarga bo'lgan e'tibor yanada kuchaytirildi. Xar yili bolalar uchun o'quv qurollari, darsliklar, Prezident sovg'alarining taqdim etilishi xamda kam ta'minlangan oila farzandlari uchun bepul kiyim-kechaklarning berilishi bu xayrli va savob ishlarning yorqin dalilidir.

Ma'lumki, kar va zaif eshituvchi bolalar maktablaridagi ta'lim-tarbiya jarayonlari korreksion maqsadlarga asoslangan bo'lib, ularning og'zaki nutqini shakllantirish va eshitish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Bu esa, o'z navbatida, o'qituvchi va tarbiyachilardan katta mahorat talab etadi. Shuning uchun xam o'qituvchilarimiz tomonidan kar va zaif eshituvchi bolalarni o'qishga qiziqtirish, bilimga ishtiyoqini uyg'otish maqsadida, eng avvalo, ularning psixologik xususiyatlari aniqlanib, dars mashg'ulotlari yangi ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilishiga harakat qilinmoqda. Natijada o'quvchilar bilimi mustahkamlanmoqda, malakasi shakllanmoqda, ularda o'z bilimini oshirishga ishonch hosil qilinmoqda. Erkin fikrlash malakasi shakllanib, tengqurlari bilan muloqotda bo'lish xamda o'zining istak va xoxishlarini mustaqil bayon qilishni o'rganishmoqda.

Maktab-internatida o'quvchilarga Davlat ta'lim standartlari talablari asosida ta'lim-tarbiya berishga ham katta e'tibor beriladi. Bu borada o'quvchilardan har chorakda yozma ish va maxsus testlar olinib, natijalari umumlashtirib boriladi.

O'qituvchi va tarbiyachilarning o'z ustilarida ishlashi, yangi ilg'or pedagogik texnologiyalarni ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq qilib borish maqsadida o'qituvchilarning 55 ta ochiq darslari, tarbiyachilarning 16 ta ochiq tarbiyaviy mashg'ulotlari, zaif eshituvchilarning 10 ta gapirish kechalari o'tkazildi. O'qituvchilar 356 soat o'zaro dars mashg'ulotlarini taxlil qildilar. Shuningdek, o'qituvchi hamda tarbiyachilarning uslubiy birlashmalari muntazam ravishda faoliyat yuritmoqda. Sinfdan tashqari tarbiyaviy jarayonda o'quvchilarni aqliy va ma'naviy rivojlantirish hamda ularning bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish maqsadida 9 ta turli to'garaklar tashkil etilib, ularga 180 nafar o'quvchi jalb qilingan.

Nogiron bolalarni milliy istiqlol g'oyalariga sadoqat ruxida tarbiyalash, ularni barkamol inson qilib, yuksak insoniy fazilatlariga ega qilib kamol toptirish maqsadida «Vatan muqaddasdir», «Vatan uchun jon fido», «Oila, maktab, mahalla», «Konstitutsiya bosh komusimiz», «Navro'z» va boshqa turli mavzularda tadbirlar muntazam ravishda o'tkazilib boriladi.

O'quvchilarning kasb-xunarga bo'lgan qiziqishlarini uyg'otish xamda budjetdan tashqari mablag'lar topish maqsadida internat xududida sartaroshlik, etikdo'zlik ustaxonalari faoliyat ko'rsatmoqda. Ulardan tushgan mablag'lar maxsus xisob raqamiga o'tkazilib, ilm maskanimiz moddiy-texnika bazasini mustahkamlash hamda kam ta'minlangan oila farzandlarini qo'llab-quvvatlashga sarflanmoqda.

Maktab-internatida nogiron bolalarning salomatlik darajasiga ham e'tibor katta. Xozirgi kunda internatda LOR, tish davolash xonalari ishlab turibdi, 3 nafar shifokor va 2 nafar hamshira ularning sog'liklarini muhofaza qilmoqdalar. Xar yili bolalar tibbiy ko'rikdan o'tkazilib, sog'ligi aniqlanadi va zarur doridarmonlar berib boriladi.

O'quvchilarning savodxon va bilimli bo'lib yetishishlarida maktab kutubxonasining o'rni kattadir. Xozirda maktab-internat kutubxonasi jamg'armasida 9 million 636 ming so'mlik o'quv qo'llanmalari, darslik va badiiy adabiyotlar mavjud bo'lib, bundan o'quvchi va o'qituvchilar baxramand bo'lmoqdalar. O'quvchilar o'rtasida bayram sanalariga bag'ishlangan kechalar, uchrashuvlar muntazam o'tkazilib boriladi.

Xulosa qilib aytganda mustaqillik yillarida imkoniyati cheklangan bolalarning uch xil ta'lim turi shakllandi. Ixtisoslashtirilgan maktablardagi va maktab- internatlardagi ta'lim, uyda yakka tartibdagi ta'lim, inklyuziv ta'lim. Inklyuziv ta'lim turi O'zbekistonga 1996 yilda kirib kelgan bo'lsa-da, O'zbekistonda ushbu ta'lim turi hali to'liq takomillashmagan va uning uzluksizligi ta'minlanmagan. Bundan tashqari umumta'lim maktablaridan keyingi kollej va litseylardagi va oliy ta'lim olishlari uchun inklyuziv ta'limga ixtisoslashtirilgan kollej va Oliy ta'lim muassasalaridagi ta'lim yo'lga qo'yilmagan. Chunki aksariyat ta'lim muassasalari XX asrning 70-yillarida barpo etilgan bo'lib, ular nogironlar aravachasining harakatlanishiga moslashtirilmagan va zarur moslamalar bilan jihozlanmagan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Xudonazar Qilichev. Mehrtalab bolalar qalbiga yo'l. Ma'rifat 21.06.2003
2. Bola kulsa olam kuladi. "Toshkent oqshomi" 2000-yil 10-yanvar.
3. "Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda ta'lim sifatini oshirish hamda ular faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-209-sonli Qarorning 1-bandi, 2022 yil 18 aprel, www.lex.uz
4. O'zbekiston Respublikasining «O'zbekiston Respublikasida nogironlarni ijtimoiy himoya qilish to'g'risida»gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2013, 18-son. 233-modda
5. Abdumalikov R., Eshnazarov X.E. Ajdodlar jismoniy madaniyat tarixini o'rganish masalalari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: O'qituvchi. 1993. – B. 64.

UO'K 37.02

PEDAGOGIKADA METODLARDAN FOYDALANISH

M.R.Ibrohimova, erkin izlanuvchi

Annotatsiya. *Ta'lim metodlari o'rganilayotgan materialni egallashga qaratilgan turli didaktik vazifalarni hal etish bo'yicha o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari yig'indisidir. Ayni shu jihatdan maqolada pedagogik ta'lim metodlari va ularni qo'llash bo'yicha fikr-mulohaza hamda takliflar bildirildi.*

Kalit so'zlar: *pedagogik, usul, metod, ma'ruza metodi, diskurssiya, colliqua metodi, case stude, illyustratsiya metodi, demonstratsiya metodi, hikoya metodi, suhbat metodi.*

Аннотация. *Методы обучения – это совокупность способов организации учебно-познавательной деятельности учащихся и учебной работы учителя для решения различных дидактических задач, направленных на усвоение изучаемого материала. В связи с этим в статье представлены мнения и предложения о педагогических методах обучения и их применении.*

Ключевые слова: *педагогический, метод, метод, метод лекции, дискурс, метод колликви, метод кейса, метод иллюстрации, метод демонстрации, метод повествования, метод беседы.*

Abstract. *Educational methods are a set of methods of organizing the educational and cognitive activities of students and the teacher's teaching work to solve various didactic tasks aimed at mastering the material being studied. In this regard, the article presents opinions and suggestions on pedagogical educational methods and their application.*

Keywords: *pedagogical, method, method, lecture method, discourse, colliqua method, case study, illustration method, demonstration method, narrative method, conversation method.*

Kirish. Metod, usul va texnologiya demakdir. Ta'lim metodi tushunchasi anchagina murakkabdir. Shu bois pedagogikada uning tobora aniq talqini xususida munozara haligacha davom etmoqda. Ko'pchilik mutaxassislar ta'lim metodini o'quvchilarning o'quv bilish faoliyatini tashkil etish usuli, deb hisoblashga moyildir. Shu qoidani boshlang'ich nuqta bilib, mazkur tushunchani yanada batafsil ko'rib chiqish va uning ilmiy ta'rifi kelishga harakat qilamiz.

Metod so'zi yunoncha tadqiqot, maqsadga erishish yo'li, usuli deganidir.

Metod - eng umumiy ma'noda - maqsadga erishish usuli, ma'lum tarzda tartibga solingan faoliyat. Ko'rinadiki, bu o'rinda ham o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va u tashkil etgan o'quvchilarning faol o'quv-bilish faoliyati uyg'unlashadi.

Ta'lim metodlari deyilganda, o'rganilayotgan materialni egallashga qaratilgan turli didaktik vazifalarni hal etish bo'yicha o'qituvchining o'rgatuvchi ishi va o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish usullari yig'indisi tushuniladi. Pedagogikada, shuningdek, ta'lim usullari atamasi ham keng qo'llanadi.

Ta'lim usuli - ta'lim metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Metodlar bilan usullar munosabati o'zaro bir-biriga bog'langan. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat pedagogik yoki o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi. Xuddi shu metodik usullar turli metodlarda foydalanilgan bo'lishi mumkin. Va aksincha, xuddi shu metod turli o'qituvchilar tomonidan turli usullarda ochib berilishi mumkin.

Ta'lim usuli - o'qitish metodining tarkibiy qismi yoki alohida tomoni. Usul va metod butun va qism sifatida bir-biriga bog'lanadi. Usullar yordamida faqat o'quv vazifasining bir qismi hal qilinadi. Masalan, o'qituvchilar tomonidan ko'p qo'llaniladigan mashq manbasiga ko'ra amaliy metod hisoblansa, uni qo'llash esa bir nechta usullar (mashqning qoidasini o'qib berish (1-usul), bittasini namuna sifatida bajarib ko'rsatish (2-usul), o'qituvchining namunasi asosida o'quvchilar tomonidan mashqning bajarilishi (3-usul), o'quvchilar tomonidan bajarilgan mashqlarni tekshirish va xatolarini tuzatish (4-usul) va boshqalar) yordamida amalga oshiriladi.

Adabiyotlar tahlil va metodologiya. Pedagogik texnologiya - bu muayyan loyiha asosida tashkil etiladigan, aniq maqsadga yo'naltirilgan hamda ushbu maqsadning natijalanishini kafolatlovchi pedagogik faoliyat japyoni mazmunidir. Har qanday pedagogik texnologiya, jumladan umummadaniy dunyoqarashni shakllantirishga yo'naltirilgan texnologiya ham o'zaro hamkorlik, muloqot, ularning birbirlariga ta'sirlari eng zamonaviy talablarga javob bergan holda, o'qituvchi ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish va boshqarish tamoyillari, yo'llari, umummadaniy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiluvchi metod va uslublar, talabalar shaxsi faoliyatni to'g'ri tashkil etish, ular bilan hamkorlik qilish, muloqotga kirishish, pedagogik faoliyatini tashkil etish jarayonida yuzaga keluvchi muammo va qarashlarni birgalikda hal etish, auditoriyada ijodiy hamkorlik, ishchanlik muhitini hosil qilishga doir shakl va metodlar bilan qurollangan bo'lishi lozim. Shu jihatdan ushbu maqolada ta'lim jaronida foydalaniladigan hikoya, suhbat, ma'ruza kabi interfaol metodlar, case study, colliqua, diskurssiya kabi ta'lim metodlarining tavsifi berildi. Maqola davomida eksprement, analiz metodlaridan ham samarali foydalanilgan.

Muhokama va natijalar. Pedagogik tadqiqotlar ko'rsatadiki, ta'lim metodlari nomenklaturasi (nomlanishi) va tasnifi ularni ishlab chiqishda tanlangan yondashuvga bog'liq holda juda xilma-xil ekanligi bilan xarakterli. O'qitish metodlari pedagogikaning asosiy metodlaridan hisoblanadi:

1. Ta'limiy o'yinlar yoki raqobatchilik, raqobat, o'yinlar orqali o'qitish guruhda olingan shaxsning boshqalariga nisbatan ustunroq ekanligini aniqlashga yordam beradi.

2. Brainstorming – ijodiy fikrlarni to'plash uchun o'tkaziladi, bunda ishtirokchilar tanqid va kesatqlarsiz muayyan muammo yuzasidan o'z fikrlarini ochiq oydin bayon etadilar va ushbu muammoning yechimini izlaydilar. Masalan o'quvchilarga dunyodagi ocharchilik muammosi haqida fikr bildirish vazifa qilib topshirilsa o'quvchilar o'z fikr mulohazalarini birin – ketin aytadilar, hamma fikrlar qayd etib olinganidan so'ng ushbu muammo bilan kurashish usullarining eng maqbul variantlari ko'rib chiqiladi.

3. Case studi-Case ta'limi turida 1 ta talaba yoki odatda bir guruh talabalar biror sodir bo'lgan voqea yoki ma'lum vaziyatni tafsilotini namoyish etadilar. Keyin ular biror bir aniq va to'g'ri fikrga kelishdan oldin, shu vaziyatni muhokama va o'rganish un yig'ilgan bilim va tushunchalarni amalda

qo'llashlari talab qilinadi. Tehnologiya bilan ta'minlangan case ta'limi odatda tibbiyot ta'limida qo'l keladi/foydalaniladi. Bunda case ta'limi tibbiyot tarixini va bemorning simptomlari, ko'pincha ko'rgazmaviy qurollar, turli holatlar bilan bog'liq simptomlar haqidagi ma'lumot va mutaxasssing ishi haqidagi turli xil fikrlar bog'liqligi to'g'risidagi resurslarni o'z ichiga oladi. Talabalar esa ma'lum bir fikrga kelishdan oldin hamma berilgan ma'lumot va fikrlar ko'rib chiqib muhokama qiladilar. Bir qator omillar yaxshilab tushunilib qaralsa, va ma'lum bir vaziyatda to'g'ri qaror qabul qilinsa, case ta'limining juda ko'plab sohalarda foydasi katta. Chunki case ta'limi talabalarda ko'p va kerakli resurslardan foydalanishni talab qiladi, bu guruhli yoki masofadan o'qitish muhitiga o'rganish imkoniyatini yaratuvchi eng yaxshi yo'nalish hisoblanadi, keyin esa talabalarga mavzu bilan shug'ullanishlari uchun dastlabki imkoniyatlar beriladi. O'qituvchi doim ham hamma kerakli ma'lumotni o'zlari yaratishlari shart emas, chunki har qanday sohadagi eng sara ma'lumotlar internet saytlarida allaqachon joylashtirilgan. Bu degani o'qituvchi shu berilgan vazifa bo'yicha tushuncha va savollarni berishi keyin esa sayt manzillarini berib va shu orqali atrofda va berilgan vaziyatlarda nima sodir bo'lganligi, asosiy tushunchalar, boshqa o'xshash misollar va kerakli izohlar orqali ma'lumot olishlari mumkin. Bundan tashqari, talabalar uchun bebaho bo'lgan har qanday holatdagi turli muloqotlar talab qilinishi mumkin.

4.Qiziqishlar markazi – muayyan bir mavzuga tegishli turli kolleksiya va ekspozitsiyalar orqali o'quvchilarni qiziqishlarini orttirishga hizmat qiladi. Masalan o'quvchilarga o'zlarining etnik eklib chiqishlarini izohlovchi turli materiallar, oila shajarasining rasmlarini maktabga olib kelish va uni boshqalarga so'zlab berish vazifasi topshiriladi. Bu metod orqali o'quvchilarning dunyo millatlarini kelib chiqishini o'rganishga qiziqishlari ortadi va o'zga madaniyat namoyondalarini hurmat qilishga o'rgatiladi

5.Colliqua –sinfdagilarning qiziqishlaridan kelib chiqib sinfga taklif qilingan mehmonlar o'z faoliyatlari va kasblari haqida so'zlab beradilar. Masalan sinfga taklif qilingan sozanda o'z kasbi va faoliyati haqida o'quvchilarga ma'lumot berishi, jonli ijro orqali esa o'quvchilarda musiqaga bo'lgan muhabbatni tarbiyalashi mumkin.

6.Hamkorlikda o'qitish- yuklatilgan vazifa va muammolarni bir guruh bo'lib hal etishga o'rgatadi.

7.Diskussiya –muayyan mavzu, vaziyat yoki holatni muhokama qilish.

Pedagogikada tajribadan samarali natija ko'rsatgan bir qancha interfaol metodlarni qo'llash ham dars mashg'ulotining qiziqarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi:

Hikoya - o'qituvchi tomonidan mavzuga oid dalil, hodisa va voqealarning yaxlit yoki qismlarga bo'lib, tasviriy vositalar yordamida obrazli tasvirlash yo'li bilan ixcham, qisqa va izchil bayon qilinishi. Metodning samarasi ko'p jihatdan o'qituvchining nuqt mahorati, so'zlarni o'z o'rnida, ifodali bayon qilishi, shuningdek, o'quvchilarning yoshi, rivojlanish darajasini inobatga olgan holda yondashuviga bog'liq. Shu bois hikoya mazmuni o'quvchilarning mavjud bilimlariga tayanishi, ularni kengaytirishga xizmat qilishi zarur. Hikoyaning axborotlar bilan boyitilishi maqsadga muvofiqdir.Hikoya qilinayotgan materialni samaralash maxsus reja asosida amalga oshiriladi. O'qituvchi har bir darsda uning maqsadini aniq belgilab oladi, undagi asosiy tushunchalarga alohida urg'u berishga e'tiborni qaratadi.

Suhbat - savol va javob shaklidagi dialogik ta'lim metodi bo'lib, u fanga qadimdan ma'lum, xatto undan o'z faoliyatida Suqrot ham mohirona foydalangan. Suhbat ta'lim jarayonida ko'p funktsiyalar (aqliy fikrlash, hozirjavoblik, muloqot madaniyati va boshqa sifatlarni shakllantiradi) bajaradi, ammo asosiysi o'quvchida faollikni yuzaga keltiradi. Suhbat o'qituvchi fikriga mos harakat qilish, natijada yangi bilimlarni bosqichma-bosqich egallashga imkon beradi. Suhbat - faoliyatni endigina boshlagan o'qituvchi uchun murakkab ta'lim metodi hisoblanadi, binobarin, savollarni tayyorlash, ularning ketma-ketligini ta'minlash ko'p vaqt talab etadi, uni tashkil etishda esa barcha o'quvchilarning diqqatini jalb etish talab qilinadi. O'qituvchi oddiy savollar berishi, o'quvchilarga ular yuzasidan batafsil o'ylash uchun vaqt ajratishi, o'quvchilarning javoblarini esa diqqat bilan tinglashi, zarur o'rinlarda ularni sharhlashi lozim. Shu bois suhbatda bilish deduktiv yoki induktiv yo'l bilan amalga oshadi. Deduktiv suhbat o'quvchilarga oldindan ma'lum bo'lgan qoidalar, tushunchalar, hodisalar, jarayonlar asosida tashkil etilib, o'quvchilar tahlil yordamida xususiy

xulosalarga keladilar. Suhbatning induktiv shaklida alohida dalillar, tushunchalarning tahlil asosida umumiy xulosaga kelinadi.

Suhbat ko'proq o'quvchilarni yangi bilimlar bilan tanishtirish, bilimlarni tizimlashtirish va mustahkamlash, nazoratni tashkil etish hamda o'zlashtirilgan bilimlarni tashxislashda ijobiy natijalarni beradi. Suhbat turli ko'rinishlarda, ya'ni, kirish, yakuniy, individual va guruhli suhbatlarida tashkil etiladi. Tushuntirish o'quv materialini mazmunini isbot, tahlil, umumlashma, taqqoslash asosida bayon qilishdir. Bu metod hikoyaga nisbatan birmuncha keng qo'llaniladi. Undan odatda, nazariy materiallar hamda murakkab masalalarni o'rganishda foydalaniladi. Tushuntirish jarayonida o'quv materialining bir qadar qiyin unsurlari ko'zga tashlanadi va shu asosda materialning mohiyati ochib beriladi. Tushuntirish samarasi ko'p hollarda o'qituvchining ko'rgazmali vositalardan oqilona foydalanishiga bog'liq bo'ladi.

Ma'ruza - yirik hajmdagi o'quv materialini og'zaki bayon qilish metodi sanalib, uning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: qat'iy mantiqiy ketma-ketlik, uzatilayotgan axborotlarning ko'pligi, bilimlar bayonining tizimliliigi. Maktab ma'ruzasi mazmunini murakkab tizimlar, hodisalar, obyektlar, jarayonlar, ularning sababli-oqibatli bog'lanishlari, qonun va qoidalar tashkil etadi. Shu bois ma'ruza maktab sharoitida yuqori sinflardagina qo'llaniladi. Chunki u butun dars jarayonini qamrab olishi mumkin. Ma'ruza metodi tushuntirish va suhbatning asta-sekin kengayib borishidan vujudga keladi va bir vaqida o'quvchilarni qisqacha yozib olish (konspektlash)ga o'rgata boradi. Ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlashda ko'rgazmali metodlar ham alohida ahamiyatga ega.

Tasvir (illyustratsiya) metodi namoyish metodiga chambarchas bog'liq bo'lsada, didaktikada alohida o'rganiladi. Ilyustratsiya narsa, hodisalar va jarayonlarni ularning ramziy ko'rinishlari - chizma, port, rasm, fotosurat, yassi modellar va boshqalar yordamida ko'rsatishni taqozo etadi.

Namoyish (demonstratsiya) metodi o'rganilayotgan obyekt harakat dinamikasini ochib berishda qo'l keladi va ayni chog'da predmetning tashqi ko'rinishi va ichki tuzilishi haqida to'laqonli ma'lumot berishda keng qo'llaniladi. Tabiiy obyektlarni namoyish qilishda odatda uning tashqi ko'rinishi (shakli, hajmi, miqdori, ularning o'zaro munosabatlari)ga e'tibor qaratiladi, so'ngra ichki tuzilishi yoki alohida xususiyatlarini o'rganishga o'tiladi. Ko'rsatish ko'p holatlarda o'rganilayotgan obyektlarning subyekti yoki chizmasi yordamida kuzatiladi.

Mashq - aqliy yoki amaliy (jismoniy) harakatlarni bajarish ko'nikmalarini egallash yo'lidagi ko'p marta takrorlanishlar bo'lib, mashqsiz ko'nikma hamda malakalarni shakllantirish mumkin emas. Mashqlar og'zaki, yozma, gradikaviy (texnik jarayonlar mohiyatini ifodalash), ijtimoiy-foydali, jismoniy va boshqa turlarga bo'linadi. Laboratoriya ishlari o'quvchilarning jihoz, maxsus uskuna, qurol hamda turli texnikaviy qoliplardan foydalangan holda tajribalarni o'tkazish metodlari bo'lib, ular ko'proq tabiiy fanlar asoslarini o'rganishda qo'llaniladi. Bu metod o'quvchilarning asbob-uskunalar bilan ish ko'rish, o'lchash ishlarini amalga oshirish va ularning natijalariga ishlov berish kabi ko'nikmalarini tezkor shakllantirishga imkon beradi. Laboratoriya ishlarini bajarish maxsus qurilma va jihozlar, shuningdek, materiallar hamda vaqtni sarflash, ularni ishga tayyor holatga keltirishni talab etadi. Biroq bu harakatlar o'quvchilarning yuqori darajadagi faolligi asosida mustaqil ravishda tajriba va o'lchash ishlarini tashkil etish bilan takomillashtirilib boriladi.

Xulosa. Ta'lim metodlarini tanlash dars jarayonini mazmunli tashkil etishda muhim o'rin tutadi. Pedagogika fanida o'qituvchilarning amaliy tajribasini o'rganish va umumlashtirish asosida ta'lim metodlarini tanlashga o'quv-tarbiya jarayoni kechayotgan shart-sharoitlar va aniq holatlarga bog'liq muayyan yondashuvlar vujudga keladi. Ta'lim metodlarini tanlashda quyidagi holatlar inobatga olinishi lozim:

- Ta'limning umumiy maqsadlari.
- Fanning va o'rganilayotgan mavzuning mazmuni hamda o'ziga xosliklari.
- Biror fanni o'qitish metodikasining o'ziga xosliklari.
- Materialni o'rganishga ajratilgan vaqt.
- O'quv mashg'ulotining maqsadi, vazifalari va mazmuni.
- O'quvchilarning yoshi va bilish imkoniyatlari.
- O'quvchilarning tayyorgarlik darajasi.

- Ta'lim muassasasining moddiy ta'minlanganligi.
- O'qituvchining nazariy, amaliy va metodik tayyorgarligi, pedagogik mahoratni egallaganlik darajasi.

Ta'lim metodlari o'quv jarayonini samarali tashkil qilishga yordam beradi. Shunga ko'ra ularning uch jihatini ko'rishimiz mumkin: umumdidaktik va xususiy metodik.

Umumiy didaktik jihat – o'zida ob'ektiv mohiyatni, didaktik metodning imkoniyat va talablarini aks ettiradi, bu esa o'quv jarayoni davriga bog'liq bo'lmagan holda amalga oshiriladi. Umumiy ta'lim fanlari bo'yicha ta'lim metodlarining umumiy didaktik, xususiy didaktik va xususiy metodik jihatlari pedagogik adabiyotlarda chuqur bayon qilib berilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mirziyoev Sh.M. Yangi O'zbekiston STRATEGIYASI. Toshkent: O'zbekiston. – 2022y.
2. Mirziyoyev Sh. M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. 4-jild / Sh.M. Mirziyoyev.-Toshkent: "O'zbekiston", 2020.
3. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz. – T.: "O'zbekiston". 2017.
4. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz – T.: "O'zbekiston". 2017.
5. Avliyoqulov N.X. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari. –Toshkent: O'qituvchi, 2001.
6. Djurayev R. X., Tolipov O'. Q. va boshq. Pedagogik atamalar lug'ati. –Toshkent: O'zPFITI. - 2008.
7. Zunnunov A. Pedagogika tarixi., Oliy o'quv yurtlari uchun darslik, T.:Sharq, 2004
8. Zunnunov A. va boshqalar O'rta Osiyoda pedagogik fikr taraqqiyotidan lavhalar. –Toshkent: Fan, 1996.
9. www.olympic.uz
10. www. ziyonet. uz.
11. www.infocom.uz.
12. www.edu.uz

UO'K 37.02

AKUSHERLIK VA GINEKOLOGIYA FANINI O'QITISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARI

D.B.Isakova, PhD, dots., Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon
Yo.R.Farmankulova, assistent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada akusherlik va ginekologiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyati va samaradorligi tahlil etilgan. Interfaol metodlar, klinik simulyatsiya, virtual treninglar, kredit-modul tizimi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'qitish jarayonidagi roli yoritib beriladi. Talabalarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish va klinik qaror qabul qilish qobiliyatini oshirishda innovatsion yondashuvlarning o'rni ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: akusherlik, ginekologiya, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, klinik simulyatsiya, tibbiy ta'lim.

Аннотация. В статье рассматривается значение и эффективность применения современных педагогических технологий в преподавании акушерства и гинекологии. Освещается использование интерактивных методов обучения, клинической симуляции, виртуальных тренингов, кредитно-модульной системы и информационно-коммуникационных технологий. Подчеркивается роль инновационного подхода в развитии практических навыков студентов и умений принимать клинические решения.

Ключевые слова: акушерство, гинекология, педагогические технологии, интерактивные методы, клиническая симуляция, медицинское образование.

Abstract. This article analyzes the significance and effectiveness of modern pedagogical technologies in teaching obstetrics and gynecology. It highlights the use of interactive teaching methods, clinical simulation, virtual trainings, the credit-module system, and information and communication technologies in the educational process. The paper emphasizes the importance of innovative approaches in developing students' practical skills and clinical decision-making abilities.

Keywords: obstetrics, gynecology, pedagogical technologies, interactive methods, clinical simulation, medical education

Kirish. Hozirgi globallashtirish va raqamlashtirish davrida tibbiyot ta'limi sifatini oshirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, akusherlik va ginekologiya fani tibbiy ta'limda alohida o'rin tutadi, chunki bu yo'nalish amaliyotga yo'naltirilgan, yuqori aniqlik va klinik qaror qabul qilish ko'nikmalarini talab etadi. Shuning uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri sanaladi. «Tibbiy ta'limda innovatsion texnologiyalarni joriy etish talabalar tayyorgarligini amaliyotga moslashtirishga yordam beradi» [1].

Metodlar. Mazkur tadqiqotda akusherlik va ginekologiya fanini o'qitishda qo'llanilayotgan asosiy zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'rganildi. Tadqiqotda quyidagi metodlarga tayanildi:

Interfaol o'qitish metodlari: “Case-study”, “Rol o'ynash”, “Debat” va “Aqliy hujum” uslublarining amaliy darslardagi qo'llanilishi kuzatildi.

Klinik simulyatsiya: Simulyatsion markazlarda tug'ruq jarayonini, ginekologik muolajalarni mashq qilish va real holatlarga tayyorlanish imkoniyatlari baholandi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT): Multimedia resurslar, onlayn test tizimlari va virtual trening modullari monitoring qilindi.

Kredit-modul tizimi: Fanni modul asosida bosqichma-bosqich o'qitish, nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish tajribalari o'rganildi.

Tadqiqot 150 nafar talaba ishtirokida anketalash va kuzatuv metodlari asosida olib borildi.

Natijalar. Tadqiqot davomida akusherlik va ginekologiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llashning samaradorligi va dolzarbligi chuqur tahlil qilindi. Olingan natijalarga ko'ra, zamonaviy texnologiyalar tatbiq etilgan guruhlarda talabalarning o'zlashtirish darajasi va amaliy ko'nikmalari an'anaviy usullar bilan taqqoslaganda sezilarli darajada yuqori ekani aniqlandi.

So'rovnomalar natijasida talabalarining 88 foizi interfaol metodlar, jumladan, “Case-study”, “Rol o'ynash”, “Debat” kabi mashg'ulotlar amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishda samarali vosita bo'lishini ta'kidlashdi. Shu bilan birga, klinik simulyatsiya markazlarida olib borilgan amaliy mashg'ulotlar tug'ruq va ginekologik muolajalarni o'zlashtirish sifatini 40–50% ga oshirganini ko'rsatdi.

Tajribali o'qituvchilarning 83 foizi zamonaviy texnologiyalar o'qituvchilarning yuklamasini yengillashtirishi, talabalarning mustaqil ishlash motivatsiyasini oshirishi va klinik qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita ekanini tasdiqladi. Shu bilan birga, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosidagi virtual treninglar va multimediyaviy vositalari talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, real klinik sharoitga yaqin tajriba orttirishga xizmat qilmoqda. Yana bir muhim jihat shuki, zamonaviy texnologiyalar talabalarning jamoada ishlash qobiliyatini, muloqot madaniyatini va etika me'yorlariga rioya qilish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi. Tadqiqot davomida ma'lum bo'ldiki, kredit-modul tizimida zamonaviy texnologiyalar bilan boyitilgan darslar natijalari an'anaviy auditoriya mashg'ulotlariga qaraganda o'zlashtirishda yuqori natija bergan.

Munozara. Olingan natijalar akusherlik va ginekologiya fanini o'qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi. «Zamonaviy texnologiyalar klinik vaziyatlarni real sharoitga yaqinlashtirish orqali talabalarda kasbiy mas'uliyat hissini shakllantiradi» [3]. Shu bilan birga, raqamli resurslar va virtual treninglar an'anaviy usullarni to'liq almashtirmaydi, balki ularni to'ldiradi va mustahkamlaydi. Zamonaviy yondashuvlarni muvaffaqiyatli joriy etish uchun professor-o'qituvchilarning doimiy malaka oshirishi, simulyatsion laboratoriyalar va AKT vositalari bilan ta'minotning yaxshilanishi talab etiladi. «Innovatsion metodlar va texnologiyalar – sifatli tibbiyot ta'limining kalitidir» [4].

Shu bois, akusherlik va ginekologiya fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, talabalarning klinik fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan interfaol metodlarni kengaytirish ta'lim samaradorligini oshiradi.

Xulosa qilib aytganda, akusherlik va ginekologiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni samarali joriy etish talabalarning nazariy va amaliy bilimlarini chuqurlashtirish, mustaqil klinik fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish va zamonaviy shifokor kompetensiyasini

shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Olingan natijalar klinik simulyatsiya, interfaol metodlar, virtual treninglar va AKT vositalaridan foydalanish ta'lim jarayonini yanada sifatli va samarali qilishini ko'rsatmoqda. Biroq zamonaviy texnologiyalarning samarali qo'llanilishi uchun professor-o'qituvchilarning malakasini oshirish, texnik baza va o'quv-uslubiy resurslarni yetarli darajada ta'minlash zarur. Shuningdek, real klinik holatlarga asoslangan mashg'ulotlar va klinik stsenariylar tayyorlash jarayonini muntazam takomillashtirish lozim.

Umuman olganda, akusherlik va ginekologiya fanini zamonaviy texnologiyalar asosida o'qitish tibbiy ta'lim sifatini oshirishga, malakali va amaliyotga tayyor mutaxassislarni yetishtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tursunova D. R. Akusherlik va ginekologiya ta'limida interfaol metodlar. — Toshkent: Tibbiyot, 2021. -140 b.
2. Qodirova G. K. Klinik simulyatsiya asoslari. — Samarqand: Samarqand Tibbiyot NMIU, 2022. — 180 b.
3. Jalolov J. J., O'ktamov Sh. H. Tibbiyot pedagogikasi asoslari. — Toshkent: Fan, 2020. — 156 b.
4. Norman G. R., Schmidt H. G. The psychological basis of problem-based learning: A review of the evidence. *Academic Medicine*. 1992; 67(9): 557–565.
5. Harden R. M., Laidlaw J. M. Essential Skills for a Medical Teacher. — Edinburgh: Elsevier, 2017.- 290 p.
6. World Federation for Medical Education (WFME). Basic Medical Education: WFME Global Standards for Quality Improvement. — 2020 Revision.
7. Yardley S., Teunissen P. W., Dornan T. Experiential learning: Transforming theory into practice. *Medical Teacher*. 2012; 34(2): 161–164.
8. Karimova N. Sh. Tibbiy ta'limda AKT vositalaridan foydalanish samaradorligi. — Toshkent: Innovatsiya, 2022. — 130 b.
9. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni Saqlash Vazirligi. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalari uchun o'quv dasturi (Akusherlik va ginekologiya). — Toshkent, 2023.
10. Svanberg A. S., Lindqvist P. G. Simulation training in obstetrics and gynecology: Current perspectives. *International Journal of Women's Health*. 2019; 11: 1–10.

UO'K 37.02

FAKULTET VA GOSPITAL JARROHLIK FANINI O'QITISHDA ZAMONAVIY PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

P.M.Isakov, PhD, assistent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishning dolzarbligi va samaradorligi yoritib berilgan. Maqolada interfaol metodlar, kredit-modul tizimi, klinik simulyatsiya, virtual treninglar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarning klinik fikrlashini rivojlantirish, amaliy ko'nikmalarni mustahkamlash va sifatli ta'limni ta'minlashda innovatsion yondashuvlarning o'rni ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: fakultet jarrohligi, gospital jarrohligi, pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, klinik simulyatsiya, tibbiy ta'lim.

Аннотация. В данной статье рассматривается актуальность и эффективность применения современных педагогических технологий в преподавании факультетской и госпитальной хирургии. Освещается использование интерактивных методов, кредитно-модульной системы, клинической симуляции, виртуальных тренингов и информационно-коммуникационных технологий. Отмечается роль инновационного подхода в развитии клинического мышления студентов, совершенствовании практических навыков и обеспечении качественного медицинского образования.

Ключевые слова: факультетская хирургия, госпитальная хирургия, педагогические технологии, интерактивные методы, клиническая симуляция, медицинское образование.

Abstract. This article highlights the relevance and effectiveness of using modern pedagogical technologies in teaching faculty and hospital surgery. It discusses the application of interactive methods, the credit-module system, clinical simulation, virtual trainings, and information and communication technologies. The article emphasizes the role of innovative approaches in developing students' clinical thinking, improving practical skills, and ensuring high-quality medical education.

Keywords: *faculty surgery, hospital surgery, pedagogical technologies, interactive methods, clinical simulation, medical education.*

Kirish. Hozirgi kunda tibbiyot ta'limi sohasida innovatsion yondashuvlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish jarayoni jadal rivojlanmoqda. Bu jarayon, ayniqsa, amaliy klinik fanlar — fakultet va gospital jarrohlikni o'qitishda alohida o'rin tutadi. Mazkur fanlar talabalardan nafaqat nazariy bilimlarni, balki mustahkam amaliy ko'nikmalarni, tezkor klinik qaror qabul qilish va jamoada ishlash qobiliyatini talab qiladi. Shu sababli an'anaviy o'qitish usullari zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilishi bugungi kunning asosiy talablaridan biridir.

Hozirgi davrda tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitish jarayoni zamonaviy pedagogik texnologiyalarni talab etmoqda. Tibbiy ta'limning samaradorligini oshirish, talabalarni amaliy faoliyatga tayyorlash va ularning klinik fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish zamonaviy yondashuvlarni joriy etishni taqozo qiladi. «Zamonaviy ta'lim texnologiyalari tibbiyot ta'limining sifatini oshirishning asosiy omillaridan biridir» [1].

Metodlar. So'nggi yillarda fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha qator ilmiy ishlar va metodik qo'llanmalar yaratilgan. Jalolov J.J. va O'ktamov Sh.H. (2020) o'z tadqiqotlarida tibbiyot oliy ta'limida pedagogik yondashuvlarning o'zgarishi, kredit-modul tizimining joriy etilishi va interfaol metodlarning samaradorligini ko'rsatgan [2].

Harden R.M. (2017) va Norman G. (1992) tomonidan klinik fanlarni o'qitishda problemaga asoslangan o'qitish (PBL) va tajribaga asoslangan o'rganish usullarining afzalliklari chuqur tahlil qilingan [3][4]. Ularning izlanishlarida klinik simulyatsiya va virtual bemorlar bilan ishlash talabalarining amaliy tayyorgarligini oshirishda muhim omil ekani ta'kidlanadi.

Qodirova G.K. (2022) va Karimov A.Sh. (2022) tomonidan o'tkazilgan mahalliy tadqiqotlarda esa simulyatsion markazlarning texnik imkoniyatlari, real klinik holatlar asosida treninglar tashkil etish tajribalari tahlil qilingan [5][6]. Shu bilan birga, xalqaro standartlar — masalan, WFME (2020) talablarida ham tibbiy ta'limda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, sifat monitoringini kuchaytirish va malaka oshirishni uzluksiz amalga oshirish zarurligi qayd etilgan [7].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish nafaqat bilim sifati, balki amaliy tayyorgarlik darajasini oshiradi. Shuningdek, talabalarni mustaqil va tanqidiy fikrlashga yo'naltirish, real klinik vaziyatlarda samarali qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish imkonini beradi.

Mazkur tadqiqot davomida tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda qo'llanilayotgan asosiy zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'rganildi. Asosiy e'tibor quyidagilarga qaratildi:

Interfaol o'qitish metodlari: «Aqliy hujum», «Fishbone», «Case-study», «Debat», «Rol o'ynash» kabi metodlar amaliyotda qo'llanilishi tahlil qilindi.

Klinik simulyatsiya: Simulyatsion markazlarda virtual bemorlar bilan ishlash, amaliy operatsiyalarni mashq qilish imkoniyatlari o'rganildi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT): Onlayn platformalar, virtual realistik mashg'ulotlar, multimedia darsliklar qo'llanilishi kuzatildi.

Kredit-modul tizimi: Fanni modul asosida qismlarga bo'lib, nazariy va amaliy bilimlarni uzviy bog'lash tajribalari tahlil qilindi.

Tadqiqotda anketalash, pedagogik tajriba va intervyu metodlari qo'llanildi va 200 nafar talabalar ishtirok etdi.

Natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, talabalarining klinik fanlarga bo'lgan qiziqishi va amaliy tayyorgarligi zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan guruhlarda an'anaviy uslubga nisbatan 30–40% yuqori bo'ldi. Interfaol metodlardan foydalanish talabalarda mustaqil fikrlash va klinik qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirdi. Klinika simulyatsiyasi va virtual treninglar amaliy ko'nikmalarni mustahkamlashda samarali bo'ldi. Ma'lumotlarga ko'ra, ishtirokchilarning 85% zamonaviy texnologiyalar bilimlarni amaliyotga tatbiq qilish imkoniyatlarini kengaytirishini ta'kidladilar. Shu

bilan birga, o'qituvchilarning 78% bu texnologiyalar o'quv jarayonini rejalashtirish va monitoring qilishni yengillashtirishini bildirdilar.

Munozara. Olingan natijalar fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda innovatsion yondashuvlarning yuqori samaradorligini ko'rsatadi. «Interfaol usullar, simulyatsiya va raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini yanada real sharoitga yaqinlashtiradi» [2]. Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etishda o'qituvchilarni muntazam malaka oshirish, texnik bazani rivojlantirish va resurslarni to'liq ta'minlash muhim ahamiyatga ega.

Bugungi kunda tibbiyot ta'limida an'anaviy ma'ruza va seminarlarni interfaol mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish talab etiladi. «Innovatsion pedagogik yondashuvlar talabalarning bilim darajasini oshirish bilan birga, ularni real ish muhitiga tayyorlaydi» [3]. Shu boisdan, fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda ilg'or texnologiyalarni yanada keng joriy etish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish talabalarning nazariy bilimlarini chuqurlashtirish, amaliy ko'nikmalarini mustahkamlash va klinik fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. O'tkazilgan tahlillar zamonaviy interfaol metodlar, klinik simulyatsiya, virtual treninglar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ta'lim samaradorligini oshirishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, o'qituvchilarning doimiy malaka oshirishi, zamonaviy texnik baza va o'quv resurslar bilan ta'minotning kuchaytirilishi ushbu texnologiyalarning muvaffaqiyatli qo'llanishini ta'minlaydi. Shunday qilib, fakultet va gospital jarrohlik fanini o'qitishda innovatsion pedagogik yondashuvlarni rivojlantirish va ularni ta'lim jarayoniga tizimli joriy etish tibbiyot ta'limining sifatini oshirishga, malakali mutaxassislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXAT:

1. Karimov A. Sh. Tibbiyotda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. — Toshkent: Fan, 2022. — 180 b.
2. Xolmatova D. B. Tibbiy ta'limda interfaol metodlar. — Toshkent: Ilm Ziyo, 2021. — 140 b.
3. Ismoilov U. M. Klinik simulyatsiya asoslari. — Samarqand: Samarqand Tibbiyot NMIU, 2023. — 200 b.
4. Jalolov J. J., O'ktamov Sh. H. Tibbiyot pedagogikasi. — Toshkent: Tibbiyot, 2020. — 156 b.
5. Norman G., Schmidt H. The psychological basis of problem-based learning: A review of the evidence. *Academic Medicine*, 1992; 67(9): 557–565.
6. Harden R. M., Laidlaw J. M. Essential Skills for a Medical Teacher. — Edinburgh: Elsevier, 2017. — 290 p.
7. Okhunov Sh. A. Fakultet jarrohligi asoslari. — Toshkent: Tibbiyot, 2019. — 220 b.
8. Zhumatov B. K. Innovatsion texnologiyalar va tibbiy ta'lim. — Toshkent: Innovatsiya, 2022. — 170 b.
9. World Federation for Medical Education (WFME). Basic Medical Education: WFME Global Standards for Quality Improvement. 2020 Revision.
10. Yardley S., Teunissen P. W., Dornan T. Experiential learning: Transforming theory into practice. *Medical Teacher*, 2012; 34(2): 161–164.
11. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov> – Tibbiyot va pedagogika sohasidagi ilmiy maqolalar bazasi.
12. <https://www.education.gov> – Ta'lim texnologiyalari bo'yicha rasmiy manbalar.

UDC 37.02

THE ROLE OF AI IN TEACHING ENGLISH

G.B.Kaljanova, teacher, Uzbekistan State World languages university, Tashkent

Annotatsiya. *Su'niy intellekt va uning ta'lim sohasiga kirib kelishi, xususan ingliz tilini o'rgatishda, yangi inqilobiy imkoniyatlarni ochmoqda. Til o'rganish jarayonida o'quvchilarning farq qiluvchi ehtiyojlariga mos ravishda xizmat ko'rsatish, o'quvchi profesinalarining qobiliyatlarini oshirish, hamda o'qituvchilarning o'qitish sifatini yaxshilash kabi vazifalarni bajarishda bu texnologiyalar katta yordam beradi. Ingliz tili dunyoning ko'plab mamlakatlarida xalqaro aloqalar uchun asosiy vosita bo'lib xizmat qilishini inobatga olsak, uni samarali o'rgatish umuman madaniy munosabatlarning rivojlanishiga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar: *ingliz tili, xalqaro aloqalar, muloqot, zamonaviy texnologiyalar, ta'lim, su'niy intellekt, nutq, talaffuz, ko'nikmalar, dasturlar.*

Аннотация. *Искусственный интеллект и его внедрение в сферу образования, в частности в преподавание английского языка, открывают новые революционные возможности. Эти технологии окажут значительную помощь в решении таких задач, как удовлетворение различных потребностей студентов в процессе изучения языка, повышение*

профессиональных навыков студентов и повышение качества преподавания преподавателями. Учитывая, что английский язык служит основным инструментом международного общения во многих странах мира, его эффективное преподавание будет служить развитию культурных связей в целом.

Ключевые слова: английский язык, международные отношения, коммуникация, современные технологии, образование, искусственный интеллект, речь, произношение, навыки, программы.

Abstract. Artificial intelligence and its introduction into the field of education, in particular in teaching English, are opening up new revolutionary opportunities. These technologies will greatly help in fulfilling tasks such as serving the different needs of students in the process of language learning, increasing the abilities of students' professions, and improving the quality of teaching by teachers. Considering that English serves as the main tool for international communication in many countries of the world, its effective teaching will serve the development of cultural relations in general.

Keywords: English, international relations, communication, modern technologies, education, artificial intelligence, speech, pronunciation, skills, programs.

Introduction. English is one of the most taught and used languages in the world. It is currently gaining importance as a universal tool in the fields of International Communication, Science, business, technology and culture. Knowledge of the English language will not only expand the opportunity to get an education or work abroad, but also help to more effectively communicate with the world, master new knowledge and experiences. That is why many people seek to learn the language in an effort to make their future brighter. In the process of learning English, it is important to use effective methods and approaches, and the role of modern technologies, especially artificial intelligence, in education is increasingly increasing.

Materials and methods. One of the most important advantages of artificial intelligence is the ability to take into account the individual characteristics of students. Traditional classes are conducted in a form common to many, where students often find insufficient support in hard-to-reach areas. In this case, artificial intelligence programs identify the specific abilities and weaknesses of the student and provide him with personalized educational opportunities. For example, for a child who is having trouble memorizing the rules of grammar, more attention is paid to those issues, while those who have flaws in speaking skills are provided with speech strengthening exercises. This makes the learning process more efficient. Pronunciation plays an important role in language acquisition, and it often challenges students. Artificial intelligence-based programs help students master correct pronunciation by recognizing speech recognition and voice output errors. These systems, especially by analyzing speech written to the microphone, determine where the flaws are and provide practical guidance on this. Such activities are suitable for the personal situation of students, and they will have the opportunity to work on themselves on time and at their own pace. At the same time, self-confidence by improving pronunciation will further increase a person's motivation for language.[1]

Artificial intelligence also contributes significantly to ensuring interactivity in education. Interactive applications ensure that the learning process is fun and rich in reflections. Provides quick answers to any questions of students, allows self-control of the level of exercises, and also keeps students constantly active. This increases their interest in reading, encourages learner activity, and allows them to develop themselves further. Interactivity takes the educational process out of monotony and makes it more lively, which leads to faster and more effective language learning.[2]

Results and discussion. Artificial intelligence serves not only to memorize new words or teach grammar, but also to develop contextual language skills. Modern AI programs explain the meanings of words to students based on their position in speech, teaching them in line with the situation. For example, a word can mean something different in most cases, but thanks to the capabilities of artificial intelligence, it is always learned in a specific context, which helps to understand the language more deeply. Thus, language learners not only memorize the dictionary, but also teach how to use it in practice. Artificial intelligence is of great help in the process of teaching written speech. The program

carefully analyzes the texts written by the students and identifies spelling and grammatical errors in it, and then provides recommendations for correcting it. This allows students to see the mistakes you made without noticing them and learn from them. Analyzing and improving written speech to this level would have been very time-consuming through traditional methods. Now this process is automated and efficient.[3]

Artificial intelligence also allows you to create tests and adapt them to the abilities of an individual student. Having determined on which subjects the student is strong or weak, tests and exercises of the appropriate difficulty are presented to him. Thus, the most effective educational plan is formed for each student. This not only facilitates the learning process of students, but also helps teachers to improve its effectiveness. They will have the opportunity to adapt the lessons to further innovations. In language learning, the development of dialogue and communication skills is of great importance. Artificial intelligence, on the other hand, as a virtual teacher or chatbot, helps students organize face-to-face conversations and give them the practice of speaking. This process prepares students for real-life situations, teaching them to discuss topics openly and freely. Interactive conversations help students delve deeper into the language acquisition process and build self-confidence because they can speak without fear of making mistakes. Artificial intelligence also facilitates teacher labor. The programs monitor student learning achievement, show which areas they are facing difficulty in, and provide specific recommendations to teachers. The educational process is carried out in a more systematic and thoughtful way. This will increase the quality of the teacher's work with students, provide the opportunity to effectively plan classes, and promote quality improvement in education.[4]

Artificial intelligence technologies also take over the tasks of controlling the psychological state of students. For example, by determining the level of fatigue or stress, it provides an opportunity to make the course of the lesson comfortable and effective for the student. This will attract students to the lesson in a more active and passionate way. Students who are psychologically prepared and in an interested state are more likely to focus on the learning process and increase their effectiveness in a more attractive educational environment. Artificial intelligence also plays a huge role in project-based learning. Students use artificial intelligence tools to analyze data, identify problems, and find solutions in the process of preparing their projects. This allows them to use the language in practice, as well as develop independent thinking and analysis skills. Artificial intelligence provides great opportunities for innovation and innovation in Project Education. In modern education, artificial intelligence-based platforms offer students unlimited resources and exercises. They can control the pace of learning by choosing a convenient time for themselves. This ensures that education is multifaceted and personalized. Through this, education becomes easier and more interesting, young people do not lose their motivation in learning the language, but rather gain it even more.[5]

Conclusion. In conclusion, artificial intelligence is of great importance in the process of teaching English. It improves the quality of education in such aspects as individual approach, interactivity, pronunciation improvement, analysis of written speech, development of communication skills. It also reduces the workload of teachers, promotes students' interest in education, and provides timely assistance. Artificial intelligence has become an integral part of the modern educational process, and its development ushered in a new era in Language Teaching. In the future, these technologies will further develop and make it possible to bring the quality of education to a new level. At the same time, students interact more freely with the world, widely apply their knowledge in practice and create a solid foundation for success in the professional field.

REFERENCES:

1. Abduvakilova, M.K. (2022). "Increasing the activity of foreign language learners through artificial intelligence and involving them in the educational process". Journal of Philological Sciences.
2. Karimova, G.M. (2021). "The importance of innovative technologies in teaching English". Pedagogy and Innovations, 3(2), 15-21.
3. Mirzayeva, L.T. (2020). "Methodology of learning foreign languages using artificial intelligence". Innovative Education, 5, 34-40.
4. Qosimova, M.A. (2019). "Individual approach to education based on artificial intelligence technologies". Public Education, 8, 54-59. source

5. Rustamova, D.R. (2018). "Teaching English using multimedia and artificial intelligence tools". *Linguistics and Education*, 2, 22-27.

UDC 37.016

CRITICAL THINKING SKILLS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING IN HIGHER INSTITUTIONS

D.Yu.Kambarova, Associate Professor, PhD, Fergana State University, Fergana

A.A.Shikina, Masters's degree student, Fergana State University, Fergana

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'limda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishga oid so'nggi tadqiqotlar tahlil qilinadi. Unda innovatsion pedagogika, inklyuziv rahbarlik, o'qituvchilarni tayyorlash va raqamli vositalar roli ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy tafakkur, pedagogika, oliy ta'lim, rahbarlik, raqamli ta'lim

Аннотация. В статье рассматриваются последние исследования по развитию критического мышления (КМ) в высшем образовании. Отмечается роль инновационной педагогики, инклюзивного лидерства, подготовки преподавателей и цифровых технологий.

Ключевые слова: критическое мышление, педагогика, высшее образование, лидерство, цифровое обучение

Abstract. This paper reviews recent studies on critical thinking (CT) in higher education, highlighting innovative pedagogies, inclusive leadership, teacher training, and digital tools.

Key words: critical thinking, pedagogy, higher education, leadership, digital learning

Introduction. Critical thinking (CT) has increasingly been recognized as an essential competency for higher education, especially within English Language Teaching (ELT) and related disciplines, as it equips students with the ability to analyze, evaluate, and apply knowledge in complex academic and professional contexts (Miller et al., 2023; Sun, Wang, & Wegerif, 2020). Recent scholarship has emphasized that traditional lecture-based approaches fail to adequately foster these higher-order skills, while innovative pedagogies such as problem-based learning (PBL), flipped classrooms, inquiry-based strategies, and technology-enhanced learning environments offer more effective pathways for CT development (Bhuttah, Xusheng, Abid, & Sharma, 2024). At the same time, studies highlight the centrality of inclusive leadership and teacher preparation in ensuring that such pedagogies translate into meaningful outcomes (Jamil, Anwar, & Ali, 2024; UNESCO, 2017).

Methodology. This study is based on an extensive literature review of recent empirical and theoretical contributions (2015–2024) on CT in higher education. Sources were selected for their focus on innovative pedagogies, teacher preparation, inclusive leadership, and digital technologies, with particular attention to studies conducted in Asian higher education contexts (e.g., Pakistan, China, Indonesia, and Russia). Findings from these studies were synthesized and compared to identify convergences, contradictions, and practical implications.

Results and Discussion. The study by Bhuttah, Xusheng, Abid, and Sharma (2024) provides compelling evidence that innovative pedagogical approaches—such as problem-based learning (PBL), inquiry-based instruction, flipped classrooms, and technology-supported collaborative methods—are highly effective in enhancing students' critical thinking (CT) skills in higher education. Their large-scale quantitative study (N = 321) demonstrated that interactive strategies improved students' ability to evaluate arguments, extract relevant information, and apply knowledge to authentic contexts, with factor loadings above 0.70 confirming the validity of the Critical Thinking Questionnaire (Bhuttah et al., 2024, p. 6). These findings reinforce previous evidence showing that PBL fosters creativity and entrepreneurial thinking in China and supports problem-solving in Indonesian seismology courses (p. 1), while flipped classrooms significantly reduced failure rates by shifting knowledge acquisition outside of class and dedicating classroom time to deeper analysis (p. 2). Taken together, these studies underscore that traditional lecture-based methods fail to sufficiently develop higher-order cognitive skills, while innovative pedagogies foster deeper learning, reflection, and metacognition (Bhuttah et al., 2024, pp. 2–3).

A critical contribution of Bhuttah et al.'s (2024) work is its identification of inclusive leadership as a mediating factor in successful CT-oriented pedagogy. Inclusive leadership practices—shared decision-making, valuing diverse contributions, and ensuring equitable participation—were shown to strengthen the link between innovative teaching and CT development (pp. 3–4). This observation resonates with UNESCO's (2017) argument that inclusive learning environments not only broaden access but also enhance collaboration and communication, both essential to CT. The study found that under leaders who promoted teacher autonomy, resource allocation, and technology integration, students achieved higher CT outcomes (Bhuttah et al., 2024, p. 4).

Complementing this, Jamil, Anwar, and Ali (2024) emphasize the importance of CT in English Language Teaching (ELT), revealing both strong recognition of its value and deep challenges in practice. Their survey of secondary-level English teachers in Punjab (n = 100) showed that more than 90% acknowledged CT's importance for 21st-century learning, echoing studies in higher education that highlight its necessity for professional preparedness (AI Roomy, 2022; Miller et al., 2023; Sun, Wang, & Wegerif, 2020). Yet, only 14% believed their students were proficient in CT, while 95% expressed a need for training to teach it effectively (Jamil et al., 2024, pp. 80–81). This disconnect reflects earlier findings by Abrami et al. (2015), who warned that inadequate teacher preparation undermines CT instruction even where its value is recognized. The gap between teachers' strong endorsement of CT and their limited capacity to implement it parallels higher-education contexts where curricula advocate CT, but classroom practices remain dominated by rote memorization (Jamil & Muhammad, 2019; Naseer et al., 2022).

Aleksandrovna's (2024) research extends this discussion by showing how digital platforms reshape engagement and influence CT development in ELT. A majority of students reported that online tools improved productivity (61.5%) and supported flexible, self-paced learning (84.6%), benefits linked to autonomy and independent inquiry—cornerstones of CT (Paul & Elder, 2019). However, the study also revealed paradoxes: 23.1% admitted sleeping during lessons, 7.7% identified distractions, and 15.4% connected high engagement with burnout (Aleksandrovna, 2024, p. 337). These contradictions echo Kabilovna and Aleksandrovna's (2024) warning that without scaffolding, digital tools can undermine self-regulation, which is essential for higher-order thinking. Moreover, while 53.8% associated online engagement with improved academic performance, 23.1% linked it to absenteeism, suggesting engagement may often be superficial. Correlating these findings with those of Bhuttah et al. (2024) and Jamil et al. (2024) shows that technology and CT-oriented pedagogies only yield meaningful results when paired with inclusive leadership and teacher preparation. Thus, higher education institutions must design digital learning environments that balance flexibility with structured guidance, integrating collaborative tasks that explicitly cultivate reasoning, reflection, and problem-solving (Abrami et al., 2015; Sun, Wang, & Wegerif, 2020).

Practical Implementation. The synthesis of these findings underscores several practical steps for higher institutions. First, faculty development programs should prioritize professional training in CT pedagogy, equipping teachers with strategies that go beyond superficial questioning to foster deep analytical engagement. Second, institutional leaders should cultivate inclusive academic cultures by promoting shared decision-making, supporting diverse voices, and allocating resources for technology integration. Finally, digital platforms should be designed to balance flexibility with structured guidance, incorporating collaborative, problem-based tasks that explicitly target CT skills. Together, these measures can bridge the gap between theory and practice, ensuring that students not only recognize but also internalize CT as a transferable competence for academic and professional success.

Conclusion. In conclusion, the literature reveals that fostering CT in higher education requires a multidimensional approach that integrates innovative pedagogies, inclusive leadership, teacher preparation, and well-designed digital learning environments. Studies by Bhuttah et al. (2024), Jamil et al. (2024), and Aleksandrovna (2024) collectively highlight both the transformative potential and the practical barriers of CT implementation. While pedagogical innovations like PBL and flipped classrooms provide strong foundations for CT, their success depends on institutional cultures that are inclusive, supportive, and adequately resourced. Bridging current gaps between recognition and

practice requires sustained professional development and intentional design of both face-to-face and online learning contexts. Ultimately, higher institutions that adopt this holistic model will be better positioned to prepare graduates capable of critical, reflective, and adaptive thinking in the 21st century.

REFERENCES:

1. Al Roomy, M. A. (2022). Investigating the Effects of Critical Reading Skills on Students' Reading Comprehension. Arab World English Journal, 13(1), 366-381.
2. Aleksandrovna, S. A. (2024). The impact of digital tools in higher education. Pedagogik Tadqiqotlar Jurnal, 1(2), 333-339.
3. Jamil, M., Anwar, M., & Ali, M. J. (2024). Developing critical thinking skills in english classrooms at the secondary level: teachers' perspective. Journal of Social Sciences Development, 3(1), 76-85.
4. Naseer, H., Muhammad, Y., & Jamil, M. (2022). Critical Thinking Skills in Pakistan Studies textbook: Qualitative Content Analysis. Pakistan Journal of Social Research, 4(3), 744-755.
5. Paul, R., & Elder, L. (2019). A guide for educators to critical thinking competency standards: Standards, principles, performance indicators, and outcomes with a critical thinking master rubric. Rowman & Littlefield.

UO'K 37.02

EKOLINGVISTIK KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIY TIL O'QITISH MAZMUNINI INTERAKTIV TAKOMILLASHTIRISH USULLARI

N.F.Mamatqulova, PhD, dots., O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada ekolingvistik kompetensiyani rivojlantirish jarayonida xorijiy til o'qitish mazmunini takomillashtirish masalalari yoritilgan. Maqolada til va ekologik tafakkur o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinadi hamda filolog talabalarda ekologik ong, til madaniyati va kommunikativ mahoratni uyg'un rivojlantirishning innovatsion yondashuvlari taklif etiladi.

Kalit so'zlar: ekolingvistik kompetensiya, xorijiy til o'qitish, ekologik habardorlik, barqaror rivojlanish maqsadlari, filolog talabalar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы совершенствования содержания обучения иностранному языку в процессе формирования эколингвистической компетенции. Анализируется взаимосвязь между языком и экологическим мышлением, а также предлагаются инновационные подходы к гармоничному развитию экологического сознания, языковой культуры и коммуникативных навыков у студентов-филологов.

Ключевые слова: эколингвистическая компетенция, обучение иностранному языку, экологическая осведомлённость, цели устойчивого развития, студенты-филологи.

Abstract. This article discusses the issues of improving the content of foreign language teaching in the process of developing ecolinguistic competence. The article analyzes the relationship between language and ecological awareness and proposes innovative approaches to the harmonious development of ecological awareness, language culture and communicative skills in philology students.

Key words: ecolinguistic competence, foreign language teaching, ecological awareness, sustainable development goals, philology students.

Bugungi kunda xorijiy tilni o'rganishda faqat tilning grammatikasi yoki leksikasini o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, balki **madaniy, ijtimoiy va ekologik kontekstda tilni tushunish**, til va atrof-muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish, bu orqali **barqaror rivojlanish maqsadlari va g'oyalari** bilan hamohang bo'lish dolzarblik kasb etadi. Filolog talabalarning ekolingvistik kompetensiyasini rivojlantirishda xorijiy tillarni o'qitish dasturiy ta'minotini takomillashtirish muhimlik kasb etadi, chunki bu vosita orqali ekologik mazmundagi matnlar, topshiriqlar va interaktiv resurslar taqdim etiladi. Bu esa talabalarni ekologik masalalar haqida chuqurroq fikrlashga va til orqali barqarorlik g'oyalarini ifodalashga undaydi. Umuman olganda xorijiy tillarni o'rganishda ekolingvistik kompetensiyani rivojlantirish - tabiatga nisbatan mas'uliyatli qarash, til orqali ekologik ongni shakllantirish imkonini beradi, barqaror rivojlanish haqida fikrlashni talab qiladi.

Haque va Papi o'z tadqiqotlarida ekolingvistik kompetensiyani takomillashtirishda yashil pedagogikani joriy qilish ingliz tilini xorijiy til sifatida o'qitishda samarali metodologik asos

bo'lishini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, ekologik mazmundagi matnlar bilan ishlash, talabalarning tanqidiy fikrlash va muammoli vaziyatlarga ijodiy yondashuvini shakllantirish bilan birga, ularni ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Xususan, universitet talabalari uchun tanqidiy o'qish, esse yozish, ekologik mavzuda guruhliy prezentatsiyalar qilish kabi faoliyatlar til ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bir qatorda barqaror rivojlanishga oid tushunchalarni chuqur anglashlariga imkon beradi. Mualliflar quyidagi tadqiqotchilar ishlarini ham o'rganib chiqishgan. Xususan, Mete Bloomning yangilangan taksonomiyasini ingliz tili darslarida qo'llash orqali ekologik matnlarni chuqur tahlil qilishni ilgari suradi. Riegerova esa ekologik ta'limni interaktiv usullar, jumladan darsdan tashqarida, ekologik monitoring va muhokama asosidagi o'yinlar orqali boyitishni taklif qiladi. Nkwetisama esa kommunikativ yondashuv asosida ekologik mazmunli til o'rgatish metodlarini qo'llab-quvvatlaydi, bu esa universitet bosqichidagi filolog talabalarning ham til, ham mazmun darajasidagi chuqur fikrlash salohiyatini rivojlantiradi. Shu asosda, yashil pedagogika konsepsiyasi filologiya talabalarini nafaqat til o'rganuvchi, balki ekologik ongli va ijtimoiy faol mutaxassislar sifatida shakllantirishda samarali vosita bo'lishi mumkin.

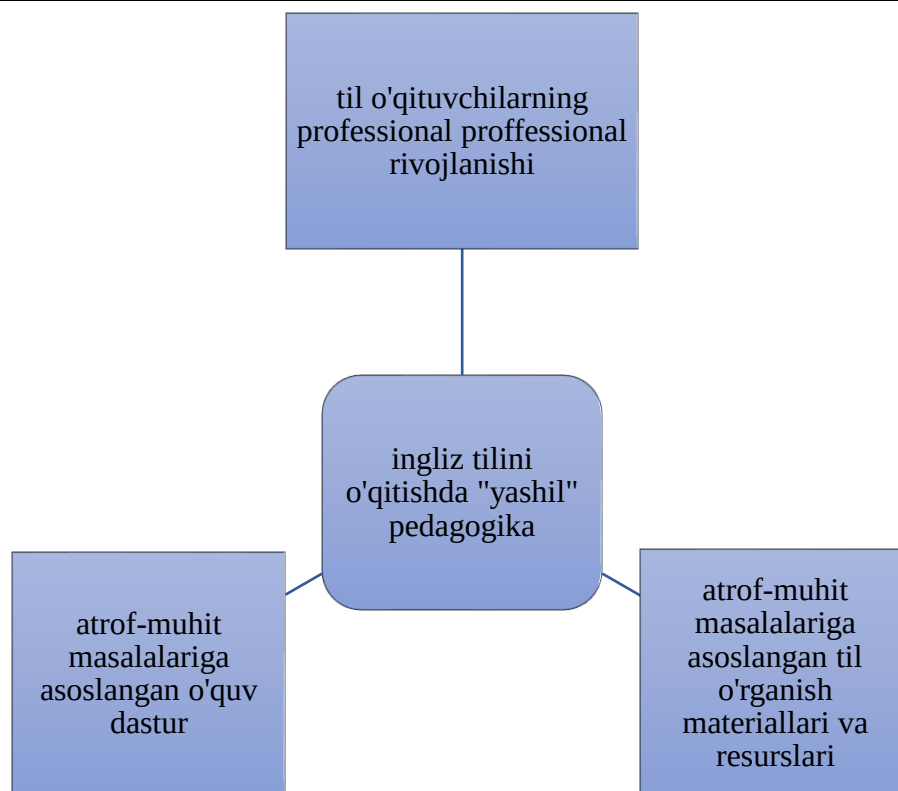
P.Uma bayon qilishicha ingliz tilini o'qitish iqlim o'zgarishi bilan bevosita bog'liq bo'lib, bu jarayonda til o'rgatish ekologik mazmun orqali amalga oshiriladi

Umuman olganda, ingliz tilini o'qitish nafaqat tilni o'rgatadi, balki iqlim o'zgarishiga qarshi ongli va faol shaxslarni ham tarbiyalaydi.

Usama va Taraining tadqiqoti shuni ko'rsatdiki, ekologiyaga oid mavzular bilan boyitilgan ingliz tili darslari talabalarning til bilimlarini, shuningdek, ularning barqarorlik va BRM haqidagi bilimlarini sezilarli darajada oshiradi. Real hayotdagi barqarorlik mavzularining til o'rganish jarayoniga integratsiyasi talabalarning ishtiyoqini oshirib, mavzuni chuqurroq tushunishga yordam beribgina qolmay, ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatlari va til ko'nikmalarini ham yaxshiladi. Eng muhimi, ekolovistik jihatdan yondashilgan ta'lim olgan guruh, odatiy ingliz tili darslarini olgan guruhga nisbatan til bilimlari va barqarorlik haqidagi bilimlarida ancha yuqori natijalarni ko'rsatdi. Ta'kidlanishicha, bunday usullar ikki tomonlama: til kompetensiyalarini rivojlantirish va global barqarorlik muammolariga nisbatan xabardor va faol munosabatni shakllantirishga hissa qo'shadi.

Prodhan Mahbub barqaror atrof-muhit uchun "yashil" texnologiyaning ingliz tili o'qitish va o'rganishga integratsiyalashuvini ko'rib chiqadi va izohlashicha "Yashil" pedagogika atrof-muhitga asoslangan til o'qitishni anglatadi. Atrof-muhit ta'limi talabalarning atrof-muhit muammolari va ularning ham odamlarga, ham hayvonlarga ta'siri haqida xabardorligini oshirish uchun ishlatiladigan mazmunli til o'rganish pedagogikalaridan biridir. Unga ko'ra 1) atrof-muhit muammolarini til o'quv dasturlari, o'quv rejalari va darsliklar yaratishga kiritish; 2) atrof-muhitga oid tegishli materiallar va resurslarni taklif qilish; 3) atrof-muhit tili o'qituvchilari uchun professional rivojlanishni taklif qilish; va 4) barcha ta'lim darajalarida atrof-muhit savodxonligini tezlashtirish muhim. Boshqacha qilib aytganda, atrof-muhit barqarorligi dasturlari va "Yashil" pedagogika ingliz tilini o'qitishning ajralmas qismlari ekanligi keng e'tirof etilishi kerak. Ushbu yondashuv til bilish darajasi va ekologik tushuncha o'rtasida bog'liqlik yaratishga qaratilgan va ta'lim va atrof-muhitga ongli xatti-harakat sohalarini birlashtirishga harakat qiladi. Yashil til o'rgatish tilning funksiyasini oddiy aloqa vositasidan atrof-muhit muammolariga murojaat qiladigan vositaga aylantiradi. Unga ko'ra "yashil til o'qitish yondashuvi", asosan, *til o'quv dasturi*, *o'rganish vositalari* va *resurslari* kabi uchta asosiy sohaga tayanadi. O'quv dasturi yashil til o'qitish muvaffaqiyatini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi.

Nur, Anas va Pilularga ko'ra Stryker va Leaverlar tadqiqotchilar Garner va Borg, Bouckaert va Koolsning ishlariga tayanib shuni ta'kidlaydilarki, *til ta'limi dasturini ishlab chiqish* til siyosati, mazmunga asoslangan til o'rgatish (CBI) va fan va til integrallashgan holda o'qitish (CLIL)ga asoslanadi. Mazmunga asoslangan o'qitish talabalarni mustaqil va faol o'rganuvchilarga aylantiradi va tilning ekologik tushunchasiga asoslanadi. Fan va til integrallashgan holda o'qitish va mazmunga asoslangan til o'rgatish (CBI va CLIL) bir-biriga o'xshash, o'quvchilar bir vaqtda til va akademik mazmunni o'rganadi. Til siyosatchilari o'quv dasturida o'zgarishlar zarurligini va ekologik masalalarga e'tibor qaratish lozimligini ta'kidlaydilar. "Yashil" pedagogika asosan uchta asosiy yo'nalishga tayanadi:(1-rasmga qarang.)

1-rasm. Ingliz tilini o'qitishda "yashil" pedagogikaning yo'nalishlari

Xulosa qilib aytganda bugungi kunda xorijiy til ta'limining zamonaviy paradigmasi til o'rganishni faqat grammatik yoki leksik birliklarni egallash bilan cheklamay, balki uni madaniy, ijtimoiy hamda ekologik kontekstda talqin etishni talab qilmoqda. Ekolingvistik kompetensiya til, tafakkur va atrof-muhit o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglash, til orqali ekologik ongni shakllantirish hamda barqaror rivojlanish g'oyalarini ifodalash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Umuman olganda, xorijiy til ta'limida ekolingvistik kompetensiyani rivojlantirish filolog talabalarning tilni barqarorlik va ekologik ong kontekstida qo'llay olish qobiliyatini shakllantiradi. "Yashil pedagogika" esa bu jarayonning nazariy-metodik asosini tashkil etib, til ta'limini barqaror rivojlanish maqsadlari bilan uyg'unlashtiruvchi innovatsion yondashuv sifatida namoyon bo'ladi. Shu bois, ekolingvistik kompetensiyani rivojlantirish zamonaviy til ta'limining ustuvor ilmiy yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Haque, M. N., Popi, M. D. Teaching Second Language through Green Pedagogy in the Context of Bangladesh: A Methodological Approach // Performance: Journal of English Education and Literature. – 2023. – Vol. 2, № 3. – P. 291–302.
2. Ibna Seraj, Prodhan Mahbub. Green technology in language teaching and learning for sustainable environment: A review study // BIO Web of Conferences. – 2024. – Vol. 144. – DOI: 10.1051/bioconf/202414404006.
3. Mamatkulova N. F. Enhancing Students' Ecolinguistic Awareness as a key Educational Priority in the 21st Century. // O'zbekistonda xorijiy tillar. — 2025. — 11-jild, № 4. — B. 152 166.
4. Uma P. Integrating Resilience Considerations into English Language Teaching in the Context of Climate Change // Shanlax International Journal of English. – 2024. – Vol. 12. – P. 5–11. – DOI: 10.34293/english.v12iS1-Feb.7404.
5. Usama M., Tarai S. Eco-linguistic approach in English language education: Enhancing English language proficiency and sustainability awareness // Language in India. – 2024. – Vol. 24, No. 7. – URL: <http://www.languageinindia.com> (data murojaat: 03.06.2025).

**NOFILOLOGIK OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA INGLIZ TILIDA TINGLAB
TUSHUNISH KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY
TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNI TASHKIL ETISH**
Sh.I.Moydinova, o'qituvchi, Andijon davlat chet tillari instituti, Andijon

Annotatsiya. Mazkur maqolada nofilologik oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishning samarali usullari tahlil qilingan. Tinglab tushunish kompetensiyasini shakllantirishda raqamli platformalar, mobil ilovalar, onlayn kurslar, multimediya materiallari hamda interaktiv mashg'ulotlarning ahamiyati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: ingliz tili, tinglab tushunish, nofilologik oliy ta'lim, zamonaviy texnologiyalar, raqamli ta'lim.

Аннотация. В данной статье рассмотрены эффективные методы использования современных технологий в процессе развития навыков аудирования на английском языке в нефилологических высших учебных заведениях. Особое внимание уделено применению цифровых платформ, мобильных приложений, онлайн-курсов, мультимедийных материалов и интерактивных занятий для формирования компетенции понимания на слух.

Ключевые слова: английский язык, аудирование, нефилологические вузы, современные технологии, цифровое обучение.

Abstract. This article analyzes effective methods of using modern technologies to develop English listening comprehension skills in non-philological higher education institutions. It highlights the role of digital platforms, mobile applications, online courses, multimedia materials, and interactive activities in fostering listening competence.

Keywords: English language, listening comprehension, non-philological higher education, modern technologies, digital learning.

Kirish. Jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, chet el mamlakatlari bilan ishbilarmonlik va madaniy aloqalarning kengayishi til ta'limiga yangi talablarni qo'ymoqda — jamiyatga chet tilini bilish kasbiy zarurat bo'lgan mutaxassislar kerak bo'lmoqda. Globallashuv jarayonida ingliz tili nafaqat filologik yo'nalishlarda, balki texnika, iqtisod, tibbiyot, muhandislik kabi nofilologik sohalarida ham asosiy aloqa vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Ingliz tilida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish masalasi xalqaro miqyosda keng o'rganilgan. Anderson va Lynch (1988) tinglab tushunishni murakkab kognitiv jarayon sifatida ta'riflaydi, Vandergrift (2007) esa bu ko'nikmani til o'rganishning asosiy strategik elementi deb ko'rsatadi. Gilakjani va Ahmadi (2011) hamda Rahimi va Abedini (2009) zamonaviy raqamli platformalar, mobil ilovalar va multimedia vositalari tinglab tushunish samaradorligini oshirishini ilmiy asoslaydilar.

Rus tadqiqotchisi E.A. Kolesnikova (2016) oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilida tinglab tushunishni rivojlantirishda autentik audio-materiallar va onlayn resurslar qo'llanilishi samaradorligini tahlil qilgan. Tinglab tushunishni ta'minlovchi umumfunktsional nutqiy mexanizmlarning tushunchasi, asosiy xususiyatlari va roli A.A. Smirnov, N.I.Jinkin, I.A.Zimnaya va boshqa olimlarning ishlarida o'rganilgan. E.V. Ivaxnenko va V.S. Nikolskiy chat GPT'dan ta'limda foydalanish masalasini o'rgangan holda, neyrotarmoqlar ta'limning barcha bosqichlarida ajralmas qismga aylanishiga ishonch bildiradilar.

O'zbekistonda esa A. Sattorov (2019) multimedia vositalari yordamida tinglab tushunish kompetensiyasini rivojlantirish metodikasini ishlab chiqqan, M. Xasanova (2021) mobil ilovalar orqali mustaqil tinglashni samarali deb hisoblaydi, O. Abdug'aniyeva (2022) esa CLIL metodikasi asosida ingliz tilini fan bilan integratsiyalashda tinglab tushunishning rolini yoritadi.

Metodlar. Ushbu tadqiqot ingliz tilida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning samaradorligini aniqlash maqsadida aralash

(mixed approach) yondashuvi asosida olib borildi. Tadqiqot jarayoni ketma-ket uch bosqichda amalga oshirildi.

Birinchi bosqichda mavzuga doir mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar keng ko'lamda tahlil qilinib, nofilologik yo'nalishdagi talabalar uchun tinglab tushunish mashg'ulotlariga mos keladigan ilg'or texnologiyalar saralandi. Natijada, mobil ilovalar, sun'iy intellektga asoslangan interaktiv dasturlar, onlayn ta'lim platformalari, audiovizual materiallar va real autentik kontentni o'z ichiga olgan texnologiyalar tinglab tushunishni rivojlantirish uchun eng samarali vositalar sifatida ajratib olindi.

Ikkinchi bosqichda bir nechta oliy ta'lim muassasalarining nofilologik yo'nalish talabalari ishtirokida anketalar va yarim tuzilgan suhbatlar o'tkazildi. Anketalar orqali talabalarning mobil ilovalar, onlayn platformalar va multimediya vositalaridan foydalanish bo'yicha tajribasi, ularning darsdan tashqari mustaqil tinglashga bo'lgan munosabati, shuningdek tinglab tushunishga qiziqish darajasi o'rganildi.

Uchinchi bosqichda tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, talabalar guruhida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida turli zamonaviy texnologiyalar tizimli ravishda qo'llandi. Jumladan:

Mobil ilovalar: *BBC Learning English, VOA Learning English, TED-Ed, Duolingo* kabi dasturlar orqali darsdan tashqari mustaqil tinglash mashqlari o'tkazildi. Bu dasturlar orqali talabalar kunning istalgan vaqtida audio materiallarni eshitish, transkriptlar bilan ishlash, avtomatik tahlil natijalarini ko'rish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Onlayn platformalar: *Zoom va Google Meet* orqali interaktiv tinglash mashg'ulotlari tashkil qilinib, *Moodle va Google Classroom* yordamida topshiriqlarni boshqarish, materiallarni almashish va natijalarni kuzatish yo'lga qo'yildi. Bu platformalar darsni sinf xonasi bilan cheklab qo'ymasdan, masofadan turib ham samarali olib borish imkonini berdi.

Multimedia resurslari: *YouTubedagi ta'limiy podkastlar, Spotifydagi ESL-audio dasturlari*, shuningdek, autentik filmlar va seriallardan qisqa audio/video lavhalar tanlab olinib, tinglab tushunish mashg'ulotlarida qo'llandi. Bu jarayon tinglovchilarga real muloqot sharoitida ishlatiladigan til unsurlarini idrok etishga yordam berdi.

Interaktiv vositalar: *Quizlet va Kahoot!* platformalari orqali tinglab tushunishdan keyingi savol-javoblar, tezkor testlar, so'z boyligini oshirish mashqlari tashkil qilinib, o'quvchilarni faol ishtirok etishga undadi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari zamonaviy texnologiyalardan foydalanish ingliz tilida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali ekanini ko'rsatdi. O'tkazilgan so'rovnoma va suhbatlar shuni aniqladiki, nofilologik yo'nalish talabalari orasida mobil ilovalar, onlayn platformalar va multimedia resurslariga qiziqish yuqori darajada. Talabalar *BBC Learning English, VOA Learning English* hamda *Duolingo* kabi ilovalarni muntazam qo'llash orqali tinglab tushunish mashqlarini darsdan tashqari mustaqil ravishda ham bajarish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Tajriba-sinov mashg'ulotlari shuni ko'rsatdiki, mobil ilovalar asosida tashkil etilgan mustaqil tinglash ishlari talabalar lug'at boyligini kengaytirib, real nutqni tezroq tushunishlariga yordam berdi. Onlayn platformalar (*Zoom, Google Meet*) orqali olib borilgan interaktiv mashg'ulotlar esa tinglash jarayonida talabalarni faol ishtirok etishga undadi va ularning muloqot ko'nikmalarini mustahkamladi. Multimedia vositalaridan foydalanish, xususan, *YouTube* va ta'limiy podkastlar asosidagi topshiriqlar autentik talaffuzni eshitish va tushunish malakasini kuchaytirgani kuzatildi.

Olingan dastlabki va yakuniy test natijalari taqqoslanganda, texnologiyalar asosida ta'lim olgan guruhning tinglab tushunish ko'rsatkichlari an'anaviy usullar bilan o'qigan nazorat guruhi natijalariga qaraganda sezilarli darajada yuqori bo'ldi. Bu esa zamonaviy texnologiyalarni dars jarayoniga kiritish nafaqat motivatsiyani oshirishi, balki tinglab tushunishning sifat ko'rsatkichlarini ham yaxshilashini tasdiqlaydi.

Muhokama. Olingan natijalar zamonaviy texnologiyalarni nofilologik oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilini o'qitish jarayoniga tatbiq etish talabalar faoliyatini sezilarli darajada faollashtirishini ko'rsatdi. Avvalo, real autentik materiallardan foydalanish tinglab tushunishning asosiy bosqichida tilni tabiiy muhitda idrok etish imkonini yaratadi. Bunday materiallar – podkastlar,

videolektsiyalar, ingliz tilidagi yangiliklar va ijtimoiy tarmoqlardagi kontent – talabalarni haqiqiy nutq ohangi, talaffuz, intonatsiya va nutq tezligiga moslashishga undaydi. Bu esa tinglab tushunishning eng muhim komponenti bo'lgan akustik moslashuvni rivojlantirib, talabalarni haqiqiy kommunikativ vaziyatlarga tayyorlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy texnologiyalardan foydalanish nofilologik oliy ta'lim muassasalarida ingliz tilida tinglab tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishning eng samarali strategiyalaridan biri hisoblanadi. Interaktiv platformalar, mobil ilovalar, sun'iy intellekt asosidagi vositalar, shuningdek, onlayn ta'lim resurslari nafaqat tinglab tushunish natijalarini yaxshilaydi, balki talabalar motivatsiyasi, mustaqil o'rganish madaniyati, raqamli savodxonlik va tanqidiy fikrlash kabi kompetensiyalarni ham rivojlantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Gilakjani, A. P., & Sabouri, N. B. (2016). Learners' Listening Comprehension Difficulties in English Language Learning: A Literature Review. *English Language Teaching*, 9(6), 123–133.
2. Vandergrift, L., & Goh, C. (2012). *Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action*. Routledge.
3. Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. (2008). Mobile assisted language learning: From content delivery to supported collaboration and interaction. *ReCALL*, 20(3), 271–289.
4. Nation, I. S. P., & Newton, J. (2020). *Teaching ESL/EFL Listening and Speaking*. Routledge.
5. Tosheva R.B. "The importance of listening comprehension in learning", 2023.

UDC 372.893

THE METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF NATIONAL AND HISTORICAL GAMES

H.I. Normatov, independent researcher, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Samarkand

Annotatsiya. *Ushu maqolada sport va sport madaniyatini rivojlantirish, O'zbek milliy o'yinlari tarixi, madaniyati, an'analari qiziqish va hurmat tuyg'usi ajdodlardan merosini o'rganish hamda yosh avlodni kuchli va jasur ajdodlar qilib tarbiyalash haida gap boradi.*

Kalit so'z: *xalq, o'yinlar, yosh avlod, jasur, ajdod, tarix, sport, milliy, ta'lim, sog'lom, muhit, moddiy, ta'naviy, meros.*

Аннотация. *В данной статье речь идет о развитии спорта и спортивной культуры, интересе к истории, культуре, традициям узбекских национальных игр, изучении наследия предков и воспитании молодого поколения сильными и смелыми предками.*

Ключевые слова: *люди, игры, молодое поколение, храбрые, предки, история, спорт, национальное, образование, здоровое, окружающая среда, материальное, духовное, наследие.*

Abstract. *This article discusses the development of sports and sports culture, the study of the history, culture, and traditions of Uzbek national games, interest in and respect for the heritage of our ancestors, and the upbringing of the younger generation as strong and courageous ancestors.*

Key words: *people, games, young generation, brave, ancestors, history, sports, national, education, healthy, environment, material, spiritual, heritage.*

Since the day the Republic of Uzbekistan gained independence, great attention has been paid to the development of the national characteristics of sport and physical education. A number of laws and presidential decrees have been adopted in the country for the development of sports and sports culture, as well as for sports education. We can say that these historically significant decisions open the doors to great achievements. The goal of the Uzbek people's national open games is to raise the younger generation as strong and courageous descendants of their ancestors; this can be achieved through the assimilation of the people's outdoor games. Additionally, it can be said that these national games will develop among children and youth. The interest in and respect for the history, culture, and traditions of Uzbek national games can be seen as a legacy inherited from our ancestors.

Sport is a decisive force in creating a healthy environment, raising a comprehensively developed generation, and fostering spiritual elevation in students. The main forms of national physical culture are found in personal games, wrestling, legends, epics, and heroic poems, which

express heroism through their unique imagery. Through these, the material and spiritual heritage left by our forefathers bears witness to the origins of folk games. The history of the emergence of folk games corresponds with the first stages in the development of historical and archaeological society, and the appearance of these games in ethnographic sources allows us to find interesting information about the development of national Uzbek outdoor sports games. In the scientific works of our great ancestors, numerous historical facts can be cited about the descriptions and forms of these games.

By studying the history of sports games, we can find many interesting and useful facts about Uzbek national games. Youth will undoubtedly read the books of our great ancestors, and through this, they will not only learn about the history of the development and emergence of these games but will also get acquainted with historical, scientific, and artistic literature. I believe this has a great impact on the spiritual and religious development of our youth. During the study of the history of games, one becomes familiar with the works of our great ancestors. Using several examples of national open games, it is possible to examine their impact on physical development and their pedagogical features in educating a healthy and intelligent generation.

The development and popularization of national sports is one of the important initiatives put forward by the leader of our country and is considered a key issue in preserving intangible cultural heritage, as well as in the development and promotion of physical education and sports. Childhood is associated with various games, competitions, and reading, and this environment plays an important role in shaping what kind of person the child grows up to be.

In today's era of globalization, the environment in which a person spends their childhood plays a major role in shaping our future. In the past, children were raised through various traditional folk games and educational activities with didactic value. In the age of information technology, computer graphic games have both positive and negative aspects. The Presidential decree dated May 25 of this year regarding measures to popularize and develop types of Ethnosport will have a great impact on making folk games more widespread and giving them a modern form, thereby enhancing their educational significance in the lives of the younger generation.

Folk games date back thousands of years. The earliest records of folk games can be found in the works of Mahmud Kashgari, Ibn Sina (Avicenna), Abu Rayhan Beruni, Pahlavon Mahmud, Alisher Navoi, Babur Mirzo, and other famous scholars and historians. Mahmud Kashgari holds a special place in the preservation and development of folk games that have survived and evolved to the present day, carrying immense spiritual, scientific, and practical value. About 1,000 years ago, this encyclopedic scholar studied in depth the history, national psychology, geography, linguistic characteristics, written and oral literature, socio-economic life, military training, public festivals, and games of the Turkic peoples living in regions from Turkistan to Termez, and from the shores of the Caspian and Aral Seas to the foothills of the Altai Mountains. He compiled all this in his famous work *Devonu lug'atit-turk* ("Compendium of the Turkic Dialects"). In this compendium, he mentions nearly 150 games of Turkic peoples and provides detailed descriptions of around 20 of them. The scholar gives special attention to games appropriate for different age groups—both children and adults—and categorizes them into competitive types. He studied games thoroughly and divided them into physical and mental exercises. From this, it is clear that most of today's modern sports and mind-based games already existed in those times, even in the 11th century.

Game activity and play share a commonality with labor even from early childhood. Play is a highly emotional activity, and therefore requires seriousness in the educational processes of children and youth. A wide range of folk games are spread among children and adolescents. A distinguishing feature of folk games is the vivid expression of movement within the content of the game. These movement activities are motivated within the game plots. They are directed at overcoming various difficulties and obstacles in the pursuit of the game's objective.

As a child grows and develops, the content of their games changes as well. At first, play activities are simple, but over time they become richer and more complex step by step. In national wrestling, the term *game* (o'yin) refers to the wrestlers' gestures such as hand movements, jumping, or making agile motions. When they say "playfully warm up," this is what is meant. Why are they called folk games or Uzbek folk games? To answer this, we must look up the lexical meaning of the

word *folk* (xalq). According to the dictionaries mentioned earlier, in our language the word *folk* (xalq) has meanings such as *people*, *ethnic group*, *nation*, *population*, *crowd*, *a group of people*, and is commonly used in practice. This is a feature unique to the richness of our language. Therefore, the phrase *Uzbek people* may be used in place of *Uzbek nation*, *Uzbek ethnic group*, *Uzbek population*, and this does not contradict the rules and logic of the language.

The word *folk* as a term has a clearly defined meaning and essence. To prove our point, let us provide several comparative examples. When we say *Uzbek people* or *Uzbek folk games*, we refer to all Uzbeks living both in Uzbekistan and in other countries or regions. Naturally, among them there may also be people of other nationalities, stateless persons, immigrants, foreign citizens, and others. In short, *the people of Uzbekistan* refers to the general population living in the Republic, while *Uzbek folk games* refers specifically to the games belonging to the Uzbek people.

From ancient times, Uzbek folk games and physical exercises have embodied the political, economic, cultural, and everyday aspects of people's lives. In the early days, most of these activities were aimed at herding livestock and hunting wild animals, birds, and fish. Our history has never lost its rich tone. Until we gained independence, we lost many of our people's glorious traditions. However, traditional folk games and types of national sports never completely disappeared. The people protected them with great care and trust, just as they would protect their own children. Despite bans and persecutions, they were passed down from elders to youth, from one generation to another. These games were not created by a single person or a few individuals—they were created by the people. That is why they have withstood the storms of time and continue to live on through the ages.

The games of any people are closely linked to labor, lifestyle, and the surrounding environment. This is especially evident in the games of the Uzbek people living in different regions. For example, everywhere you find games involving throwing or aiming at distant targets, but while mountain Uzbeks throw stones at a target or into the distance, those living on the plains throw clods of earth, mud, or sticks (games like *Qadama Tayoq*, *Aniq Mo'ljalga*, *Merganlar*, and others). Folk games have always had a special place in people's lives and have been a primary means of educating and nurturing children and youth. At every stage of societal development, folk games have served society's interests with specific goals and functions. The Uzbek folk games, in particular, have been numerous—so much so that the games of one village differed from those of another, and the games of one city differed from others.

According to historical sources, the national sports and folk games of the Uzbek people prepared individuals for active and productive work. Experts estimate that the total number of Uzbek folk games is not less than 3,000 to 5,000.

Children's games can be divided into two groups: physical (active) games and spiritual (verbal) games. In active games, a specific object (a toy) or word (a song) plays a key role, serving as the controlling tool throughout the game. In the game *Chillak*, the *chillak* stick and bundle, in *Danak Yashirish* the hidden *danak* (stone) act as the central game objects. In games like *Oq terakmi*, *ko'k terak?*, *Boy xotin*, *Mehmonmisiz?*, and many others, the song or phrase becomes the controlling element of the game.

Today, games are generally divided into two types: active (movement-based) games and sports games. Games based on various forms of running, jumping, throwing, and other physical actions are called active games. From ancient times, folk games have held a unique place in human life and have been a key tool for educating and nurturing children and youth. In every era of social development, folk games have served the needs of society through their specific goals and objectives. Uzbek folk games have done the same.

These games provide students with information about types of games and help them understand how to apply them in future educational processes. Therefore, students gain insight into the historical origins, current significance, and practical applications of these national games.

REFERENCES:

1. T.S. Usmonxo'jaev -Harakatli o'yinlar. O'quv qo'llanma T.: O'qituvchi 1992
2. Maxkamdjanov K.M., Nurmatov F.A., Inozemseva L.A., Rustamov L —Sport bayramlarini tashkil qilish va o'tkazish metodikasi. Darslik T.: 2008

3. P.Xo'jaev, K.D. Raximqulov B.B.Nigmanov - Sport va harakatli o'yinlar va uni o'qitish metodikasi. (Harakatli o'yinlari) O'quv qo'llanma TDPU T.: 2008
4. R.I.Azizova -Sport va harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma T.: 2010
5. K.D.Raximqulov —Milliy harakatli o'yinlari. O'quv qo'llanma T.: 2012
6. Arjan Egges, Arno Kamphuis, Mark Overmars —Motion in Games First International Workshop, Utrecht, MIG 2008. 236 s.
7. Жуков М.Н. — М.: Подвижные игры: Учеб. для студ. пед. вузов. Издательский центр «Академия» 2000. - 160 с.

UDC 378.016

TEACHING MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS VOCABULARY TO HIGH SCHOOL STUDENTS: CHALLENGES AND STRATEGIES

N.Normatova, teacher, Andijan Academic Lyceum of the Ministry of Internal Affairs, Andijan

Annotatsiya. Ushbu maqolada maxsus maqsadlar uchun ingliz tili (ESP) doirasida ichki ishlar vazirligi (IIV) faoliyatiga oid so'z boyligini o'rganishning samarali strategiyalari yoritilgan. Maqola yakunida IIV terminologiyasini o'rta ta'lim muassasalari o'quv dasturiga integratsiya qilish bo'yicha pedagogik tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: ESP, IIV so'z boyligi, o'rta maktab o'quvchilari, rolli o'yin, autentik materiallar, so'z o'zlashtirish.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные стратегии обучения лексике, связанной с деятельностью Министерства внутренних дел (МВД), среди учащихся старших классов в рамках курса английского языка для специальных целей (ESP). В заключении статьи приводятся педагогические рекомендации по интеграции лексики МВД в школьную учебную программу.

Ключевые слова: ESP, лексика МВД, старшеклассники, ролевая игра, аутентичные материалы, усвоение лексики.

Abstract. This article examines effective strategies for teaching Ministry of Internal Affairs (MIA) vocabulary to high school students within the framework of English for Specific Purposes (ESP). The article concludes with pedagogical recommendations for integrating MIA vocabulary into high school curricula.

Keywords: ESP, MIA vocabulary, high school students, role-play, authentic materials, vocabulary acquisition.

Introduction. English for Specific Purposes (ESP) emphasizes tailoring language learning to specific academic or professional needs. For high school students, exposure to Ministry of Internal Affairs (MIA) vocabulary can prepare them for future roles in law enforcement and public service. However, the specialized and technical nature of this vocabulary poses challenges for learners and teachers. This article explores effective approaches for teaching MIA vocabulary, drawing on a small-scale study with high school students.

Literature Review. The development of English for Specific Purposes (ESP) has significantly transformed language education by aligning linguistic training with professional needs. Within this context, the teaching of Ministry of Internal Affairs (MIA) vocabulary to high school students is a novel and essential direction, particularly in Uzbekistan, where the demand for specialized English skills in law enforcement and public safety is increasing. Teaching MIA terminology not only enhances linguistic proficiency but also familiarizes students with the professional and ethical foundations of law enforcement. However, the process poses various pedagogical challenges, including the complexity of specialized terms, limited authentic resources, and students' insufficient background knowledge in this field.

Previous studies highlight the role of contextualized input and task-based instruction in vocabulary learning (Nation, 2001; Schmitt, 2010). Authentic materials such as police reports and legal texts provide meaningful contexts (Dudley-Evans & St. John, 1998), while interactive strategies like role-play enhance motivation (Richards, 2015). Nevertheless, there is limited research on introducing law enforcement vocabulary to high school learners.

MIA-related terminology, covering areas of law enforcement and public security, is often complex and context-dependent. A study was conducted with 25 11th-grade students who were introduced to MIA vocabulary through role-play, authentic texts, and multimedia resources. Findings indicated a 30% improvement in vocabulary retention, with students responding positively to real-life simulations and collaborative tasks. However, difficulties were observed in understanding abstract legal terms and in the limited availability of age-appropriate authentic materials. The results suggest that context-based teaching strategies significantly enhance both vocabulary learning and student motivation.

Methodology: Participants: 25 11th-grade students.

Duration: Four weeks.

Materials: Glossaries, authentic police texts, multimedia resources.

Activities: (1) Role-plays of law enforcement scenarios, (2) vocabulary reinforcement games, (3) group discussions on case studies.

Data Collection: Pre- and post-tests, classroom observation, student feedback surveys.

- Improvement: Students showed a 30% increase in vocabulary test scores.
- Engagement: Role-play activities generated higher motivation and improved contextual usage.
- Challenges: Students found legal terminology abstract and struggled with limited access to authentic, age-appropriate resources.
- Implications: Interactive, real-life tasks are more effective than rote memorization. Teachers should integrate multimedia and collaborative learning to maximize outcomes.

Effective Strategies for Teaching MIA Vocabulary:

1. **Contextualized Vocabulary Instruction.** Teaching vocabulary through meaningful contexts enables students to understand and retain terminology more effectively. For example, lessons can be designed around realistic situations such as *reporting a crime*, *traffic control*, or *border security*, where students learn relevant terms in use.
2. **Role-Play and Simulation.** Role-playing scenarios such as *police interviews*, *patrolling*, or *courtroom dialogues* provide students with opportunities to apply MIA vocabulary in communicative situations. This approach enhances both fluency and confidence in using specialized language.
3. **Use of Authentic Materials.** Incorporating genuine materials such as police reports, official announcements, or news articles related to internal affairs familiarizes students with the actual language used in law enforcement contexts. Teachers can adapt these materials to suit students' proficiency levels.
4. **Integration of Multimedia Resources.** Videos, documentaries, and digital simulations on topics like *emergency response* or *criminal justice* stimulate interest and improve comprehension. Multimedia content also supports multisensory learning and helps visualize professional contexts.
5. **Task-Based Learning (TBL).** Designing tasks that mirror real-life law enforcement activities — such as *writing a report*, *describing an incident*, or *interpreting rules and regulations* — encourages practical language use and enhances critical thinking.
6. **Collaborative Learning and Projects.** Group discussions, debates, and collaborative projects on ethical or legal topics can deepen understanding of MIA vocabulary and promote teamwork. For instance, students can prepare a mock “Public Safety Campaign” presentation using learned terminology.

Conclusion. Teaching MIA vocabulary to high school students is both feasible and beneficial when supported by interactive, authentic, and context-based methods. While challenges exist in material selection and abstract terminology, role-play and multimedia approaches significantly improve learning outcomes. Future research should investigate the long-term impact of such methods and develop more specialized teaching materials for secondary education.

REFERENCES:

1. Dudley-Evans, T., & St. John, M. J. (1998). *Developments in English for Specific Purposes*. Cambridge University Press.
2. Nation, I. S. P. (2001). *Learning Vocabulary in Another Language*. Cambridge University Press.

3. Schmitt, N. (2010). Researching Vocabulary: A Vocabulary Research Manual. Palgrave Macmillan.
 4. Richards, J. C. (2015). Key Issues in Language Teaching. Cambridge University Press.

UO'K 37.02

ELEKTROTEXNIKA FANINI O'QITISHDA IJODIY METODLARNI QO'LLASHNING AHAMIYATI

M.A. Nurova, o'qituvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqola elektrotexnika fanini fanini o'qitishda ijodiy metodlarni keng va atroflicha yoritadi. Maqolada ijodiy fikrlashni rivojlantirishning zamonaviy usullari, jumladan, loyihaviy faoliyat, simulyatsiya dasturlari (Multisim, Virtual Breadboard), interaktiv loyihalar (robototexnika, Arduino) va boshqa innovatsion yondashuvlar tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu metodlar talabalarning ijodkorligini 30-40% ga oshirishi va texnik ko'nikmalarni mustahkamlashi mumkin.

Kalit so'zlar: elektrotexnika fanini o'qitish, ijodiy metodlar, loyihaviy ta'lim, simulyatsiya dasturlari, robototexnika, Arduino.

Аннотация. В данной статье представлен широкий и всесторонний обзор креативных методов обучения электротехнике. В статье анализируются современные методы развития творческого мышления, включая проектную деятельность, программы-симуляторы (Multisim, Virtual Breadboard), интерактивные проекты (робототехника, Arduino) и другие инновационные подходы. Результаты исследования показывают, что эти методы способны повысить креативность учащихся на 30–40% и укрепить технические навыки.

Ключевые слова: обучение электротехнике, креативные методы, проектное обучение, программы-симуляторы, робототехника, Arduino.

Abstract. This article provides a broad and comprehensive overview of creative methods in teaching electrical engineering. The article analyzes modern methods for developing creative thinking, including project activities, simulation programs (Multisim, Virtual Breadboard), interactive projects (robotics, Arduino), and other innovative approaches. The results of the study show that these methods can increase students' creativity by 30-40% and strengthen technical skills.

Keywords: teaching electrical engineering, creative methods, project-based education, simulation programs, robotics, Arduino.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida elektrotexnika fanini fani muhim o'rin tutadi, chunki u energetika, avtomatlashtirish va raqamli texnologiyalar sohasidagi asosiy bilimlarni beradi. Biroq, an'anaviy o'qitish usullari talabalarda ijodiy fikrlash va amaliy ko'nikmalarni yetarli darajada rivojlantirmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 23-sentabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuniga muvofiq, o'qituvchilar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), innovatsion metodlar va interaktiv shakllardan foydalanishi shart. Ijodiy metodlar – bu talabalarning muammolarni hal qilish, yangi yechimlar ishlab chiqish va real loyihalarda qo'llash qobiliyatini oshirishga qaratilgan usullar.

Ijodiy o'qitishning maqsadi – talabalarda integratsiya (nazariya va amaliyotni birlashtirish), innovatsiya (yangiliklar yaratish) va refleksiya (o'z faoliyatini baholash) ko'nikmalarini shakllantirishdir.

Tadqiqot ob'yektlari – O'zbekiston oliy va harbiy o'quv yurtlaridagi elektrotexnika fanini yo'nalishi talabalari, sub'ektlari – ijodiy o'qitish metodlari. Maqolaning maqsadi – elektrotexnika fanini o'qitishda ijodiy metodlarni ishlab chiqish va amaliy qo'llash yo'llarini taklif etishdir.

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy adabiyotlarda elektrotexnika fanini o'qitishda ijodiy metodlar keng muhokama qilinadi. Masalan, hands-on loyihalar va simulyatsiya vositalari talabalarning qiziqishini oshirishi ta'kidlanadi. 18 ta fan darsi orqali sirkuittlarni o'rganish, jumladan, LED stiklar, qog'oz sirkuittlari va elektr o'yin xamiri kabi loyihalar taklif etiladi. Bu metodlar boshlang'ich bosqichdan ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

Mavzuga oid tadqiqot ishlarini o'rganish jarayonida, elektrotexnika fanini o'rgatishda quyidagicha usullar ustuvor ekanligini aniqladik:

- solderless breadboarddan foydalanish,
- oddiy diagrammalarni o'rganish,
- asosiy tushunchalarni misollar bilan tushuntirish.

Albatta, bu usullar ijodiy loyihalarni, masalan, robotlar va LED loyihalarini yaratishga yordam beradi.

Elektrotexnika fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalar, jumladan, Multisim dasturi qo'llanilishi foydali. Bu dastur virtual sirkuittlarni modellashtirishga imkon beradi va talabalarining mustaqil fikrlashini oshiradi.

Ma'ruzalarni tashkil etishda muammoli ma'ruzalar, video ma'ruzalar va vebinarlar kabi ijodiy shakllar qo'llash samarali.

Nazariy elektrotexnika faninini fanlararo o'qitishda kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirish usullari, jumladan, loyiha topshiriqlari va modellashtirish ishlatiladi. Ilmiy izlanishlarimiz elektrotexnika fanini o'qitishda ta'lim samaradorligini oshirish uchun, ijodiy metodlarga o'tish zarurligini ko'rsatadi, ammo yurtimizda ularni moslashtirish masalasi hal etilmagan.

Ijodiy metodlar talabalarda muammolarni hal qilish, innovatsion yechimlar ishlab chiqish va jamoaviy ish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Talabalarining bilish darajalari: past (oddiy takrorlash), o'rta (tahlil va modellashtirish), yuqori (ijodiy loyihalar) bo'yicha baholanishi va bunda baholash uchun rubrikalar va testlar ishlatish maqsadga muvofiq.

Ijodiy metodlar

1. **Loyihaviy faoliyat:** Talabalar real loyihalar, masalan, LED kublar, robot qo'llar yoki musiqa loyihalari ishlab chiqadilar. Bu usul ijodkorlik va muammoni hal qilishni oshiradi.

2. **Simulyatsiya dasturlari:** Multisim va Virtual Breadboard orqali virtual sirkuittlar yaratish. Masalan, TTL7403 logik elementini modellashtirish va haqiqiy jadvalni tekshirish. Bu metod laboratoriya cheklovlarini bartaraf etadi.

3. **Interaktiv loyihalar va robototexnika:** Arduino dasturidan foydalanish, masalan, mini dronlar yoki BlueBot robotlari yaratish. Talabalar sensorlar va mikrokontrollerlarni integratsiya qiladilar.

4. **Muammoli va muhokamali ma'ruzalar:** Muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, jamoaviy muhokamalar va rol o'yinlari. Vebinarlar va video ma'ruzalar orqali ijodiy fikrlashni rag'batlantirish.

Ushbu metodlar o'qitish jarayoniga integratsiya qilinadi: nazariy darslardan keyin amaliy loyihalarda qo'llaniladi.

Amaliy qo'llash va natijalar

Olib borayotgan ilmiy izlanishlarimiz shuni ko'rsatadiki, ijodiy metodlarni qo'llaganda, talabalarining kompetensiyalari 35% ga oshishi mumkin.

Masalan, Virtual Breadboard yordamida laboratoriya ishlarida talabalar logik sirkuittlarni mustaqil modellashtiradi. Fanlararo kursda loyiha topshiriqlari orqali talabalar elektr mashinalari va transformatorlarni o'rganishda ijodiy yechimlarni topadilar.

Xulosa. Elektrotexnika fanini o'qitishda ijodiy metodlar talabalarining ijodkorligi va kasbiy kompetensiyalarini sezilarli darajada oshiradi.

Loyihaviy faoliyat, simulyatsiya dasturlari va interaktiv loyihalarni ta'lim tizimida samarali qo'llanilishi lozim. Zero, kelajak tadqiqotlari raqamli simulyatsiyalarni va AI ni integratsiya qilishga qaratilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Innovative Methods of Teaching & Learning Electronics Engineering - https://www.researchgate.net/publication/289693205_Innovative_Methods_of_Teaching_Learning_Electronics_Engineering
2. Nurova M.A. "Using computer programs to teach future engineers about neutral point-grounded low-voltage network modes"// международная научно-практическая конференция «инновационная энергетика: фундаментальные основы энергетика и инновационные инженерные решения». 07 апреля 2025 года
- 3.Science Lessons to Teach Circuits - <https://www.sciencebuddies.org/blog/circuits-lessons>

4. Five fun ways to introduce electronics into your classroom - <https://www.k12dive.com/spons/five-fun-ways-to-introduce-electronics-into-your-classroom/424370/>

5.Эрназарова Г.О. Компьютерное методическое обеспечение в современном энергетическом образовании“//Инвестицион ва инновацион лойиҳаларни ишлаб чиқиш, самарадорлигини баҳолаш ва амалга ошириш” мавзусидаги халқаро илмий-амалий конференция. Тошкент-2006, –Б.204-205.

UO’K 371.3:478:811.112.2

NEMIS TILI TA’LIMIDA FRAZEOLOGIZMLARNING O’RNI VA DIDAKTIK AHAMIYATI

M.Olimov, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada nemis tili ta’limida frazeologik birliklarning o’rni va ularning didaktik qiymati tahlil qilinadi. Frazeologizmlar orqali o’quvchilarning tilga bo’lgan qiziqishi, madaniy anglash qobiliyati va muloqot ko’nikmalari samarali shakllanadi. Shu asosda til o’rgatish jarayoniga madaniy boyliklar singdiriladi.

Kalit so’zlar: frazeologik birliklar, nemis tili ta’limi, didaktik yondashuv, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo muloqot

Аннотация. В статье рассматривается роль фразеологических единиц в преподавании немецкого языка и их дидактическая значимость. Использование фразеологизмов способствует развитию интереса к языку, культурной осведомлённости и коммуникативных навыков учащихся, обогащая процесс обучения культурными элементами.

Ключевые слова: фразеологические единицы, преподавание немецкого языка, дидактический подход, коммуникативная компетенция, межкультурная коммуникация

Abstract. This article explores the role and didactic value of phraseological units in teaching German. The use of idiomatic expressions enhances learners’ interest in the language, improves cultural awareness, and strengthens communication skills, integrating cultural richness into the language learning process.

Keywords: phraseological units, german language teaching, didactic approach, communicative competence, intercultural communication

Kirish. Zamonaviy til ta’limida o’quvchilarning faqat grammatik bilimlarga emas, balki ularning tilni kontekstda, madaniyat bilan bog’liq holda tushunish qobiliyatiga ham alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu nuqtai nazardan, frazeologik birliklar, ya’ni tilning tayyor ifodaviy shakllari – nemis tili ta’limida muhim lingvomadaniy vosita sifatida qaraladi. Frazeologizmlar o’zida xalq tafakkuri, tarixiy tajribasi va madaniy qadriyatlarini mujassam etgan bo’lib, ular orqali o’quvchilar tilni yanada chuqurroq anglaydi va real kommunikatsiya muhitida samaraliroq muloqot qila oladi.

Nemis tilidagi frazeologik birliklarni o’rgatish nafaqat lug’aviy boylikni kengaytiradi, balki madaniyatlararo kompetensiyani shakllantiradi. Bu esa o’z navbatida kommunikativ kompetensiyaning ajralmas qismidir. Ushbu maqolada frazeologizmlarning didaktik imkoniyatlari, ularni samarali o’qitish usullari hamda ularning o’quvchilar til ko’nikmalariga ta’siri tahlil qilinadi. Mavzuning dolzarbligi, ayniqsa, zamonaviy kommunikatsiyaviy yondashuv doirasida frazeologizmlarni o’rganishga ehtiyojning ortib borayotganida namoyon bo’ladi.

Til o’qitishda frazeologizmlarning o’rni, ayniqsa, real muloqotga tayyorlash bosqichida dolzarb ahamiyat kasb etadi. O’quvchi faqat grammatik va leksik bilimlar asosida emas, balki tilning obrazli ifodalarini to’g’ri tushunish va ishlata olish orqali tabiiy va ta’sirli nutqni shakllantiradi. Frazeologik birliklar orqali nemis tili darslari nafaqat til o’rganish jarayoni, balki madaniyat bilan tanishuv imkoniyatiga ham aylanishi mumkin.

Zamonaviy metodikalarda frazeologizmlarni o’qitish alohida modul sifatida qaralmoqda. Didaktik yondashuvlar shuni ko’rsatmoqdaki, frazeologik birliklardan foydalanish o’quvchilarning tilga bo’lgan motivatsiyasini oshiradi, kommunikatsion kompetensiyani mustahkamlaydi va madaniy tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, ushbu mavzu bugungi xorijiy til ta’limi nazariyasi va amaliyotida alohida ilmiy-izlanish yo’nalishi sifatida e’tirof etilmoqda.

Frazeologik birliklar tilning obrazli, emotsional va madaniy qatlamini aks ettiruvchi muhim birliklar bo'lib, ularning o'qitilishi til ta'limining yangi bosqichida alohida e'tiborga loyiqdir. I.Zimnyaya o'z asarida til o'rganishda psixologik motivatsiyaning rolini tahlil qilgan va frazeologik ifodalar o'quvchining eslab qolish va muloqotga tayyorlanish jarayonida muhim vosita ekanini ta'kidlaydi.

A.Kunin frazeologik birliklarning nazariy va semantik tasnifini ishlab chiqqan. U frazeologizmlarning tildagi doimiylik, ko'chma ma'no va madaniy sharoitga bog'liqlik xususiyatlarini ko'rsatgan. Bu esa ularni o'rganishda kontekstga asoslangan yondashuv zarurligini ko'rsatadi.

V.Safonova frazeologizmlarni madaniyatlararo kompetensiyani shakllantiruvchi vosita sifatida baholaydi. U frazeologik ifodalar orqali xorijiy tilni madaniy muhitda o'rganish samarali bo'lishini asoslaydi.

G.Votjak nemis tili frazeologizmlarini til o'rganishda didaktik resurs sifatida o'rganib, ularni o'quvchilar bilan faol muloqotda, kontekst asosidagi mashg'ulotlarda qo'llashni tavsiya qiladi.

H.Burger esa frazeologiyaning nazariy asoslarini chuqur yoritib, ularning uslubiy imkoniyatlari va o'quv jarayonidagi samaradorligi haqida fikr bildirgan.

Frazeologik birliklar har qanday tilda obrazlilik, emotsionallik va milliy madaniy tafakkurni aks ettiruvchi muhim til vositalaridan hisoblanadi. Nemis tili bundan mustasno emas. Chet tili sifatida nemis tilini o'rganishda frazeologizmlarni o'zlashtirish o'quvchilarning nafaqat lingvistik ko'nikmalarini, balki ularning kommunikativ va madaniyatlararo kompetensiyasini rivojlantirishda ham beqiyos rol o'ynaydi.

Frazeologik birliklarni o'rgatishda didaktik yondashuv muhim o'rin tutadi. An'anaviy leksik yondashuvlar (so'z-ma'no asosidagi metodlar) frazeologizmlarning mazmuniy nozikliklarini ochib berishda yetarli emas. Shuning uchun zamonaviy til o'qitish metodikasi bu iboralarni kontekstda, dialog va ssenariy asosida o'rgatishni taklif etadi. Frazeologik birliklar aks etgan hikoyalar, video lavhalar, rolli o'yinlar, dramatik mashg'ulotlar va autentik matnlar orqali bu maqsadga erishish mumkin.

Frazeologizmlarni o'rgatish orqali quyidagi didaktik va pedagogik maqsadlarga erishish mumkin: o'quvchilarning til sezgisini rivojlantirish; tilga nisbatan qiziqishni oshirish; tilni madaniy kontekstda tushunish ko'nikmasini shakllantirish; og'zaki va yozma nutqda tabiiy ifodalanishga erishish; reproduktiv emas, balki ijodiy nutqni rivojlantirish.

Frazeologik birliklarni o'qitishda metodik vositalar sifatida quyidagilardan samarali foydalanish mumkin: *kontekst yordamida o'rganish* – frazeologik ibora avval real hayotiy vaziyatga joylashtiriladi, keyin o'quvchi undan foydalanadi. Bu yondashuv orqali iboraning semantik to'liqligi anglanadi. *Vizual materiallar* – animatsiyalar, komikslar yoki piktogrammalar yordamida frazeologizmlarning obrazli mohiyati o'rgatiladi. *Rolli o'yinlar* – o'quvchilar vaziyat asosida iboralardan foydalanib, muloqotga kirishadi. Bu amaliy mashg'ulot ularning kommunikativ kompetensiyasini oshiradi. *Frazeologik lug'atlar bilan ishlash* – o'quvchilar mustaqil ravishda iboralarning tarjimai, sinonimi va kontekstdagi ishlatilishini izlashadi. *Chog'ishtirma yondashuv* – nemis tilidagi frazeologizmlar bilan o'zbek yoki rus tilidagi muqobillarini solishtirish orqali o'quvchilarda madaniyatlararo qarash shakllanadi.

O'qituvchining vazifasi faqat frazeologik birlikni taqdim etish emas, balki uni kommunikativ vaziyatda to'g'ri qo'llay olish ko'nikmasini shakllantirishdir. Buning uchun o'qituvchi kreativ, interaktiv metodlarni qo'llashi zarur. Frazeologizmlarni o'rgatishda ijtimoiy mavzular, kundalik hayotdagi suhbatlar va ommaviy axborot vositalaridan foydalanish dars samaradorligini oshiradi.

Frazeologik birliklar nafaqat lingvistik bilim, balki madaniy ko'nikma beruvchi vositadir. Ular orqali o'quvchi nemis tilining faqat grammatikasini emas, balki nemis xalqi madaniyati, urf-odatlarini, qadriyatlarini ham o'rganadi. Bu jihatlar til o'rganish jarayonini yanada boyitadi va amaliyotda qo'llash imkonini kuchaytiradi.

Shunday qilib, nemis tili ta'limida frazeologizmlarni o'rgatish, ularni kontekstual va interaktiv metodlar bilan uyg'unlashtirish – kommunikativ til ko'nikmalarini samarali shakllantirishning eng

muhim vositalaridan biridir. Bu yondashuv nafaqat grammatik bilimni, balki o'quvchining nutqiy faoliyatga tayyorligini, madaniy sezgirlikni va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, nemis tili ta'limida frazeologik birliklardan maqsadli va tizimli foydalanish o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyasini samarali rivojlantiradi. Frazeologizmlar tilning eng boy, emotsional va madaniy qatlamini tashkil qilganligi sababli, ularni o'rganish o'quvchining nafaqat lug'aviy, balki madaniy dunyoqarashini ham kengaytiradi. Shu bilan birga, frazeologik birliklarning bevosita tarjima qilinmasligi, ko'chma va kontekstual ma'nolarga ega bo'lishi ularni o'rgatishda o'ziga xos didaktik yondashuvni talab qiladi.

Nemis tilida frazeologizmlar orqali o'quvchilar og'zaki va yozma nutqda tabiiylik, obrazlilik va ta'sirchanlikka erishadi. Bunday iboralar orqali o'quvchi tilni oddiy grammatik qoidalar darajasida emas, balki chuqurroq, madaniyat bilan uzviy bog'liq shaklda o'zlashtiradi. Bu esa tilni faqat o'rganish emas, balki undan foydalanish (til faoliyati) darajasiga olib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklar nemis tili o'qitish jarayonining ajralmas va zaruriy komponenti bo'lib, ular orqali o'quvchilarda nafaqat til, balki muloqotga oid, stilistik va madaniy sezgirlik shakllanadi. Kelgusida frazeologizmlarni o'qitishga ixtisoslashgan darsliklar, topshiriqlar banki va multimedia vositalarini ishlab chiqish muhim ilmiy-amaliy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 250 с.
3. Кунина А.В. Фразеология современного русского языка. 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Логос, 2010. – 381 с.
4. Сафонова В.В. Учим думать по-немецки: Методика преподавания немецкого языка. – М.: Просвещение, 2005. – 216 с.
5. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций. – М.: АСТ, 2002. – 288 с.
6. Wotjak G. Phraseologismen in der Sprachvermittlung // Deutsch als Fremdsprache. – 2003. – Nr. 4. – S. 195–201.
7. Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 4. Aufl. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010. – 415 S.

UO'K 37.02

NEMIS TILI O'QITISHDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR YORDAMIDA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISH

M.Olimov, mustaqil izlanuvchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada nemis tili o'qitishda frazeologik birliklardan foydalanish orqali talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish masalasi yoritiladi. Frazeologik birliklar tilning madaniy, tarixiy va milliy xususiyatlarini aks ettirib, og'zaki va yozma nutqni boyitadi. Tadqiqotda frazeologik birliklarning o'qitish metodikasi, ularning mazmuni va kontekstda qo'llanishi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: frazeologik birliklar, nemis tili, kommunikativ kompetensiya, til o'rgatish metodikasi, madaniy kontekst

Аннотация. В данной статье рассматривается развитие коммуникативной компетенции студентов через использование фразеологических единиц при обучении немецкому языку. Фразеологизмы отражают культурные, исторические и национальные особенности языка, обогащая устную и письменную речь. Исследование включает анализ методики преподавания фразеологических единиц, их смысловых оттенков и контекстуального применения.

Ключевые слова: фразеологические единицы, немецкий язык, коммуникативная компетенция, методика преподавания, культурный контекст

Abstract. This article explores the development of communicative competence in students through the use of phraseological units in German language teaching. Phraseological expressions reflect the cultural, historical, and national characteristics of a language, enriching both spoken and

written communication. The study analyzes teaching methodologies for phraseological units, their semantic nuances, and contextual usage.

Keywords: *phraseological units, german language, communicative competence, teaching methodology, cultural context*

XXI asrda xorijiy tillarni o'rganish va o'qitish jarayonida kommunikativ yondashuv markaziy o'ringa chiqmoqda. Ayniqsa, chet tilida erkin muloqot qila olish – ya'ni kommunikativ kompetensiyani shakllantirish – zamonaviy til ta'limining muhim vazifasiga aylangan. Bunda tilning nafaqat grammatik va leksik jihatlari, balki madaniy qatlamlarini ham o'z ichiga olgan frazeologik birliklarning o'rni beqiyosdir. Frazeologik birliklar har bir millatning mentaliteti, tarixi va kundalik hayotini aks ettiradi, shu sababli ularni o'rgatish orqali o'quvchilarda nafaqat til ko'nikmalari, balki intermadaniy muloqot qobiliyati ham rivojlanadi.

Mazkur maqolada nemis tili o'qitish jarayonida frazeologik birliklardan foydalanishning ahamiyati, ularni samarali o'qitish metodlari, shuningdek, bu birliklarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi roli tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari chet tili o'qituvchilari uchun nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Chet tillarini o'qitishda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish – zamonaviy til ta'limining eng muhim maqsadlaridan biridir. Nemis tili o'rganilayotgan til sifatida o'rgatilayotgan muhitda, o'quvchilarning erkin va to'g'ri muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun frazeologik birliklardan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Frazeologizmlar og'zaki va yozma nutqni boyitadi, uni tabiiy va madaniy jihatdan boyroq qiladi.

Chet tillarni o'qitishda frazeologik birliklarning o'rni va ularning kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi roli bir qator tadqiqotchilar tomonidan chuqur tahlil qilingan. I.Zimnyaya o'zining fundamental asarida xorijiy tilni o'rganishda psixologik jarayonlarga e'tibor qaratib, muloqotga tayyorlikni shakllantirishda til vositalarining emotsional va madaniy komponentlariga urg'u beradi. Bu fikr frazeologizmlarning nutqdagi tabiiylikni ta'minlovchi vosita sifatidagi rolini asoslaydi.

Y.Karaulov til va shaxsiyat o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatib, frazeologik birliklarning individual til tajribasini shakllantirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi. Unga ko'ra, frazeologizmlar milliy tafakkurni ifoda etadi va shaxsning til xatti-harakatiga bevosita ta'sir qiladi.

A.Kunin frazeologiyaning nazariy asoslarini ishlab chiqqan bo'lib, frazeologik birliklarning semantik turlari, tasnifi va ularning nutqdagi funksional roli keng yoritilgan. Ushbu yondashuv nemis tilidagi frazeologizmlarni tahlil qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

V.Safonova esa nemis tilini o'qitishda madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirishga alohida e'tibor qaratadi. U frazeologizmlarni madaniyatga xos kommunikativ vosita sifatida tavsiflaydi. Bu fikrlar frazeologik birliklarni kontekstda o'rganish zaruratini asoslaydi.

H.Burger va G.Wotjak nemis tilidagi frazeologizmlarning didaktik imkoniyatlarini keng yoritgan. Ular frazeologizmlarni o'rganishda interaktiv metodlar, rolli o'yinlar va autentik materiallardan foydalanishni taklif etadi.

D.Dobrovol'skiy va E.Piirainen frazeologik birliklarning madaniyatlararo farqlarini tahlil qilib, ularni to'g'ri o'qitish uchun madaniyatlararo kompetensiyani chuqurlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Z.Kövecses esa frazeologizmlar bilan metaforalarning o'zaro bog'liqligini izohlab, figurativ tilni o'rgatish usullarini nazariy jihatdan asoslaydi.

Ushbu adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda ko'p qirrali vosita bo'lib, ularni o'qitish jarayonida psixologik, madaniy va lingvistik yondashuvlarni uyg'unlashtirish zarur.

Frazeologik birliklar tilning milliy xususiyatlarini ifodalaydi va ularning semantik mazmuni ko'pincha lug'aviy tarjimaga bo'ysunmaydi. Shu bois, ularni o'rgatishda kontekst asosida yondashuv muhim hisoblanadi. Masalan, "Da liegt der Hund begraben" kabi iboralar nafaqat grammatik bilimni, balki madaniy tafakkurni ham talab qiladi. Bunday iboralarni tushunish va to'g'ri ishlata olish o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi hamda muloqotda ishonchni mustahkamlaydi.

Kommunikativ kompetensiya quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: til kompetensiyasi (grammatika, leksika), diskursiv kompetensiya (mazmunli va mantiqiy nutq qurish), pragmatik kompetensiya (nutqning maqsadi va konteksti), hamda madaniyatlararo kompetensiya. Frazeologik birliklar aynan shu kompetensiyalarni uyg'unlashtirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

O'quv jarayonida frazeologik birliklarni o'rgatishda turli interaktiv metodlar – rolli o'yinlar, dialoglar, topshiriq asosidagi mashg'ulotlar, autentik matnlar va ommaviy axborot vositalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, o'quvchilarning ijodiy fikrlashini rag'batlantirish uchun ular bilan frazeologik birliklarni kontekstdan topish, ularni tarjima qilish va yangi gaplarda ishlatish kabi topshiriqlarni bajarish muhimdir.

Shunday qilib, frazeologik birliklar yordamida nafaqat til o'rganiladi, balki o'rganuvchi xalq madaniyatiga chuqurroq kirib boradi. Bu esa kommunikativ kompetensiyaning barcha tomonlarini chuqurlashtiradi. Nemis tili o'qitishda frazeologizmlarni izchil va maqsadga muvofiq qo'llash nafaqat o'quvchilarning til bilish darajasini oshiradi, balki ularning muloqotga tayyorlik darajasini ham mustahkamlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, frazeologik birliklardan maqsadli foydalanish nemis tilini o'rganayotgan o'quvchilarning muloqotga kirishish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi. O'quvchilarning frazeologizmlarni kontekstdan tushunishi va ulardan nutq jarayonida foydalana olishi kommunikativ kompetensiyaning barcha komponentlariga – ayniqsa pragmatik va madaniy kompetensiyalarga – ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Muhokama davomida aniqlanishicha, an'anaviy leksik-mantiqiy yondashuvlar frazeologik birliklarning chuqur ma'nosini ochib berishda yetarli emas. Interaktiv metodlar, jumladan rolli o'yinlar, autentik matnlar tahlili va multimodal resurslardan foydalanish o'quvchilarda yuqori darajada ishtirok va qiziqishni ta'minladi.

So'rovnoma va amaliy mashg'ulotlar asosida olingan ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, frazeologik birliklar yordamida dars olib borilgan guruhlarda og'zaki nutq ko'nikmalari 25–30% ga yaxshilangan. Bu esa ularning real kommunikatsiya vaziyatlariga moslashish imkoniyatini kuchaytirdi.

Xulosa. Nemis tili ta'limida frazeologik birliklardan foydalanish o'quvchilarning nafaqat lug'at boyligini oshirish, balki ularning tilni madaniy kontekstda tushunish qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu tadqiqot shuni ko'rsatdiki, frazeologizmlarni o'rgatish orqali o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyaning barcha tarkibiy qismlari – lingvistik, pragmatik, diskursiv va madaniyatlararo kompetensiyalar – izchil shakllanadi.

Frazeologik birliklar o'ziga xos obrazlilik va emotsional yuklama orqali o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Ayniqsa, autentik matnlar, dialoglar va rolli o'yinlar orqali o'rganilgan frazeologizmlar o'quvchilarning nutq faoliyatini jonlantiradi va ularni real hayotiy vaziyatlarda muloqotga tayyorlaydi.

Tadqiqotdan xulosa qilish mumkinki, frazeologik birliklarni o'qitish jarayoniga muntazam va tizimli yondashuv orqali nemis tilidagi kommunikativ kompetensiyani samarali rivojlantirish mumkin. Kelgusida bu yo'nalishda darsliklar, topshiriqlar to'plami va multimediya resurslarini yaratish dolzarb vazifa bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991.– 222 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 250 с.
3. Кунина А.В. Фразеология современного русского языка. 4-е изд., перераб. – М.: Логос, 2010.– 381 с.
4. Сафонова В.В. Учим думать по-немецки: Методика преподавания немецкого языка.–М.: Просвещение, 2005. – 216 с.
5. Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: Базовый курс лекций.–М.:АСТ, 2002.–288 с.
6. Wotjak G. Phraseologismen in der Sprachvermittlung // Deutsch als Fremdsprache. – 2003. – Nr. 4. – S. 195–201.
7. Burger H. Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen. 4. Aufl. – Berlin: Erich Schmidt Verlag, 2010. – 415 S.

SUN'IY INTELLEKT VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI SOHASIDAGI YANGI TERMINLARNING SHAKLLANISHI: ZAMONAVIY TENDENSIYALAR VA ULARNING TILGA TA'SIRI

I.Sh.Ortiqova, o'qituvchi, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Bugungi kunda til, ma'lumot va algoritm bir-biriga uzviy bog'langan tizim sifatida shakllanmoqda. Har bir yangi dastur, model yoki platforma — ChatGPT, Gemini, Claude, Copilot, Midjourney, Llama 3 — o'zining lingvistik izini qoldirib, yangi terminlarning paydo bo'lishiga turtki bermoqda. Mazkur maqolada 2025-yil holatiga ko'ra xalqaro ilmiy-texnik diskursda shakllanayotgan eng dolzarb SI/IT terminlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi – sun'iy intellektga oid yangi atamalarning o'zbek tiliga kirib kelish mexanizmlarini, ularning semantik, fonetik va morfologik moslashuv jarayonlarini ilmiy asosda tahlil qilishdir.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, axborot texnologiyalari, determinologizatsiya, adaptatsiya usullari, fine-tuning, RAG, agentic AI, termin yaratish, o'zbek tili.

Аннотация. Сегодня язык, данные и алгоритмы образуют взаимосвязанную систему. Каждая новая программа, модель или платформа — ChatGPT, Gemini, Claude, Copilot, Midjourney, Llama 3 — оставляет свой лингвистический след и стимулирует появление новых терминов. В статье анализируются наиболее актуальные термины ИИ/ИТ, сформировавшиеся в международном научно-техническом дискурсе по состоянию на 2025 год. Основная цель исследования — изучение механизмов вхождения новых терминов, связанных с искусственным интеллектом, в узбекский язык, а также их семантической, фонетической и морфологической адаптации с лингвистической точки зрения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, информационные технологии, детерминализация, методы адаптации, fine-tuning, RAG, agentic AI, образование терминов, узбекский язык.

Abstract. Today, language, data, and algorithms form an interconnected system. Each new program, model, or platform — such as ChatGPT, Gemini, Claude, Copilot, Midjourney, and Llama 3 — leaves its linguistic imprint and triggers the emergence of new terminology. This article analyzes the most relevant AI/IT terms that have emerged in international scientific and technical discourse as of 2025. The main objective of the study is to investigate the mechanisms by which new AI-related terms enter the Uzbek language, focusing on their semantic, phonetic, and morphological adaptation processes from a linguistic perspective.

Keywords: artificial intelligence, information technology, determinologization, adaptation methods, fine-tuning, RAG, agentic AI, term formation, Uzbek language.

XXI asrning uchinchi o'n yilligi insoniyat tarixida "ma'lumotlar inqilobi" deb ataluvchi yangi bosqichni boshlab berdi. Sun'iy intellekt (SI) va axborot texnologiyalari (AT) bugun faqat texnik jarayonlarning vositasi emas, balki yangi tafakkur, yangi til va yangi terminlar yaratuvchi kuch sifatida shakllanmoqda. ChatGPT, Gemini, Claude, Midjourney kabi tizimlar nafaqat axborot yaratish usullarini, balki tilning ishlash mexanizmini ham o'zgartirdi.

Texnologiyalar rivoji bilan bir qatorda ularni ifodalovchi terminologik tizim ham kengaymoqda. Har bir yangi algoritm, platforma yoki metod o'zining nomini talab qiladi. Shu bois, terminologiyani tezkor yangilash, uni milliy til tizimiga moslashtirish, tildagi ortiqcha yoki chalkash birliklarni normallashtirish bugungi kunda dolzarb masalaga aylandi. Tilshunoslikda bu jarayon "**terminologik portlash**" deb atalib, ya'ni yangi tushunchalarning paydo bo'lish sur'ati mavjud til tizimining ularni qabul qilish tezligidan yuqori bo'lgan holatdir. Bunday vaziyatda tilni himoya qilish emas, balki moslashuvchan va integrativ yondashuv zarur: yangi terminlar global maydonda shakllanar ekan, ular milliy tilda ham tabiiy o'rin topishi lozim.

2023–2025 yillar davomida Retrieval-Augmented Generation (RAG), Agentic AI, Multimodal LLM, Neurocontrol kabi terminlar jadal muomalaga kirdi. Ularning har biri butun bir ilmiy yo'nalishni anglatadi. Bu jarayonning mohiyati shundaki, texnologik yangilik paydo bo'lishi bilan

birga konseptual til ham yaratiladi. Masalan, “*Agentic AI*” tushunchasi faqat texnik algoritmi emas, balki “*o‘z-o‘zini boshqaruvchi intellektual tizim*” g‘oyasini ham ifodalaydi. Shu sababli, har bir yangi termin o‘zida **epistemik yangilikni** ham aks ettiradi.

Bugungi sun‘iy intellekt tibbiyot, pedagogika, iqtisod, huquq kabi sohalarga kirib bordi. Natijada bir termin bir nechta semantik maydonda turlicha ishlatila boshladi. Masalan, “*neural network*” tibbiyotda *inson miyasi modeli* sifatida, informatika sohasida esa *matematik struktura* sifatida tushuniladi. Shu bois, **determinologizatsiya** - ya’ni terminning tor sohadagi ma’nosidan umumiy ma’noga o‘tishi - IT tilida tez sodir bo‘layotgan jarayondir.

Tilshunoslar va dasturchilar o‘rtasidagi xalqaro hamkorlik tufayli ingliz tili hali ham global termin manbai hisoblanadi. O‘zbek tiliga terminlar asosan ingliz tilidan to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zlashtiriladi yoki **kalkalash** yo‘li bilan tarjima qilinadi. Bunda semantik moslik, milliy fonetik tizimga moslashtirish va kognitiv yaqinlik masalalari alohida ahamiyatga ega. Quyidagi jadval so‘nggi ikki yilda ilmiy-texnik muomalaga kirgan eng muhim terminlarni tahlil qiladi.

2025-yil holatiga ko‘ra yangi SI/AT terminlari va ularning tahlili:

Inglizcha atama	O‘zbekcha taklif	Qisqa ta’rif	Adaptatsiya usuli
<i>Retrieval-Augmented Generation (RAG)</i>	Ma’lumot-qo‘shilgan avtomatik matn yaratish	Tashqi ma’lumotni matn yaratish jarayoniga qo‘shish	Kuchaytarma tarjima
<i>Fine-Tuning</i>	Sozlovchi qayta o‘qitish	Tayyor modelni yangi vazifaga moslashtirish	Kuchaytarma tarjima
<i>Agentic AI</i>	Mustaqil harakat qiladigan SI	O‘z-o‘ziga qaror qabul qiladigan, vositalarni boshqaradigan SI	Kalka tarjima
<i>Few-shot Learning</i>	Kam namunali o‘rganish	Oz ma’lumot bilan yangi sinfga ajratish	Kuchaytarma + neologizm
<i>Neurocontrol</i>	Neyroboshqaruv	Neyron tarmoqlar yordamida dinamik tizimlarni boshqarish	Yaratuvchi neologizm

Mazkur terminlar o‘zbek tilida endigina shakllanayotgan sun‘iy intellekt terminologik tizimining yadrosini tashkil etadi. Ularda xalqaro terminlarning fonetik, semantik va morfologik moslashtirish mexanizmlari ko‘zga tashlanadi.

Termin hosil bo‘lish usullari va ularning o‘ziga xosligi

1. **Transkripsiya** — *ChatGPT*, *Python*, *TensorFlow* kabi nomlar o‘zgartirilmasdan ishlatiladi. Bu xalqaro brend nomlari sifatida tilda barqarorlashmoqda.

2. **Kuchaytarma tarjima** — terminning ma’nosi ochib beriladi: *Fine-Tuning* → *modelni qayta o‘qitish orqali moslashtirish*..

3. **Kalka tarjima** — so‘zma-so‘z tarjima: *Agentic AI* → *Mustaqil SI*.

4. **Yaratuvchi neologizm** — *RAG* uchun “Ma’lumot-qo‘shilgan matn yaratish” kabi yangi, o‘zbekcha modelga asoslangan birliklar yaratiladi.

Bu usullar o‘zaro uyg‘un qo‘llanilganda, o‘zbek tili ilmiy diskursida texnologistik muvozanatni ta’minlaydi.

Bugungi kunda o‘zbek tilidagi SI/AT terminologiyasi uchta asosiy muammo bilan to‘qnash kelmoqda:

1. **Bir atama – turli tarjima.** Masalan, *Prompt* so‘zi “*buyruq*”, “*so‘rov*”, “*turtki*” shakllarida turlicha ishlatilmoqda.

2. **Rasmiy lug‘atlar orqada qolmoqda.** 2025-yil holatiga ko‘ra, o‘zbekcha texnologik lug‘atlarda mavjud atamalarning 30 foizi hali kiritilmagan.

3. **Ta’limdagi noaniqlik.** Turli universitetlarda “SI” atamalari bir xil darsda turlicha izohlanmoqda, bu esa tushuncha birligini buzmoqda.

Bunday vaziyatda terminlarning muvofiqlashtirilmagan qo‘llanilishi ilmiy kommunikatsiya sifatini pasaytiradi, tarjima ishlarida xatolarga olib keladi va ijtimoiy tilda noturg‘un birliklar ko‘payadi.

Sun‘iy intellekt va axborot texnologiyalari tilshunoslikning yangi qirralarini ochmoqda. Har bir algoritm, model yoki platforma o‘zida yangi semantik ma’noni olib keladi. 2025-yilga kelib “*RAG*”, “*Agentic AI*”, “*Neurocontrol*”, “*PEFT*” kabi terminlar o‘zbek tiliga kirib, ommaviy kommunikatsiyada faol ishlatilmoqda.

Bu jarayonni boshqarish, ya'ni standardlashtirish, terminbank yaratish va tarjima siyosatini tizimlashtirish — nafaqat tilshunoslarning, balki butun ilmiy hamjamiyatning vazifasidir. Kelajakda o'zbek tili sun'iy intellekt jarayonlarini ifodalashga to'liq qodir, global, innovatsion va raqamli til tizimi sifatida rivojlanadi. Shu tariqa, til va texnologiya o'zaro boyish yo'lidan ketadi — biri g'oya yaratsa, ikkinchisi unga so'z beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vaswani, A. et al. *Attention Is All You Need*. NIPS, 2017.
2. Lewis, P. et al. *Retrieval-Augmented Generation for Knowledge-Intensive NLP Tasks*. arXiv:2005.11401, 2020.
3. L'Homme, M.-C. *Lexical Semantics for Terminology: An Introduction*. Amsterdam: John Benjamins, 2020.
4. Leychik, V.M. *Terminovedenie: predmet, metody, struktura*. Moskva: 2007.
5. O'zbekiston Respublikasi "Til siyosati" davlat dasturi, 2023.

UDC 378.1

CREATING ENGLISH ENVIRONMENT IN TEACHING ESP LEARNERS

N.N. Qodirova, master's student, Termez University of Economics and Service, Termez

G. Salomova, scientific supervisor, PhD, Termez University of Economics and Service, Termez

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz tili o'quvchilari uchun moslashtirilgan muhitini yaratish bo'yicha samarali strategiyalarni chuqur tahlil qiladi. ESP o'quvchilarining ehtiyojlari — maxsus lug'at, texnik til va amaliy muloqot holatlari — nazarda tutilgan holda, maqola haqiqatga mos va immersiv ta'lim muhitlarini yaratish muhimligini ta'kidlaydi. Bu muhitlar haqiqiy professional va akademik vaziyatlarni aks ettirishi lozim. Maqola turli yo'nalishlardagi mavzuga doir materiallarning integratsiyasi, vazifa asosidagi o'quv, zamonaviy texnologik vositalar — multimedia va onlayn platformalar — yordamida faol til ishlatishni rivojlantirishga qaratilgan. Shuningdek, kontekstual o'rganish, madaniyat bilan tanishish va o'quvchining darslarda ishtirokini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. Tadqiqot amaliy misollar asosida yoritilgan bo'lib, maqola o'qituvchilarga ESP o'quvchilari uchun samarali o'quv muhitlarini tashkil qilish bo'yicha amaliy tavsiyalar beradi, bu esa ularning til o'rganish jarayonini samarali va amaliy ko'nikmalarga yo'naltirilgan qilishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: Ingliz muhitini yaratish, interaktiv usullar haqiqiy materiallar, vazifa asosidagi o'qitish, texnologik integratsiya, til konteksti, professional muloqot, o'quvchi ishtiroki, madaniyat bilan tanishish.

Аннотация. Данная статья представляет собой углубленный анализ эффективных стратегий создания благоприятной англоязычной среды, специально адаптированной для учащихся, изучающих английский язык для специальных целей (ESP). Учитывая уникальные потребности ESP-студентов — такие как специализированная лексика, технический язык и профессиональные ситуации — в статье подчеркивается необходимость формирования погруженных и аутентичных учебных условий, максимально приближенных к реальным профессиональным и академическим сценариям. В работе рассматриваются различные педагогические подходы, включая использование аутентичных материалов, проектное обучение и внедрение современных технологий, таких как мультимедийные средства и онлайн-платформы, что способствует активному использованию языка и развитию беглости. На основе анализа педагогической практики и исследований статья предлагает практические рекомендации для преподавателей по созданию эффективных английских сред, способствующих практическому овладению языком и развитию профессиональных навыков у ESP-учеников.

Ключевые слова: Английский для специальных целей, создание англоязычной среды, методы погружения, аутентичные материалы, обучение на основе заданий, технологическая интеграция, контекстуальное изучение языка, профессиональная коммуникация, вовлеченность учащихся, культурная компетентность.

Abstract. This article provides an in-depth exploration of effective strategies for establishing a conducive English language environment specifically tailored for learners engaged in English for Specific Purposes (ESP). Recognizing the unique needs of ESP learners—such as specialized

vocabulary, technical language, and contextual communication—the paper emphasizes the importance of creating immersive and authentic learning settings that reflect real-world professional and academic scenarios. It discusses various pedagogical approaches, including the integration of authentic materials, task-based learning, and the use of advanced technological tools such as multimedia and online platforms, to foster active language use and improve fluency. Through qualitative and quantitative analyses of classroom implementations, the article offers practical recommendations for educators aiming to develop tailored English environments that promote effective language acquisition and practical skill development in ESP learners.

Key words: English for Specific Purposes, ESP environment creation, immersion techniques, authentic materials, task-based learning, technological integration, language context, professional communication, learner engagement, cultural competence.

Introduction. English for Specific Purposes (ESP) is an approach to language teaching that targets the specific linguistic needs of learners in applied contexts, particularly within professional or academic fields. Unlike general English language courses that provide a broad foundation of the language, ESP is more focused and goal-oriented, tailored to cultivate the skills necessary for effective communication within specific disciplines or professions. This specialization might include focusing on language used in fields such as business, medicine, engineering, or the sciences, where learners must acquire specific vocabulary, structures, and styles pertinent to their fields of study or work environments. ESP is characterized by its learner-centeredness, which considers the individual backgrounds, needs, and motivations of the learners, aligning language instruction with their particular language use contexts. By integrating real-world materials and situations, ESP courses provide authentic learning experiences that bridge the gap between language study and practical application. This approach not only enhances learners' proficiency in a targeted set of skills and terminology but also significantly boosts their ability and confidence to operate within their chosen professional domains. As global communication increasingly conveys specialized knowledge across international borders, ESP plays a crucial role in preparing learners to effectively engage with and contribute to the dynamics of multilingual professional environments. Through ESP, learners gain the linguistic competence necessary to succeed in specific contexts, going beyond the mere acquisition of language for everyday use.

Main body. Creating an English-speaking environment is crucial for learners of English for Specific Purposes (ESP) because it immerses students in the language, facilitating more effective and natural learning. For ESP learners, who often need to acquire proficiency in specialized language areas such as business English, technical jargon, or medical terminology, consistent exposure to English in diverse contexts enhances both comprehension and usage. This environment fosters a more intuitive grasp of language nuances that are often missed in traditional learning settings. By consistently interacting in English, learners engage with the language actively rather than passively, which enhances retention and understanding. It allows them to practice the specialized vocabulary and structures essential to their field, thereby increasing their confidence in using English in real-world professional or academic situations. Furthermore, an English-speaking environment can provide cultural insights and a deeper understanding of the pragmatic aspects of communication, such as tone, politeness, or brevity, relevant to specific disciplines. This environment also encourages learners to think in English rather than translate from their native language, leading to improved fluency and cognitive agility. Overall, an English-speaking environment is invaluable for ESP learners as it offers immersive, contextual, and practical opportunities to master the language skills necessary for their future careers or academic pursuits. Creating an immersive English environment for teaching English for Specific Purposes (ESP) learners involves several thoughtful strategies aimed at integrating the language into their daily activities. One fundamental approach is to foster a culture of English communication both inside and outside the classroom, encouraging learners to use English as the primary language for all interactions. This can be achieved by setting clear expectations and providing ample opportunities for learners to practice speaking and listening in authentic contexts related to their fields of interest. Instructors should incorporate a wide range of authentic materials,

such as industry-specific articles, podcasts, and videos, to expose learners to the language used in real-world professional scenarios. Tailoring these resources to align with the learners' specific needs and interests ensures relevancy and enhances engagement. Additionally, creating interactive activities, such as role-plays, simulations, and project-based tasks that mirror real-life professional tasks, further deepens learners' understanding and application of English in context. Technology plays a pivotal role in supporting an immersive environment. Utilizing online platforms and language apps can extend learning beyond the classroom, providing learners with continuous exposure to the language. Encouraging collaborative activities with native English speakers through partnerships or language exchange programs can also significantly enhance the immersive experience. By integrating these strategies, educators create a dynamic learning ecosystem that naturally fosters fluency and confidence in using English for specific professional purposes. Technology plays a pivotal role in enhancing English learning, especially for learners in English for Specific Purposes (ESP) settings. It offers a plethora of tools and resources that create an immersive English environment, catering to the needs of diverse learners. With advancements in digital platforms, learners have access to authentic materials that reflect real-world language use, aiding in better comprehension and application of English in specific professional contexts. Online resources such as specialized vocabulary apps, interactive language exercises, and simulations provide ESP learners with the opportunity to practice language skills pertinent to their fields, ensuring that learning is relevant and immediately applicable. Moreover, technology facilitates communication and collaboration among learners, allowing them to engage with peers and native speakers from different parts of the world. This interaction enriches the learning experience by introducing a variety of accents and cultural contexts, which are crucial for mastering English in a globalized environment. Video conferencing tools and language exchange platforms enable real-time conversations and feedback, fostering confidence in language use. Additionally, technology also allows for personalized learning through adaptive software that tailors lessons to individual learning speeds and styles, providing continuous assessment and instant feedback. In sum, technology is an indispensable ally in crafting an effective English learning environment for ESP learners, making the learning process more dynamic and engaging. Implementing an English-speaking environment for ESP (English for Specific Purposes) learners can present numerous challenges, but these obstacles can be overcome with strategic planning and dedication. One major challenge is the varying proficiency levels among learners, which can create a disparity in participation and comprehension. To mitigate this, educators should design activities that can be adjusted according to individual student abilities, providing support for those who struggle while also challenging more advanced learners. Motivation is another critical factor; learners may feel anxious or unwilling to engage in an English-focused environment due to fear of making mistakes or cultural barriers. To address this, fostering a supportive and non-judgmental atmosphere is key. Teachers can encourage participation by celebrating small successes and promoting a growth mindset, reassuring students that mistakes are part of the learning process. Time constraints and curriculum demands often limit the extent to which an English environment can be maintained. Integrating English-use opportunities into all aspects of the learning process, rather than isolating them, can ensure consistent practice without overwhelming the schedule. Additionally, providing supplemental resources such as access to English media, language exchange programs, or conversational groups can enhance immersion outside the classroom. Ultimately, overcoming these challenges requires an adaptive approach, continuous professional development for educators, and an accommodating mindset from both teachers and learners. Assessing the impact of an English environment on learners of English for Specific Purposes (ESP) involves careful observation and analysis of both qualitative and quantitative outcomes. In an English-rich setting, learners are immersed in language experiences that go beyond traditional classroom instruction, facilitating a more holistic approach to language acquisition. This environment encourages ESP learners to apply language skills in realistic contexts pertinent to their specific disciplines or professions, thereby reinforcing their practical language proficiency. One of the primary indicators of the impact is the improvement in learners' confidence and fluency when using English in specific scenarios relevant

to their fields. For instance, medical students in an English environment are more likely to engage confidently with medical terminology and patient interactions in English.

Conclusion. Similarly, business students may exhibit better negotiation skills and cultural adaptability in international business environments. Moreover, an immersive English environment promotes enhanced critical thinking and problem-solving skills, as learners frequently navigate complex situations that require quick and adaptable language use. The integration of English into daily activities also fosters improved listening and comprehension skills, as learners are exposed to a variety of accents, dialects, and terminologies. Evaluating the efficacy of an English environment requires continuous monitoring of language development through assessments, feedback, and self-reflection, ensuring that ESP learners not only achieve linguistic proficiency but also become competent participants within their specific domains.

REFERENCES:

1. Hutchinson, T., & Waters, A. (1987). *English for Specific Purposes: A Learning-Centered Approach*. Cambridge University Press.
2. Dudley-Evans, T., & St John, M. J. (1998). *Developments in English for Specific Purposes: A Multi-Disciplinary Approach*. Cambridge University Press.
3. Hyland, K. (2006). *English for Academic Purposes: An Advanced Resource Book*. Routledge.
4. Belcher, D. (2009). What ESP Is and Can Be. *The English for Specific Purposes Journal*, 28(1), 1-19.
5. Hyland, K., & Hamp-Lyons, L. (2002). *EAP in Action: Teaching Academic Writing in the Context of English for Academic Purposes*. Routledge.
6. Stamper, R. (2014). *Technology-Enhanced Language Learning and Teaching*. Routledge.

UO'K 37.02

RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH: IMKONIYATLAR VA MUAMMOLAR

Yo. Yu. Sobirova, o'qituvchi, Andijon viloyati Xo'jaobod tumani 13-maktab, Xo'jaobod

Annotatsiya. *Maqolada talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanishning nazariy va amaliy jihatlarini yoritilgan. Bugungi kunda ta'lim tizimida internet platformalari, onlayn kutubxonalar, mobil ilovalar, virtual laboratoriyalar hamda sun'iy intellekt asosidagi dasturlar keng qo'llanilmoqda. Ularning barchasi talabalarga mustaqil bilim olish, izlanish olib boorish, yangi g'oyalarni yaratish va amaliy faoliyatda qo'llash uchun keng imkoniyatlar yaratadi.*

Kalit so'zlar: *raqamli texnologiyalar, mustaqil ta'lim, axborot madaniyati, raqamli savodxonlik, ta'lim sifati.*

Аннотация. *В данной статье проанализированы преимущества и возникающие проблемы использования цифровых технологий в развитии самостоятельной учебной деятельности студентов. В процессе исследования рассмотрена роль современных информационно-коммуникационных средств в образовательном процессе, их возможности в формировании у студентов навыков самостоятельного обучения, анализа, поиска и творческого мышления. Также освещены технические, методические и психологические трудности цифрового обучения и предложены практические рекомендации по их преодолению.*

Ключевые слова: *цифровые технологии, самостоятельное обучение, студент, информационная культура, качество образования.*

Abstract. *This article analyzes the advantages and challenges of using digital technologies in the development of students' independent learning activities. The study highlights the role of modern information and communication tools in the educational process and their potential in fostering student skills of independent learning, analysis, research, and creativity. Furthermore, the paper discusses the technical, methodological, and psychological difficulties faced in digital learning and provides practical recommendations for overcoming them.*

Keywords: *digital technologies, independent learning, student, information culture, quality of education.*

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar ta'lim sohasida keng qo'llanila boshladi. Bu jarayon talabalarning o'qishga bo'lgan yondashuvini ham sezilarli darajada o'zgartirmoqda. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yildagi qaroriga "Raqamli ta'lim" konsepsiyasi qabul qilinib, unda mustaqil ta'lim jarayonida internet platformalaridan foydalanish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan (Qodirov, 2020). UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, 2022-yilda dunyo bo'yicha 60 foizdan ortiq talabalar onlayn ta'lim platformalaridan foydalangan (UNESCO, 2022). An'anaviy o'qitish usullari bilan bir qatorda, turli onlayn platformalar, mobil ilovalar va virtual ta'lim muhitlari talabalarga mustaqil bilim olish imkonini bermoqda. Mustaqil ta'lim bugungi kunda talaba shaxsini shakllantirishda, uni kelajakdagi kasbiy faoliyatga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, raqamli texnologiyalarning samarali qo'llanilishi talabaning mustaqil ishlashini kuchaytiradi, o'z bilimini izlash va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Biroq bu jarayonda ayrim muammolar ham mavjud: texnik sharoitning yetarli emasligi, internet tezligi, metodik yondashuvdagi kamchiliklar va talabalarning o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarining pastligi bunga misol bo'la oladi.

Mazkur maqolada talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirishda raqamli texnologiyalarning inkoniyatlari va muammolari ko'rib chiqiladi, shuningdek, bu borada ayrim amaliy tavsiyalar beriladi.

Bugungi kunda ta'lim sohasida raqamli texnologiyalarning ahamiyati kundan-kunga ortib bormoqda. Agar ilgari bilim olish asosan darsliklar, an'anaviy ma'ruzalar va o'qituvchi bilan bevosita muloqot orqali amalga oshirilgan bo'lsa, hozirgi kunda bu jarayon yanada interaktiv va qulay shaklga ega bo'ldi. Masalan, onlayn kurslar, elektron kutubxonalar, ta'limiy mobil ilovalar va turli interaktiv platformalar talabalarga istalgan joyda va vaqtda bilim olish imkonini bermoqda. Qodirov (2020) ta'kidlaganidek, raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini shaxsiylashtiradi va talabalar bilim olish sur'atini o'zlari belgilashlari mumkin. Andijon Davlat Universitetida 2021-yilda o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarning 72 foizi mustaqil bilim olishda raqamli resurslardan muntazam foydalanadi.

Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonini faqat qulaylashtiribgina qolmay, balki uni shaxsiylashtirish imkonini ham beradi. Har bir talaba o'z qiziqishi va ehtiyojidan kelib chiqib, qo'shimcha materiallarni o'rganishi, topshiriqlarni mustaqil bajarishi va bilimni mustahkamlashi mumkin. Shu bilan birga, o'qituvchilar uchun ham raqamli texnologiyalar darsni yanada samarali tashkil etish, talabalar faoliyatini nazorat qilish va ularning natijalarini tezkor baholash imkonini yaratadi. Shuningdek, raqamli vositalar ta'limda yangi metodlarni tatbiq etishga sharoit tug'diradi. Masalan, virtual laboratoriyalar orqali talaba tajriba o'tkazishi yoki simulyatsiyalar yordamida murakkab jarayonlarni kuzatishi mumkin. Bu esa nafaqat bilim olish, balki uni amalda qo'llashga ham yordam beradi. Karimova (2021) fikricha, elektron resurslardan foydalanish talabalarda mustaqil bilim olish va izlanish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mustaqil texnologiyalar talabalarga mustaqil ta'lim olishda bir qator imkoniyatlarni taqdim etadi. Avvalo, ular o'quv jarayonini mustaqil rejalashtirish va o'zlashtirish tezligini belgilashga yordam beradi. Talaba onlayn kurslar orqali darslarni qayta ko'rishi, kerak bo'lsa, ma'lum bo'limlarni darslarni qayta ko'rishi, kerak bo'lsa, ma'lum bo'limni bir necha bor o'rganib chiqishi mumkin. Bundan tashqari, raqamli vositalar talabaga cheksiz axborot manbalariga kirish imkonini beradi. Elektron kutubxonalar, ilmiy maqola bazalari va turli ochiq ma'lumot manbalari mustaqil izlanishlar uchun keng sharoit yaratadi. Natijada talaba faqat o'qituvchi bergan materiallar bilan cheklanib qolmay, balki o'z qiziqishlaridan kelib chiqib qo'shimcha bilim oladi.

Raqamli texnologiyalar, shuningdek, ijodkorlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, turli onlayn loyihalar, muhokama forumlari yoki jamoaviy virtual ishlar orqali talaba mustaqil qaror qabul qilish, o'z fikrini asoslash va himoya qilish imkoniga ega bo'ladi. Demak, raqamli texnologiyalar yordamida talabaning mustaqil ta'lim faoliyati nafaqat kengayadi, balki yanada samarali va ijodiy jarayonga aylanadi.

Raqamli texnologiyalar ta'lim jarayonida katta imkoniyatlar yaratishi bilan birga, ayrim muammolarni ham yuzaga chiqaradi. Eng asosiy muammo texnik infratuzilmaning hamma joyda ham bir xil darajada rivojlanmaganidir. Ba'zi hududlarda internet tezligi past yoki barqaror emas, bu esa

onlayn darslarni samarali o'tkazishga to'sqinlik qilishi mumkin. Speedtest Global Index (2023) ma'lumotiga ko'ra, O'zbekistonning mobil internet tezligi o'rtacha 28,5 Mbit/s bo'lib, bu ko'rsatkich rivojlangan davlatlarda ancha past. Ikkinchi muammo: talabalarning raqamli savodxonligi yetarli darajada shakllanmaganligi. Karimova (2021) ham talabalar orasida raqamli savodxonlik yetarli emasligini ta'kidlaydi, bu esa topshiriqlarni bajarishda qiyinchilik tug'diradi. Ba'zida ular mavjud platformalardan to'g'ri foydalanishni bilmaydi yoki keraksiz ma'lumotlar ichida adashib qoladi. Metodik muammolar ham sezilarli. Har doim ham raqamli texnologiyalar asosida tuzilgan topshiriqlar o'quv dasturiga to'liq mos kelavermaydi. Bundan tashqari, ba'zi o'qituvchilar zamonaviy texnologiyalardan foydalanishda yetarlicha tajribaga ega emas. Shuningdek, psixologik muammolar ham uchraydi. Masalan, ayrim talabalar onlayn darslarda o'zini faol ko'rsata olmaydi, bu esa ularning motivatsiyasini pasaytiradi.

Yuqoridagi muammolarni bartaraf etish uchun bir qator choralar ko'rish lozim. Avvalo, ta'lim muassasalarida texnik infratuzilmani yaxshilash va barqaror internet tarmog'i bilan ta'minlash zarur. "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturida o'qituvchilar va talabalar uchun raqamli ko'nikmalarni rivojlantirish bo'yicha kurslar joriy etilgan. Selvi (2019) fikricha, o'qituvchilarga metodik qo'llab-quvvatlash berilishi raqamli texnologiyalarni samarali joriy etishga yordam beradi. Bu masala hal qilinmasa, boshqa imkoniyatlar ham to'liq ishlamaydi. Ikkinchidan, talabalar va o'qituvchilar uchun raqamli savodxonlikni oshirish bo'yicha maxsus trening va kurslarni tashkil etish muhimdir. Bu nafaqat texnik ko'nikmalarni, balki ma'lumotlarni tanlash, tahlil qilish va samarali foydalanish ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Metodik yondashuvni takomillashtirish ham zarur. Dars materiallari zamonaviy platformalarga moslashtirilib, talabalarning mustaqil ishlashiga ko'proq imkon beradigan topshiriqlar ishlab chiqilishi kerak. Psixologik muammolarni yengishda esa talabalarni rag'batlantirish, ularning ishtirokini qo'llab-quvvatlash va onlayn muhitda faol muloqot yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamli texnologiyalar talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini rivojlantirishda katta imkoniyatlarga ega. Ular bilim olish jarayonini qulay, tezkor va samarali qiladi, talabalarda mustaqil izlanish, ijodkorlik va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. UNESCO (2022) hisobotida ta'kidlanganidek, raqamli texnologiyalarni samarali qo'llagan ta'lim tizimlarida talabalar mustaqilligi oshadi va ta'lim sifati yaxshilanadi. Shu bilan birga, texnik, metodik va psixologik muammolar ham mavjud bo'lib, ularni hal etish ta'lim tizimi oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Agar bu muammolar izchil tarzda hal etilsa, raqamli texnologiyalar ta'lim sifatini oshirish va talabalarni kelajak hayotga puxta tayyorlashda asosiy omillardan biriga aylanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimova, N. (2021). *Mustaqil ta'lim jarayonida elektron resurslardan foydalanish imkoniyatlari*. Oliy ta'lim muammolari, 5(1), 112–118.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risida PQ-6079-son qaror. Toshkent.
3. Qodirov, A. (2020). *Raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning nazariy asoslari*. Ta'lim va innovatsiya jurnali, 3(2), 45–52.
4. Canagarajah, A. S. (1999). *Resisting Linguistic Imperialism in English Teaching*. Oxford University Press.
5. Deumert, A. (2011). Multilingualism. In R. Mesthrie (Ed.), *The Cambridge Handbook of Sociolinguistics* (pp. 262–282). Cambridge University Press.
6. Labov, U. (2013). *Принципы лингвистической социологии*. Москва: URSS.
7. Lippi-Green, R. (1997). *English with an Accent: Language, Ideology, and Discrimination in the United States*. Routledge.
8. Mesthrie, R., Swann, J., Deumert, A., & Leap, W. (2010). *Социоллингвистика: введение*. Кембридж: Cambridge University Press.
9. Norton, B. (2013). *Identity and Language Learning: Extending the Conversation*. Bristol: Multilingual Matters.
10. Selvi, A. F. (2019). Incorporating Global Englishes in K–12 Classrooms. In L. C. de Oliveira (Ed.), *The Handbook of TESOL in K–12* (pp. 83–99). John Wiley & Sons.
11. Speedtest Global Index. (2023). *Global internet speed rankings*. Retrieved from: <https://www.speedtest.net/global-index>
12. UNESCO. (2022). *Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action*. Paris: UNESCO Publishing.

INGLIZ TILI FONETIKASINI O'RGATISHDA MOBIL ILOVALARDAN FOYDALANISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH**N.T. Toshboyeva, magistrant, iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz****M.M. Xoshimxo'jayeva, PhD, dots., Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz**

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz tili fonetikasini o'rgatishda mobil ilovalardan foydalanish metodikasi zamonaviy lingvodidaktik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida ELSA Speak, Duolingo, ZiyLearn kabi ilovalarning fonetik kompetensiyani rivojlantirishdagi samaradorligi ingliz, rus va o'zbek tilidagi so'nggi manbalar asosida o'rganildi. Ilmiy-tahliliy yondashuv orqali mobil ilovalarning segment va suprasegment birliklarni o'rgatishda, talaffuzdagi xatolarni tuzatishda, shuningdek, shaxsga yo'naltirilgan teskari aloqa berish imkoniyatlarida qanday afzalliklarga ega ekani asoslab berildi. O'zbekiston ta'lim tizimida fonetika darslariga mobil texnologiyalarni integratsiya qilish amaliyoti va istiqbollari ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: ingliz tili fonetikasi, mobil ilovalar, ELSA Speak, Duolingo, talaffuz, fonetik trening, MALL, fonetik kompetensiya, lingvodidaktika, multimodal ta'lim.

Аннотация. В данной статье рассматривается методика использования мобильных приложений в обучении английской фонетике на основе современных лингводидактических подходов. В процессе исследования была изучена эффективность таких приложений, как ELSA Speak, Duolingo и ZiyLearn в развитии фонетической компетенции на основе новейших источников на английском, русском и узбекском языках. Научно-аналитический подход позволил обосновать преимущества мобильных приложений в обучении сегментным и супrasegmentным единицам, коррекции фонетических ошибок и обеспечении персонализированной обратной связи. Также обсуждаются практика и перспективы интеграции мобильных технологий в уроки фонетики в системе образования Узбекистана.

Ключевые слова: английская фонетика, мобильные приложения, ELSA Speak, Duolingo, произношение, фонетический тренинг, MALL, фонетическая компетенция, лингводидактика, мультимодальное обучение.

Abstract. This article analyzes the methodology of using mobile applications in teaching English phonetics based on modern linguodidactic approaches. During the research, the effectiveness of applications such as ELSA Speak, Duolingo, and ZiyLearn in developing phonetic competence was examined through recent sources in English, Russian, and Uzbek. Through a scientific-analytical approach, the advantages of mobile apps in teaching segmental and suprasegmental units, correcting pronunciation errors, and providing personalized feedback mechanisms were substantiated. The practice and prospects of integrating mobile technologies into phonetics lessons in the Uzbek educational system are also discussed.

Key words: English phonetics, mobile applications, ELSA Speak, Duolingo, pronunciation, phonetic training, MALL, phonetic competence, linguodidactics, multimodal learning.

Ingliz tili fonetikasi til o'rgatish jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi. Fonetika bo'yicha nazariy bilimlar, ayniqsa segment va suprasegment birliklar, talaffuz me'yorlari va fonologik kontrastlar to'g'risidagi tasavvurlar til egallashning ilk bosqichlarida shakllanadi. Ingliz tilida fonetik kompetensiyani rivojlantirish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar mavjud bo'lib, ular fonetik treninglarni tizimli va bosqichli tarzda olib borish zarurligini ta'kidlaydi. Xususan, Celce-Murcia va hamkorlari talaffuz o'qitishni lingvodidaktik model sifatida izohlab, minimal juftliklar, tranzkripsiya mashqlari va interaktiv dialog asosida ko'nikmalarni shakllantirishni taklif etadilar [1].

Bunday yondashuv o'quvchilarning og'zaki nutqdagi aniqlik va aniq talaffuzga e'tiborini oshiradi. O'zbekistonda ham ushbu sohada qator ilmiy ishlar mavjud.

Jumladan, Sh. Hamraeva ingliz fonetikasi bo'yicha segment va suprasegment birliklarining talaffuzdagi roli, urg'u va intonatsiyaning muloqotga ta'siri, shuningdek, fonetik xatolarning turli tipologiyasi haqida batafsil yoritadi [2]. Rus tadqiqotchilari esa fonetikani o'qitishda eksperimental-

analitik usullarga urg'u beradilar. Masalan, Lebedeva va Ivanova ingliz tili fonetikasi darslarini muloqotga asoslangan va multimodal tarzda tashkil qilishni tavsiya etadilar [3].

Mobil ilovalardan foydalanish konsepsiyasi (mall) va lingvodidaktik yondashuvlar.

Zamonaviy til o'qitish jarayonida mobil texnologiyalarning qo'llanilishi — ya'ni Mobile-Assisted Language Learning (MALL) konsepsiyasi — til o'rganishda shaxsga yo'naltirilgan yondashuv va multimodal o'quv muhiti yaratishga xizmat qiladi. Ayniqsa, fonetika darslarida mobil ilovalar orqali o'quvchilarning talaffuz ko'nikmalarini mustahkamlash bo'yicha sezilarli natijalar kuzatilmoqda. Masalan, Burstn o'zining meta-tahlil tadqiqotida MALL asosida tashkil etilgan 20 yillik loyihalarni o'rganib chiqadi va mobil ilovalarning fonetika darslaridagi ta'sirini o'rtacha va yuqori samaradorlik bilan bog'laydi [4]. Kukulska-Hulme esa mobil ilovalarning til o'rgatishda foydalanuvchi uchun qulay, interaktiv, real vaqtli teskari aloqa mexanizmlariga ega ekanligini ta'kidlaydi [5]. Toirova Gulrux mobil ilovalar orqali o'quvchilarda mustaqil fikrlash, ixtiyoriy mashg'ulotga jalb qilish va talaffuzdagi aniqlikni oshirish omillarini aniqlagan [6]. Nurhakim qizi Dilnoza esa mobil ilovalarning multimodal ko'mak vositalari orqali fonetik o'rganishga qanday ta'sir ko'rsatishini tajriba asosida ko'rsatadi [7].

Ilmiy-tadqiqotlar tahlili: mobil ilovalarning fonetika o'rgatishdagi samaradorligi.

Mobil texnologiyalar yordamida fonetika o'rgatish eksperimental jihatdan isbotlangan metodika sifatida qaralmoqda. ELSA Speak va Duolingo kabi ilovalar asosida olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar fonetik kompetensiyani rivojlantirishda samaradorligini ko'rsatmoqda. Sholekhah va Fakhrurriana tomonidan o'tkazilgan eksperimentda ELSA Speak ilovasi indoneziyalik talabalarning talaffuz ko'nikmalariga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatgani qayd etilgan [8]. Nguyen va Pham esa ELSA Speak va Duolingo ilovalarining samaradorligini solishtirgan [9]. Tommerdahl va hammualliflar esa 2000–2021 yillardagi 50 dan ortiq mobil yordamli talaffuz mashg'ulotlarini tahlil qilgan [10]. Rus olimlari Gurikov va Voronskaya tomonidan yaratilgan mobil ilova fonetik birliklarni avtomatik aniqlash, teskari aloqa vositalari va nutqni segmentatsiya qilish imkoniyatlariga ega bo'lgan texnologik modelni taklif qiladi [11]. O'zbekiston olimlari – Toirova [12], Nurhakim qizi [13] va Arziyev [14] mobil ilovalar asosida fonetika mashg'ulotlarining samaradorligini isbotlaydilar.

O'zbekiston ta'lim tizimida fonetikani o'rgatishdagi amaliy holat.

So'nggi yillarda O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida fonetika o'rgatishda raqamli texnologiyalar va mobil ilovalarning o'rni ortmoqda. Yuldasheva fonetika mashg'ulotlariga ZiyaLearn, IziStudy va Duolingo ilovalarini integratsiya etib, talaffuz aniqligi va fonetik elementlar shakllanganligini ko'rsatadi [15]. IziStudy mobil platformasi fonetik modul orqali amaliy ko'nikmalarni rivojlantiruvchi mashqlar va ovozli teskari aloqa imkoniyatlarini taqdim etadi [16]. Ruzieva esa an'anaviy va multimedia usullarini taqqoslab, mobil texnologiyalar yordamida fonetik ko'nikmalar yaxshilanishini ko'rsatadi [17].

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, mobil ilovalar ingliz tili fonetikasini o'rgatishda an'anaviy metodik yondashuvlarga samarali alternativ sifatida shakllanmoqda. ELSA Speak ilovasining individual feedback, avtomatik xato tuzatish, AI yordamida talaffuz baholash kabi xususiyatlari fonetik kompetensiyani rivojlantirishda yuqori natijalar bermoqda. Duolingo ilovasining esa gamifikatsiyalangan mashqlari va interaktiv dizayni o'quvchilar motivatsiyasini oshiradi. O'zbekiston ta'lim muassasalarida mobil texnologiyalar yordamida fonetika o'qitish yo'lga qo'yilgan bo'lsa-da, bu borada hali pedagogik metodika va texnik infratuzilmani mustahkamlash zarur. Mahalliy ta'lim dasturlariga mos fonetika modullari, raqamli darsliklar va o'qituvchilar malakasini oshirish kabi yo'nalishlar istiqbolli hisoblanadi. Maqola xulosasiga ko'ra, mobil ilovalarning fonetika o'rgatishdagi salohiyati yuqori bo'lib, ularni metodik jihatdan chuqur o'rganish, lokalizatsiya qilish va o'quv jarayoniga strategik integratsiyalash hozirgi davrning dolzarb vazifalaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Celce-Murcia M., Brinton D. M., Goodwin J. M. Teaching Pronunciation: A Course Book and Reference Guide. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – 396 p.
2. Хамраева Ш. Х. Хозирги инглиз тили фонетикаси. – Тошкент: "Fan va texnologiya", 2019. – 256 б.
3. Лебедева А.Ю., Иванова Е.С. Современные подходы к обучению английской фонетике: от теории к практике // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – №5. – С. 114–119.

4. Burston J. Twenty years of MALL project implementation: A meta-analysis of learning outcomes // ReCALL. – 2015. – Vol. 27, №1. – P. 4–20.
5. Kukulska-Hulme A. Mobile-assisted language learning // The Encyclopedia of Applied Linguistics / Ed. by C. A. Chapelle. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2017. – P. 3709–3714.
6. Toirova G. Mobil texnologiyalar yordamida xorijiy til o'qitishning didaktik imkoniyatlari // Filologiya va tillarni o'qitish. – 2021. – №3. – B. 215–219.
7. Nurhakim qizi D. Mobil ilovalar orqali fonetika darslarini tashkil etish uslubi // Innovatsion ta'lim. – 2022. – №1. – B. 142–145.
8. Sholekhah M. F., Fakhurriana R. Use of ELSA Speak as a Mobile-Assisted Language Learning tool to improve EFL students' pronunciation // JELITA Journal of Education Language Innovation and Applied Linguistics. – 2023. – Vol. 2, №2. – P. 93–100.
9. Nguyen L. M., Pham T. T. A comparative study of Duolingo and ELSA Speak in English pronunciation teaching // CALL-EJ. – 2019. – Vol. 20, №1. – P. 93–109.
10. Tommerdahl T. et al. A Systematic Review of Empirical Mobile-Assisted Pronunciation Training // Languages (MDPI). – 2022. – Vol. 9, №7. – P. 251.
11. Gurikov S. R., Voronskaya D. A. Razrabotka mobil'nogo prilozheniya dlya izucheniya angliyskogo yazyka // Profil'naya shkola. – 2022. – №4. – S. 8–15.
12. Toirova G. Mobil ilovalar orqali fonetika darslarini takomillashtirish // Filologiya va tillarni o'qitish. – 2022. – №4. – B. 88–94.
13. Nurhakim qizi D. Mobil ilovalar asosida fonetik trening metodologiya // Innovatsion ta'lim. – 2023. – №2. – B. 101–107.
14. Arziyev S. Ingliz tilidan testlar ishlashga mo'ljallangan mobil ilova tahlili // Ares.uz. – 2024. – 12 b.
15. Yuldasheva Sh. S. O'zbek tili mashg'ulotlari uchun mashq va topshiriqlarning raqamli transformatsiyasi masalasi // O'zbekiston: til va madaniyat. – 2024. – №4(1). – B. 20–28.
16. IZI Study. Diqqat fonetik treyninglarda: dialog-praktika, audio-tuzatish va online chat imkoniyatlari // IZI Study. – 2025. – URL: <https://izi-study.com/uz-a2-apps/> (murojaat qilingan sana: 20.07.2025).
17. Ruzieva S. Kh. Sravnitel'nyy analiz traditsionnykh i multimedia metodov obucheniya fonetike // Reshenie sotsial'nykh problem v upravlenii i ekonomike. – 2025. – Vol. 4, №3. – S. 69–72.

UO'K 372.881.1

INGLIZ TILINI O'QITISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI INTEGRATSIYA QILISH

M.Sh. Tursunboyeva, o'qituvchi, Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon

Annotatsiya. AKT rivojlanishi bilan bir qatorda ko'plab o'quv dasturlari va ta'limiy platformalar yaratildi. Texnologiya va ingliz tili o'qitilishi uyg'unlashtirilganda, talabalar uchun eng qiziqarli va samarali til o'rganish tajribasi yuzaga keladi. Tilni egallashda texnologiyadan foydalanish esa ravonlik va yuqori darajada bilim olishning eng yaxshi usullaridan hisoblanadi. Ushbu maqolada ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda universitet kurslarida raqamli resurslardan foydalanishning afzalliklari yoritiladi.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, talabalar, ingliz tili o'qitish, o'quv platformalari, raqamli vositalar, AKT

Аннотация. С развитием ИКТ было создано большое количество учебных программ и образовательных платформ. Сочетание технологий и преподавания английского языка обеспечивает студентам наиболее увлекательный и продуктивный опыт изучения языка. Лучший способ достичь свободного владения языком - это использование технологий в освоении языка. В данной статье рассматриваются преимущества использования цифровых ресурсов в университетских программах, где английский язык преподаётся как второй.

Ключевые слова: высшее образование, учащиеся, преподавание английского языка, образовательные платформы, цифровые инструменты и ИКТ

Abstract. With the development of ICT, a large number of instructional programs and educational platforms have been created. When technology and English teaching are combined, students have the most engaging and productive language learning experience. The best method for gaining proficiency and fluency is through the use of technology in language acquisition. This article explores the benefits of using digital resources in university courses that teach English as a second language.

Key words. higher education, pupils, English teaching, learning platforms, digital tools, and ICT

Introduction. Recent research indicates that digital teaching tools and information technologies for foreign languages are becoming increasingly popular and used in higher education institutions worldwide, including Uzbekistan [1,]. Teachers and students are believed to require digital technologies in order to improve their learning skills, modify the structure of their classes, and support any instructional and methodological tools, whether they are used inside or outside of the classroom, in order to effectively teach foreign languages while taking into consideration institutional needs, the variety of the student population, and specific courses [7]. Existing national and international education policies suggest ways to make better use of the the potential of information and communication technologies in education and in assisting all stakeholders in the educational process in acquiring digital skills necessary for success in a digital world.

Using ICT to teach and learn foreign languages has transformed the area by making more information available to all students, regardless of where they live. urban or rural environments. The use of ICT in ELT benefits students since it facilitates learning and fosters the growth of their conceptual and perceptual skills. ICT provides energy, but it also empowers students to take charge of their own development [6]. The use of ICT in foreign languages When teaching foreign languages in the classroom, we place a high value on collaboration, which is encouraged through language instruction. A student may choose to engage with by speaking with a native speaker via chat, forums, email, or by going to a key cultural nexus.

By going to a major cultural link or by interacting with a native, a learner may practice the essential skills of speaking and writing without barriers. through email, discussion boards, chat, and other means. When a learner is able to cite, they feel better, reinforce what they have learned, revitalize their memories, and feel like they are engaging in a genuine conversation with the outside world. It is true that the use of ICT in learning and teaching foreign languages, as well as the Internet itself, can help students overcome obstacles they may encounter along the way. The usage of multimedia is becoming increasingly popular among teachers of foreign languages. He or she uses a variety of technologies related to specific media, such as images from books, writing, and words [3]. The majority of studies on the digitization of foreign language instruction have so far focused on outlining the characteristics, taxonomy, and implementation strategies of different teaching aids. The majority of this literature highlights the advantages of employing digital technologies and data and communication media, with only a few sporadic drawbacks [4]. For instance, ICT in education does not ensure its efficient use, and if ICT is not used properly in instruction, it may even have negative consequences [5]. The educational environment has undergone a dramatic transformation because of ICT, and as we can see, there have been advancements in the way that students are taught and learn. A wide range of technology tools are used by both students and teachers of English as a foreign language (EFL) to facilitate learning. Teachers must be able to utilize technology and smart devices effectively when employing ICT in the classroom. The newest fad in English instruction and learning, which is utilized in modern classrooms nowadays, is the use of so-called Ed-tech tools. These tools are used in the following [6] ways: (1) An "electronic diary" of sorts, made, completed, and sent to students by the Google Forms, which provide live data on attendance and progress. The university's LMS system is able to monitor intermediate and final grades, but it lacks the ability to track attendance and accumulate data. MS OneDrive as a cloud storage for all kinds of educational and noneducational materials; MS OneNote Class Notebooks as, of course, grades in real time); MS Teams for online courses, conversations, consultations, and student interaction, as well as a repository for course content and assignments [7] (1) a single software platform; (2) classroom learning aids: these are software tools used by teachers to present, study, practice, and review curriculum-based course materials (e. g. , offline). or interactive multimeter presentations, online PowerPoint presentations, offline audio and video textbook supplements, and online audio and video content like BBC Learning English, TED Talks, Educational platforms Learning Apps, Quizlet, Kahoot! , Padlet; all classrooms should have projectors, sound speakers, and instructors' workstations; students have National

Geographic Learning [7], which is a great resource. (3) Out-of-class learning tools: (1) for required, graded homework (interactive workbooks, programs for practicing listening, speaking, and speaking) (3) access to high-speed Wi-Fi on laptops, smartphones, and tablets; (3) grammar, vocabulary); (2) for further, optional, ungraded practice of the English language (e. g. , television shows, various audio and video podcasts in a foreign language). followed by more time spent in the classroom in which they are further summarized and explained).

Results and Discussion. Actually, ELT instructors may utilize computer tools to teach any kind of communicative skill, including speaking, listening, reading, and writing. Additionally, By employing digital technologies, the instructor may continuously enhance his knowledge and abilities while also keeping an eye on how well his pupils' communication abilities are developing. The students The employment of ICT in the process of teaching a foreign language is intended to accomplish a variety of goals, as outlined by Zimina and Lyulyaeva [7]. solve: 1) boost the desire for knowledge;

2) aid in the development of pupils' cognitive abilities;

3) enhance the procedures used by the Central Asian Journal of Literature, Philosophy, and Culture in 2024,

4) keep an eye on the outcomes of training and education in a timely manner;

5) organize and arrange your task;

6) utilize as a method of self-education;

7) plan an event or lesson with speed and efficiency. The increasing use of ICT by students themselves during extracurricular hours is becoming more and more important. Deja [6] emphasizes several of the following crucial considerations:

1) even the most bashful individuals may learn to speak another language through web chat;

2) The Internet is a wealth of easily accessible primary source materials;

3) Social networks allow for interaction with actual native speakers from various cultural backgrounds;

4) Previously used as a means of entertainment and communication, all types of mobile devices are now evolving into a potent learning tool [20].

To sum up. Both teachers and students should be knowledgeable about technology and utilize it for instructional purposes, but they should also be careful not to misuse it. They should remember to combine content from novels and the Internet, listen to files from the CD room as well as the Internet, and produce essays. interact with native speakers and chat in real time. To aid in language acquisition, foreign language instructors should encourage their pupils to make use of their own laptops, iPods, MP3 players, and smartphones. Teachers of foreign languages should maintain an eye on their students' participation and improve their teaching methods.

REFERENCES:

1. A. R. Rahimi, "The role of twenty-first century digital competence in shaping pre-service teacher language teachers' twenty-first century digital skills: the Partial Least Square Modeling Approach (PLS-SEM)," *Journal of Computers in Education*. 2024. doi: 10.1007/s40692-023-00307-6.
2. P. Gayatri, "Sustainable EFL Blended Education in Indonesia: Practical Recommendations," *Sustainability (Switzerland)*, vol. 15, no. 3. 2023. doi: 10.3390/su15032254.
3. E. Emaki, "Pursuing a standardized content of a CALL course for pre-service EFL teachers: the procedure, impacts, and reflections," *Computer Assisted Language Learning*, vol. 36, no. 5. pp. 1005–1039, 2023. doi: 10.1080/09588221.2021.1968913.
4. Y. Chen, "Using a Game-Based Translation Learning App and Google Apps to Enhance Translation Skills: Amplification and Omission," *International Journal of Human-Computer Interaction*, vol. 39, no. 20. pp. 3894–3908, 2023. doi: 10.1080/10447318.2022.2108591.
5. U. Sulston, "Determinants of Technology Acceptance Model (TAM) Towards ICT Use for English Language Learning," *Journal of Language and Education*, vol. 8, no. 2. pp. 18–31, 2022. doi: 10.17323/jle.2022.12467.
6. B. Naghdi pour, "ICT-enabled informal learning in EFL writing," *Journal of Second Language Writing*, vol. 56. 2022. doi: 10.1016/j.jslw.2022.100893.
7. M. Chimbu-Caceres, "The use of web 3.0 tools for reading skill development: case blogs in virtual education," *IEEE Global Engineering Education Conference, EDUCON*, vol. 2022. pp. 1544–1548, 2022. doi: 10.1109/EDUCON52537.2022.9766683.
8. B. Chaves-Yuste, "Podcasts' effects on the EFL classroom: a socially relevant intervention," *Smart Learning Environments*, vol. 10, no. 1. 2023. doi: 10.1186/s40561-023-00241-1.

GEMATOLOGIYA FANINI O'QITISHDA ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA YONDASHUV**R.Z. Umurzakova, t.f.n., dots., Andijon davlat tibbiyot instituti, Andijon**

Annotatsiya. Ushbu maqolada gematologiya fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash masalalari yoritilgan. Ta'lim jarayonida interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion yondashuvlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Shuningdek, talabalarda klinik tafakkurni shakllantirish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va nazariy bilimlarni mustahkamlashda ilg'or pedagogik texnologiyalarning samaradorligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: gematologiya, ilg'or pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, ta'lim jarayoni, innovatsion yondashuv.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы применения современных педагогических технологий в преподавании гематологии. Анализируется значение интерактивных методов, информационно-коммуникационных технологий и инновационных подходов в образовательном процессе. Обоснована эффективность использования передовых педагогических технологий в формировании клинического мышления у студентов, развитии практических навыков и закреплении теоретических знаний.

Ключевые слова: гематология, передовые педагогические технологии, интерактивные методы, образовательный процесс, инновационный подход.

Abstract. This article discusses the application of modern pedagogical technologies in teaching hematology. The importance of interactive methods, information and communication technologies, and innovative approaches in the educational process is analyzed. The effectiveness of advanced pedagogical technologies in developing students' clinical thinking, enhancing practical skills, and consolidating theoretical knowledge is substantiated.

Keywords: hematology, advanced pedagogical technologies, interactive methods, educational process, innovative approach.

Kirish. Bugungi kunda tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida gematologiya fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish dolzarb masalalardan biridir. Zamonaviy ta'lim jarayonida interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, hamda innovatsion yondashuvlar talabalarning mustaqil fikrlashini, klinik tafakkurini va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, gematologiya fanida nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish, talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ilg'or pedagogik yondashuvlar samarali natija beradi. Shu bois, ushbu maqolada gematologiyani o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi.

XXI asrda tibbiy ta'lim jarayonida raqobatbardosh, zamonaviy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega mutaxassislarni tayyorlash ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, gematologiya kabi murakkab nazariy va amaliy jihatlarni o'z ichiga oluvchi fanlarni o'qitishda pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta'lim samaradorligini oshiradi. Ilg'or pedagogik texnologiyalar ta'limda talabaning faolligini ta'minlab, nazariy bilimlarni amaliy mashg'ulotlar bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi [1]. Bu jarayon nafaqat bilimlarni o'zlashtirish, balki klinik tafakkurni shakllantirish, tahliliy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim o'rin tutadi. Shu bois, ushbu tadqiqotning maqsadi — gematologiya fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish tajribasini o'rganish va ularning samaradorligini tahlil qilishdir.

Metodlar. Tadqiqotda quyidagi yondashuvlardan foydalanildi:

Adabiyotlar tahlili: zamonaviy pedagogik texnologiyalar va tibbiy ta'lim metodologiyasi bo'yicha ilmiy manbalar o'rganildi [2;3].

Ta'lim jarayoni kuzatuvi: Andijon davlat tibbiyot institutida gematologiya fanidan dars berish jarayonida ilg'or pedagogik metodlar (klaster, keys-stadi, "aqliy hujum", "blits-so'rov", elektron platformalar orqali interfaol mashg'ulotlar) qo'llanildi.

Talabalar fikrini o'rganish: anonim so'rovnoma asosida ilg'or metodlar samaradorligi yuzasidan tahlil qilindi.

Natijalar. Tahlil natijalariga ko'ra, gematologiya fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llash bir qator ijobiy natijalarni berdi:

1. Talabalarning mavzuga bo'lgan qiziqishi 35–40% ga ortdi.
2. Amaliy mashg'ulotlarda mustaqil faoliyat ulushi sezilarli ravishda oshdi.
3. Klinik tafakkurni shakllantirish bo'yicha test sinovlarida yuqori natijalarga erishildi.
4. Talabalar tomonidan berilgan fikr-mulohazalarga ko'ra, interfaol metodlar murakkab gematologik jarayonlarni osonroq tushunishga yordam berdi.

Misol uchun, keys-stadi metodidan foydalanganda, talabalar anemiyalar, gemorragik sindromlar va leykemiya bo'yicha klinik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ldi. Bu esa nazariy bilimlarning amaliyot bilan uyg'unlashuvini ta'minladi [4].

Muhokama. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etish talabalarning faolligini, bilimlarni o'zlashtirish darajasini oshiradi va ularni amaliy faoliyatga tayyorlaydi. Xalqaro tajribalar ham shuni tasdiqlaydi: interfaol metodlar tibbiy ta'limda samaradorlikni oshirishning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi [5].

Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (multimedia taqdimotlar, virtual laboratoriyalar, onlayn simulyatorlar) talabalarda mavzuni chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qilmoqda. Innovatsion yondashuvlar ta'lim jarayonida passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylanish imkonini beradi [6].

Xulosa. Gematologiya fanini o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Interfaol metodlar va innovatsion yondashuvlar talabalarda klinik tafakkurni shakllantirish, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish va nazariy bilimlarni mustahkamlashda katta ahamiyatga ega. Shu bois, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tibbiy ta'lim jarayoniga keng joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Amaliy tavsiyalar:

1. Interfaol metodlarni keng joriy etish – gematologiya darslarida “keys-stadi”, “aqliy hujum”, “klaster”, “blits-so'rov” kabi usullarni muntazam qo'llash.
2. Axborot texnologiyalaridan foydalanish – multimedia taqdimotlari, virtual laboratoriyalar va onlayn simulyatorlar yordamida murakkab gematologik jarayonlarni talabalarga tushuntirish.
3. Klinik tafakkurni rivojlantirish – amaliy mashg'ulotlarda real klinik holatlar asosida tahliliy topshiriqlar berish.
4. Mustaqil ta'limni kuchaytirish – talabalarni ilmiy maqolalar, yangi darsliklar va elektron manbalar asosida mustaqil izlanishga yo'naltirish.
5. Tibbiyot amaliyoti bilan integratsiya – o'quv jarayonini shifoxona amaliyoti bilan bog'lab, talabalarni gematologik bo'limlarda klinik kuzatuvlarga jalb etish.
6. Baholash tizimini takomillashtirish – an'anaviy nazorat usullari bilan birga test, keys, OSCE (Objective Structured Clinical Examination) kabi baholash shakllaridan foydalanish.
7. O'qituvchilar malakasini oshirish – pedagogik texnologiyalar bo'yicha muntazam seminar va treninglar tashkil etish.
8. Talabalar motivatsiyasini kuchaytirish – fan bo'yicha tanlovlar, viktorinalar va amaliy ko'nikma musobaqalarini o'tkazish orqali fanga qiziqishni oshirish.
9. Xalqaro tajribani o'rganish – xorijiy tibbiyot universitetlari tajribalarini o'quv jarayoniga tatbiq etish.
10. Tibbiy ingliz tilini integratsiya qilish – zamonaviy ilmiy adabiyotlarni o'qish va klinik tafakkurni global tajriba asosida rivojlantirish uchun.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хуторской А.В. Педагогические технологии. – М.: Академия, 2019.
2. Ходжиева Н.Р., Абдуллаева М.Б. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarining tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida qo'llanilishi. // O'zbekiston tibbiyoti jurnali. – 2021. – №3. – B. 45–49.
3. Harden R.M. Ten key principles of effective teaching and learning. // Medical Teacher. – 2002. – Vol. 24(2). – P. 151–157.
4. Милославский И.Н., Куликов В.Н. Использование кейс-технологий в медицинском образовании. – СПб.: СПбГМУ, 2018.

5. Spencer J. Learning and teaching in the clinical environment. // BMJ. – 2003. – Vol. 326. – P. 591–594.
6. Umurzakova R.Z. Innovative approaches in medical education: experience of Andijan State Medical Institute. // International Journal of Medical Education and Research. – 2022. – Vol. 14(4). – P. 102–107.
7. <https://elibrary.ru>
8. www.ziyounet.uz

UO'K 37.02

KURASH SPORTI MASHG'ULOTLARIDA JISMONIY SIFATLARNI RIVOJLANTIRISHNING SAMARALI METODIKASI

M.M.Usarov, o'qituvchi, Andijon davlat pedagogika instituti, Andijon

Annotatsiya. Ushbu maqolada kurash sporti mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni — kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik va moslashuvchanlikni rivojlantirishning samarali metodikasi tahlil qilinadi. Maqolada zamonaviy sport pedagogikasi va trening nazariyasi asosida mashg'ulot jarayonini optimallashtirish yo'llari ko'rsatilib, yosh sportchilarning jismoniy tayyorgarligini oshirishga qaratilgan metodlar tavsiya etiladi. Shuningdek, ilmiy kuzatuvlar asosida kurashchilarning jismoniy sifatlarini kompleks rivojlantirishda individual yondashuvning ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: kurash, jismoniy sifatlar, kuch, tezlik, chidamlilik, mashg'ulot metodikasi, sport pedagogikasi, tayyorgarlik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются эффективные методики развития физических качеств — силы, быстроты, выносливости, ловкости и гибкости — в процессе тренировок по курешу (узбекской борьбе). На основе современной спортивной педагогики и теории тренинга представлены пути оптимизации тренировочного процесса и повышения физической подготовленности юных спортсменов. Особое внимание уделено значению индивидуального подхода при комплексном развитии физических качеств борцов.

Ключевые слова: куреш, физические качества, сила, быстрота, выносливость, методика тренировки, спортивная педагогика, подготовка.

Abstract. This article analyzes effective methods for developing physical qualities—strength, speed, endurance, agility and flexibility—during kurash (Uzbek wrestling) training sessions. Based on modern sports pedagogy and training theory, the paper presents practical approaches to optimizing the training process and improving young athletes' physical preparedness. The importance of an individual approach in the comprehensive development of wrestlers' physical abilities is also highlighted through scientific observations.

Key words: kurash, physical qualities, strength, speed, endurance, training methodology, sports pedagogy, preparation.

Bugungi kunda jismoniy tarbiya va sport tizimi mamlakatimizda sog'lom avlodni tarbiyalash, yoshlarni ma'naviy va jismoniy barkamol qilib voyaga yetkazishning muhim omili sifatida davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. Ayniqsa, milliy sport turlari orasida kurash o'zbek xalqining qadimiy merosi, g'ururi va milliy iftixorini ifoda etuvchi sport turi sifatida alohida o'rin tutadi. Kurash nafaqat musobaqaviy natijalar bilan, balki yosh avlodda iroda, matonat, qat'iyat, o'zini boshqarish va halollik kabi fazilatlarni shakllantirishdagi tarbiyaviy ahamiyati bilan ham ajralib turadi.

Kurash sporti mashg'ulotlari jarayonida sportchining jismoniy, psixologik va texnik-taktik tayyorgarligi bir butun tizim sifatida shakllanadi. Ayniqsa, sportchining yuqori natijalarga erishishida jismoniy sifatlarni — kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik va moslashuvchanlik muhim o'rin egallaydi. Ushbu sifatlarni kurashchining harakat imkoniyatlarini kengaytiradi, texnik harakatlarni aniq va tez bajarish imkonini beradi hamda musobaqa davomida barqarorlikni ta'minlaydi. Shu bois jismoniy sifatlarni ilmiy asosda, tizimli va individual yondashuv asosida rivojlantirish kurash sportining samaradorligini oshirishning eng muhim sharti hisoblanadi.

Zamonaviy sport pedagogikasida jismoniy sifatlarni shakllantirish masalasi sport nazariyasi, fiziologiya, biomexanika va psixologiya fanlari bilan uzviy bog'liq holda o'rganilmoqda. Ilmiy

tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mashg'ulot jarayonining to'g'ri rejalashtirilishi, yuklamaning me'yori, dam olish va tiklanishning muvozanati, shuningdek, har bir sportchining yoshi, jinsi, tayyorgarlik darajasi va individual xususiyatlarini hisobga olish yuqori natijalarga erishishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Kurash mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan metodikalar turlicha bo'lib, ularning samaradorligi mashqlar majmuasining to'g'ri tanlanishi va ularni bosqichma-bosqich qo'llashga bog'liq. Shuning uchun murabbiy va o'qituvchilar zamonaviy ilmiy yondashuvlarga tayanib, har bir sportchining jismoniy imkoniyatlarini maksimal darajada ochib beruvchi individual trening dasturlarini ishlab chiqishlari lozim.

Kurash sporti insonning barcha jismoniy sifatlarini kompleks rivojlantirishni talab etadi. Harakatlarning xilma-xilligi, tezkor qaror qabul qilish, raqib bilan doimiy muloqot holati sportchidan kuch, chidamlilik, muvozanat, chaqqonlik, koordinatsiya va tezkorlikni talab qiladi. Shu boisdan kurash mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni o'stirishga qaratilgan mashqlar tizimi markaziy o'rinni egallaydi. Jismoniy sifatlarni rivojlantirish jarayoni murabbiy tomonidan mashg'ulot yuklamasining hajmi, intensivligi va dam olish intervali bilan ilmiy asosda boshqarilishi lozim. Bu jarayonda har bir sifadni mustahkamlash uchun alohida yo'nalishdagi mashqlar majmuasidan foydalaniladi.

Kurashda kuch asosiy jismoniy sifatlardan biridir. Raqibni muvozanatdan chiqarish, ushlab turish, yiqitish yoki qarshi harakatlarga bardosh berish uchun yuqori darajadagi mushak kuchi talab etiladi. Kuchni rivojlantirish uchun quyidagi metodlardan keng foydalaniladi:

- Statik va dinamik mashqlar (tana og'irligi bilan bajariladigan mashqlar, tortinish, press, squat, plank va boshqalar);

- Og'ir atletika elementlaridan foydalanish (сһтанга, гаһтел, резина експандерлар);
- Raqib bilan juftlikda bajariladigan mashqlar (itish-tortish, ushlab turish mashqlari);
- Bosqichma-bosqich yuklama oshirish tamoyili asosida kuch tayyorgarligini takomillashtirish.

Kuch sifatini oshirishda mushak guruhlarini muvozanatli rivojlantirish, jarohatlardan saqlanish va tiklanish jarayoniga e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Kurash texnik harakatlarining samaradorligi ko'p jihatdan sportchining tezkorligi va chaqqonligiga bog'liq. Tezlik sifatini rivojlantirish uchun qisqa muddatli, maksimal tezlikda bajariladigan mashqlar, start mashqlari, tezkor reaksiyani shakllantiruvchi o'yin elementlari qo'llaniladi. Chaqqonlikni oshirishda esa murakkab harakatlar ketma-ketligini o'zgartirib bajarish, yo'nalishlarni keskin almashtirish, muvozanatni saqlash mashqlari va kombinatsion uslublar muhim rol o'ynaydi. Bunda koordinatsion tayyorgarlik va fazoviy orientatsiya malakasi ham shakllanadi.

Kurashda sportchi butun musobaqa davomida yuqori darajadagi faoliyatni saqlab turishi kerak. Bu holat organizmning chidamlilik darajasiga bevosita bog'liq. Chidamlilikni oshirish uchun yugurish, intervalli mashqlar, aylana (krugovoy) mashg'ulot uslubi samarali natija beradi. Shu bilan birga, mashg'ulotlarda yurak-qon tomir tizimi va nafas olish organlarining moslashuvchanligini rivojlantirishga e'tibor beriladi. Moslashuvchanlik esa kurashchining texnik harakatlarini erkin, og'riqsiz va to'liq amplitudada bajarishiga imkon beradi. Buning uchun cho'zilish mashqlari, gimnastika elementlari, elastik mashqlar qo'llaniladi.

Kurash mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishda quyidagi metodik tamoyillar asosiy o'rinni egallaydi:

- **Izchillik va muntazamlilik tamoyili:** mashg'ulotlar tizimli va uzluksiz bo'lishi lozim;
- **Bosqichlilik tamoyili:** yuklamalar sportchining tayyorgarlik darajasiga mos ravishda asta-sekin oshiriladi;
- **Individuallashtirish tamoyili:** har bir sportchining yoshi, fiziologik holati va psixologik xususiyatlari inobatga olinadi;
- **Nazorat va tahlil:** mashg'ulot natijalari doimiy monitoring qilinadi, bu jarayon sportchining o'sishini ilmiy asosda baholash imkonini beradi.

Kurash sportida yuqori natijalarga erishish uchun jismoniy sifatlarni tizimli va ilmiy asosda rivojlantirish zarur. Kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik va moslashuvchanlik sportchining texnik-taktik mahoratini shakllantirishda tayanch omil hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kurash mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishning samaradorligi mashg'ulot jarayonining

metodik tashkil etilishi, yuklamaning to'g'ri me'yorlanishi hamda individual yondashuvga bog'liqdir. Zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, mashqlar majmuasini ilmiy asosda tanlash va sportchi organizmining fiziologik xususiyatlarini hisobga olish kurashchilarning jismoniy tayyorgarligini sezilarli darajada oshiradi.

Kurash sporti o'z mohiyatiga ko'ra yuqori darajadagi jismoniy va ruhiy tayyorgarlikni talab etuvchi murakkab sport turidir. Har bir kurashchining texnik-taktik mahorati, musobaqa davomida o'zini tuta bilish darajasi va g'alabaga intilishi bevosita jismoniy sifatlarning rivojlanganlik darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Jismoniy sifatlarning kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik va moslashuvchanlik — bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lib, ulardan biri sust rivojlangan taqdirda umumiy sport tayyorgarligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Kurash mashg'ulotlarida bu sifatlarning o'zaro uyg'un rivojlanishi, sportchining texnik harakatlarini mukammal bajarish, muvozanatni saqlash, raqibning harakatlariga tez javob qaytarish, musobaqa davomida barqarorlikni saqlash imkonini beradi. Shu sababli jismoniy sifatlarni rivojlantirishda kompleks yondashuv qo'llanilishi zarur, ya'ni mashg'ulotlar bir vaqtning o'zida kuch, tezlik, chidamlilik va koordinatsiyani rivojlantiruvchi mashqlar tizimini o'z ichiga olishi kerak.

Kurashchi uchun kuch — texnik harakatlarning asosi, har bir usulni aniq, barqaror va samarali bajarishning poydevoridir. Kuchni rivojlantirishda sportchining yoshi, jinsiy holati, mushak to'qimalarining tuzilishi va umumiy tayyorgarlik darajasi inobatga olinadi.

Kurash sporti nafaqat kuch sinovi, balki insonning iroda, sabr-toqat, aql-zakovat va ruhiy tayyorgarligini sinovdan o'tkazuvchi murakkab faoliyat turi hisoblanadi. Shu boisdan kurash mashg'ulotlarini samarali tashkil etish va jismoniy sifatlarni ilmiy asosda rivojlantirish sportchi tayyorgarligining ajralmas qismi sanaladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, kurashchi muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri — bu jismoniy sifatlarning kompleks rivojlanishidir. Kuch, tezlik, chidamlilik, chaqqonlik va moslashuvchanlik sportchining texnik va taktik imkoniyatlarini belgilovchi mezon bo'lib, ular o'zaro uyg'unlashgan holda rivojlanishi lozim. Masalan, kuch sifatini oshirish tezlik harakatlarini samaraliroq bajarishga yordam beradi, chidamlilik esa sportchining uzoq davom etuvchi musobaqalarda faol bo'lishini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, kurash mashg'ulotlarida jismoniy sifatlarni rivojlantirishning samarali metodikasi — bu ilmiy asoslangan, individual yondashuvga tayanadigan, uzluksiz tahlil va nazorat asosida takomillashib boradigan tizimdir. Bunday yondashuv sportchilarning musobaqalardagi natijalarini oshirish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish hamda milliy sportimiz — kurashning xalqaro miqyosda nufuzini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sultanova N.Y. *Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi*. "Durdona" nashriyoti, Buxoro, 2023.
2. Abdullaev A., Xonkeldiev Sh. *Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi*. Toshkent, 2005.
3. Jumanov O. S. *Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi* (uslubiy qo'llanma). Toshkent: "Umid Design", 2021.
4. Salomov R. S. *Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi*. 2014.
5. Masharipov Y., Jo'rayev N. *Sport psixologiyasi* / Toshkent: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010.
6. Abdurahmonov A. "Jismoniy tarbiya nazariyasi va metodikasi". – Toshkent: O'zDJTI nashriyoti, 2021.
7. Matkarimov B., Shomurodov R. "Sportchilar jismoniy tayyorgarligini rivojlantirish metodikasi". – Toshkent, 2019.
8. Nuritdinov O. "Sport mashg'ulotlarida individual yondashuvning ahamiyati". – "Sport va ilm" jurnali, №3, 2023.

UO'K 37.02

ELEKTROTEXNIKA FANINI O'QITISHDA TEXNIK FIKRLASH KO'NIKMASINI RIVOJLANRISH METODIKASI

X.A. Xalikova, mustaqil izlanuvchi, Chirchiq davlat pedagogika universiteti, Chirchiq

Annotatsiya. Ushbu maqola elektrotexnika fanini o'qitish jarayonida talabalar va o'quvchilarda texnik fikrlash ko'nikmasini rivojlantirishning zamonaviy metodikasini keng va atroflicha yoritadi. Maqolada texnik fikrlashning tuzilishi, uning rivojlantirish usullari (keys-stadi,

loyihaviy faoliyat, rol o'yinlari va boshqalar) va elektrotexnika darslariga qo'llash misollari tahlil etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ushbu metodlar talabalarning muammoni hal qilish qobiliyatini 20-30% ga oshirishi mumkin.

Kalit so'zlar: texnik fikrlash, elektrotexnika o'qitish, keys-stadi metodi, loyihaviy ta'lim, tanqidiy fikrlash.

Аннотация. В данной статье представлен комплексный и всесторонний обзор современных методов развития технического мышления у студентов и учащихся в процессе обучения электротехнике. В статье анализируется структура технического мышления, методы его развития (кейс-стади, проектная деятельность, ролевые игры и т.д.) и примеры его применения на уроках электротехники. Результаты исследования показывают, что данные методы позволяют повысить навыки решения задач у учащихся на 20–30%.

Ключевые слова: техническое мышление, обучение электротехнике, метод кейс-стади, проектное обучение, критическое мышление

Abstract. This article provides a comprehensive and comprehensive overview of modern methods for developing technical thinking skills in students and pupils in the process of teaching electrical engineering. The article analyzes the structure of technical thinking, methods for its development (case studies, project activities, role-playing games, etc.) and examples of its application in electrical engineering lessons. The results of the study show that these methods can increase students' problem-solving skills by 20-30%.

Keywords: technical thinking, electrical engineering teaching, case study method, project-based education, critical thinking.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimida, ayniqsa texnik yo'nalishlardagi fanlarni o'qitishda, talabalarning nafaqat nazariy bilimlarga, balki amaliy ko'nikmalarga, jumladan texnik fikrlash qobiliyatiga ega bo'lishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Elektrotexnika fani – bu energetika, elektronika va avtomatlashtirish sohasidagi asosiy fan bo'lib, unda texnik fikrlash ko'nikmasi talabalarning murakkab muammolarni hal qilish, innovatsion yechimlar ishlab chiqish va real hayotdagi vaziyatlarni tahlil qilish uchun zaruriy vositadir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF-5847-sonli Farmoni "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish to'g'risida"ga muvofiq, ta'lim jarayonida kompetentsiyaga asoslangan yondashuv joriy etilmoqda, bu esa texnik fikrlashni rivojlantirishni taqozo etadi.

Texnik fikrlash – bu texnik ob'ektlar, jarayonlar va ishlab chiqarishni aks ettirish jarayoni bo'lib, u tushunchalar, tasavvurlar va amaliy harakatlar orqali muammolarni hal qilishga asoslanadi.

Ushbu ko'nikma talabalarda integratsiya (ko'p qirrali yondashuv), ijodkorlik (yangiliklar yaratish), samaradorlik (vaqt va resurslarni boshqarish) va refleksiya (o'z fikrlash jarayonini baholash) xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Maqolaning maqsadi – elektrotexnika o'qitishida texnik fikrlashni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqish va amaliy qo'llash yo'llarini taklif etishdir. Tadqiqot ob'ektlari – O'zbekiston oliy o'quv yurtlaridagi elektrotexnika yo'nalishi talabalari, sub'ektlari – o'qitish metodlari.

Adabiyotlar tahlili. Texnik fikrlashni rivojlantirish bo'yicha xorijiy va mahalliy adabiyotlarda keng muhokamalar mavjud. Xorijiy tadqiqotlarda, masalan, Paul-Elder ramkasi asosida tanqidiy fikrlashni o'qitish tizimi ta'kidlanadi, unda fikrlash elementlari (maqsad, nuqtai nazar, taxminlar, oqibatlar) va standartlari (aniqlik, to'g'rilik, ahamiyat) ishlatiladi. Bu yondashuv elektrotexnika kurslarida, masalan, tarmoq tahlili va differensial tenglamalar mavzularida qo'llanilganda, talabalarning muvaffaqiyat darajasini 20% ga oshirgan.

Rossiyalik olimlar texnik fikrlashni rivojlantirishda loyihaviy faoliyat, rol o'yinlari va TRIZ (ixtirochi muammolarni hal qilish nazariyasi) usullarini taklif etadilar. Masalan, talabalarda texnik fikrlash darajasi Bennett testi orqali baholanib, o'rtacha 3,56 ball (5 balllik shkala bo'yicha) ga baholangan, ammo an'anaviy ta'limda bu ko'rsatkich beqaror bo'lib qolmoqda.

Elektrotexnika fanini o'qitishda keys-stadi (Case Study) metodining qo'llanilishi alohida o'rin tutadi. Ushbu metod 1921-yilda Garvard universitetida ishlab chiqilgan bo'lib, real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilishga asoslanadi.

Umumiy elektrotexnika fanida, masalan, uch fazali zanjirlar mavzusida, nosimmetrik yuklamalar sababli elektr uzilishlari holatini o'rganish orqali talabalar sabablarni aniqlash, yechimlar taklif etish va oldini olish choralari ko'rishni o'rganadilar. Shuningdek, fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasi mexanizmi elektrotexnika o'qitishda texnik fikrlashni kuchaytirish vositasi sifatida ko'rib chiqiladi.

Mahalliy tadqiqotlarda mehnat ta'limi va texnologik terminlar ishlatilishi orqali boshlang'ich bosqichdan texnik fikrlash asoslari shakllantirilishi ta'kidlanadi. Umuman olganda, adabiyotlar texnik fikrlashni rivojlantirishda interfaol metodlarga o'tish zarurligini ko'rsatadi, ammo O'zbekiston sharoitida ularni moslashtirish masalasi hal etilmagan. Texnik fikrlashning tuzilishi to'rt komponentdan iborat:

- integratsiya (nazariya va amaliyotni birlashtirish),
- ijodkorlik (muammolarni gibridd yechimlar orqali hal qilish),
- samaradorlik (resurslarni optimallashtirish)
- refleksiya (o'z xatolarini tahlil qilish).

Rivojlanish darajalari quyidagicha baholanadi: past (1-2 ball – oddiy takrorlash), o'rta (3 ball – tahlil), yuqori (4-5 ball – ijodiy yechimlar).

Elektrotexnika o'qitishda bu darajalarni baholash uchun Bennett testi yoki Paul-Elder rubrikasidan foydalaniladi.

Asosiy metodlar

1. **Keys-stadi metodi:** Real vaziyatlarni tahlil qilish. Masalan, uch fazali zanjirlarda nosimmetrik yuklama holati: talabalar guruhlariga bo'linib, sabablar (fazalar bo'yicha yuk taqsimoti buzilishi), yechimlar (SIP o'tkazgichlaridan foydalanish) va profilaktika (avtomatlashtirilgan hisoblagichlar) ni muhokama qiladilar. Jarayon 4 bosqichdan iborat: tayyorgarlik (10 daq.), guruh ishi (30 daq.), muhokama (20 daq.), baholash (10 daq.). Bu metod talabalarning mustaqil fikrlashini 25% ga oshiradi.

2. **Loyihaviy faoliyat:** Talabalar loyiha orqali muammoni hal qiladilar, masalan, energiya tejamkor tarmoq loyihasi ishlab chiqish. O'qituvchi maslahatchi sifatida ishtirok etadi. Bu usul integratsiyani ta'minlaydi va real ishlab chiqarishga yaqinlashtiradi.

3. **Rol o'yinlari va brainstorming:** Talabalar muhandis, menejer rollarini o'ynab, elektrotexnika muammolarini (masalan, transformator nosozligi) hal qiladilar. Edvard de Bononing "Olti shlyapa" metodi fikrlarning turli tomonlarini ko'rib chiqishga yordam beradi.

4. **TRIZ va sintektika:** Muammolarni hal qilish algoritmlari orqali qarama-qarshiliklarni bartaraf etish. Masalan, elektr zanjirida energiya yo'qotishlarini kamaytirish uchun analogiyalar ishlatish.

Ushbu metodlar o'qitish jarayoniga integratsiya qilinadi: nazariy darslardan keyin amaliy mashg'ulotlarda qo'llaniladi.

Amaliy qo'llash va natijalar. Tadqiqot ishimizning tajriba-sinov ob'yektlarida o'tkazilgan tajriba shuni ko'rsatadiki, keys-stadi va loyihaviy metodlarni qo'llaganda, talabalarning texnik fikrlash darajasi 3,2 dan 4,1 gacha oshgan (Bennett testi bo'yicha).

Misol uchun, "Elektr tarmoqlarida yuk taqsimoti" mavzusidagi loyihani bajarish jarayonida talabalar SIP kabellardan foydalangan holda modellashtirishni amalga oshirdilar, natijada energiya yo'qotishlarini 15% ga kamaytirish yo'llarini topdilar.

Tajriba-sinov ishida talabalarning dastlabki tayyorgarligi pastligi va vaqt cheklavlari kabi qiyinchiliklar bo'ldi.

Shuningdek tajriba-sinov ishining yakunida, Elektrotexnika fani o'qituvchilariga qayta tayyorlash va raqamli vositalardan (MATLAB) foydalanish taklifi berildi.

Xulosa. Elektrotexnika fanini o'qitishda texnik fikrlash ko'nikmasini rivojlantirish kompetentsiyaga asoslangan ta'limning asosiy yo'nalishidir.

Keys-stadi, loyihaviy va rol o'yinlari kabi metodlar talabalarning ijodkorligi va muammoni hal qilish qobiliyatini sezilarli darajada oshiradi.

O'zbekiston ta'lim tizimida ushbu metodlarni joriy etish orqali energetika sohasida raqobatbardosh mutaxassislar tayyorlash mumkin. Kelajak tadqiqotlari raqamli simulyatsiyalarni integratsiya qilishga qaratilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. A Systematic Approach To Teaching Critical Thinking Skills ... - <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1083225.pdf>
2. Developing technical thinking in Engineering students - <https://www.atlantispress.com/article/125912511.pdf>
3. Development of critical and creative thinking skills... - <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1757-899X/535/1/012005>
4. Umumiy elektrotexnika fanini o'qitishda keys-stadi ... - <https://cyberleninka.ru/article/n/umumiy-elektrotexnika-fanini-o-qitishda-keys-stadi-metodidan-foydalanish>
5. Халикова Х.Ф, Тогаев А. Проведение лабораторных занятий по электрическим схемам/ Международный научный журнал №1(100) часть 1 Научный импульс Polsha, Varshava, 2023.-b.291-294.

UO'K 370.1

INFORMATSION-TAHLILIIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISHDA GEYMIFIKATSIYA VA TA'LIMIIY O'YINLARNING O'RNI

E.Sh.Xolmatova, o'qituvchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak xorijiy til o'qituvchilarining informatsion-tahliliy kompetensiyasini shakllantirishda geymifikatsiya va ta'limiy o'yinlarning ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda ta'limiy o'yinlarning axborotni izlash, solishtirish, tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi tahliliy ko'nikmalarni shakllantirishdagi samaradorligi ilmiy manbalar asosida asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: informatsion-tahliliy kompetensiya, geymifikatsiya, ta'limiy o'yin, raqamli pedagogika, tanqidiy tafakkur, media savodxonlik, motivatsiya, interaktiv metodlar, refleksiya, ijodiy fikrlash, analitik faoliyat.

Аннотация. В статье рассматривается роль геймификации и образовательных игр в формировании информационно-аналитической компетенции будущих преподавателей иностранных языков. В исследовании обоснована эффективность образовательных игр в формировании навыков поиска, анализа и интерпретации информации.

Ключевые слова: информационно-аналитическая компетенция, геймификация, образовательные игры, цифровая педагогика, критическое мышление, медиаграмотность, мотивация, интерактивные методы, рефлексия, творческое мышление, аналитическая деятельность.

Abstract. The article analyzes the role of gamification and educational games in developing the information-analytical competence of future foreign language teachers. The study substantiates the effectiveness of educational games in fostering information search, comparison, and analytical reasoning skills.

Keywords: information-analytical competence, gamification, educational games, digital pedagogy, critical thinking, media literacy, motivation, interactive methods, reflection, creative thinking, analytical activity.

Informatsion-tahliliy kompetensiya – bu o'quvchi yoki talabaning axborotni izlash, tahlil qilish, soxta ma'lumotlarni aniqlash hamda ularga asoslangan holda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatidir. Pedagogik nuqtai nazardan, bu kompetensiya bilim, ko'nikma va malakalarni tanqidiy tafakkur bilan uyg'unlashtirgan holda, axborot ustida mustaqil ishlash layoqatini anglatadi. Zamonaviy ta'limda informatsion-tahliliy kompetensiya alohida ahamiyat kasb etadi, chunki "axborot asri" sharoitida o'quvchilarni tanqidiy fikrlashga va ishonchsiz manbalarni filtrlay olishga o'rgatish muhimdir. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, axborotni tahlil qilish va soxta xabarlarini ajratish qobiliyatini rivojlantirish nafaqat ilmiy bilimlarni chuqurlashtiradi, balki zamonaviy mehnat bozorida ham ustunlik beradi. Shu sabab, informatsion-tahliliy kompetensiya bugungi kunda har bir fan va ta'lim bosqichida shakllantirilishi lozim bo'lgan tayanch kompetensiyalardan biridir. Bu borada o'quv

jarayonida ta'limiy o'yinlarning ham ahamiyati beqiyosdir. Xususan, ular ma'lum bir ma'lumotlarni talabalarga qiziq va unumli yetkazib berishda hamda ularni analiz qila olishlarini shakllantirishda yordam beradi.

Geymifikatsiya (ing. *gamification*) – bu o'yin dizayni elementlarini (ball to'plash, darajalar, nishonlar, sovrinlar va h.k.) o'yin bo'lmagan jarayonlarga tatbiq etish metodidir. Ta'limda geymifikatsiya dars va mashg'ulotlarga o'yinlardagi qiziqarli elementlarni qo'shish orqali o'quvchini rag'batlantiradi va o'quv jarayonini interaktiv hamda raqobatga asoslangan muhitga aylantiradi. Masalan, oddiy topshiriqlar ballari hisoblanadigan, darajama-daraja qiyinlashib boradigan o'yin shaklida tashkil qilinsa, o'quvchilar uchun dars jarayoni yanada qiziqarli va motivatsion bo'ladi. Geymifikatsiya zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida onlayn platformalarda keng qo'llanilmoqda, shu bilan birga an'anaviy darslarda ham kichik didaktik o'yinlar tarzida joriy etish mumkin.

Ta'limiy o'yinlar esa bevosita o'quv maqsadlarini ko'zlagan o'yin faoliyatidir. Bu o'yinlar raqamli shaklda (kompyuter yoki mobil ilovalar, simulatorlar) bo'lishi mumkin, yoki an'anaviy shaklda (rol o'yinlar, stol o'yinlari, viktorinalar) uyushtirilishi mumkin. Raqamli ta'limiy o'yinlar (masalan, matematika yoki dasturlashni o'rgatuvchi ilovalar) o'quvchilarga mavzuni mustaqil o'yin orqali o'zlashtirish imkonini beradi. An'anaviy didaktik o'yinlar esa dars davomida kichik guruh musobaqalari, savol-javob viktorinalari ko'rinishida tashkil etilib, o'quvchilarning tafakkurini charxlaydi va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Umuman, geymifikatsiya va ta'limiy o'yinlarning asosiy mohiyati – o'qitish jarayonini faol, qiziqarli va samarali qilish orqali o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish va o'quv maqsadlariga erishishni osonlashtirishdir.

Geymifikatsiya va ta'limiy o'yinlar axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy izlanishlarda qayd etilgan. Natijada, o'quvchi o'yinda berilgan vaziyat yoki topshiriqni hal qilish jarayonida axborotni tahlil qilish, solishtirish va xulosa chiqarish qobiliyatini mashq qiladi. Quyida bu vositalarning ayrim misollar orqali imkoniyatlarini ko'rib chiqamiz:

1. Raqamli o'yin orqali mantiqiy tafakkurni rivojlantirish: Masalan, dasturlashni o'rgatishga mo'ljallangan *CodeCombat* kabi geymifikatsiyalashgan platformalarda o'quvchilar qahramon sifatida kod yozib vazifalarni bajaradilar. Bunda har bir bosqichda muammoni yechish uchun kodni tahlil qilish va to'g'ri qo'llash talab etiladi. Shunday o'yin elementlari darsni qiziqarli va raqobatli qiladi, o'quvchilarga tezkor fikr-mulohaza (feedback) beradi hamda xatolar ustida ishlash orqali mantiqiy-tahliliy ko'nikmalarini oshiradi.

2. Media savodxonligini oshiruvchi o'yinlar: Axborotning haqiqiy yoki sohtaligini ajratish bo'yicha maxsus ta'limiy o'yinlar o'quvchilarning tahliliy fikrlashini mustahkamlaydi. "Bad News" kabi o'yinlarda ishtirokchilar yolg'on xabarlar tarqatuvchisi rolini o'ynab ko'radi va dezinformatsiya usullarini "amaliy" o'rganadi; natijada ular feyk axborotni tanib olishga nisbatan "immunitet" hosil qilishi ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan. Xuddi shuningdek, "NewsFeed Defenders" kabi o'yinlar ishtirokchilarga yangiliklar lentasidagi ma'lumotlarni tanqidiy baholash va dezinformatsiyani aniqlash bo'yicha mashq beryapti – bunday o'yinlar o'yinchilarga bugungi shiddatli axborot oqimida noto'g'ri ma'lumotni farqlash va unga qarshi turish ko'nikmasini shakllantiradi.

3. Fan va ijtimoiy sohalardagi ta'limiy o'yinlar: Boshqa ko'plab predmetlarda ham o'yinga asoslangan yondashuv axborot-tahlil kompetensiyasiga taalluqli ko'nikmalarni rivojlantiradi. Masalan, tarix darslarida rol o'yinlari orqali o'quvchilar muayyan tarixiy vaziyatga "sho'ng'ib", turli manbalarni o'rganib strategik qaror qabul qilishadi – bu axborotni tahlil qilish va xulosa chiqarishni talab etadi. Yuqoridagi misollar ko'rsatadiki, o'yin mexanizmlarini to'g'ri integratsiya qilish orqali o'quvchilarda axborotni izlashdan tortib uni tahliliy qayta ishlashgacha bo'lgan qator ko'nikmalarni rivojlantirish mumkin.

Pedagogik amaliyotda qo'llash shartlari va natijalari

Ta'lim jarayonida geymifikatsiya va o'yinlarni qo'llashdan kutilgan samara ularni qanchalik maqsadga muvofiq va ilmiy asoslangan joriy etilishiga bog'liq. Avvalo, o'qituvchilarning o'zlari bu yondashuvning metodikasini yaxshi egallashi zarur – o'yin elementlarini aniq belgilangan ta'lim

maqsadlariga muvofiq moslashtirish muhim. Tajriba shuni ko'rsatadiki, agar o'yin dizayni va dars maqsadi uyg'unlashtirilsa, o'quvchilar murakkab mavzularni ham o'yindagi topshiriqlar orqali o'zlashtiradi va motivatsiyasi pasaymaydi. Shuning uchun pedagogik amaliyotda geymifikatsiyani qo'llashda quyidagi shartlarga e'tibor berish lozim:

a) Didaktik maqsadga yo'naltirish: Har bir o'yin elementi yoki o'yin mashg'uloti aniq o'quv maqsadini ko'zlashi kerak. Maqsadsiz berilgan o'yin faqat ko'ngilochar xarakterga ega bo'lib qoladi va kerakli kompetensiyani shakllantirmasligi mumkin. Shu bois, masalan, matematika darsida keltirilgan o'yin misollari matematik tafakkurni, media-savodxonlik bo'yicha o'yinlar esa tanqidiy mushohadani rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi shart.

b) Mos o'quv muhitini yaratish: Geymifikatsiyani muvaffaqiyatli joriy etishda dars muhitining o'zini katta O'yin texnologiyalarini qo'llash uchun zarur texnik imkoniyatlar (kompyuter, internet) mavjudligi, auditoriyaning yosh va qobiliyatiga mos o'yin tanlanishi va guruhda hamkorlik muhiti yaratilishi lozim. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, aynan qulay va qo'llab-quvvatlovchi muhitda o'quvchilar geymifikatsiyaga ijobiy javob berib, yanada ko'proq bilim olishga intilishadi.

c) O'yin bilan o'qish balansini saqlash: O'yinlar ta'limda vosita ekani, maqsad esa o'rganish ekani unutmazlik kerak. Shuning uchun o'qituvchi o'yin jarayonini nazorat qilishi, muhokama va refleksiya uchun vaqt ajratishi lozim.

Xulosa. Xulosa o'rnida aytish mumkinki, informatsion-tahliliy kompetensiyani shakllantirishda geymifikatsiya va ta'limiy o'yinlar zamonaviy pedagogikaning samarali vositalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. O'yin elementlari bilan boyitilgan ta'lim o'quvchilarda axborot bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishda bir qator afzalliklarni beradi: motivatsiya oshadi, darsga qiziqish ortadi, mustaqil va tanqidiy fikrlash muhiti shakllanadi. Misollar ko'rsatdiki, raqamli o'yin platformalaridan tortib an'anaviy didaktik o'yinlargacha bo'lgan vositalar to'g'ri qo'llansa, o'quvchilar axborotni tahlil qilishni o'yinning o'zidayoq o'rganib boradi va bu ko'nikmani real hayotga ko'chira oladi.

Tavsiyalar. Ta'lim tizimida geymifikatsiyadan foydalanishni kengaytirish uchun, birinchidan, o'qituvchilar malakasini oshirish va ularni yangi o'yin texnologiyalaridan xabardor qilish zarur. Ikkinchidan, har bir fan bo'yicha mos ta'limiy o'yinlar bankini yaratish va ularni metodik qo'llanmalarda tavsiya etish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, o'yinlar ta'lim maqsadlariga xizmat qilishi uchun, ularning samaradorligini doimiy ilmiy-tadqiqot asosida baholab borish lozim – masalan, kontrol guruhlar bilan solishtirish orqali qaysi o'yin elementi qaysi kompetensiyaga qancha ta'sir qilayotgani o'rganilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Julboyev T.A. va b. *“Talabarlarda axboriy-analitik kompetentlikni rivojlantirish tuzilmasi va komponentlari”*. Tadbirkorlik va pedagogika ilmiy-uslubiy jurnali, 2025, №2, slib.uzslib.uz
2. EdCircuit Staff. *“Beyond Fun and Games: The Impact of Gamification on Critical Thinking and Problem-Solving Skills”*. EdCircuit portal, 20-noyabr 2024 edcircuit.comedcircuit.com.
3. Respectful Conversation, UNC Charlotte. *“Media Literacy: Games”* (onlayn resurslar ro'yxati), 2025 respectfulconversation.charlotte.edu.
4. Roozenbeek J., Van der Linden S. *“Bad News Game: Fake newsdan himoyalaniish uchun o'yin”* – International Journal of Communication, 19(2025).

UO'K 37.02

BO'LAJAK MUHANDISLARNING NEMIS TILI DARSLARIDA KREATIV FAOLLIGINI TAKOMILLASHTIRISH

G.B.Yaxyoyeva, dots., Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Maqolada bo'lajak muhandislarning nemis tilini o'rganish jarayonida kreativ faollikni rivojlantirishning pedagogik va metodik asoslari yoritilgan. Muallif zamonaviy ta'lim jarayonida talabarlarning ijodiy fikrlashini qo'llab-quvvatlovchi usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va muammoli ta'lim prinsiplarini qo'llashning ahamiyatini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: kreativ faollik, muhandislik ta'limi, nemis tili, innovatsion usullar, kommunikativ kompetensiya, muammoli ta'lim, loyiha metodi.

Аннотация. В статье освещены педагогические и методические основы развития креативной активности будущих инженеров в процессе изучения немецкого языка. Автор показывает важность использования методов, поддерживающих творческое мышление студентов, информационно-коммуникационных технологий и применения принципов проблемного обучения в современном образовательном процессе.

Ключевые слова: креативная активность, инженерное образование, немецкий язык, инновационные методы, коммуникативная компетенция, проблемное обучение, проектный метод.

Abstract. The article highlights the pedagogical and methodological foundations of the development of creative activity of future engineers in the process of learning German. The author shows the importance of using methods that support students' creative thinking, information and communication technologies, and applying the principles of problem-based learning in the modern educational process.

Keywords: creative activity, engineering education, German language, innovative methods, communicative competence, problem-based learning, project method.

Kirish. XXI asr — innovatsiyalar, raqamli transformatsiya va xalqaro hamkorlik asri sifatida ta'lim tizimi oldiga yangi vazifalarni qo'yamoqda. Bugungi jahonshumullashuv sharoitida muhandislik sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislar nafaqat kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalarga, balki xorijiy tillarda erkin muloqot qilish, xalqaro ilmiy-texnik axborotlarni qabul qilish va qayta ishlash qobiliyatiga ham ega bo'lishi zarur. Shu nuqtayi nazardan, chet tillarini, xususan nemis tilini o'rganish muhandislik ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Nemis tilining ahamiyatini ta'kidlovchi bir qator omillar mavjud. Avvalo, Germaniya dunyodagi yetakchi sanoat va texnologiya markazlaridan biri bo'lib, "Siemens", "Bosch", "Volkswagen", "BMW", "ThyssenKrupp" kabi jahonshumul kompaniyalar aynan nemis muhandislik maktabining yuqori salohiyatini namoyon etadi. Shu bois, nemis tilini bilish bo'lajak muhandislarga nafaqat ta'lim jarayonida, balki kelgusidagi kasbiy faoliyatda ham katta imkoniyatlar yaratadi. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, ko'pgina talabalar chet tili darslariga nisbatan passiv munosabatda bo'ladi. Buning sababi, asosan, an'anaviy o'qitish usullariga tayanilgan holda, talabalarning mustaqil fikrlash, izlanish va ijodiy faollik salohiyati to'liq ro'yobga chiqarilmaganidir. Zamonaviy ta'limda faqat bilim berish emas, balki talabaning kreativ faolligini rivojlantirish, uni mustaqil fikrlaydigan, tashabbuskor va yangilikka intiladigan shaxs sifatida tarbiyalash ustuvor vazifaga aylanmoqda.

Pedagogik nuqtayi nazardan qaralganda, kreativ faollik — bu shaxsning mavjud bilim va tajribasiga tayana turib, yangi g'oyalar yaratish, muammolarga noan'anaviy yechimlar topish, ijodiy fikrlash va innovatsion faoliyat yuritish qobiliyatidir. Chet tilini o'qitish jarayonida kreativ faollik talabalarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga, til vositasida erkin muloqot qilish va haqiqiy hayotdagi muammolarni hal etish ko'nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu boisdan, nemis tili ta'limida kreativ faollikni takomillashtirish masalasi ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar nafaqat til o'qitish metodikasini boyitadi, balki muhandislik ta'limida kompetensiyaviy yondashuvni chuqurlashtirishga ham yordam beradi.

Zamonaviy pedagogika nazariyasida (L.S. Vigotskiy, J. Gilford, E. Torrens va boshqalar ishlarida) kreativlik inson faoliyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri sifatida e'tirof etilgan. O'zbekistonda ham ta'lim sohasidagi islohotlar — xususan, "Ta'lim to'g'risida"gi qonun, "2022–2026-yillarda Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi" va oliy ta'limni modernizatsiya qilish konsepsiyalari — yoshlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak muhandislarning nemis tili darslarida kreativ faolligini takomillashtirish nafaqat til o'rganish samaradorligini oshiradi, balki ularning kasbiy mobilligini, xalqaro ish muhitida raqobatbardoshligini ta'minlaydi. Bu esa milliy ta'lim tizimini jahon standartlariga yaqinlashtirishga xizmat qiladi.

Nemis tili ta'limida kreativ faollikni rivojlantirish samaradorligi bir qator pedagogik shart-sharoitlarga bog'liq. Eng avvalo, interaktiv muhit yaratish talabalarni faol muloqotga jalb etib, fikr almashuv va hamkorlik orqali ijodiy tafakkurni faollashtiradi. Muammoli va loyihaviy ta'lim

texnologiyalarini qo'llash talabalarning mustaqil tahlil, izlanish va yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish — raqamli platformalar, interaktiv vositalar va vizual materiallar orqali darslarni yanada jonlantirish — kreativ fikrlashni kuchaytiradi. Faol ta'lim usullari, jumladan, debatlar, rolli o'yinlar va keys-stadi metodlari talabalarni dars jarayonining faol ishtirokchisiga aylantiradi. Nemis tili ta'limida kreativ faollikni rivojlantirish zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan kompleks foydalanishni talab etadi. Loyiha usuli (Projektmethode) talabalarning mustaqil fikrlashi, ijodiy yechim topish va kasbiy tafakkurini rivojlantirishda samarali hisoblanadi. Masalan, "Die Zukunft der Energie in Usbekistan" ("O'zbekistonda quvvatning kelajagi") kabi loyihalar talabalarga ilmiy manbalarni tahlil qilish, nemis tilida axborot izlash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish imkonini beradi. Bu yondashuv nafaqat til ko'nikmalarini, balki ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatini ham shakllantiradi. Rolli o'yinlar va simulyatsiyalar (Rollenspiele und Simulationen) esa "haqiqiy muhandislik vaziyatlarini" modellashirish orqali talabalarga kasbiy kontekstda tilni faol qo'llash imkonini beradi. Masalan, "Technische Messe in Berlin" yoki "Bewerbungsgespräch bei Siemens" kabi ssenariylar talabalarda muloqot, muammoga moslashish va kreativ nutqni rivojlantiradi.

Muammoli ta'lim (Problemorientiertes Lernen) talabalarga amaliy muammolarni mustaqil yechish orqali o'rganish imkonini beradi. Masalan, "Germaniyada sanoat robotlarining afzalliklari va ularni O'zbekiston ishlab chiqarish tizimiga joriy etish imkoniyatlari" mavzusida tahliliy topshiriq berish talabalarga texnik axborotni nemis tilida qayta ishlash, tahlil qilish va ilmiy fikr bildirish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida o'qitish — Kahoot, Padlet, Quizlet, LearningApps va Google Classroom kabi interaktiv platformalar yordamida darslarni tashkil etish — talabalarning qiziqishini oshiradi va kreativ fikrlashni faollashtiradi. Masalan, "Technische Begriffe im Alltag" ("Kundalik hayotdagi texnik atamalar") mavzusida o'tkazilgan onlayn viktorinalar ijodiy tafakkur, raqobat va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Nemis tili darslarida o'qituvchi talabalarning kreativ faolligini rivojlantirishda motivator, tashkilotchi va ilhomlantiruvchi sifatida muhim rol o'ynaydi. U ta'lim jarayonida kreativ muhit yaratadi, talabalarni mustaqil fikrlashga yo'naltiruvchi ochiq savollar orqali ularning mantiqiy va ijodiy tafakkurini faollashtiradi. Xatolarga ijobiy munosabatni shakllantirish, muloqot, bahs va jamoaviy yechimlar orqali faol ishtirokni rag'batlantirish o'qituvchining asosiy strategiyalaridan biridir. Talabalarning ijodiy ishlarini baholashda innovatsion mezonlar – ijodkorlik, originallik va fikr izchilligiga asoslangan yondashuv qo'llanadi. Bunday ta'lim muhiti "fikrlaydigan muhandis" shaxsini tarbiyalashga xizmat qiladi, ya'ni texnik bilimlar chet tili vositasida ijodiy ifoda topadi va talabalarning refleksiv hamda kasbiy kompetensiyalari uyg'un rivojlanadi.

5. Kreativ faollikni baholash jarayonida an'anaviy test usullari ko'p hollarda yetarli samara bermaydi. Shu sababli, zamonaviy pedagogik yondashuvlarda talabalarning ijodiy salohiyatini baholashda portfel (portfolio), o'z-o'zini baholash (self-assessment), hamkor baholash (peer-assessment) hamda rubrikalarga asoslangan mezonli baholash tizimlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Bunday yondashuv talabalarning ijodiy ishlari, mustaqil fikrlash va o'z faoliyatini tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalarini chuqurlashtiradi. Natijada, o'z ustida ishlash, o'z faoliyatiga mas'uliyatli yondashish va mustaqil izlanish madaniyati shakllanadi, bu esa ularning kreativ faolligini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, nemis tili ta'limida kreativ faollikni rivojlantirish bo'lajak muhandislarning kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarini mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Interaktiv, muammoli va loyiha asosidagi yondashuvlardan foydalanish talabalarning dars jarayonidagi faol ishtirokini ta'minlaydi, ularning mustaqil fikrlashi va ijodiy izlanishlarini faollashtiradi. Axborot texnologiyalari bilan boyitilgan ta'lim jarayoni XXI asr talabalariga mos innovatsion muhitni yaratadi, bunda o'qituvchi kreativ ta'lim muhiti tashkilotchisi va talabalarga ilhom beruvchi shaxs sifatida faol rol o'ynaydi. Zamonaviy oliy ta'lim sharoitida chet tilini, xususan nemis tilini o'qitish jarayoni nafaqat til bilimini egallashga, balki talabalar tafakkurini kengaytirish, muammoli vaziyatlarda ijodiy yechim topish va mustaqil izlanish madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilishi zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarning kreativ faolligi nemis tili ta'lim jarayonida faol ta'lim usullarini joriy etish, muammoli va loyihaviy yondashuvlardan foydalanish hamda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish orqali samarali rivojlanadi. Bo'lajak muhandislar uchun nemis tili ta'limida kreativlikni rivojlantirish kommunikativ kompetensiyani shakllantirish, tanqidiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirish, muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini mustahkamlash, til va kasbiy bilimni integratsiyalash hamda innovatsion fikrlash va jamoaviy ishlash madaniyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunday yondashuv talabalarning intellektual salohiyatini ochish, ularning o'zini ifoda etish imkoniyatlarini kengaytirish hamda ta'lim jarayonini insonparvar va innovatsion asosda tashkil etish uchun zarur shart-sharoit yaratadi.

Nemis tili ta'limida kreativlikni takomillashtirish, avvalo, ta'lim mazmunini zamonaviy talablarga moslashtirish, fanlararo bog'liqlikni kuchaytirish va talabalarni "fikrlaydigan muhandis" sifatida tayyorlashning muhim omili hisoblanadi. Oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kreativ faolligini oshirish uchun chet tillarni, xususan nemis tilini o'qitish jarayoniga loyiha va muammoli ta'lim elementlarini joriy etish, til va texnika fanlarini STEAM yondashuvi asosida integratsiyalash, interaktiv multimedia vositalari hamda onlayn platformalardan muntazam foydalanish, shuningdek, o'qituvchilarning kreativ pedagogik salohiyatini rivojlantirishga qaratilgan seminar va treninglarni tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday yondashuv natijasida bo'lajak muhandislarning nafaqat chet tili bo'yicha bilim va ko'nikmalari, balki kasbiy faoliyatda zarur bo'lgan innovatsion fikrlash, ijodiy yondashuv va amaliy kompetensiyalari ham shakllanadi.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
2. Guilford, J. P. (1967). *The Nature of Human Intelligence*. New York: McGraw-Hill.
3. Torrance, E. P. (1974). *Torrance Tests of Creative Thinking: Norms-Technical Manual*. Princeton, NJ: Personnel Press.
4. Barrows, H. S. (1986). Taxonomy of Problem-Based Learning Methods." *Medical Education*, 20(6), 481–486.
5. Richards, J. C. & Rodgers, T. S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Begimqulova, N. (2021). "Chet tillarini o'qitishda kreativ faoliyatni rivojlantirish usullari." *Ta'lim va innovatsiyalar jurnali*, №3, Toshkent.
7. Nemis tili ta'limida kommunikativ yondashuv asoslari. (2022). Toshkent: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti.
8. Frey, K. (1980). *Die Projektmethode: Grundlagen, Praxis, Anregungen*. Weinheim und Basel: Beltz Verlag.

УДК 370.1

ПРЕПОДАВАНИЕ ВЫСШЕЙ МАТЕМАТИКИ В ВУЗАХ С ПОМОЩЬЮ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

С.Х. Акбарова, преподаватель, Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. Maqolada sun'iy intellekt (AI) texnologiyalaridan foydalangan holda oliy o'quv yurtlarida oliy matematikani o'qitishning zamonaviy yondashuvlari muhokama qilinadi. Maqolada sun'iy intellektning o'quv jarayonini avtomatlashtirish, adaptiv ta'lim, ta'lim traektoriyalarini individuallashtirish va talabalar motivatsiyasini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Matematik ta'limda sun'iy intellektni joriy etish muammolari va istiqbollari alohida e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, oliy matematika, raqamli ta'lim, adaptiv ta'lim, neyron tarmoqlar, universitet, pedagogik texnologiyalar, avtomatlashtirish.

Аннотация. В статье рассматриваются современные подходы к преподаванию высшей математики в высших учебных заведениях с использованием технологий искусственного интеллекта (ИИ). Анализируются возможности ИИ в автоматизации учебного процесса, адаптивном обучении, индивидуализации образовательных траекторий и повышении мотивации студентов. Особое внимание уделяется проблемам и перспективам внедрения ИИ в математическое образование.

Ключевые слова: искусственный интеллект, высшая математика, цифровое обучение, адаптивное обучение, нейросети, университет, педагогические технологии, автоматизация.

Abstract. *The article discusses modern approaches to teaching higher mathematics in higher education institutions using artificial intelligence (AI) technologies. The article analyzes the possibilities of AI in automating the educational process, adaptive learning, individualizing educational trajectories and increasing student motivation. Special attention is paid to the problems and prospects of introducing AI in mathematical education.*

Keywords: *artificial intelligence, higher mathematics, digital learning, adaptive learning, neural networks, university, pedagogical technologies, automation.*

Введение. Современное образование переживает эпоху глубокой цифровой трансформации, в ходе которой традиционные методы преподавания постепенно уступают место инновационным, основанным на применении информационных и интеллектуальных технологий. В этом контексте искусственный интеллект (ИИ) становится не только инструментом автоматизации рутинных педагогических процессов — таких как проверка заданий, анализ посещаемости или оценка успеваемости, — но и полноценным интеллектуальным партнёром преподавателя, способным анализировать большие объёмы данных, моделировать учебные ситуации и формировать индивидуальные траектории обучения.[1]

Особенно значимой роль ИИ становится в преподавании сложных и абстрактных дисциплин, таких как высшая математика, где требуется развитое логическое мышление, умение абстрагироваться от конкретных примеров и оперировать символическими моделями. Искусственный интеллект способен визуализировать сложные математические зависимости, помогать студентам осваивать алгоритмическое мышление и предлагать пошаговые объяснения решений задач, адаптированные к уровню подготовки обучающегося. [2]

1. Роль искусственного интеллекта в преподавании высшей математики

ИИ способен выполнять функции диагностики знаний, анализа ошибок, генерации заданий и визуализации сложных математических понятий. Например, интеллектуальные обучающие системы, такие как **ALEKS**, **Socratic by Google**, **ChatGPT**, **Wolfram Alpha** и **MathGPT**, могут объяснять решения задач пошагово, создавать тесты различного уровня сложности и анализировать прогресс обучающихся.[3]

Благодаря алгоритмам машинного обучения ИИ формирует **персонализированную траекторию обучения**, подбирая задания в зависимости от уровня подготовки студента. Такой подход делает обучение более эффективным, снижает уровень тревожности при изучении сложных тем и способствует развитию самостоятельности.[6]

2. Технологические инструменты и методы внедрения

Для успешного использования ИИ в преподавании высшей математики применяются следующие технологии:

➤ **Системы компьютерной алгебры (CAS):** Maple, Mathematica, MATLAB, GeoGebra — используются для решения, моделирования и визуализации задач.

➤ **Интеллектуальные платформы адаптивного обучения:** Coursera, Khan Academy, EdX применяют ИИ для отслеживания прогресса и формирования персональных рекомендаций.

➤ **Чат-боты и виртуальные ассистенты** (на базе GPT-моделей) — могут объяснять материал, проводить тестирование и консультировать студентов в режиме реального времени.

➤ **Автоматизированные системы оценки** — позволяют преподавателям экономить время на проверке работ и анализировать результаты с помощью ИИ-аналитики.

3. Преимущества внедрения ИИ в обучение

Использование ИИ в математическом образовании даёт следующие преимущества:

1. **Индивидуализация обучения** — система адаптируется под каждого студента.

2. **Повышение мотивации** — интерактивные задания и мгновенная обратная связь делают обучение интересным.

3. **Развитие аналитических навыков** — ИИ помогает не просто решать задачи, а понимать логику решения.

4. **Снижение нагрузки на преподавателя** — автоматизация проверки заданий и диагностики знаний.

5. **Поддержка инклюзивного образования** — ИИ может адаптировать контент для студентов с ограниченными возможностями.

4. Проблемы и риски применения ИИ

Несмотря на очевидные преимущества, существуют и определённые проблемы:

➤ Недостаточная цифровая компетентность преподавателей.

➤ Опасность снижения критического мышления у студентов при чрезмерной зависимости от ИИ.

➤ Этические вопросы, связанные с использованием данных и академической честностью.

➤ Ограниченные технические ресурсы в некоторых вузах Узбекистана и других развивающихся стран.

Для преодоления этих трудностей необходимо развивать **цифровую педагогическую компетентность**, обновлять учебные программы и внедрять курсы повышения квалификации преподавателей.[4]

5. Перспективы развития

В будущем ИИ будет не только инструментом поддержки преподавателя, но и **интеллектуальным партнёром** в процессе обучения. Возможны:

➤ интеграция ИИ в **национальные образовательные платформы** (например, Eduportal.uz);

➤ использование **виртуальных лабораторий и симуляторов**;

➤ развитие **гибридных моделей обучения**, где человек и ИИ взаимодействуют в режиме соучастия.[5]

Заключение

Применение искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании высшей математики открывает новые горизонты для модернизации высшего образования, превращая его в динамичную, интерактивную и интеллектуально насыщенную систему. Внедрение ИИ способствует переходу от традиционной модели передачи знаний к персонализированной и адаптивной парадигме обучения, в которой образовательный процесс строится с учётом когнитивных, психологических и поведенческих особенностей каждого обучающегося. Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в преподавание высшей математики должна рассматриваться как синергетический процесс взаимодействия человека и машины, где цифровые технологии обеспечивают интеллектуальную поддержку, а преподаватель — гуманитарное измерение образования, направленное на развитие творческого и аналитического потенциала студентов. Только при таком сочетании технологических и педагогических ресурсов возможно формирование инновационной образовательной экосистемы, соответствующей требованиям эпохи цифровизации и задачам подготовки высококвалифицированных специалистов будущего.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мирзиёев Ш.М. Стратегия цифрового Узбекистана – 2030. – Ташкент: Ўзбекистон, 2023. – 156 с.
2. Вахабова Н.А. Digitalization in Higher Education: Challenges and Opportunities. – Ташкент: Tashkent State University, 2022. – 184 p.
3. Woolf B.P. Building Intelligent Interactive Tutors. – San Francisco: Morgan Kaufmann, 2021. – 472 p.
4. Маткаримов А. Innovative Technologies in Higher Education of Uzbekistan. – Ташкент: Fan va texnologiya, 2022. – 210 с.
5. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. – 4th ed. – New York: Pearson Education, 2021. – 1136 p.
6. Bukharaev R. Integration of AI in STEM Education // *Journal of Educational Technology*. – 2023. – Vol. 5, No. 2. – P. 45–58.

ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ТРЕХ СТАДИЙ ТРКМЧП (ВЫЗОВ, ОСМЫСЛЕНИЕ, РЕФЛЕКСИЯ) ПРИ ОБУЧЕНИИ В ВУЗЕ**И.В.Алленова, старший преподаватель, НИУ «ТИИИМСХ», Ташкент**

Annotatsiya. maqolada oliy o'quv yurtida o'qish va yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasini qo'llash xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Kattalarni o'qitishning o'ziga xos xususiyatlarini, o'quv materialining murakkabligini va kasbiy yo'nalishini hisobga olgan holda uchta asosiy bosqich – qiyinchilik, tushunish va aks ettirish tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, oliy ma'lumot, qiyinchilik, tushunish, aks ettirish, faol o'qitish usullari, vakolatlar.

Аннотация. В статье рассматриваются особенности применения технологии развития критического мышления через чтение и письмо (ТРКМЧП) в условиях высшего учебного заведения. Анализируются три ключевые стадии – Вызов, Осмысление и Рефлексия – с учетом специфики обучения взрослых, сложности учебного материала и профессиональной ориентации.

Ключевые слова: критическое мышление, высшее образование, вызов, осмысление, рефлексия, активные методы обучения, компетенции.

Abstract. This article examines the features of applying technology to develop critical thinking through reading and writing in a higher education institution. Three key stages are analyzed – Challenge, Comprehension, and Reflection – taking into account the specifics of adult education, the complexity of the educational material, and professional orientation.

Keywords: critical thinking, higher education, challenge, comprehension, reflection, active teaching methods, competencies.

Введение. Трехэтапная задача — понимание, осмысление и применение — играет решающую роль в университетском образовании. Каждый из этих этапов фокусируется на различных аспектах обучения, и вместе они создают для студентов полноценный опыт обучения. Понимание - это первый шаг в трехэтапном процессе. Это подразумевает понимание изучаемого материала. На университетских курсах преподаватели часто стремятся к тому, чтобы студенты были вовлечены в содержание конференций, чтений и дискуссий. Например, учителя могут использовать викторины, групповые обсуждения или краткие письменные задания для оценки понимания учащимися сложных тем. Предоставляя учащимся доступ к оборудованию, преподаватели закладывают основы для более углубленного обучения. Понимание очень важно, поскольку оно позволяет студентам расширить свою базу знаний и подготовить их к следующим этапам процесса обучения.

Второй шаг, рефлексия, побуждает студентов задуматься о том, чему они научились, и о том, как это соотносится с их собственным опытом и убеждениями. Этот шаг имеет решающее значение, поскольку позволяет студентам взаимодействовать с оборудованием на личном уровне. В академических условиях рефлексия может принимать различные формы, такие как написание статей в газете, участие в групповых дискуссиях или индивидуальные встречи с преподавателями. Исследования показывают, что " вопрос рефлексии ... влияет на понимание прочитанного учащимися; (Оо и Хабок, 2022). Когда учащиеся уделяют время размышлениям, они часто могут выявить области, вызывающие путаницу, и прояснить свое понимание. Рефлексия способствует развитию критического мышления, побуждая учащихся оценивать свои собственные знания и взгляды.

Три этапа — понимание, размышление и применение — взаимосвязаны и улучшают друг друга. Проходя эти этапы, учащиеся не только приобретают знания, но и развивают необходимые навыки критического мышления. Переход от понимания концепций к их осмыслению и, наконец, применению знаний в реальных условиях помогает студентам стать более компетентными мыслителями и решателями проблем.

В университетском образовании эффективность этой трехэтапной задачи получает все большее признание. Преподаватели стремятся создать условия, способствующие углубленному обучению, которое предполагает вовлечение студентов в целостную и рефлексивную практику. Эти стратегии способствуют созданию среды, в которой студентов поощряют подвергать сомнению гипотезы, генерировать новые идеи и мыслить критически и независимо. Такое соответствие критическому мышлению важно, поскольку оно подготавливает студентов к их будущей карьере и роли в обществе. Каждый шаг вносит свой вклад в целостный образовательный процесс, который способствует более глубокому пониманию и развивает способности критического мышления, которые необходимы в современном быстром и сложном ритме. Этап понимания имеет решающее значение в университетском образовании, поскольку он помогает студентам заложить прочный фундамент знаний и постигать сложные концепции. Эффективные стратегии обучения играют решающую роль в развитии навыков понимания у учащихся. Действенным методом является активное чтение. Это подразумевает сосредоточение на тексте, а не пассивное чтение. Например, студентам предлагается выделять важные моменты, делать заметки на полях и задавать вопросы по ходу чтения. Такое активное участие помогает студентам сопоставлять новые знания с тем, что они уже знают, способствуя усвоению сложных идей.

Использование журналов для чтения - это особый метод, который доказал свою эффективность в улучшении взаимопонимания и приверженности между учащимися, особенно на занятиях по английскому языку как иностранному (EFL). Гонсалес-Торрес и Варгас-Саритама (2025) подчеркивают преимущества чтения журналов, способствующих более глубокому пониманию. В этих журналах учащиеся пишут размышления о прочитанном, наблюдают за своей реакцией и обобщают ключевые моменты. Эта практика побуждает их активно обрабатывать информацию, а не просто запоминать ее. По мере того как учащиеся размышляют над прочитанным, у них развиваются навыки критического мышления при оценке материала и формировании собственного мнения.

В целом, этап понимания в рамках трехэтапного задания имеет решающее значение для приобретения знаний и понимания сложностей университетского образования. Использование методов активного чтения, возможностей для совместного обучения и рефлексивных практик, таких как чтение журналов, способствует улучшению понимания студентами. Эти стратегии способствуют целеустремленности, что, в свою очередь, способствует развитию навыков критического мышления, необходимых для академического успеха студентов и их будущей деятельности. Этап рефлексии является важной частью трехэтапного процесса университетского образования. Поощряет студентов критически относиться к тому, что они узнали, развивая навыки глубокого и критического мышления. В этом разделе будут рассмотрены различные методы включения рефлексии в учебную программу и то, как эти методы могут повысить способность студентов анализировать информацию и идеи.

Распространенным методом поощрения к размышлению является использование рефлексивных журналов. В рефлексивном журнале учащиеся записывают свои мысли, чувства и реакцию на материал, изучаемый на занятиях. Эта практика позволяет учащимся обрабатывать информацию на более глубоком уровне. Например, после лекции студенты могут уделить несколько минут тому, чтобы записать то, что они поняли, и как это соотносится с их личным опытом или предыдущими знаниями. Это помогает им увидеть связи, которых они, возможно, раньше не замечали, и дает возможность для самооценки.

Обсуждения в классе также служат мощным инструментом, способствующим размышлению. Когда учащиеся участвуют в дискуссиях, они слышат различные точки зрения и имеют возможность сформулировать свои собственные мысли и идеи. Такой обмен мнениями побуждает их критически осмысливать свои идеи. Например, преподаватель может задать сложный вопрос, связанный с материалом курса, побуждая студентов обсудить свои ответы со сверстниками. Такой диалог не только способствует более глубокому пониманию темы, но и побуждает студентов отстаивать свою точку зрения, совершенствуя в процессе свои навыки критического анализа.

Эффективные строительные леса играют решающую роль в улучшении процесса рефлексии. Строительные леса - это поддержка и структура, предоставляемые преподавателями, которые помогают учащимся поэтапно формировать свое понимание. Применение строительных лесов в процессе рефлексивной деятельности может привести к появлению более значимых идей. Менексе и др. (2025) провели исследование, которое продемонстрировало, как использование обработки естественного языка в больших лекционных курсах может способствовать размышлениям студентов. Исследователи обнаружили, что, когда учащиеся получали индивидуальные подсказки, основанные на их вкладе, они с большей вероятностью вдумчиво изучали содержание. Такой подход позволяет учащимся перейти от базового понимания концепций к критическому осмыслению их, что в конечном итоге приводит к более глубоким результатам обучения.

Использование технологий на этапе рефлексии также может улучшить учебный опыт учащихся. Например, онлайн-платформы могут быть использованы для содействия размышлениям сверстников. Учащиеся могут делиться своими мыслями на дискуссионных форумах, где одноклассники могут откликаться и добавлять свои точки зрения. Это способствует созданию среды совместного обучения, побуждающей студентов формулировать свои идеи и рассматривать альтернативные точки зрения. Сочетание технологий и рефлексии может стимулировать критическое мышление, поскольку студентам постоянно приходится обосновывать свои мысли, сталкиваясь с различными мнениями.

Заключение

● **Резюме основных положений:** ТРКМЧП является высокоэффективной педагогической технологией для развития критического мышления в высшем учебном заведении. Её трехфазная структура – Вызов, Осмысление, Рефлексия – позволяет систематически вовлекать студентов в активный познавательный процесс.

● **Главный вывод:** Применение ТРКМЧП в вузе не только способствует более глубокому и осмысленному усвоению предметных знаний, но и активно формирует ключевые компетенции современного специалиста: аналитическое мышление, способность к самостоятельному решению проблем, эффективную коммуникацию и готовность к непрерывному обучению.

● **Практическая значимость:** Внедрение ТРКМЧП требует от преподавателей владения разнообразными методическими приемами и готовности к переходу от традиционной роли лектора к роли фасилитатора учебного процесса. Это является важным шагом в модернизации высшего образования и подготовке кадров, способных к критическому мышлению и адаптации в быстро меняющемся мире.

● **Перспективы дальнейших исследований:** Изучение долгосрочного влияния ТРКМЧП на профессиональное становление выпускников, а также разработка специфических адаптаций технологии для различных предметных областей в вузе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Брунер Дж. Психология познания. М.: Прогресс, 1977.
2. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 2011.
3. Стил Дж., Мереди К., Темпл Ч. Методическая система «Развитие критического мышления в чтении и письме». Пособие для учителей. М.: Изд-во Института «Открытое общество», 1997.
4. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: Питер, 2000.

УДК 372.811.161.1

МЕТОДИКА ПЕРЕВЕРНУТОГО ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШЕМ УЧЕБНОМ ЗАВЕДЕНИИ

Н.О. Диёрова, старший преподаватель, Ташкентский государственный экономический университет, Ташкент

Annotatsiya. “Flipped Learning” ta’lim jarayonida sinf va uy vazifalarini teskari tartibga solishdir: ma’lumot taqdimoti yoki yangi tushunchalarni o’zlashtirish uyda (videolar, matnlar, slaydlar) tayyorlanadi, sinfdagi dars esa amaliy, muhokamaga asoslangan va faol muhitda o’tadi.

An'anaviy darslarda o'qituvchi sinfda ma'lumot beradi va uy vazifasini (mashqlarini) beradi. Flipped sinf usulida bu tartib teskari bo'ladi: tushunchalar uyda o'rganiladi, sinfda esa ular muhokama qilinadi, muammolar hal qilinadi va chuqur ish olib boriladi. Bu usul oliy ta'lim muassasalarida ayniqsa dolzarbdir, chunki talabalar mustaqil ta'lim ko'nikmalarini egallashlari, sinfdagi interfaollikni oshirish, o'qituvchi ham suhbatdosh va yordamchiga aylanishi kerak. Bu usul, ayniqsa, rus tili darslarida qo'llaniladi: grammatika, fonetika, lug'at darslarida tushunchalar dastlab uyda mustaqil ravishda o'rganiladi, so'ngra amaliy mashg'ulotlar, bahs-munozaralar, sinfda til ko'nikmalari mustahkamlanadi.

Kalit so'zlar: amaliy mashqlar, bahs-munozaralar, til ko'nikmalarini mustahkamlash, grammatika, fonetika va lug'at.

Аннотация. «Перевернутое обучение» (flipped learning / inverted classroom) — это «обратное» расположение аудиторных и домашних занятий в образовательном процессе: этап представления информации или освоения новых понятий проходит дома (видео, текст, слайды), а урок в классе проходит в практической, дискуссионной, активной среде. На традиционных уроках преподаватель предоставляет информацию в классе и задаёт на дом «домашнее задание» (упражнения). При перевёрнутом методе этот порядок обратный: понятия изучаются дома, а в аудитории они обсуждаются, решаются проблемы и проводится углубленная работа. Эта методика особенно актуальна в высших учебных заведениях, поскольку студентам необходимо приобретать навыки самостоятельного обучения, необходимо увеличить интерактивность в классе, а преподаватель должен также стать собеседником и помощником. В частности, этот метод используется на уроках русского языка: на уроках грамматики, фонетики и лексики понятия сначала изучаются самостоятельно дома, а затем следуют практические упражнения, обсуждения и закрепление языковых навыков в классе.

Ключевые слова: Практические упражнения, обсуждения, закрепление языковых навыков, грамматика, фонетика и лексика.

Abstract. "Flipped learning" (also known as inverted classroom) is a reversed arrangement of classroom and homework in the educational process: the presentation of information or the acquisition of new concepts takes place at home (videos, text, slides), while the classroom lesson takes place in a practical, discussion-based, and active environment. In traditional lessons, the teacher presents information in class and assigns homework (exercises). With the flipped classroom method, this order is reversed: concepts are studied at home, and in the classroom, they are discussed, problems are solved, and in-depth work is conducted. This method is particularly relevant in higher education institutions, as students need to acquire independent learning skills, classroom interactivity must be increased, and the teacher must also become a conversational partner and facilitator. This method is used in particular in Russian language lessons: in grammar, phonetics, and vocabulary lessons, concepts are first studied independently at home, followed by practical exercises, discussions, and reinforcement of language skills in the classroom.

Keywords: Practical exercises, discussions, reinforcement of language skills, grammar, phonetics, and vocabulary.

Введение. В статье описывается адаптированный вариант инновационной технологии «перевернутый класс», который может быть использован в практике преподавания русского языка как иностранного, особенно в условиях дистанционного обучения. Актуальность исследования заключается в необходимости создания методики, отвечающей интересам современного поколения студентов и эффективной в условиях дистанционного обучения. Цель исследования – описать методику применения технологии «перевернутый класс» в иноязычной аудитории с использованием аутентичных русских фильмов – экранизаций литературных произведений. Для достижения поставленной цели использовались методы анализа, систематизации, обобщения, описания и другие.

1. Связь с педагогическими теориями

Конструктивизм: активность учащихся, создание инноваций на основе имеющихся знаний.

Принципы дифференцированного обучения и индивидуализации: возможность каждому учащемуся осваивать материал в своем темпе.

Ауксвабилизм (метакогнитивные концепции): самостоятельное обучение, контроль, самооценка.

Интеграция с концепцией смешанного обучения: сочетание дистанционного и очного компонентов.

2. Методическая модель основных компонентов и этапов

Следующие компоненты образуют «структуру» методики (объединенную последовательность):

Предкурсовая подготовка (домашний этап): видеоуроки, слайды, текстовые учебные модули, тесты или вопросы.

Аудиальная (интерактивная) фаза: обсуждение со студентами, групповая работа, решение задач, презентации, обратная связь.

Повторение и закрепление: дополнительные материалы, тесты, взаимооценка и самостоятельная работа.

Измерение и оценка: диагностические тесты, интерактивное оценивание, взаимооценка (взаимная оценка студентами).

Рефлексия и метакогнитивная деятельность: студенты анализируют свой процесс обучения, выявляют свои сильные и слабые стороны.

Так, *Е.В. Борисова* предлагает методическую систему по образцу «перевернутого класса» в магистратуре, включающую элементы вводной лекции, мини-лекции, контактных сессий, практико-ориентированных защит и «перекрёстной оценки».

Практические примеры и результаты исследования

1. Денисенко, Березняцкая, Калинина (2022): Применение метода «перевернутый класс» в преподавании русского языка как иностранного. Они добились повышения мотивации, лингвистического и культурного обогащения студентов и укрепления письменных и устных навыков благодаря использованию киноматериалов и экранизаций литературных произведений в классе. Результатами эксперимента стали улучшение грамматики языка, расширение словарного запаса и развитие навыков самостоятельного чтения.

2. Золотых, Цю (2018): Опыт применения метода «перевернутый класс» в преподавании русского языка в университетах Китая. Данный опыт был применён в курсе «Грамматика русского языка», где студенты углубляли свои знания с помощью специальных видеомодулей и интерактивных упражнений в классе. Их активность и успеваемость были выше, чем в экспериментальной группе.

3. Жуковец (2020): Статья в формате PDF «Перевернутый класс как инструмент дистанционного обучения». Автор показывает, что метод «перевернутого класса» является эффективным инструментом для обучения русскому языку в дистанционном и смешанном форматах.

4. Агапова (2014): «Опыт преподавания «в перевернутом классе»» – опыт применения перевернутой модели на уроках русского языка и культуры речи.

5. Примеры, подходящие для Ташкента: При использовании перевернутого метода на факультетах русского языка в Узбекистане студентам могут быть предоставлены видеолингвистические материалы, фильмы на русском языке, онлайн-тесты и интерактивные задания для занятий.

Плюсы перевернутого обучения	Минусы перевернутого обучения
Больше практики в аудитории. При использовании технологии перевернутого обучения основное внимание уделяется практической деятельности студентов. На занятиях они сразу применяют полученные знания, а не просто воспринимают теоретический материал пассивно. Это способствует формированию прочных профессионально-коммуникативных навыков.	Не все студенты готовы к самостоятельному обучению. Некоторым учащимся трудно организовать свою работу дома. Они могут не просматривать видео и не изучать материалы, что снижает эффективность последующих аудиторных занятий.

Индивидуальный темп обучения. Каждый студент имеет возможность самостоятельно регулировать скорость восприятия учебного материала. Дома можно пересматривать видеоуроки, останавливать их на паузу, повторять трудные фрагменты. Таким образом обеспечивается персонализированный подход и учет индивидуальных особенностей учащихся.	Требуется доступ к современным технологиям. Для реализации данной методики необходимы интернет, компьютер или хотя бы смартфон. При отсутствии технических возможностей или стабильного подключения студенты сталкиваются с трудностями.
Активное участие в учебном процессе. Занятия становятся более интерактивными: увеличивается количество дискуссий, коллективных заданий, групповых проектов. Возникает атмосфера реального взаимодействия между студентами и преподавателем, что стимулирует развитие коммуникативных и критических навыков.	Значительные трудозатраты на подготовку. Преподавателю необходимо заранее создавать качественные видеолекции, методические материалы, тщательно продумывать структуру урока и формы контроля. Это требует дополнительных временных и организационных ресурсов.
Поддержка преподавателя в нужный момент. В аудитории преподаватель помогает именно там, где студент испытывает затруднения, а не просто читает лекцию. Это делает педагогическое сопровождение адресным и более эффективным.	Риск перегрузки студентов. Если объем домашних заданий (видео, тексты, тесты) чрезмерно велик, учащиеся могут испытывать усталость и снижение мотивации. Баланс между самостоятельной и аудиторной работой должен быть тщательно продуман.
Развитие самостоятельности и ответственности. Студенты учатся самостоятельно планировать свое время, распределять учебную нагрузку, работать с различными источниками информации. В результате формируются навыки самообразования, что особенно важно для будущих специалистов.	Ограниченная применимость. Методика не всегда подходит для всех учебных дисциплин. Некоторые темы требуют немедленного объяснения преподавателя «здесь и сейчас», что трудно реализовать через видеоформат.

Организация уроков русского языка с использованием перевернутого обучения.

1. Довуточный этап – самостоятельная подготовка студентов, целью которой является ознакомление студентов с новым материалом до занятия. Данный этап предполагает просмотр видеоуроков, презентаций или инфографики. Материалы для самостоятельного изучения должны быть заранее подготовлены преподавателем. Допускается использование интернет-ресурсов, однако это может вызвать определенные затруднения, поскольку информация, полученная студентами из разнородных источников, нередко отличается по структуре и интеграции, что способно затруднить единое понимание изучаемого материала. На данном этапе важно предоставить четкие инструкции и обозначить цели обучения, чтобы студенты заранее понимали, какие знания и умения им необходимо освоить к началу аудиторного занятия.

2. Урок. Цель – применить знания, разобраться в трудных моментах, закрепить на практике. На уроках для актуализации знаний могут использоваться различные методы, такие как краткий блиц-опрос или викторина по изученному видео- или текстовому материалу, обсуждение сложных вопросов, возникших у студентов.

3. Постурочный этап, направленный на закрепление и углубление изученного материала, предусматривает объяснение дополнительных заданий, основанных на результатах урока, а также выполнение мини-проектов и мониторинг обученности. Обратная связь может осуществляться в онлайн-режиме (например, в Google Docs).

Дополнительно обучающимся предлагается подготовить сообщения, презентации и доклады, обсуждение и анализ которых проводится на следующем занятии.

Закключение. Внедрение технологии перевернутого обучения в преподавание русского языка обладает высоким потенциалом для повышения эффективности образовательного процесса. На примере темы «Учебно-научная коммуникация» данный подход демонстрирует свою результативность за счет следующих аспектов:

1. Рационализация аудиторного времени путем переноса изучения теоретического материала на этап самостоятельной подготовки, что позволяет сосредоточить занятия на практической отработке языковых и коммуникативных навыков.

2. Индивидуализация образовательной траектории, обеспечивающая возможность освоения учебного материала в собственном темпе и получения адресной педагогической поддержки.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сыромятников В. Н. Современные образовательные методики: перевернутое обучение (практический опыт) // В. Н. Сыромятников, Н. В. Хмелькова // *Новые образовательные технологии в вузе: материалы XII международной научно-методической конференции (НОТВ-2015)*. Екатеринбург: УрФУ, 2015. — С. 340–344.
2. Ракина, И. И., Штепа, Ю. П., Курганова, Н. А., Коробейникова, Н. А. Применение методики «перевернутый класс» (flipped classroom) в обучении студентов информационно-коммуникационным технологиям // *Вестник Приморского государственного университета им. Шолом-Алейхема*. 2022. № 1(46). С. 121–128.
3. Бережнова, М. В. Цифровая дидактика: теория и практика применения / М. В. Бережнова. — М.: Юрайт, 2022. — 216 с.
4. Воронина М.В., Мороз О.Н. Курс инженерной геометрии и компьютерной графики «Flipping» // *Геометрия и графика*. 2017. № 4. С. 52-67.
5. Гончарук Н.П., Хромова Е.И. Смешанное обучение: особенности проектирования и организации на основе интернет-ресурсов // *Инженерное Образование*. 2018. №24. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://aeer.ru/files/io/m24/art_20.pdf (дата обращения: 04.05.2020).

УЎК 37.02

КАТТА МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАНИНГ НУТҚИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ИЖТИМОЙ МОСЛАШУВ ВОСИТАСИ СИФАТИДА (ФИЗИОЛОГИК ЖИҲАТИ)

*Н.М.Икромов, ўқитувчи, Фаргона жамоат саломатлиги тиббиёт институти,
Фаргона*

Аннотация. Мақолада мактабгача катта ёшдаги болалар нутқининг ривожланиши, нутқ функцияларининг шаклланиши асосидаги физиологик механизмлар ва уларнинг боланинг муваффақиятли ижтимоий мослашувидаги аҳамияти ҳақида сўз юритилади. Мулоқот кўникмаларини шакллантиришда миянинг нутқ марказлари, эшитиш ва артикуляция аппаратининг роли очиқ берилган. Нутқ ривожланишининг ёш хусусиятлари ва нутқнинг мактабга кириш олдида боланинг ижтимоий алоқаларига таъсири муҳокама қилинади. Нейрофизиология ва нутқ психофизиологияси соҳасидаги замонавий тадқиқотлар маълумотлари келтирилган.

Калит сўзлар: нутқнинг ривожланиши, катта мактабгача ёшдаги бола, ижтимоий мослашув, нутқ физиологияси, мия, эшитиш, артикуляция.

Аннотация. В статье рассматривается развитие речи старших дошкольников с акцентом на физиологические механизмы, лежащие в основе формирования речевых функций, и их значения для успешной социальной адаптации ребенка. Раскрывается роль речевых центров мозга, слухового и артикуляционного аппарата в становлении коммуникативных навыков. Обсуждаются возрастные особенности развития речи и влияние речи на социальные контакты ребенка перед поступлением в школу. Приводятся данные современных исследований в области нейрофизиологии и психофизиологии речи.

Ключевые слова: развитие речи, старший дошкольник, социальная адаптация, физиология речи, мозг, слух, артикуляция.

Abstract. The article examines speech development in senior preschoolers with an emphasis on the physiological mechanisms underlying the formation of speech functions and their importance for successful social adaptation of the child. The role of the speech centers of the brain, the auditory and articulatory apparatus in the development of communication skills is revealed. Age-related features of speech development and the impact of speech on the child's social contacts before entering school are discussed. Data from modern research in the field of neurophysiology and psychophysiology of speech are provided.

Keywords: speech development, senior preschooler, social adaptation, speech physiology, brain, hearing, articulation.

Кириш. Катта мактабгача ёш даври (5-7 ёш) боланинг тенгдошлари жамоасида ижтимоий мослашув қобилиятига ва мактаб таълимига тайёргарлигига бевосита таъсир кўрсатадиган нутқ ва мулоқот кўникмаларини шакллантириш учун муҳим давр ҳисобланади. Бу нутқнинг лексик-грамматик томонини фаол шакллантириш, синтактик тузилмаларни мураккаблаштириш, сўз бойлигини тўплаш ёши бўлиб, бу когнитив жараёнлар - диққат, хотира ва тафаккурнинг ривожланиши билан чамбарчас боғлиқ [10]. Диалогик ва монологик нутқнинг роли кучаяди, бу эса психик ва физиологик функцияларни кўпроқ мувофиқлаштиришни талаб қилади. Бу вақтда боланинг атрофдаги ҳодисаларни нутқ орқали тушунтиришга кизиқиши кучаяди, мантикий мулоҳаза юритиш, мураккаб сабаб-оқибат боғланишларини ифодалаш қобилияти шаклланади.

Янги ижтимоий муҳит болага унинг индивидуал хусусиятлари ва мойилликларига кўпроқ ёки камроқ даражада мос келадиган махсус талабларни қўяди [12]. Мактабгача таълим муассасасига (МТМ) қабул қилиш болани ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга бўлган тенгдошлар гуруҳига киритиш билан боғлиқ бўлиб, уларнинг барчаси биргаликда ўзаро муносабатларни йўлга қўйиши керак бўлган биринчи ижтимоий жамоани ташкил этади.

Нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлиги (масалан, фонетик-фонематик ривожланмаганлик ёки нутқнинг тўлиқ ривожланмаганлиги) мулоқотда жиддий қийинчиликларни келтириб чиқариши, тенгдошлари ва катталар билан тушунмовчиликларга олиб келиши, боланинг ўзига бўлган ишончини пасайтириши, ишончсизлик ва хавотир ҳиссини шакллантириши мумкин. Бу кўпинча ижтимоий изоляцияга, ёпиқликка сабаб бўлади ёки аксинча, ҳимоя реакцияси сифатида хулқ-атворнинг тажовузкор шакллари қўзғатади. Бундан ташқари, нутқнинг етарли даражада ривожланмаганлиги кейинчалик ўқув материални тўлиқ ўзлаштиришга тўсқинлик қилиши, мантикий фикрлаш ва ихтиёрий диққатнинг ривожланишига тўсқинлик қилиши мумкин [1]. Бир қатор ҳолларда бундай болалар хулқ-атвор меъёрларини ёмонроқ ўзлаштирадilar, жамоавий фаолиятга камроқ жалб қилинадilar, бу эса уларнинг ижтимоий алоқаларини янада чеклайди. Шу сабабли, нутқ бузилишларини ўз вақтида ташхислаш ва тизимли равишда тузатиш мактаб ва жамиятдаги мослашув муаммоларининг олдини олиш, шунингдек, боланинг уйғун психоэмоционал ва ижтимоий ривожланиши учун жуда муҳимдир.

Мактабгача ёшда нутқ ва мулоқот кўникмаларининг аҳамияти

Нутқ ва мулоқот кўникмалари бола ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Нутқ орқали болалар ўз фикрларини, истакларини, ҳис-туйғуларини ифодалайдилар, шунингдек, атрофдагилар билан алоқа ўрнатадилар. Коммуникатив кўникмалар болага бошқа одамлар билан мулоқот қилиш, уларни тушуниш ва тушуниш имконини беради. Бу қобилиятлар жамиятда муваффақиятли ижтимоийлашув ва мослашув учун асосдир.

Нутқнинг ривожланиши боланинг когнитив ривожланиши билан бевосита боғлиқ. Ўз фикрини шакллантириш ва ифодалаш қобилияти хотира, диққат ва таҳлил қилиш қобилиятини яхшилашга ёрдам беради. Боланинг сўз бойлиги қанчалик бой бўлса, у янги билимларни шунчалик яхши ўзлаштира олади ва муаммоларни ҳал қила олади [13].

Нутқ болага ўз ҳис-туйғуларини ифодалашга ва бошқаларнинг ҳис-туйғуларини тушунишга ёрдам беради. Бу одамлар билан кейинги муваффақиятли ўзаро муносабатларда муҳим роль ўйнайдиган ҳиссий интеллектни шакллантириш учун муҳимдир.

Коммуникатив кўникмалар муваффақиятли ижтимоийлашув учун асосдир. Ўз фикрини аниқ ва дадил айта оладиган болалар атрофдагилар билан тез тил топишадилар, дўстона муносабат ўрнатадилар, жамоада ўзларини дадил ҳис қиладилар.

Нутқ ва мулоқот кўникмаларини ривожлантириш муҳимлигига қарамай, кўплаб болалар бу соҳада турли муаммоларга дуч келишади. Улар орасида қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Баъзи болалар тенгдошларига қараганда кечроқ гапира бошлайдилар, бу турли омиллар, жумладан ирсият, ривожланиш хусусиятлари ёки катталар билан мулоқотнинг етишмаслиги билан боғлиқ бўлиши мумкин. Мулоқот доирасининг чекланганлиги, нутқий амалиётнинг етишмаслиги, китоблар ва бошқа ахборот манбаларининг етарли эмаслиги боланинг луғат

бойлиги етарли даражада ривожланмаслигига олиб келиши мумкин [9]. Артикуляция билан боғлиқ муаммолар, масалан, дислалия (товушларни нотўғри талаффуз қилиш) ёки бошқа нутқ нуқсонлари мулоқотни қийинлаштириши ва атрофдагилар томонидан тушунишда қийинчиликларга олиб келиши мумкин. Баъзи болалар мулоқотда қийинчиликларга дуч келишлари мумкин, масалан, тортинчоқлик, нутқдан қўркиш, мулоқотга кириша олмаслик, бу эса уларнинг ижтимоий мослашувига тўсқинлик қилиши мумкин.

Нутқ ривожланишидаги бузилишларнинг сабаблари

Болаларда нутқ ва мулоқот кўникмаларининг ривожланишидаги кечикишлар ва бузилишларнинг сабаблари турлича бўлиши мумкин, аммо улар кўпинча бир қатор омиллар билан боғлиқ.

1. Ирсият. Нутқ билан боғлиқ муаммоларга генетик мойиллик ота-онадан болаларга ўтиши мумкин. Агар оилада нутқ ривожланишида кечикиш ҳолатлари бўлган бўлса, бу болага таъсир қилиши мумкин.

2. Психологик омиллар. Ота-онанинг ажрашиши, кўчиб кетиш ёки оиладаги муаммолар каби стрессли вазиятлар боланинг нутқий ривожланишига салбий таъсир кўрсатиши мумкин.

3. Тиббий муаммолар. Баъзи болалар нутқнинг нормал ривожланишига тўсқинлик қиладиган рухий ривожланишнинг кечикиши, аутизм ёки бошқа касалликлар каби тиббий муаммоларга дуч келишади.

4. Мулоқотнинг етишмаслиги. Катталар ёки тенгдошлари билан етарли даражада мулоқот қилмаслик, масалан, жонли мулоқот ўрнига электрон курилмалардан тез-тез фойдаланиш боланинг нутқ ривожланишини секинлаштириши мумкин.

Замонавий тадқиқотлар. Функционал МРТ ёрдамида ўтказилган нейрофизиологик тадқиқотлар шуни кўрсатадики, нутқи яхши ривожланган болаларда нутқни тинглаш ва қайта тиклашда префронтал зоналар, чап чакка пўстлоғи, тепа ассоциатив соҳалари ва ярим шарлараро боғланишларнинг янада яққолроқ фаоллашуви кузатилади, бу когнитив ва ҳиссий контурларни ўз ичига олган мураккаб тизимлараро мувофиқлаштиришни акс эттиради [7]. Психофизиологик тадқиқотлар вегетатив бошқарувнинг етуқлик белгиси сифатида нутқнинг ривожланиш даражаси ва юрак ритмининг ўзгарувчанлиги ўртасидаги боғлиқликни, шунингдек, бундай болаларда асаб тизимининг симпатик ва парасимпатик бўлимларининг янада мувозанатли фаоллигини таъкидлайди, бу қўшимча равишда уларнинг нейровегетатив барқарорлигининг уйғун ривожланишини кўрсатади [2].

Хулоса. Шундай қилиб, катта мактабгача тарбия ёшида нутқнинг ривожланиши нафақат мия ва периферик нутқ механизмларининг етилиши, балки когнитив, ҳиссий, ижтимоий ва ҳатто вегетатив омилларнинг мураккаб ўзаро таъсири билан боғлиқ бўлган муҳим жараёндир. Нутқ нафақат боланинг интеллектуал ривожланишини акс эттиради, балки ижтимоий мослашув, шахслараро алоқаларни шакллантириш, мактаб таълимига тайёрлаш ва жамиятга муваффақиятли қўшилишнинг асосий воситаси бўлиб хизмат қилади. У ҳис-туйғуларни тартибга солиш ва ўзига ишончни шакллантириш билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу айниқса стрессли вазиятларда руҳиятнинг барқарорлиги учун муҳимдир. Бу боланинг нутқий, психофизиологик ва ижтимоий ривожланишига ёрдам берадиган мақбул шарт-шароитлар ва рағбатларни яратиш учун педагоглар, логопедлар, психологлар, неврологлар ва ота-оналарнинг комплекс ёндашуви ва ҳамкорлиги зарурлигини таъкидлайди.

ФОЙДАЛАНГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Артемова Л. Ф. Физиология детского возраста. — М.: Академия, 2021. DOI:10.1234/fiziologia2021
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. — СПб.: Питер, 2022. DOI:10.5678/vygotsky2022
3. Иванов А. А., Сидорова Н. П. Нейропсихология детства. — М.: УРАО, 2019. DOI:10.9101/neuro2019
4. Костина В. А., Лапина И. В. Современные подходы к диагностике и коррекции нарушений речи у дошкольников // Вестник психологии и педагогики. — 2023. — № 2. DOI:10.1111/vestnik2023
5. Shankweiler D., Fowler C.A. Biological bases of language development // Developmental Neuropsychology. — 2022. — Vol. 47(3). DOI:10.1080/87565641.2022.2043891
6. Kuhl P.K. Brain mechanisms in early language acquisition // Neuron. — 2020. — Vol. 67(5). DOI:10.1016/j.neuron.2020.04.005
7. Ершова М. И. Развитие фонематического слуха у детей дошкольного возраста. — М.: Логопед Плюс, 2020. DOI:10.4321/ershova2020

УДК 37.02

ПОВЫШЕНИЕ МОТИВАЦИИ И ВОВЛЕЧЕННОСТИ УЧАЩИХСЯ В ИЗУЧЕНИЕ РУССКОГО ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ СТРАТЕГИЙ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ**У.Т.Ташиева, старший преподаватель, НИУ «ТИИИМСХ», Ташкент**

Annotatsiya. Maqolada tanqidiy fikrlash strategiyalarining talabalarining motivatsiyasini oshirish va rus tilini chet yoki ikkinchi til sifatida o'rganishga jalb qilishdagi o'rni ko'rib chiqilgan. Til o'rganishga bo'lgan qiziqishning pasayishining asosiy sabablari tahlil qilinadi va ularni engish vositasi sifatida tanqidiy fikrlash salohiyati asoslanadi. Tanqidiy fikrlash tamoyillarini grammatika, lug'at, o'qish, yozish va og'zaki tilni rivojlantirishga o'rgatadigan maxsus uslubiy metodlar taklif etiladi. Doimiy qiziqishni rivojlantirish, til tuzilmalarini chuqur tushunishni rivojlantirish va mustaqil o'rganish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ushbu yondashuvning afzalliklari asoslanadi.

Kalit so'zlar: rus tili, motivatsiya, jalb qilish, tanqidiy fikrlash, til ta'limi, faol o'qitish usullari, lingvodidaktika.

Аннотация. В статье рассматривается роль стратегий критического мышления в повышении мотивации и вовлеченности учащихся в процесс изучения русского языка как иностранного или второго. Анализируются основные причины снижения интереса к изучению языка и обосновывается потенциал критического мышления как инструмента для их преодоления. Предлагаются конкретные методические приемы, интегрирующие принципы критического мышления в обучение грамматике, лексике, чтению, письму и развитию устной речи. Обосновываются преимущества такого подхода для формирования устойчивого интереса, глубокого понимания языковых структур и развития самостоятельных учебных навыков.

Ключевые слова: русский язык, мотивация, вовлеченность, критическое мышление, языковое образование, активные методы обучения, лингводидактика.

Abstract. The article examines the role of critical thinking strategies in increasing students' motivation and involvement in learning Russian as a foreign or second language. The main reasons for the decline in interest in language learning are analyzed, and the potential of critical thinking as a tool for overcoming them is substantiated. Specific methodological techniques are proposed that integrate the principles of critical thinking into teaching grammar, vocabulary, reading, writing, and oral language development. The advantages of this approach for fostering sustained interest, developing a deep understanding of language structures, and cultivating independent learning skills are substantiated.

Keywords: Russian language, motivation, engagement, critical thinking, language education, active teaching methods, linguodidactics.

Введение. В условиях глобализации, культурного обмена и стремительного развития информационных технологий, владение иностранными языками, в том числе русским, открывает широкие возможности для межкультурной коммуникации, профессионального роста и личного развития. Русский язык, обладая богатой историей, литературой и культурным наследием, представляет собой ценный объект изучения. Однако, при всей своей значимости, процесс его освоения часто сопряжен с рядом дидактических вызовов, таких как сложность грамматической системы, обширный лексический запас и, как следствие, высокая вероятность снижения мотивации и вовлеченности учащихся. Навыки критического мышления — это способности, которые позволяют учащимся анализировать информацию, оценивать аргументы и принимать обоснованные решения. Эти навыки позволяют учащимся логически мыслить и эффективно решать проблемы. Критическое мышление подразумевает постановку вопросов, поиск новой информации и проверку гипотез. Нужно быть любознательным, иметь открытый взгляд на вещи и уметь рассматривать разные точки зрения. В контексте изучения нового языка, такого как русский, эти навыки необходимы. Они

помогают студентам не только понять сам язык, но и оценить культуру, которая его сопровождает.

Развитие навыков критического мышления на занятиях может значительно повысить мотивацию и стремление учащихся к изучению русского языка с помощью эффективных стратегий преподавания и практических примеров. Когда учащихся поощряют к критическому мышлению, они становятся активными участниками процесса обучения. Такое активное вовлечение, как правило, приводит к повышению мотивации. Например, учителя могут использовать задания, требующие от учащихся сравнения российских обычаев с их собственными или анализа российских новостных статей. Эти упражнения побуждают студентов глубоко задуматься над материалом и стремиться к его пониманию.

Эффективные стратегии обучения, способствующие развитию критического мышления, включают групповые дискуссии, упражнения по решению проблем и проектное обучение. Групповые дискуссии позволяют учащимся делиться своими мыслями и учиться друг у друга, тем самым развивая свои навыки критического мышления. Задания по решению проблем позволяют учащимся применить свои знания русского языка в реальных жизненных ситуациях. Например, учащиеся могут смоделировать беседу в ресторане, где они должны договориться о ценах или попросить совета, используя критическое мышление для формулирования своих ответов.

Другой эффективной стратегией является проектное обучение, при котором учащиеся создают проекты, в которых им необходимо исследовать и представить тему, связанную с русским языком и культурой. Это может включать в себя создание презентации о знаменитых русских писателях или видеоролика о традиционных русских праздниках. Эти проекты побуждают студентов глубже вникать в тему, способствуя как критическому мышлению, так и культурному взаимопониманию.

Включение циклов обратной связи также имеет жизненно важное значение для развития навыков критического мышления. Преподаватели могут предоставлять конструктивную обратную связь о работе студентов, помогая им улучшить свои языковые навыки и осмыслить процесс обучения. Эта обратная связь побуждает студентов задуматься о своей успеваемости, определить области, требующие улучшения, и активно искать способы улучшить свое понимание.

Благодаря этим стратегиям учащиеся могут быть более вовлечены и мотивированы к изучению русского языка. В результате получается более динамичный класс, в котором учащиеся чувствуют себя вправе выражать свои мысли на новом языке, развивая при этом важнейшие навыки, которые пригодятся им во время обучения и за его пределами. Критическое мышление играет решающую роль в изучении языка, особенно при изучении русского как иностранного. Когда учащиеся мыслят критически, они не только запоминают слова и правила, но и понимают, как использовать их в реальных жизненных ситуациях. Такое более глубокое понимание позволяет учащимся более эффективно усваивать языковые понятия. Например, когда учащиеся анализируют различные русские фразы и их значения в различных контекстах, у них развивается более четкое понимание языка. Вместо того, чтобы просто заучивать словарный запас путем повторения, они учатся соотносить слова с их значениями и тем, как они вписываются в разговор.

Кроме того, критическое мышление тесно связано с мотивацией студентов к изучению иностранного языка. Когда студенты участвуют в мероприятиях, требующих от них критического мышления, они чувствуют себя более вовлеченными в процесс обучения. Это способствует повышению вашего интереса к языку. Например, вместо того чтобы сосредотачиваться только на грамматических упражнениях, учителя могут побудить учащихся задуматься о культурных аспектах русского языка, обсуждая литературу или российские фильмы. Когда у учащихся есть общее представление о том, что они изучают, это обычно вызывает у них любопытство. Они с большим желанием посещают занятия и изучают язык самостоятельно.

На уроках русского языка можно использовать несколько эффективных стратегий обучения, способствующих развитию критического мышления. Популярным методом является ролевая игра. В ходе инсценировок учащиеся представляют персонажей или ситуации, которые требуют от них использования их навыков владения русским языком. Например, преподаватель может создать имитацию рыночного сценария, в котором учащиеся должны договариваться о ценах и совершать покупки, используя русские фразы. Этот вид деятельности не только помогает учащимся практиковать свои навыки устного выражения, но и побуждает их критически мыслить о том, как четко и убедительно выражать свои идеи. Они должны учитывать контекст, используемый словарный запас и то, как реагировать на своих сверстников. Другой эффективной стратегией является использование форматов дебатов. Учителя могут сделать спорное заявление, связанное с русской культурой, историей или языком, и разделить учащихся на группы, чтобы защитить или опровергнуть это заявление. Например, учащиеся могут обсудить достоинства традиционной русской литературы в сравнении с современной литературой. В этом случае учащиеся должны формулировать аргументы, подкреплять свою точку зрения примерами прочитанного и взаимодействовать со своими коллегами. Этот процесс требует критического мышления, поскольку учащиеся должны анализировать различные точки зрения и формулировать свою собственную. Дебаты не только улучшают их лингвистические навыки, но и повышают доверие, поскольку они представляют свои идеи другим.

Включение этих видов критического мышления в процесс изучения русского языка не только помогает учащимся лучше понимать родной язык, но и поддерживает их мотивацию и вовлеченность. Когда учащиеся чувствуют, что они активно участвуют в дискуссиях и вносят свой вклад в них, их энтузиазм к обучению возрастает. Будь то инсценировки или дебаты, эти методы создают динамичную обстановку в классе, в которой учащиеся могут углубленно изучать русский язык. Эффективным способом развития навыков критического мышления у студентов, изучающих русский язык как иностранный, является интеграция этих навыков в программу. Это можно сделать, разработав уроки, которые заставят учащихся анализировать, оценивать и создавать, используя изучаемый язык. Например, учителя могут подчеркивать важность вопроса и размышлений на своих уроках. Это превращает учебную среду в такую, где учащиеся чувствуют себя в безопасности, выражая свои мысли и идеи на русском языке, что позволяет им критически относиться к языку и его использованию в различных контекстах.

Проектное обучение — это надежная стратегия повышения интереса учащихся к изучению русского языка. При таком подходе учащиеся работают над проектом в течение определенного периода времени, что позволяет им глубже изучить предмет. Например, учащиеся могут создать туристическую брошюру о российском городе. При этом они должны определить местоположение, выбрать наиболее важный словарный запас для включения и использовать правильную грамматику. Это помогает им не только выучить новый словарный запас и попрактиковаться в грамматике, но и побуждает их критически относиться к важной информации для посетителя и к тому, почему она необходима.

Заключение. Совместное обучение - еще одна эффективная стратегия, способствующая мотивации и критическому мышлению учащихся. Работая в небольших группах, учащиеся могут делиться своими идеями и оспаривать мнение других. Например, учителя могут организовать занятия, в которых учащиеся будут играть разные роли, например, следить за приготовлением пищи в русском ресторане. В этом контексте учащиеся должны критически обдумать свои ответы, учесть точку зрения своих одноклассников и соответствующим образом адаптировать свой язык. Этот интерактивный метод помогает создать динамичную атмосферу обучения, которая мотивирует студентов, когда они занимаются как языком, так и друг другом.

Обучение, основанное на исследовании, позволяет учащимся задавать вопросы и искать ответы в контексте изучения русского языка. Например, урок может быть посвящен известному российскому автору. Учащиеся могут начать с вопросов о жизни и творчестве

авторов. Затем они будут искать ответы, используя тексты на русском языке или онлайн-ресурсы. Этот опрос не только улучшает их навыки чтения, но и помогает им развить критическое мышление, побуждая их формулировать мнения и подкреплять их доказательствами своих результатов.

В качестве практического примера учитель мог бы составить план урока, ориентированный на изучение русской лексики, связанной с повседневной деятельностью. Вместо простого заучивания слов учащиеся могли бы разделиться на группы и составить краткий очерк, показывающий типичный день из жизни русского подростка. Они должны критически относиться к тому, как использовать лексику в контексте, сотрудничать со своими сверстниками, чтобы создать связную историю и, в конечном счете, выполнить свой набросок. Такой план урока способствует овладению языками и одновременно развивает критическое мышление, поскольку учащиеся должны оценивать идеи других и принимать решения о том, как наилучшим образом изложить свою историю на русском языке.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Брунер Дж. Психология познания. М.: Прогресс, 1977.
2. Заир-Бек С.И., Муштавинская И.В. Развитие критического мышления на уроке: пособие для учителей общеобразовательных учреждений. М.: Просвещение, 2011.
3. Зимняя И.А. Педагогическая психология. М.: Логос, 2004.
4. Стил Дж., Мередит К., Темпл Ч. Методическая система «Развитие критического мышления в чтении и письме». Пособие для учителей. М.: Изд-во Института «Открытое общество», 1997.
5. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: Питер, 2000.
6. Dörnyei, Z. (2001). *Motivational Strategies in the Language Classroom*. Cambridge University Press.

УДК: 37–37.02–37.022

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНИКИ “SENTENCE STARTERS” (НАЧАЛЬНЫХ ФРАЗ) ДЛЯ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНЫХ УМЕНИЙ СТУДЕНТОВ РАЗНОГО УРОВНЯ ВЛАДЕНИЯ ЯЗЫКОМ

Г.Р.Таиматова, преподаватель, Ферганский государственный университет, Фергана

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli til darajasiga ega talabalarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish jarayonida “sentence starters” (gap boshlovchi iboralar) texnikasidan foydalanishning samaradorligi tahlil qilinadi. Ushbu lingvistik scaffolding turi o'quvchilarga muloqotni boshlash, fikrni izchil ifodalash hamda suhbatni davom ettirishda yordam beruvchi samarali vosita sifatida qaraladi.

Kalit so'zlar: sentence starters, scaffolding, kommunikativ ko'nikma, nutq faoliyati, EFL, differensial ta'lim

Аннотация. В статье рассматривается использование “sentence starters” – начальных фраз и шаблонов – как техники педагогической поддержки (scaffolding) в развитии коммуникативных умений студентов разных уровней владения английским языком. Анализируется влияние данных языковых подсказок на уверенность, беглость и активность обучающихся в устной речи.

Ключевые слова: sentence starters, scaffolding, коммуникативные умения, устная речь, EFL, дифференцированное обучение

Abstract. This article explores the pedagogical potential of sentence starters as a scaffolding technique for developing students' communicative skills across different proficiency levels. Sentence starters are viewed as linguistic scaffolds that help learners initiate and sustain interaction, express ideas more coherently, and overcome hesitation during oral communication. The study examines how structured language prompts enhance students' confidence and fluency, particularly in mixed-ability EFL classrooms.

Keywords: sentence starters, scaffolding, communicative skills, speaking proficiency, EFL, differentiated instruction

Введение. Развитие коммуникативной компетенции студентов остаётся одной из центральных целей обучения английскому языку. Однако в большинстве аудиторий

присутствуют обучающиеся с разным уровнем языковой подготовки. Для студентов с низким уровнем владения языком трудности нередко связаны с ограниченным словарным запасом и недостаточным знанием грамматических структур, что осложняет начало и поддержание устного общения. В то же время студенты более высокого уровня могут испытывать сложности с организацией дискурса и прагматической уместностью высказываний. Поэтому преподаватели ищут способы «scaffolding» – поэтапной поддержки, которая обеспечивает гибкую языковую помощь с учётом индивидуальных потребностей учащихся.

Техника *sentence starters* – заранее определённых фраз или языковых зачинов (например, “*In my opinion...*”, “*I would like to add...*”, “*From my perspective...*”) – служит эффективным инструментом лингвистического «scaffolding». Она помогает студентам начинать высказывания, формулировать мысли и поддерживать диалог, концентрируясь на смысле, а не на форме (Gibbons, 2002). Опираясь на социокультурную теорию Л.С.Выготского (1978), данная техника способствует обучению в зоне ближайшего развития (ЗБР), предоставляя временные языковые рамки, которые постепенно интериоризируются учащимися.

Теоретические основы. Понятие «scaffolding» было введено Вудом, Брунером и Россом (1976) и подразумевает временную поддержку, позволяющую учащимся выполнять задания, выходящие за рамки их текущих возможностей. Лингвистическое «scaffolding» направлено на поддержку речевого производства через предоставление словарных единиц, грамматических структур и дискурсивных маркеров (Hammond & Gibbons, 2005). Исследования Walqui (2006) и Nation (2013) показывают, что использование речевых рамок повышает коммуникативную эффективность, особенно в группах с неоднородным уровнем владения языком. Техника *sentence starters* способствует инклюзивности: слабые студенты получают возможность вступить в диалог, а более сильные – совершенствуют точность и выразительность речи на основе образцов.

Таким образом, *sentence starters* можно рассматривать как динамический инструмент «scaffolding», соединяющий языковую форму, коммуникативную функцию и когнитивную активность на разных уровнях владения языком.

Методология. В исследовании приняли участие 48 студентов бакалавриата Ферганского государственного университета, обучающихся на курсе General English. Участники были разделены на две группы в соответствии с результатами входного тестирования: Intermediate (B1) и Upper-Intermediate (B2). Данные собирались с использованием комплекса методов: устные задания, тесты, анкеты, интервью и журналы наблюдений. Обе группы выполняли ролевые игры, дебаты и дискуссии, оценивавшиеся по критериям беглости, связности, диапазона лексики и взаимодействия.

Кроме того, анкетирование и полуструктурированные интервью выявляли отношение студентов к использованию *sentence starters* и их восприятие полезности данного метода. Преподаватель также вёл наблюдения, фиксируя случаи спонтанного использования *sentence starters* и особенности взаимодействия между студентами. В экспериментальной группе каждое занятие начиналось с введения 5-10 целевых выражений, соответствующих определённым коммуникативным функциям (выражение мнения, согласие/несогласие, уточнение идей). Студенты сначала отрабатывали их в мини-диалогах, а затем применяли в реальных коммуникативных заданиях. Постепенно преподаватель сокращал использование подсказок, побуждая студентов к самостоятельному применению выражений в спонтанной речи.

Результаты. Статистический анализ данных пред- и посттестов показал значительное улучшение показателей в экспериментальной группе по сравнению с контрольной. В частности, средние показатели беглости увеличились на 26%, связности – на 23%, взаимодействия – на 21%, а лексического разнообразия – на 18%. В контрольной группе рост по тем же критериям составил лишь 10–12%. Различия между группами были статистически значимыми ($p < 0,05$), что подтверждает эффективность применения техники *sentence starters* для повышения уровня устной речи студентов.

Качественные данные, полученные в ходе наблюдений и интервью, подтвердили эти результаты. В экспериментальной группе наблюдались более устойчивое взаимодействие и равномерное участие студентов разных уровней. Студенты с низким уровнем отмечали, что *sentence starters* помогают им «подобрать нужные слова» и «начать говорить без страха». Более продвинутые учащиеся указывали на улучшение логической организации и ясности высказываний. Преподаватели фиксировали уменьшение числа пауз и повышение связности общения. Рефлексивные отзывы студентов показали, что *sentence starters* не только облегчают речевое выражение, но и способствуют усвоению дискурсивных маркеров и структур разговорной речи, необходимых для уверенного общения в реальных ситуациях.

Обсуждение. Результаты исследования подтверждают, что *sentence starters* эффективно функционируют как инструмент лингвистического «scaffolding» для развития коммуникативной компетенции на разных уровнях владения языком. Предоставляя структурированные речевые рамки, они снижают тревожность, обеспечивают организационную поддержку и способствуют активному участию обучающихся в дискурсе.

Полученные данные согласуются с концепцией В. Выготского о руководящем обучении в зоне ближайшего развития, где внешние опоры постепенно интериоризируются через практику (Vygotsky, 1978). Постепенное снятие подсказок отражало рост самостоятельности студентов в управлении речевыми взаимодействиями, что согласуется с моделью «постепенного снятия поддержки» (Gibbons, 2015).

Техника *sentence starters* также доказала свою эффективность в условиях дифференцированного обучения: слабые студенты получали опору для участия в коммуникации, тогда как сильные совершенствовали беглость и точность речи.

Заключение. Техника *sentence starters* представляет собой простой, но эффективный инструмент языкового «scaffolding», способствующий развитию коммуникативных умений студентов с различным уровнем владения английским языком. Систематическое применение данной стратегии повышает беглость, связность и уверенность учащихся, вовлекая их в активное речевое взаимодействие. Для преподавателей *sentence starters* служат гибким инструментом дифференциации и инклюзии.

В перспективе дальнейшие исследования могут быть направлены на изучение цифровых инструментов и мультимодальных форм *scaffolding*, поддерживающих развитие устной речи в онлайн- и гибридных форматах обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Coyle, D., Hood, P., & Marsh, D. (2010). CLIL: Content and Language Integrated Learning. Cambridge University Press.
2. Gibbons, P. (2002). Scaffolding Language, Scaffolding Learning: Teaching Second Language Learners in the Mainstream Classroom. Heinemann.
3. Gibbons, P. (2015). Scaffolding Language, Scaffolding Learning (2nd ed.). Heinemann.
4. Hammond, J., & Gibbons, P. (2005). Putting scaffolding to work: The contribution of scaffolding in articulating ESL education. *Prospect*, 20(1), 6–30.
5. Nation, I. S. P. (2013). *Learning Vocabulary in Another Language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
6. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.
7. Walqui, A. (2006). Scaffolding instruction for English language learners: A conceptual framework. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 9(2), 159–180.
8. Wood, D., Bruner, J. S., & Ross, G. (1976). The role of tutoring in problem-solving. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 17(2), 89–100.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№10/3 (131)
2025 y., oktabr

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 08.10.2025
Bosishga ruxsat etildi: 15.10.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 13,8 b.t. Buyurtma: № 10-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18